

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† *Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων* ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΑΛΑΜΑΣ.—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Δ΄. ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1950 ★ ΤΕΥΧΟΣ Ι

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Α΄ ΤΕΥΧΟΥΣ

JOHN P. CAVARNOS: Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Ἀνδρέου Σκληγγίου . . . σ.	7
N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗ: Εἰδήσεις περὶ τῶν Σχολείων Ρεθύμνης κατὰ τὸ δεῦτερον τέταρτον τοῦ 19ου αἰῶνος . σ.	21
† ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ: Ἀνέκδοτα ἐκκλησ. ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἱερακλείου . . . σ.	65
Γ. Α. ΣΤΑΜΠΗ: Παρατηρήσεις εἰς Κρητικὰ παλαιοχριστιανικὰ ἐπιγράμματα σ.	75
Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ: Δύο ἐγκώμια τῶν Ἁγίων Δέκα Μαρτύρων . . . σ.	79
Β. ΛΑΟΥΡΔΑ: Τὰ ἐγκώμια Θεοδώρου καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ καὶ ἄλλαι συμπληρωματικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῶν Ἁγίων Δέκα Κρήτης . σ.	93
ΑΓΝΗΣ ΞΕΝΑΚΗ: Ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη . σ.	107
DORO LEVI: Κρήτη καὶ Κόρινθος ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἀκριβεῖς ἐπιστήμαι σ.	129

6 ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΣΠΥΡ. Δ. ΑΛΕΞΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

1950

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

1159/2006 Books

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† *Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων* ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΑΛΑΜΑΣ.—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Δ΄. ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1950 ★ ΤΕΥΧΟΣ Ι

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημείωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἣ ὁποῖα καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθέσιμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν. — Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μίᾳς τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχέια ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπῇ ἐπιφυλάσσει εἰς ἐαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἔκδοσιν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ. — Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως. — Τὰ δημοσιεύμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δέον ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἔκδοσιν (διορθώσεις δοκιμῶν κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡράκλειον Κρήτης.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΣΚΛΕΓΓΙΟΥ¹

Ἐν τῷ κώδικι 335 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης Βενετίας ὑπάρχουν τρία ἔργα ἀνήκοντα εἰς τὸν Ἀνδρέαν Σκλεγγίαν ἢ Σκλέτζαν. Ὁ κώδιξ οὗτος εἶναι χάριτος καὶ ἐγράφη ἐν ἔτει 1493, ὡς σημειοῦται εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου ἔργου τοῦ Σκλεγγίου (82r) καθ' ἃ ἀναγράφει καὶ ὁ τὸν κατύλογον τῶν κωδίκων συγγραφῆς². Τὰ ἔργα τοῦ Σκλεγγίου ἔχουν ἀντιγραφῆ σὺν ἄλλοις ἔργοις, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐλλεῖπει ἡ συνέχεια μεταξὺ τῶν ποιημάτων. Τὸ τμήμα τοῦ κώδικος, τὸ ὁποῖον περιέχει τὰ ἐν λόγῳ στιχουργήματα, ἀρχεται ἀπὸ τοῦ φύλλου 73r καὶ τελευτᾷ εἰς τὸ φύλλον 100r. Ἐν τῷ αὐτῷ τμήματι ὑπάρχουν καὶ ὀκτὼ ἕτερα ἔργα, ἅτινα προτίθεται νὰ δημοσιεύσω ἀργότερον.

Ἡ ἀντιγραφὴ ἐγένετο λίαν ἀμελῶς³ καὶ συνεπῶς τὸ κείμενον βρῖθει ἀνορθογραφῶν καὶ σφαλμάτων. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἄλλα χειρόγραφα, καθ' ὅσον γνωρίζω, τῶν αὐτῶν ἔργων, ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου ἀποβαίνει κάπως δύσκολος. Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἔτυχον τῆς εὐγενοῦς βοήθειας τοῦ κ. Βασιλείου Λαούρδα, καὶ εὐχαριστῶ ἐνταῦθα τοῦτον θερμῶς.

Εἰς τὰ προκείμενα ἀνέκδοτα ἀπαντῶμεν διὰ πρώτην φορὰν τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρέου Σκλεγγίου ὡς συγγραφέως. Τοῦτο εἶναι «Σκλεγγίας», ἔνθα αὐτὸς ὁ ποιητὴς περιλαμβάνει αὐτὸ ἐν στίχῳ (100r, στιχ. 71), καὶ Σκλέτζας κατὰ τὸν ἀντιγραφέα (86v, 97r). Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν στιχουργημάτων καὶ ἡ περίοδος καθ' ἣν ἐγράφησαν αὐτὰ ὑποστηρίζουν τὴν γνώμην μου ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀνήκει εἰς τὴν κρητικὴν οἰκογένειαν τῶν Σκλεγγίων, οἱ ὅποιοι ἔδρασαν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα καὶ ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἑκτου αἰῶνος. Καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπάρχουν τοῦλάχιστον δύο ἕτεροι Σκλεγγίαι, ὁ Νικόλαος καὶ ὁ Γεώργιος. Ἐν ἔτει 1430 περίπου Ἡσαΐας ὁ Κύπριος γράφει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Νικόλαον Σκλεγγίαν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἵνα ἀνασκευάσῃ ἔργα τούτου⁴. Ὁ μὲν Ἡσαΐας,

¹) Ἡ Σ κ λ έ τ ζ α. Ἴδε κατωτέρω.

²) Graeci Codices Manuscripti apud Nanius Patricios Venetos Asservati, p. 481, Bononiae, 1784.

³) Ἀντιγραφεὺς ἡτό τις Μανούσως (100r).

⁴) Patrologia Graeca, CLVIII 971-976. Leo Allatius. «Graeciae Orthodoxae», Vol. I, pp. 396-399, Romae, 1652. E. I. e g r a n d «Bibliographie Hellénique», tom. I, p. 61, Paris, 1885.

υποστηρίζει τὸ δόγμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς, ὁ δὲ Νικόλαος, ὅστις καλεῖται θεολόγος καὶ διδάσκαλος, ἀναφέρεται ὡς λαμβάνων τὴν ἀντίθετον στάσιν. Τῷ δὲ 1522 ἢ 1523 ὁ Κρήσιος Γεώργιος Σκλεγγίας ἀφιερῶι ποιήμα ἐν τῇ λατινικῇ εἰς τὸν Πάπαν Ἀδριανὸν τὸν ἕκτον⁵. Τὸ ποίημα τοῦτο ἐκφράζει τὰς εὐχαριστίας τοῦ συγγραφέως διὰ χάριν, ἣν ἔλαβε παρὰ τοῦ Ἀδριανοῦ :

*Tu mihi Maecenas : tu Caesar reddere possis
Quod tuba Vergilii clara canebat opus⁶.*

Τέλος ὁ Ἀνδρέας Σκλεγγίας, ὡς μεταφραστὴς ποιήματος Θωμᾶ τοῦ Ἀκίνου (86v-87v) καὶ κάτοχος τοῦ τίτλου «Πῆρ» (82r, 97r), προφανῶς ἀνήκει εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν.

Οὔτω, ἐνῶ ὁ πρῶτος τῶν Σκλεγγίων ἐμφανίζεται ὡς ὀρθόδοξος, οἱ δύο ἕτεροι ἔχουν στενὰς σχέσεις μὲ τὴν παπικὴν ἐκκλησίαν. Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, τὰ ποιήματα τοῦ Ἀνδρέου ἀντεγράφησαν τῷ 1493, ἐκ τούτου δὲ προκύπτει ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἔζησε καὶ ἔδρασε κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Χρονολογικῶς ὁ Ἀνδρέας κατέχει διάμεσον θέσιν μεταξὺ τοῦ Νικολάου καὶ τοῦ Γεωργίου. Τὸ ὕψος δὲ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων τῶν τριῶν Σκλεγγίων, ὡς καὶ ἡ χρονολογικὴ σειρά, δεικνύουν τὴν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν τῶν σχέσεων μιᾶς κρητικῆς οἰκογενείας πρὸς τὴν ἐκκλησίαν. Ἐν ἀρχῇ ὀρθόδοξος καὶ ἐχθρικῶς διακειμένη πρὸς τὴν Δύσιν, ἡ οἰκογένεια αὕτη ἐν τέλει, μετὰ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα (1430-1523), συνδέεται στενωτάτα μὲ τὸν Πάπαν.

Ἐν ὀλίγοις τὰ ἐκδιδόμενα τοῦ Ἀνδρέου Σκλεγγίου, οὐχὶ ἀξιόλογα ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως, ἔχουν ἱστορικὴν ἀξίαν. Τὰ προκείμενα ἔργα, πρὸ παντὸς τὸ δεύτερον, ἀποτελοῦν συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐπιδράσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ.

Α'

Τὸ πρῶτον ἔργον (73r-82r) στερεῖται τίτλου. Εἰς τὸ τέλος δὲ αὐτοῦ δίδεται καὶ ἡ ἡμερομηνία τῆς ἀντιγραφῆς, 14 Μαΐου, 1493. Ἐν ὄλῳ τὸ ἔργον ἔχει 230 πολιτικούς στίχους, ὁμοιοκατάληκτα δίστιχα, οὐχὶ πάντοτε ἐπιτυχημένα (ὅπως π.χ. 21-2, 47-8, 57-8, 69-70, 75-6, 97-8 κ.ἄ).

⁵) E. L e g r a n d, ἔ.ἄ., τόμ. III, σελ. 110-114, Paris, 1903.

⁶) Σελ. 113.

Τὸ ποίημα τοῦτο ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Μαρίαν, ὅπως αὕτη γίνη μεσίτρια ἐπικαλουμένη τὴν βοήθειαν τοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἁμαρτωλῶν ἐν γένει καὶ δὴ τὴν τοῦ ποιητοῦ. Ἡ ἐνότης καὶ ἡ ὁμοιομορφία ἐλλείπουν· πολλὰ τὰ ἄσχετα, ὅπως ἡ ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου καὶ ὁ μυστικὸς δεῖπνος, περιλαμβάνονται. Ἐπὶ πλέον ὁ συγγραφεὺς ἐπιζητεῖ καὶ ἔτυμα διὰ τὰ ὀνόματα Μαρία (στ. 7) καὶ Μαγδαληνὴ (13). Ἡ γλῶσσα εἶναι ἀπλή, κάπως ἀνόμαλος δημώδης, ἡ δὲ σύνταξις οὐχὶ ἐπιμελημένη.

B'

Τὸ δεῦτερον ποίημα (86ν-87ν) εἶναι μετάφρασις δεήσεως (*Adoro te devote latens veritas*) Θωμᾶ τοῦ Ἀκίνου. Ἡ γνησιότης τῆς δεήσεως ἀμφισβητεῖται ἀπὸ πολλοῦ, ἀλλὰ ἡ κριτικὴ τῶν τελευταίων ἐτῶν τείνει μᾶλλον πρὸς τὴν ὑποστήριξιν τῆς γνώμης ὅτι τὸ προκείμενον ἔργον ἀνήκει εἰς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν⁷.

Ἡ μετάφρασις δὲ τοῦ Σκληγγίου δὲν εἶναι ἱκανῶς πιστὴ. Συγκρινομένη πρὸς τὸ πρότυπον⁸ φανερώνει τὰς ἑξῆς διαφωνίας. Οἱ μὲν στίχοι 12 καὶ 14 εἶναι πλεονάζοντες, οἱ δὲ 21 καὶ 22 ἀκολουθοῦν τὸν στίχον 16 εἰς τὸ πρότυπον. Περαιτέρω ὁ στίχος 5 κακῶς μεταφράζει τὸ «*visus gustus, tactus in te fallitur*». Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶναι ἡ λέξις «ἀλήθεια» (*veritas*) ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ. Τὸ κείμενον τοῦ Mone καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ Σκληγγίου συμφωνοῦν. Ἐκ τῶν ἑννέα χειρογράφων ἢ ἔργων, ἅτινα μεταχειρίζεται ὁ Mone διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κειμένου, μόνον ἓν χειρόγραφον ἔχει τὴν λέξιν *veritas*, τῶν ὑπολοίπων ὀκτὼ ἔχόντων *deitas*. Ὁ Mone προτιμᾷ τὴν λέξιν *veritas* τοῦ χειρογράφου Reichenaueer ἀρ. 36, διότι ἀποδίδει καλύτερον τὴν ἔννοιαν. Εἰς τὰ βιβλία προσευχῶν οἱ Καθολικοὶ προτιμοῦν *deitas*⁹.

⁷) P. M a n d o n n e t, «Des Écrits Authentiques de S. Thomas d'Aquin», 2e éd., pp. 127-29. G r a b m a n n, «Die echten Schriften des hl. Thomas», s 234.

⁸) Μεταχειρίζομαι τὸ κείμενον τῆς ἐκδόσεως τοῦ F. J. M o n e, «Hymni Latini Medii Aevi», tom. I, p. 275-6, 1853. Πρβλ. καὶ G, M. D r e v e s, «Analecta Hymnica Medii Aevi», τόμ. L, σελ. 589-591. A. W i l m a r t, «Auteurs Spirituels et Textes Dévots du Moyen Age Latin», Paris 1932, σελ. 361-414.

⁹) Πρβλ. καὶ F. J. E. R a b y, «A History of Christian Latin Poetry», p. 410, Oxford, 1927.

Γ'

Τὸ τελευταῖον στιχοῦργημα (97r-100r), «*Αἱνοὶ πρὸς τὴν ζωοδόχον πηγὴν*», σύγκειται ἐξ 72 ὁμοιοκαταληκτῶν δεκαπεντασυλλαβῶν. Καλαισθητικῶς εἶναι πολὺ ἀνώτερον τοῦ πρώτου ποιήματος. Ἡ Θεοτόκος Μαρία χαρακτηρίζεται ὡς ἡ πηγὴ ἀρετῆς καὶ ἐλπίδος, ἡ κλίμαξ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ θύρα τοῦ παραδείσου. Ὁ δὲ συγγραφεὺς ταπεινῶς ἀποκαλύπτει τὰς ἀδυναμίας του καὶ ζητεῖ τὴν χάριν καὶ καθοδήγησιν τῆς Παρθένου.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος τοῦτου ὑπάρχει ἐξάστιχος σημείωσις τοῦ ἀντιγραφῆως δίδουσα τὸ ὄνομα αὐτοῦ, *Μανούσως*, ὡς καὶ τὸ τῆς κατόχου τοῦ χειρογράφου, κερᾶς *Λένης*.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΑΝΔΡΕΟΥ ΣΚΛΕΓΓΙΟΥ

Α'

- Ποῖος ἄνθρωπος ἀγγελικὸς ἐξώθη χίλιαις γλώσσαις, 73^r
 νὰ δυνηθῆ νὰ ἔξηγηθῆ ταῖς χάραις σου ταῖς τόσαις ;
 Ταῖς ἔλαβες ἐκ τὸν Ἰησοῦν τὸν ὑπερευλογημένον
 τὸν εἶχες πάντα στήν καρδιάν, μέσα γλυκέα θεμένον.*
- 5 *Ὡς ἥλιος εἰς τὸν οὐρανόν, λάμπουν στήν οἰκουμένην,
 αἱ πράξεις σου αἱ θαυμασταῖς, κερὰ χαριτωμένην.
 Μαρία εἰς τὴν ἁγίαν γραφὴν τρόπους πολλοὺς σημαίνει,
 ἤγουν μὲ προκοθάλασσαν, φωτιῶσα φωτισμένην.
 Διότι σου στήν μετάνοιαν, ὡς θάλασσα προκοῦσα,*
- 10 *ὡς φωτισμένη ἐφώτισες ἄλλους καὶ σὲν φωτιῶσα.
 Ὅμοίως καὶ Μαγδαληνὴ στήν ἐκκλησιᾶν γροικᾶται,
 καὶ ἐκ τοὺς δασκάλους τοὺς σοφοὺς, || οὕτως μεταγλωτιᾶται. 73^v
 Μαγδαληνὴ ἐκ τὸ μάγδαλον, γροῖκα μεγαλωτάτη,
 διότι μὲ δάκρυα τοῦ σωμοῦ εἶδες τὸ μονοπάτι.*
- 15 *Τὴν ἐνελέκτηκες ὁδόν, οὐδὲ ποσῶς τὴν χάνεις
 μάλιστα τοὺς ἁμαρτωλοὺς, εἰς ἀγαθὸν τοὺς βάνεις.
 Τίς λιθοκάρδιος ἀσεβῆς, τίς τόσα ἀπελπισμένος,
 στοχάζοντα τὰ δάκρυα σου, δὲν ἐν μετανοημένος ;
 Ὡ μαργαρίτη ἔκλαμπρε, ἀτίμητον λιθάριν,*
- 20 *ὁποῦβρες μὲ ταπεινώσιν, ὁμπρὸς σὸν κύριον χάριν.
 Στὰ παισίματα σ' ἐπώλυνεν, τᾶπταισες εἰς ἐκεῖνον*

1 ἐξὸθι χίλιαις || 5 οἰκουμένην || 11 γροικᾶται || 12 μεταγλωτιᾶται || 13 γροῖκα || 14 μονοπάτι || 15 ἐνελέκτηικες || 19 λιθάριν || 21 ἐπώληκεν.

- μὲ σπλάγγνος σοῦπεν πάγαινε, ταῖς ἁμαρτίαις σου ἀφίνω.
 Καὶ τοῦ Χριστοῦ τὸ τίμιον ἄλειψες τὸ κεφάλιν,
 ἔπλυνες τὰ ποδάρια του καὶ σφουγγύ | γισές τα πάλιν 74^τ
 25 Μὲ τὰ ἀκριβά σου τὰ μαλλιά, καὶ ἐφιλοτιμήσές τα,
 καὶ μὲ τὰ δάκρυα τὰ πικρὰ ἐσυχοφίλησές τα.
 Ἐκάλεσ' ἤρθες στοῦ Σιμῶ, καὶ ἀντήροητα τὸ γιόμα'
 καὶ δὲν ἀπήφας τί γὰ πῆ διὰ σέ τινος τὸ στόμα.
 Τὸν πόνον εἶχες μέσα σου, τῶν ἁμαρτιῶν τῶν τόσων,
 30 καὶ δὲν ἐφάνη γὰ σταθῆς οὐδὲ ποσῶς καιμπόσον.
 Ὅταν τὸν εὐχαρίστησες, καὶ τὸ ὄνομάν του εὐλόγας,
 ὡς λυτρωτὴν ἁμαρτωλῶν, παντοῦ τὸν ὠμολόγας.
 Διότι ἐξεμίστεψεν ἐσέν ἀπὸ τὸν Φαρισαῖον,
 ὅταν σ' ἐκατηγόρησεν στὸν δεῖπνον τῶν Ἰουδαίων.
 35 Εἶπεν, ἂν ἦτον διδάσκαλος τοῦτος ἢ καὶ προφήτης,
 ἤθελεν ξεύρη ποία εἶναι αὐτή, καὶ ψηλαφάτον ἤτιης. ||
 Λιατὶ εἶναι γυναῖκ' ἁμαρτωλή, μαρτυρικὸν στήν χώραν, 74^ν
 ἀδιάντροπην, ἀκάθαρτην, τὴν κροάζουν πᾶσαν ὥραν.
 Ὡς γνωριστὴς τῶν φανερῶν, καὶ τῶν κρυπτῶν προφήτης,
 40 τὸν λογισμόν του ἐγροίκησε, καὶ τὸ κρυπτὸν του ἐδῆ τις.
 Ἀπηλογήθη κ' εἶπεν του, σίμωσε καὶ ἄκουσέ το,
 τοσοῦτον θέλω εἰπεῖν, Σιμῶν, καὶ καλοδιάκρινέ το.
 Διδάσκαλε τ' ἀποκρίθηκεν, ὄρισε καὶ ἀφουκροῦμαι,
 τὸ μ' ἐρωτήσης γὰ σοῦ πῶ, ἂν τὸ καλοεγροικοῦμαι.
 45 Παράδειγμα τῶν ἔφερε τοῦ κάποιτες ζουράρη,
 τοῦ ποίου ἐχρωστοῦσαν ἄνθρωποι, τότες οἱ δυὸ λογάροι.
 Ἐνας τὸν χρώστην φανερόν, δηνάρια πεντακάσια,
 ἄλλος πενήντα μοναχά, κ' οὐδεὶς ἀπὸ τὰ τόσα.
 Ἐναν δηέριν εὗρισκεν, πουθὲ γὰ τοῦ || τὸ δώση, 75^τ
 50 οὐδ' ἐκ τινὰν γὰ δανειστῆ, τὸ χροῶς του γὰ λαφρώση.
 Ἐνὸς καὶ ἄλλου τὰ ἐχάρισεν, τίς πλειότερον πιστεύεις ;
 ἀπὸ τοὺς δύο τὸν ἀγαπᾶ, πέ μοῦ τὸ μὴν το ἁκνέυης.
 Τίς θέ καλὸν καὶ εὐχαριστᾶ, τίς πλέα ἀγαπᾶ τὸν φίλον ;
 Τὸν εὗρε στήν στενοχωριάν, καὶ εἰς τὴν χρεῖαν του στυλον.
 55 Ἀπηλογήθη ὁ Σιμῶν· εἶπεν κ' ἐγὼ διακρίνω,
 ὀπούλαβεν τὸ πλεότερον, πλέον γὰ φιλήση ἐκεῖνο.

22 πάγεσε || 23 ἔλυψες κεφάλι || 25 μαλλιά || 26 ἐσυχοφίλισες || 27 ἀντήροητα || 28 ἀφί-
 φας || 36 ψηλαφάτον ἤτιης || 40 ἐγροίκησε || 41 σίμωσε || 42 καλοδιάκρινέτω || 44 καλο-
 γροικοῦμε || 46 λογάρη || 47 δυνάρια || 49 δυνέριν || 50 δανιστῆ || 54 στενοχωριάν στί-
 λον || 55 ἀπελογήθη || 56 ἐκεῖνω.

- Λέγει του δίκαια τῶκρινες, κοίνωσές τό σε τόπα,
 ἄλλον μὴ εἵπης καὶ ἐγροίκησες, τὸ ζήτησα καὶ πόσα.
 Τότε γυρίζει πρὸς ἐσέν, τοῦ φαρισαίου ἀρχίζει
 60 τῶπραξες πῶς δὲν ἐπραξεν, γὰ τὸν καταγογγίζη.
 Εἶπεν ἐσένα σπλαγχνικά, κριτῆς δικαιοσύνης·
 ὕπα καὶ ἡ πίστις [σ']ἔσωσεν, || γυνή, εἰς ὁδὸν εἰσῆρης. 75^v
 Ταῖς ἁμαρτίαις σ' ἐπόλυκα, διὰ τὴν πολλὴν σου ἀγάπην·
 λοιπὸν ὁ κληρὸς τῶκουσεν κ' εὐθὺς ἐπαρετρόαπην
 65 Λέγοντα ποῦβροηκεν αὐτὸς τὴν τόσην ἐξουσίαν,
 καὶ ἐξαπολεῖτο πᾶς ἄνθρωπος, οὕτως τὴν ἁμαρτίαν.
 Ὅλους τοὺς ἐθεράπευσεν, σὸν δεῖπνον καλεσμένους,
 ἐκ τὸν Σιμων ὁ δάσκαλος ὁ μυριοπαιεμένος.
 Τὴν Μάρθαν τὴν πολυάριωστην, εἶχε διὰ σὲ ἰατροῦπει.
 70 μὲ σπλαγχνωσύνην ἀπ' αὐτὴν ἐσὲ γὰ ξεμισιεύση.
 Ὅταν τὸν ἐποδέχθηκεν μὲ κάλεσμα καὶ γιόμα,
 ὡς βαρεμένη ἐλάλησεν, κ' εἶπέν του μὲ τὸ στόμα :
 Δὲν ἔχεις ἐγνοῖαν κύριέ μου, κ' ἡ ἀδελφὴ μ' ἐφῆκεν,
 καὶ ἐγὼ δουλεύω || μόνη μου, κ' εἰς ἄλλα ἐκείνη ἐμπῆκεν. 76^r
 75 Ταῖς δύο μὲ μίαν ἀπόφασιν εἶχεν ἀκραναπαῦσιν,
 πλέον ἄλλον οὐκ ἐμίλησεν, ἡ Μάρθα μὴ σκονιάψη.
 Εἶπεν τῆς, Μάρθα, μεριμνᾶς, καὶ μὴν παραπονᾶσαι·
 ἅς τὴν γὰ ξειτρέχη τὴν Μαριάμ, τὴν σιρόταν τὴν ἐπιάσε.
 Ξειτρέχειν τὰ σωμιτικά, πνευματικά ἅς δικᾶται,
 80 ὡς τὴν ἐλέγχεις δὲν ὀκνεῖ, ἅς τὴν γὰ μ' ἀφουκρᾶται.
 Μάρθα, καλεῖς τὸν δάσκαλον, ὡς δύνασαι γὰ γέψη·
 Μαρία θεραπέυεσαι, τὸν λογισμὸν γὰ θρέψης.
 Τὸν κύριον ἀποδέχεσαι, κ' οἰκονομᾶς τὸ γιόμα,
 καὶ θεραπέυεσαι, Μαριάμ, ἐκ τᾶγιόν του στόμα.
 85 Τὰ λόγια του μετ' ἐλάβειάν, Μαγδαληνὴ ἀφουκρᾶσαι,
 καί, Μάρθα, θερα | πεύεσαι, πλέον δὲν παραπονᾶσαι 76^v
 Ἐναπαυτήκετε κ' οἱ δύο, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν του,
 καὶ κλίνετε τὴν κεφαλὴν, εἰς τὴν ὑποταγὴν του.
 Εἰς δύο μερικά μοιράσετε πᾶσαν ζωὴν τ' ἀνθρώπου,
 90 εἰς ἓναν τῆς ἀναπαύσεως, εἰς τ' ἄλλον τοῦ μέγα κόπου.
 Ἡ Μάρθα τὴν προσωρινὴν φέρνει τὴν κοπιασμένην,
 κ' ἐσὺ, κερὰ Μαγδαληνὴ, τὴν γλύκα δροσισμένην.

57 κίνωσες || 58 ἐγροίκησες || 62 ὕπα : εἶπα πίστις || 63 ἐπόλυκα || 64 τῶκουσεν || 65
 ποῦρικεν || 66 ἐξαπολίτο || 68 μυριοπαιεμένος || 69 πολιάριωστη || 71 ἐποδέχθηκεν
 γιόμα : γεῦμα || 78 ἐπιᾶσαι || 82 θεραπέυεσαι || 83 γιόμα : γεῦμα || 85 ἐλάβειαν || 89
 μοιράστε || 92 τὴν : τῆ.

- Τὴν πρακτικὴν ζωὴν, Μάρθα, τινὸς δὲν παίρνεις,
 τὴν θεωρητικὴν, Μαρία, πᾶσα τινὸς προσφέρεις.
- 95 Εἰς τὴν καρδίαν σου ἐνέβαλε τὴν περισσὴν τοῦ ἀγάπην,
 τὴν σωτηρίαν τὴν ψυχικὴν ὁ νοῦς σου ἐπαρετροπάην.
 Ἐπιτροπήν τοῦ σ' ἐποίκεν, ὁποῦθελεν ὀδεύῃ
 ν' ἀναγυρεύῃ ταῖς ψυχαῖς, νὰ ταῖς συγχοῖταρζεύῃ. ||
- 100 Συμπάθειαν εὖρες καὶ μισθόν, μὲ τόσῃν σπλαγχνωσύνῃ 77^τ
 τὴν ἔδειξες εἰς τὸν Ἰησοῦν μὲ τὴν ταπεινωσύνῃν.
 Τῶν μαθητᾶδων μαθητὴν, καὶ ἀπόστολον σ' ἐποίκεν,
 ἀπὸ ταῖς διδασκαλίαις τοῦ ποτὲ δὲν σ' ἐξεφῆκεν.
 Στῆς μάνας τοῦ τὴν συντροφίαν ἤσουν μ' ἐμπιστοσύνην,
 καὶ μὲ ταῖς ἐπίλοιπαις Μαριαῖς, ἤσουν μὲ σπλαγχνωσύνῃν.
- 105 Τὸν Δάζαρον ἀνέστησεν κ' ἐδῶκέν τοῦ τὴν χέρον,
 ἐκ τὸ μνηοῦριν βρωμερὸν τὴν τέταρτον ἡμέραν.
 Θωροῶντας ἐνεδάκρυσεν μὲ πνεῦμα βουρκομένον,
 καὶ κατερῶτα νὰ τοῦ ποῦ, ποῦ τὸν ἔχουσι θεμένον.
 Δάξαρε, μὲ δοιμέαν φωνήν, ἐλ' ἔξω, εἶχεν κράξει·
 110 καὶ ὁ ἄδης ἐσυγγίστηκεν, | τ' ἄκουσεν καὶ φωνάζει. 77^ν
 Οὕτως ὡσὰν ἐκοίτετον στὴν γῆν σαβανωμένους,
 ἦλθεν ὀμπρὸς στὸν κύριον ὁ νεκροανασταμένος.
 Τοὺς μαθητᾶδες ὄρισεν «πιάστε καὶ λύσετέ τον·
 ὀπόθ' ἐνθυμηθῆ νὰ πᾶ, μ' ἐξαναφήσετέ τον».
- 115 Τὸ κάλεσμαν τῆς τράπεζος, ἔτρωγε μὲ τοὺς ἄλλους,
 εὐχαριστῶντα τὸν Ἰησοῦν ὀμπρὸς εἰς μικροὺς μεγάλους.
 Ἐτρον καὶ ἀτιὸς ἀληθινά, κ' ἡ Μάρθα ἐκύβευγέ τον·
 ἐκ τὴν χαρὰν ἐστέγε τον, κ' ἐκατεχόρτενέν τον.
 Αἰτραν βοτάνιν ἀκριβὸν εἶχες ἀγορασμένον,
 120 νὰ πᾶς ν' ἀλείψῃς τὸν Ἰησοῦν, πρὶν τὸν εὐρῆς θαμένον.
 Τὸ σπῆτιν ἐκ τὴν μυρωδιαν τὴν τόσῃν ἐνεπλήσθη,
 καὶ ἀπὸ τουτόνων ἡ καρδιά τοῦ προδότου ἐσχίσθη ||
 Ἐστράφην ἄγρια κ' εἶδέ σε Ἰούδας Ἰσκαριώτης, 78^τ
 ὁ διὰ τὰ δῶρα τᾶφρες, ὁ ἄνομος προδότης.
- 125 Εἶπε, «κροῖμα στὸ βότανον τὸ τίμιον ἐτοῦτον,
 νὰ μὴν τὸ δώσουν στὰ πτωχά, μέγαν κακὸν ὀποῦτον».
 Διότι ἤθελεν ὁ ἄνομος τὸ δέκατον νὰ κλέψῃ,
 καὶ ὁ διδάσκαλος γλυκότετα εἶχες ἐξεπιστεύσει.
 «Ἐχετε, εἶπεν, τὰ πτωχὰ πολλὰ καὶ πλησεμένα,

95 ἐνέλαβε· περισσὴν || 102 ἐξεφείκεν || 104 ἐπίλοιπες | 110 ἀκούσεν || 120 ἀλήψεις
 121 σπῆτιν.

- 130 ἀμέ οὐκ ἔστι δυνατόν γάχετε πάντα ἐμένα.
 Ἐτούτ' ἡ γυνὴ ἐπρωτέρωθεν, κ' ἦλθεν ἐμὲ ν' ἀλείψῃ,
 κρατῶντα πῶς ὁ δάσκαλος, ἐγὼ τῆς θέλω λείψῃ.
 Τόπραξεν' θέλει ἐξακουστῆν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην,
 καὶ θέλει μνημονεῦσθαι πάντοτ' ἐπαινεμένην».
- 135 Ὅλα τὰ ἐπαρτήθηκες, θρηγόμενη | γὰ στέκης, 78^v
 αἱματωμένη στὸν σταυρὸν γὰ τόννε περιπλέκης.
 Σπουδακτικὴν βαθέαν ἀγῆν, ἔσωσες μὲ τὰ δῶρα,
 κ' ἠῦρες τὸν τάφον εὐκαιρον κ' ἐστράργης εἰς τὴν χώρα.
 Κλαίγοντα ἐνεκάτωσε; γαῦρης; τοὺς ἀποστόλους·
- 140 ἐπῆραν εἶπες τὸν Ἰησοῦν κ' ἐσύναξές τους ὅλους.
 Πλέον ὑπὲρ ἄλλους ἔτρεχεν ὁ Πέτρος καὶ Ἰωάννης,
 τὸν Πέτρον ἐπρωτέρωθεν αὐτὸς πρὶν ξαναράνης.
 Στὸν ἅγιον τάφον ἦλθασιν τρεχόμενοι, καὶ ἐμπῆκεν
 ὁ νεώτερος πρωτότερα τὸν Πέτρον ἔξω ἀρῆκεν.
- 145 Ὅλοι ἐπηγαῖναν καὶ ἤρχοντα[ν], κάπου κ' ἐπαίρναν βῆμα,
 καὶ μετὰ βίας δὲν ἔβραινες ἐκ τοῦ Χριστοῦ τὸ μνημα.
 Ἀνασαιμένον τὸν Ἰησοῦν ἐξώθηκες ἡ πρώτη 79^r
 γὰ τὸν Ἰδῆς, διότι ἠδειξες σπλάγγια || εἰς τὴν θεότη.
 Δύο ἀγγέλους ἐκλαμπρους ἐσκιόστηκες καθάρια,
 ἔναν εἰς τὰ προσκέφαλα, τὸν ἄλλον εἰς τὰ ποδάρια.
 Γυναῖκα, σοῦπαν διατὶ ἐκλεγες, καὶ διατὶ ἀνασιενάξεις,
 ἦξευο' ἀνέστην ὁ Χριστός, αὐτὸς τὸν ἀνακράξεις.
 Στὴν Γαλιλαίαν καρτερεῖ Μαρίαις καὶ Ἀποστόλους,
 ὅσοι καὶ ἂν τ' ἀκλουθήξασιν, γυναῖκες καὶ ἄνδρες ὅλους.
- 155 Θωρῶντά σε ὁ διδάσκαλος μὲ βλέμιαν τὸ πῶς στέκεις,
 τὸν ἅγιον τάφον κλαίγοντα καὶ γλυκοπεριπλέκει.
 Ὅς κηπουρός σου ἠφανίστην, κ' ἐρώτησεν τί κλαίγεις·
 ἐπῆραν τὸν ἀνθέντην μου μὲ κλάμιαν τοῦ τὸ λέγεις.
 Ἄν τὸν ἐπῆρες, δός μου τὸν, εἶπέ μου ἂν τὸν κατέχης·
 γὰ τὸν ἐπάρω || δεῖξέ μου, θεμένον ποῦ τὸν ἔχεις. 79^g
 Τὸ γὰ σοῦ κράξῃ τ' ὄνομαν, εὐφροάνθην ἡ ψυχὴ σου·
 μιλῶντα τὸν ἐγνώρισες τότες τὸν Ἰησοῦν σου.
 Μαρία σοῦπεν κ' ἔπεσες γὰ τόννε προσκυρήσης,
 κ' ἐκεῖνος ἀποκρίθηκεν, «δὲν θέλω γὰ μου ἐγγίσης.
- 165 Διότι σκοπᾶς καὶ τοῦ πατρός, ὡς τέκνον δὲν τοῦ Ἰσάζω,

133 ἐξακουστῆν οἰκουμένην || 139 κλέγοντα || 145 ἐπῆραν· ἐπῆραν || 146 ἔβραινες
 147 ἐξόθικες || 148 θεότην || 155 βλέμιαν || 156 κλέγοντα || 157 κλέγεις || 158 ἀφθέντι
 κλάμιαν.

- εἰς τὴν θεότιν μετ' αὐτὸν ἀκόμη δὲν ταιριάζω.
 Ἐνθροπον μόνον μὲ σκοπᾶς, καὶ φαίνομαι σὺν πρῶτας
 κ' οὐδὲν νοεῖς τὴν σάρκα μου, ἐχὼν ἔναι τῆς θεότης.
 Πιστεύεις νᾶμαι μετὰ σὲ θνητὸς ὡς ἂν ἀλλότεις·
 170 κρᾶτει με τώρα ἀθάνατον, καὶ ὄχι θνητόν σὺν τότες».
 Ἄμα τὰ στέκοντα στήν γῆν δὲν ἤθελε ν' ἀφήση,
 τίς ναῦρεθῆ εἰς τὸν οὐρανὸν || ἄνθρωπος νὰ τοῦ ἐγγίση. 80r
 Διότ' εἶχεν ἀψηλάφηστον κορμὴν δεδοξασμένον,
 τρίτον ἡμέραν ἐκ νεκρῶν τότες ἀναστειμένον.
 175 Ἄμετρα θάλασσας καὶ γῆς εἶχες περάσῃν μίλια,
 διδάσκοντας τὴν πίστιν μας, ὡς μέσα στήν Μαροσία.
 Μὲ τὴν φρικτὴν διδασκαλιὰν ἔστρεψες εἰς τὴν πίστιν,
 στὰ ξακουστὰ θανατάσματα ὁ κόσμος ἐσυγχίοτην.
 180 Στὰ δίδαξεν ὁ βασιλεὺς κ' ἡ δέσποινα ἐπίστευσαν,
 καὶ τέκνον μὲ τὴν χάριν σου ἀνόλπιδα ἐθρέψαν.
 Ἄπο τῆς ἀναλήψεως ὅλα τὰ ἐπαρνήθης,
 νὰ τζιγαρίζῃς τὸ κορμὴν ἀτίς σου τὸ ἐβουλήθης.
 Ἐγκράτειαν ἐξακουστὴν στὸν ἑμαυτὸν ἐποῖκες,
 μέσα εἰς ἔρημον βαθῆαν | τὴν κατοικίαν εὐρήκης. 80v
 185 Μὲ δίχως χλόην καὶ δροσόν, ἀνυδροῦν εἶδες τόπον,
 τριάντα χρόνους ἔκαμες ἄγνωρη τῶν ἀνθρώπων.
 Ὅσαλαβες θελήματα, κ' ὅσαις καλάῖς καρδίαις,
 ἐπλήρωσεν τοῦ λυτρωτῆ σάρκα σου ταῖς θυσίαις.
 Οἱ ἄγγελοι καθημερῶν σὲ σέταν ἐσιμῶναν,
 190 ἐπὶ φοραῖς τὸν οὐρανὸν τὸ ἕψος ἐσηκῶναν.
 Ἄκουες ἕμνους, ψαλμοφδιαῖς καὶ γλυκομιελωδίαις,
 καὶ τῶν πιστῶν ταῖς προσευχαῖς, ἱερέων ἀκολουθίαις.
 Ὁ κύριος ἐβουλήθηκεν τοὺς κόπους σου νὰ παύσῃ,
 τὸ κοπιασμένον σου κορμὴν τινὰς στήν γῆν νὰ θάψῃ.
 195 Τὸ πνεῦμα εἰς τὸν οὐρανὸν νὰ πᾶ μετὰ τὰ ψυχάρια,
 ν' ἀγάλλεται τὸν κύριον βλέποντας αὐτὸν καθάρια. ||
 Κάτη δεσπότου ἀσκητῆ ἐνέβλεψεν τὰ μάτια, 81r
 καὶ στράφην εἰς τὸν οὐρανόν, κ' εἶδεν τὸ φῶς κ' ἐκράτει.
 Τὴν κατοικίαν σου ὀλόγυρα, κ' εἶχε νὰ σ' ἐξορκίσῃ,
 200 ἂν εἶσαι πνεῦμα ἢ ἄνθρωπος ἀπίς σ' ἐπερωτήσῃ.
 Ἐπηλογήθης κ' εἶπες του ἂν καλοεθυμᾶται

166 τειράζω || 167 πρῶτος || 169 νάμε· ἀλώτεις || 172 νᾶρεθῆ || 173 κορμὴν || 178
 ἐσυχίοτην || 182 τζιγαρίζεις· κορμὴν ἀτίς || 185 δίχος· ἀνειδρον || 190 εἰσικῶναν ||
 194 κορμὴν || 196 ἀγάλλεται || 201 ἐπηλογίθης.

- κάποτες μίαν ἁμαρτωλὴν ἀνὲν καὶ ἀναστορεῖται.
 Πόθεν τὸ γράφει τὸ χαρτίν, τότε ἀπηλογήθη,
 καὶ ὡς ἦτον ἄδολη σὲ τὸ κατεξηγήθη.
- 205 Ἐσὸν ἀπεκρίθης καὶ εἶπες του, τὸ πῶς ἐνὸς ἐκείνη,
 κ' εὖρες ἀπὸ τὸν κύριον μισθὸν καὶ ἐλεημοσύνην.
 Λέγοντα κ' ἐβουλήθηκεν κοντά του νὰ σὲ κράξῃ,
 καὶ ἐζήτησες τὴν κοινωσίαν, ὡς τῶν Χριστιανῶν τὴν τάξιν.
 Ἐλαβες τὴν ἐξαγοσίαν, κ' ἡ εὐχαριστιὰ μετὰ σου,
 210 καὶ ἐγιάγυρες τὸ πνεῦμά σου | καὶ τὴν ἐπιθυμίαν σου. 81v
 Ἐγίνον τῶν ἁμαρτωλῶν τὸ ἐξόπλιον καὶ καθύπρις,
 διότι εἰς ταῖς ἁμαρτίαις σου οὐδὲ ποσῶς ἐκρούπης.
 Ἀγάλλεσαι τώρα τοῦ Χριστοῦ γλυκύτητα γεμάτη,
 ὡς ἀθιβόλι Χριστιανῶν, Μαρία μεγαλοτάτη.
- 215 Μεσίτρια ἐγένου τὸ λοιπόν, κερά διὰ πᾶσα ἔνα,
 καὶ παρακάλει τὸν Χριστὸν διὰ ὄλους καὶ δι' ἐμένα.
 Νὰ σ' ἔχουν θάρος δίκαιοι, εἰς τὴν ἄνωθεν πόλιν,
 ἐλπίδαν οἱ ἁμαρτωλοὶ, γυναιῖκες καὶ ἄνδρες ὄλοι.
 Χαριτωμένη, τὸ λοιπόν, δέχου ταῖς προσευχαῖς μας,
 220 μεσίτευγε τὸν κύριον, μὴ ἰδῆ ταῖς ἁμαρτιαῖς μας.
 Ὡς ἔλθουν σὶ τὸ στοχάδι σου, βλαβόντες τὸν ραόν σου,
 τὸ σὲ ζητήσουν νὰ ἔξωθοῦν μετὰ τὸν ἁγιασμόν σου. ||
 Ὡς τις τιμῆ καὶ σέβεται καὶ σένα ν' ἀνακράξῃ, 82r
 ὁ ἀντιστάτης φανερά, μὴ δὲ κουροῦ πατάξῃ.
- 225 Τινὰς νὰ μὴν ἀπελπιστῆ ἁμαρτωλὸς μεγάλος,
 ἐσέταν δταν μιμηθῆ, εὐθὺς νὰ γίνῃ ἄλλος.
 Καὶ με ταῖς δεήσαις σου, ἐσὲ νᾶναι συμπαθημένος,
 ἀπὸ κακὸν εἰς ἀγαθόν, μετὰ σοῦ γιαγερομένος.
 Τὸν δούλόν σου τὸν πὲρ Ἄνδρά, κερά μεγαλοτάτη,
 230 σκέπε καὶ περιφύλαττε, σὶ τὴν χάριν σου τὸν κράτει.
- Εἰς 'αυςγ' ἐν μηνὶ Μαίω ἰδ' ἐτελειώθη. Ἀμήν:- ||

203 ἐπηλογίθη || 207 ἐβουλήθηκεν || 213 Ἀγάλλεσε || 214 ἀθυβόλη || 217 θάρος || 222
 ξοθοῦν || 227 δεήσεις || 230 1493 in marg.

Β'

Δέησις εἰς τὴν ἁγίαν κοινωनीαν τοῦ μακαρίου
κυροῦ Θωμᾶ γιτὲ Ἀκίρου καὶ διδάσκαλου τῆς
ἐκκλησίας μεταγλωττισμένη παρὰ τοῦ κυροῦ
Πέτρ Ἀνδρέου τοῦ Σκλέτιστα.

- Στροφή α' Σὲ τὴν ἀλήθειαν προσκυνῶ, μ' εὐλίβειαν θεμένην,
εἰς ἀληθινὸν καὶ τυπικὸν ἄρτον ὧδε κρυμμένην.
Κλητός σοι ὑποτάσσομαι ἐξ ὅλης τῆς καρδίας,
σμικραίνομαι τηρῶντά σε, Θεὲ τῆς εὐσπλαγχνίας.
- Στρο. β' 5 Αἱ τέσσαρες αἰσθήσεις μου οὐκ ἐκαταλιμβάνουν,
κ' ἢ ἀκοή κ' ἢ πίστις μου μόναί σε παραφθάνουν.
Στέργω τ' ὀρίζεις, νιὲ Θεοῦ, σέβω καὶ προσκυνῶ το,
λόγον ἀληθινώτερον, ἄλλον οὐ κεκρατῶ τον.
- Στρο. γ' 10 Κρεμάμενος ἐν τῷ σταυρῷ ἐκρύπτετο [ἡ] θεότης, 87r
καὶ τῶν εἰς ἄρτον κρύπτεται θεότης | καὶ ἀνθρωπότης
Καὶ εἰς τὰ δύο δὲ ὁμοῦ τὴν κεφαλὴν μου κλίνω,
σῶμα λιμβάνω μυστικόν, τίμιον αἶμα πίνω.
- Στρο. δ' 15 Καὶ μετὰ τοῦ ληστοῦ ζητῶ πολλὰ μεταρ[ι]ομένος,
εἰς τὸ δεξιόν σου τὸ πλευρόν γάμαι θεραπευμένος.
Ὡσπερ Θωμᾶς, ὧδε πληγὰς οὐκ ἐζητῶ νὰ βλέπω,
ὁμως Θεὸν ὁμολογῶ, διάνοιέν μου τρέπω.
- Στρο. ε' 20 Μνήμην θανάτου τοῦ Χριστοῦ διψῶν ἀναθιβάλλω,
κ' ἐσὺ, ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, τρέφεις μικρὸν μέγαλον.
Τοῦ τοῦ μου εὐεργέτησον νὰ σὲ γλυκοφημίζη,
φαγεῖν τε ἄλλον παρ' οὔ σὸν τὰ μέλλει νὰ στηρίζη.
Πλὴν δέ, Θεέ μου, δέομαι ποιήσε νὰ πιστεύω,
καὶ τὴν ὁδὸν σου ἐλπίζοντα, πάντοτε νὰ ὀδεύω. ||
- Στρο. ς' 25 Ὡ πελεκᾶνε Ἰησοῦ, δεῦτε μὲ δίχως στέμμα, 87v
κάθαρον τὴν ἁμαρτωλὴν μὲ τίμιόν σου αἶμα.
Εἷς δὲ μικρός σου σταλαγμὸς δύναται καθαρίσειν,
τοῦ κόσμου ἁμαρτήματα τελείως ἀφανίση.
- Στρο. ζ' 30 Ἰησοῦν βλέπω κρυπτόν, εἰς ἄλλην μορφήν θεμένον,
πότιε γάρθῃ τὸ πεθυμῶ, σεμὲν τὸν διψασμένον.
Νὰ δῶ κ' ἐγὼ τὸ πρόσωπον, τὸ βλέπουν οἱ ἀγγέλοι,
πάντα νὰ θεραπεύωνται τὰ ταπεινά μου μέλη.

Τίτλ. μεταγλωττισμένον || 2 κρυμμένη || 4 σμικραίνομαι τηρῶντα || 5 ἐκαταλιμβάνουν
|| 6 παραφθάνου || 14 δεξιῶν νάμε || 23 στέμα.

Γ'

Αἱ ἴροι πρὸς τὴν ζωοδόχον πηγὴν 97^ι
 πεπονημένοι παρὰ τοῦ Πέτρ' Ἀνδρέου
 Σκλέτζα

- Ὁ κύριος πάντως μετὰ σοῦ, χαῖρε χαριτωμένη,
 πρὶν τῶν αἰώνων τοῦ Χριστοῦ μήτηρ προωρισμένη.
 Χρυσῇ τῆς ἀρετῆς πηγῇ, ἐξακουστῇ προθένε,
 Μαρία, θάρος ὀλονῶν, καρπὲ χαριτωμένη.
- 5 Ἀγγέλων καὶ τῶν σφρανῶν δέσποινα καὶ κυρία,
 σωμὸς πενήτων, τῶν παντῶν κυβέρνησις σὴν χρεῖαν.
 Δούλη καὶ μήτηρ τοῦ Χριστοῦ, χαρὰ τῶν λυπομένων,
 τὸ ἀπαγκούμπιον τῶν πιστῶν, ἐλπίς ἀπελπισμένων. ||
 Τῶν νεκρωμένων ἡ ζωὴ, εὐρεσις λατρείας, 97^ν
- 10 φλέγα [τῆς] ψυχοπόνεσης, μορφή τῆς εὐγενείας.
 Θεμέλιον, εὐρεσις, ἀρχή, βάθος ταπεινοσύνης,
 πίσις μακαριότης καὶ ταπεινοφροσύνης.
 Σκευὸς τιμῆς κ' εὐπρέπειας, χάριτος σφρανίς,
 τοῦ ποιητοῦ τὸ ἱερόν, εὐρεσις σωτηρίας.
- 15 Τῶν λυπομένων λύπησις, ἔγερσις τῶν πεσμένων,
 ζωῆς ἢ ἀνακαίνησις, στάσις τῶν χαλασμένων.
 Ἐξ ὄλις ὠραιοτάτη σύ, τοῦ Ἰεσοῦ βλαστάρι,
 μὲ τὸν ἀνθὸν μὲ τὸν καρπὸν, εἶδου· ἡ πλοῦσα χάρι.
 Θλίψις ἄστρον εἰ ἀγνὴ γεννήτρια σοφίας,
- 20 εὐγενείας φρικτὸς ἀνθὸς καὶ τῆς φιλανθρωπίας. ||
 Δίωξις τῆς ὄλης ἁμαρτίας, καὶ θλίψις μου τὸ βάρος, 98^ε
 διότι εἰς σὲ μοναχικὴν προθένε ἔχω θάρος.
 Πᾶσα πληγὴ τῆς ἁμαρτίας, ἀρχὴ τῆς σωτηρίας,
 ἔλπιον ἀγαλλίσεως ἄλειπον ἢ εὐσπλαγίας.
- 25 Μὲ χεῖρα ψυχοπόνεσης σήκωτε τοὺς πεσμένους,
 τῆς ἁμαρτίας κοιμώμενους σὶν λάκκον καὶ πταισμένους.
 Εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας κυβέρενα, πάγαιέ τους,
 κ' εἰς τὸν λαμπρότατον ναὸν τοῦ τέκνου σου ἔμπασέ τους.
 Καὶ τὸ λοιπὸν μ' εὐσέβειαν καὶ σπλάγγρον τὸν Θεὸν μου
- 30 εὐχαριστῶ δι' ἔπλασεν ἐσὲ τὸ βότανόν μου.
 Καὶ τὴν πανάγαθον ἐσὲν Μαρίαν προσκυνοῦμεν,

Τίτλ. πεπονημένοι || 4 θάρος ὀλονῶν || 6 σωμὸς || 9 νεκρωμένων εὐρεσις || 10 ψυ-
 χοπόνεσις || 20 εὐγενείας || 25 ψυχοπόνεσις σύκοσε || 27 πάγεγε,

- ἦν ἔχεις ἔξι || τητα πάντες δοξολογοῦμεν. 98^v
 Τῶν οὐρανῶν σε κράζομεν κ' εἶσαι ὑψηλότερα,
 τῶν σεραφεῖμ ἀσύγκριτόν σε καὶ τιμιωτέρα.
 35 Πάντες εἰς σέ ἐκδέχονται κ' ἔχουσι ὁδηγήτριαν,
 ἐμπρὸς εἰς τὸν μονογενῆ σ' ἐλπίζουσι καὶ μεσίτριαν.
 Δός μου λοιπόν, ἢ κιβωτὸς βλέπεις πῶς κινδυνεύει,
 ἁμαρτιῶν εἰς κύματα πλέγοντά σε γυροῦει.
 Ἀπανωθίων τῶν οὐρανῶν δέσποινα ἀνεβασμένη,
 40 ὀπισθεν τοῦ μονογενοῦς μὲ σάρκα καθημένη.
 Ὡς κέδρος καὶ κυπάρισσος ὑψώθη· εἰς τὸ ὄρος,
 βλέποντά σε ξενίζεται τῶν ἀρχαγγέλων χῶρος.
 Λέγοντες ποῖα ἐκ τῆν ἔρημον εἰτούτην ἀνεβαίνει,
 ὥσπερ καπνὸς τοῦ λιβανίου ἄρωμα || χροισμένη. 99^r
 45 Μύρα βασιτῆ καὶ βάλομα χαριτωκυματίζει,
 ὄπου σταθῆ ἄρωμά των καὶ μυρωδία μυρίζει.
 Καὶ πλεονάζει ἡ χάρις σου ταῖς χάραις τῶν ἀγγέλων,
 διὰ τοῦτο σὲ παρακαλῶ καὶ προσκυνῶ καὶ θέλω.
 Νὰ δέχουσι τὰ στέλλομεν δεήρεις μὲ τὸ κλάμμα,
 50 διὰ τὰ δροσίζη μία σταγὼν τῆς χάρις σου τὸ κάμμα.
 Διότι τὴν δόξαν ἀγάλλουσι πάντα θεραπευμένη,
 πᾶσα πνοὴ σὴν χάριν σου ἐλπίζοντα τὰ μένη.
 Ἐσὲν τῆς γῆς καὶ τ' οὐρανῶν δέσποινα ὁμολογοῦσι,
 ὅλα σοῦ ὑπεριτάσσονται πάντα δοξολογοῦσι.
 55 Νύκτιαν ἡμέραν τὸ πρωτὶ κυριεύεις καὶ τὸ βράδυν,
 τὸν κόσμον γῆν καὶ || οὐρανὸν καὶ φθάνεις ἕως ἄδην. 99^v
 Πίντες νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ Μαρία ἀνακράζουσι,
 τρομάσσουσιν οἱ δαίμονες, δίκαιοι ἀγαλλιάζουσι
 Ἐλεημοσύνης δέσποινα, ἀγαθοσύνης φύσις,
 60 ξεμίστενε τοὺς δούλους σου, μὴν τοὺς καταπονήσης.
 Δράκος κρυφὸς ὁ δαίμονας, λέων ὁ ἀντιστάτης,
 ὅταν γυροῦν μὴ εὐρεῖν ν' ἀρπάξη ὡς πειράτης.
 Καθημερὸν παράδιε, Μαρία ἐνδοξοτάτη,
 τοὺς εὐλαβεῖς σὸ τέκνον σου ὡ μακαριωτάτη.
 65 Καὶ μέγα κλίμαξ τ' οὐρανοῦ, θύρα τοῦ παραδείσου,
 ἄκουε τὸν ἀνάξιον, τὸν πάντα δουλευτήν σου.

33 κείσαι || 31 σεραφίμ || 35 κίχουσαι || 37 λυπὸν || 39 Ἀπανωθίων || 41 κίπάρισ-
 σος || 43 ποῖα || 45 Μύρα χαριτωκυματίζει || 46 ἀρωματῶν μυρωδία || 49 δέχεσε ||
 50 χάρις || 51 ἀγάλλουσε || 53 οὐρὸν || 54 ὅλλα || 55 βράδυν || 60 καταπονήσεις || 65
 κλίμαξ.

Τὴν χάριν σου πανάχραντε με δοκιμὴν τὴν οἶδα,
 διαύτως δ' | πίσω τοῦ Χριστοῦ ἄλλην οὐκ ἔχω ἐλπίδα. 100f
 Σκέπαζε πάντα, φύλαττε, σὴν χάριν σοῦ με κράτει,
 70 καὶ τοῦ ὄρισμοῦ σου δεῖχνε μου ἀεὶ τὸ μονοπάτι.
 Ἄνδρέου Σκληγγίου μνήτῃτι, ἄχραντε, πρεσβυτέρου,
 ἀξία μῆτερ τοῦ Χριστοῦ, κυρίου ἡμετέρου. Τέλος.

Παντάνασσα, πανύμνητε παρθένε, Θεοτόκε,
 θυμιτήριον χουσοῦν, μάργα καὶ θεῖε πόκε.
 Τὴν ἔχουσαν τὸν ἔπαινον τῶν λόγων σου τῶν θεϊῶν,
 καθάρισαι καὶ λύτρωσαι ἐκ τῶν ἀδιῆς κρυφίων.
 Μανούσως ἐν' ὀπούγραψε, καὶ κερὰ Λένην ὀπόχει,
 τῆς βρασιλείας τοῦ Χριστοῦ κίμε την γὰ μετέχῃ.

70 δίχτε· μονοπάτι.

JOHN P. CAVARNOS
 Institute for Classical Studies
 Harvard University

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΡΕΘΥΜΝΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΟΣ

Α'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὅλιγα γνωρίζομεν μέχρι τοῦδε περὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης καὶ εἰδικώτερον τῆς Ρεθύμνης κατὰ τὸ δευτέρου τεταρτου τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Διὰ τὴν περίοδον μάλιστα ἀπὸ τοῦ 1830-1842 αἱ ἐπιγραφῆσαι εἰδήσεις εἶναι ἔλλιπέσταται ¹.

Ἡ μετὰ χειρῶς πραγματεία σκοπὸν ἔχει νὰ συντελέσῃ εἰς πλήρῳσιν τοῦ κενοῦ. Ὡς κυρία πηγή τῆς ἐχρησίμευσαν ἐπὶ χαρτῶν κώδικες σχετικοὶ πρὸς τὰ Ρεθυμνιακὰ σχολεῖα τῶν ἐτῶν 1834-1851, φυλασσόμενοι ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου Ρεθύμνης. Κατωτέρω παρέχεται περιγραφὴ τῶν καὶ παρατίθενται προϊόντος τοῦ λόγου χαρακτηριστικὰ ἐξ αὐτῶν ἀποσπάσματα ². Ἐν τῇ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος ἐκτὸς τῶν χειρογράφων ἱκανὰ παρελήφθησαν ἐκ τῶν κάτωθι μελετῶν :

1) Ἐ μ μ. Β υ β ι λ ά κ η, Ἐκθεσις τῆς ἐπὶ τῶν Σχολείων τῆς Κρήτης Ἐπιτροπῆς τοῦ 1844, ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Ραδαμάνθυος» 1879. (Τὸ πόνημα τοῦ λοιποῦ θὰ δηλωθῆται συντομογραφικῶς διὰ τοῦ: Ἐ κ θ ε σ ι ς)

2) Μ ι χ α ἡ λ Π ρ ε β ε λ ά κ η, Περὶ ἰδρύσεως, λειτουργίας καὶ διοικήσεως τῶν κοινῶν τῆς πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1843-1892 πεντηκονταετίαν³ (διάλεξις), ἐφημ. «Κρητικὴ Ἐπι-

¹) Πληροφορίας τινὰς παρέχουσι τὸ Ἡμερολόγιον Κων. Κοζύρη, «Κρητικὰ Χρονικά», Α' (1947), σσ. 345, 361, 364, 592, τὰ Ἀνέκδοτα Ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, «Κρ. Χρον.», Β' (1948), σσ. 300-302 καὶ 313-314, ἡ Συνοπτικὴ βιογραφία τοῦ Γεωργίου Χατζῆ Ἰωάννου Ψαρουδάκη (βλέπε κατωτέρω ὑποσ. 44) καὶ ἡ διάλεξις τοῦ Ἐ μ μ. Γ ε ν ε ρ ά λ ι, περὶ ἧς θὰ γίνῃ ἐν συνεχείᾳ λόγος.

²) Ἡ δημοσίευσίς πάντων τῶν κωδίκων, ὡς ἔχουσι, δὲν εἶναι ἐνδεδειγμένη διὰ τε τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἐκτασίαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσήμαντον ἐν πολλοῖς περιεχόμενον αὐτῶν.

³) Ὁ Πρεβελάκις στηρίζεται εἰς δύο κώδικας, οἵτινες περιέχουσι «πρακτικὰ καὶ δοσοληφίας ἐν γένει τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιτρόπων, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὴν Προεδρείαν καὶ τὴν Ἐποπτείαν τοῦ Ἀρχιερέως διώκουν καὶ διεχειρίζοντο τὰ κοινὰ τῆς πόλεως Καταστήματα, Ναὸν, Σχολεῖα καὶ Νοσοκομεῖον ἀπὸ τοῦ 1862-1873».

θεώρησις» Ρεθύμνης 1935, ἀρ. φ. 1606 κ.έξ. (= Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς).

Τέλος ὡς βοηθήματα συχνότερον ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἐπόμενα:

1) Ἐ μ μ. Γ ε ν ε ρ ά λ ι, Ἡ Παιδεία ἐν τῷ τμήματι Ρεθύμνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας (διάλεξις), ἔφημ. «Βῆμα» Ρεθύμνης, ἀρ. φ. 287-294 τοῦ 1931 (= Γ ε ν ε ρ ά λ ι ς).

2) Τ ρ ύ φ ω ν ο ς Ε ὑ α γ γ ε λ ί δ ο υ⁴, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐν Ἀθήναις 1896, τόμοι 2 (= Ε ὑ α γ. Π α ι δ.).

I. ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

Ἐκαστον τῶν κωδίκων καὶ δύο ἄλλα χειρόγραφα χαρακτηρίζω δι' ἐνὸς τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου καὶ κατ' αὐτὴν τὴν διάκρισιν θὰ γίνωνται εἰς τὸ ἐξῆς τοῦ λόγου αἱ παραπομπαί.

1) Κ ῶ δ ι ξ Α.

Ἐξ 80 φύλλων ἐχόντων ὑδατίνας γραμμὰς καὶ σῆμα κύκλον ἐγκλείοντα σίμπλεγμα γραμμάτων, διαστάσεων 0,316×0,198. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πρώτης σελίδος τοῦ ἐξ εὐτελοῦς φαιοῦ χάρτου ἐξωφύλλου εἶχε γραφῆ διὰ μελάνης εἰς τέσσαρας σειρὰς ὁ ἡμισβεσμένος σήμερον τίτλος του :

“.
 τοῦ σχολείου
 ὁ ἐ(πί)ροπος Γ: παβλιουδάκης»

Ἐκ κῶδιξ, ὡς καὶ πάντες οἱ λοιποί, διατηρεῖται ἐν καλῇ καταστάσει· ἡ σελίδωσις του παρουσιάζει ἀνωμαλίας καὶ δι' αὐτὸ προέβην εἰς νέαν κατὰ φύλλα, τῶν σελίδων δηλουμένων διὰ τῶν γραμμάτων α καὶ β. Τὸ χειρόγραφον ἀποτελεῖ βιβλίον ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῶν σχολείων τῆς πόλεως Ρεθύμνης ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι καὶ τοῦ 1840. Εἰς τὰς σελ. 49β-52α ἔχουσι καταχωρισθῆ μετὰ σημειώσεων ἐπεξηγηματικῶν τρεῖς ἀποδείξεις παραλαβῆς καὶ ἀποδόσεως τῶν χροεωγράφων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχολείων Ρεθύμνης καὶ τῶν πολυτίμων σκευῶν καὶ ἀμφίων τοῦ ἐν τῇ πόλει Ναοῦ τῶν Εἰσοδίων⁵, τὰ ὁποῖα, παραλαβόντες μεθ' ἑαυτῶν διὰ τὰ διαφυλάξωσι Ρεθύμνιοι ἀναχωροῦντες ἔνεκα τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 1841 διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἀπέδωσαν βραδύτερον, ἀνακάμψαντες εἰς τὴν πατρίδα.

Αἱ ἐν τῷ βιβλίῳ καταχωρίσεις, δὲν εἶναι πᾶσαι εὐθανάγνωστοι, οὐδ' εἶναι γεγραμμένοι ὅλοι διὰ τῆς αὐτῆς χειρός, ἀλλ' ὑπὸ πολλῶν,

⁴) Ὁ αὐτὸς ἔγραψε καὶ ἰδίαν μελέτην, ἔχουσαν τὸν τίτλον «Σχολεῖα Κρήτης»: ἐν «Μύσωνι» Α' (1932), σ. 45 κ.έξ.

⁵) Βλ. Ἀποδεικτικὰ παρακαταθήκης ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων τοῦ 1841, «Κρητ. Χρον.», Β' (1948), σ. 203.

ἐν οἷς τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ (κυρίως ἀπὸ τῶν σ. 18β- 49β) καὶ πιθανώτατα τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου Καλλινίκου.

2) Κ ὠ δ ι ξ Β.

Ἐξ 22 φύλλων, διαστ. $0,363 \times 0,227$. Ἐπὶ τῆς πρώτης σελ. τοῦ φαιοῦ ἐξωφύλλου ἔχει ἐπικολληθῆ τεμάχιον χάρτου λευκοῦ, ἐφ' οὗ ἀναγινώσκομεν :

1837

*Βιβλίον Καταγραφῆς Ὀνομάτων
Μαθητῶν τῶν Σχολείων ρεθύμνης
Σεπτεμβρίου α' ↵*

Ἐν τῷ καταστίχῳ σημειοῦται παρὰ τὸ ὄνομα ἐκάστου μαθητοῦ ἐν εἰδικῇ στήλῃ κατὰ τριμηνίας ἀρχικῶς καὶ κατὰ μῆνας ἔπειτα, ἢ καταβολὴ τῶν διδάκτρων. Καταλέγονται οἱ μαθηταὶ τῶν σχολ. ἐτῶν 1837-38, 1838-39, 1839-40 κειρωρισμένως κατὰ σχολεῖα, Ἀλληλοδιδασκικὸν καὶ Ἑλληνικόν, καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἀλληλοδιδασκικοῦ, ὀνομαζομένου ἤδη καὶ Δημοτικοῦ, κατὰ τὸ ἔτος 1842-43. Ἡ σελίδωσις γίνεται οὕτως ὥστε ὑπολογίζονται ὡς μία αἱ δύο ἐφαπτόμεναι σελίδες δύο παρακειμένων φύλλων. Αἱ 12 πρῶται σελίδες ἐγγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ἀ. Ἀ. Μαρουλιανοῦ. Ἡ γραφὴ τῶν εἶναι ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν τῷ κώδ. Α. γραφῆν τοῦ ἰδίου.

3) Κ ὠ δ ι ξ Γ.

Ἐξ 24 φύλλων, διαστ. $0,364 \times 0,232$. Φέρει ἐξώφυλλον οἷον ὁ Β, ἐφ' οὗ ἔχει γραφῆ ὁ τίτλος :

1837

*Ταμεῖον Μετροητῶν τῶν
Σχολείων ρεθύμνης
Σεπτεμβρίου α.*

Βιβλίον Ταμεῖου ἀπὸ 1-9-1837 μέχρι τέλους Αὐγούστου 1840 καὶ ἀπὸ 1-5-1842 μέχρι 8-9-1844. Αἱ πρῶται 16 σελίδες ἐγγράφησιν ὡσαύτως ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ.

4) Χ ε ι ρ ὄ γ ρ α φ ο ν Δ.

Δίπτυχον φύλλον χάρτου, διαστ. $0,300 \times 0,210$, γεγραμμένον καὶ αὐτὸ ὑπὸ Ἀντων. Ἀ. Μαρουλιανοῦ, περιέχον τὸν κατὰ μῆνας ἰσολογισμόν τῶν σχολείων ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου 1840—23ης Μαοτί u 1841 καὶ ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Καλλινίκου, τοῦ ἐπιτρόπου Νικ. Δανδόλου καὶ τοῦ Μαρουλιανοῦ ὡς «*συμβοηθοῦ καὶ γραμματέως*».

5) Κ ὦ δ ι ξ Ε.

Ἐκ 38 φύλλων, διαστ. 0,299×0,207. Ἔχει προσεραμμένον ἐξώφυλλον ἐκ φαιτοῦ χάρτου. Ἐσελιδώθη ὑπ' ἐμοῦ. Ἐν μέσῳ τῆς τρίτης σελίδος ἀναγράφεται :

« Ἔτος 1844

Ἰουλιανοῦ 12. Πρόχειρον τῆς Σχολῆς
Ἀγαγώστης Κούνουπας»

Τὸ κατάστιχον μέχρι τῆς σ. 36 περιλαμβάνει πρόχειρον βιβλίον Ταμείου ἀπὸ 12ης Ἰουλιανοῦ 1844—27ης Μαΐου 1848. Αἱ σελίδες 37-57 εἶναι ἄγραφοι, ἐκεῖθεν δὲ μέχρι τῆς σελ. 68 περιέχουσι «βιβλίον καταγραφῆς», δηλ. ἀναγραφὴν καταβολῆς διδάκτρων κατὰ μῆνα καὶ κατὰ μαθητὴν, ὀνομαστικῶς σημειούμενον, πιθανῶς τοῦ ἔτους 1845-1846 καὶ κεχωρισμένως κατὰ μαθητήριαν τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἀπὸ τῆς σελ. 70 συνεχίζονται αἱ πρόχειροι ταμιακαὶ σημειώσεις.

6) Κ ὦ δ ι ξ Ϛ.

Ἀκριβέστερον ἀποτελεῖ σπάραγμα κώδικος ἐκ 18 φύλλων, διαστ. 0,297×0,200. Πιθανώτατα ἀπεσπασθῆ ἐκ τοῦ κώδ. Ε, εἰς ὃν ἐπιγενομένως εἶχε προσραφῆ. Περιλαμβάνει «βιβλίον καταγραφῆς» μαθητριῶν, ἰδιαιτέρως δὲ μαθητῶν τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου κατὰ τὸ ἔτος 1846-47. Ἴσως ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Στ. Βαρούχα. Ἀπὸ τῆς σελ. 22 κ.ἑξ. τὰ φύλλα εἶναι ἄγραφα.

7) Κ ὦ δ ι ξ Ζ.

Ἐκ 16 φύλλων, γεγραμμένων μέχρι τῆς σελ. 12, διαστ. 0,365×0,227. Βιβλίον Ταμείου τῶν σχολείων ἀπὸ Ἰουλίου 1848-30-Δεκεμβρίου 1849.

8) Κ ὦ δ ι ξ Η.

Ἐκ 45 φύλλων, διαστ. 0,366×0,227. Ἀπὸ τῆς σελ. 49 κ.ἑξ. τὰ φύλλα εἶναι ἄγραφα. Βιβλίον Ταμείου ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1850 καὶ λήγον τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1851.

9) Χ ε ι ρ ὄ γ ρ α φ ο ν Θ.

Δίπτυχον φύλλον χάρτου, διαστ. 0,358×0,222, περιέχον τὰ αὐτὰ σχεδὸν πρὸς τὰ γεγραμμένα ἐν Η ἀπὸ σελ. 46 κ.ἑξ.

II. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΝ ΡΕΘΥΜΝΗ ΠΡΟ ΤΟΥ 1834

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης γράφων περὶ τῆς ἐν Κρήτη παιδείας παρατηρεῖ ὅτι οἱ Τοῦρκοι ὑπέβλεπον τὰ σχολεῖα μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἰδρυσιν αὐτῶν. «Μόνον αἱ

Μοναὶ εἶχον κοινὰ σχολεῖα καὶ δὴ ἡ παρὰ τὸ Ρέθυμνον τοῦ Ἀρχαδίου, ἐν ᾗ καὶ μεγίστη ὑπῆρχε βιβλιοθήκη⁶. Ὁ κατελθὼν τῷ 1817 εἰς τὴν νῆσον αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ τρία ἐκπαιδευτήρια, ὃν τὸ ἀρχαιότερον εἶχεν ἰδρυθῆ ἐν Χανίοις 50 ἔτη πρὸ τῆς καθόδου του. «Τὴν πρώτη ἀφορμὴ διὰ τὴν ἴδρυσιν αὐτῆ ἔδωκαν οἱ Γάλλοι ἔμποροι, ἔπειτα ἰδρῦθη ἕνα ἐπίσης σιτὴν πρωτεύουσα Ἡράκλειο καὶ τέλος στὸ Ρέθυμνο»⁷.

Ὡς παλαιότερον διδάσκαλον Ρεθύμνης, ἀπὸ τοῦ 1795-1805 διδάξαντα, ὁ Εὐαγγελίδης ἀναγράφει τὸν Μεγαλοβρυσανὸν Γρηγόριον, τὸν ὁποῖον καὶ ὑπολαμβάνει Ρεθύμνιον⁸. Πόθεν ἀντλεῖ τὰς δύο αὐτὰς

⁶) Εὐαγ. Παιδ., τόμ. 2ος, σ. 167. Ὁ Γενεράλις παραθέτει εἰδησιν περὶ ὑπάρξεως τῷ 1706 σχολῶν εἰς Κρητικὰς πόλεις. Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως χαρακτηρίζει αὐτὴν ὅλως ἀόριστον.

⁷) Βλ. Γ. Ζομπανάκης, Ὁ Αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber στὴν Κρήτη, Ε.Ε.Κ.Σ. Β' (1939), σ. 282.

⁸) Εὐαγ. Παιδ., 2ος, σ. 168. Ὁ Εὐαγγελίδης γράφει περὶ τοῦ Γρηγορίου, ὅτι ἐξήτησε νὰ διορισθῆ καθηγητὴς τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας καὶ πωραπέμπει εἰς τὸν Γ' τόμον τῆς «Ἐκκλησ. Ἀληθείας», σ. 698. Καὶ μνημονεύεται μὲν ἐκεῖ Γρηγόριος, ἀλλ' ὁ γράφων τὸ ἄρθρον Ἐμμ. Γεδεῶν ἐπιφέρει «τίς δ' ἦν ὁ Γρηγόριος ἀγνοῶ τέλει». Ἄγνωστον λοιπὸν πόθεν ἠρῦσθη τὴν εἰδησιν ὁ Εὐαγγελίδης. Ἐν τῷ 10ῳ τόμῳ (1886) τοῦ περιοδ. «Παρνασσός», σ. 285 κ.έξ., δημοσιεύονται ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου. Ἐν αὐταῖς διαφαίνεται ἡ ἠθικὴ προσωπικότης, ἡ φιλοπαιδεία καὶ τὸ εὐπαιδευτὸν τοῦ ἀνδρός. Ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Γεωργίου Χ' Ἰ. Ψαρουδάκη (σ. 5) λέγεται ὅτι ὁ Χατζῆ Ἰωάννης Ψαράκις «συνεννόηθη μετ' ἄλλων εὐκαταστάτων τοῦ Ἡρακλείου καὶ μετὰ τοῦ φιλομούσου τότε Μητροπολίτου Κρήτης Γερασίμου καὶ κατώρθωσε νὰ προσκληθῆ εἰς Ἡράκλειον ὁ πολυμαθὴς ἱερομόναχος Γρηγόριος Λόγιος, ὅστις εἶχεν ἐκπαιδευθῆ καὶ ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐκέκτητο πολλὰς ἀρετάς». Ὁ Γρηγόριος Λόγιος εἶναι πιθανώτατα ὁ Μεγαλοβρυσανός. Δύναται ἀξίως νὰ καταλεχθῆ μετὰ τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους. Ὁ δημοσιεύων ἐν «Παρνασσῷ» τὰς ἐπιστολάς Ἀθ. Πετρίδης ταυτίζει τὸν Γρηγόριον, λαβόντα τοῦτο τὸ ὄνομα ὅταν ἠσπάσσοτο τὸ μοναχικὸν σχῆμα, πρὸς τὸν Γεώργιον πρὸς ὃν ἐπιστέλλει ὁ Ἁγιορείτης Νικόδημος τῷ «αὐτῷ Μαιῶν ις' (αὐτόθι). Ὡστε ἱερομόναχος θὰ ἐγένετο ὁ Μεγαλοβρυσανός μετὰ τὸ 1800. Ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐπιστολῆς εἶναι «Τῷ ἐλλογιμωτάτῳ διδασκάλῳ καὶ ἐν Χριστῷ μοι λίαν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ κυρίῳ Γεωργίῳ εὐπροσηγόρῳ». Ὑπὲρ τὴν ἐπιστολὴν ἔχει δημοσιευθῆ ὡς τίτλος: «πρὸς Γεώργιον τὸν τῶν Κυδωνίων διδάσκαλον». Δὲν γνωρίζω ἐὰν τοῦτο ὑπάρχῃ ἐν τῷ χειρογράφῳ ἢ εἶναι προσθήκη τοῦ Πετρίδου. Ἄδηλον εἶναι ὡσαύτως ἐὰν Κυδωνιεὶς ἐνοῶνται οἱ κάτοικοι τῶν Κυδωνίων τῆς Μ. Ἀσίας ἢ τῶν Χανίων. Ἐν «Παρνασσῷ» (σ. 23f) δημοσιεύονται καὶ ἄλλαι ἐπιστολαί, ὃν δύο ἀποστέλλονται ὑπὸ Γεωργίου, πιθανῶς τοῦ Μεγαλοβρυσανοῦ, πρὸς Συνέσιον, διδάσκαλον τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπιγραφή τῆς δευτέρας, γεγραμμένης ἐν μέτρῳ ἔχει οὕτω: «Τῷ ἱερῷ Συνείῳ καὶ διδασκάλῳ τῆς Κρήτης τῷ ἐν Χριστῷ μοι φιλιτῶ ἐγγχειρισθείῃ προσκνητῶς». Ὁ Συνέσιος ἀποκαλεῖται «διδασκάλων ἀρότης». Ἄλλη ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται

πληροφορίας δὲν γνωρίζω. Διὰ τοῦτο καὶ παραθέτω ταύτας μετὰ πλείστης ὀσης ἐπιφυλάξεως.

Ἄρχομένου τοῦ 10' αἰῶνος καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1802-1808 διδάσκαλος ἐν Ρεθύμνῃ ἦτο ὁ Ζαχαρίας Πρακτικίδης⁹, ἱεροδιάκονος, ἀποβα-

πρὸς τὸν ἄγνωστόν μοι ἀλλαχόθεν ἐπίσκοπον Λάμπης Ἱερεμίαν (σ. 279-280) τοῦ ὁποίου ἐξαιρείται «τὸ πρῶτον τοῦ τρόπου, τὸ συμπαθὲς τῆς ψυχῆς, τὸ ταπεινόν, τὸ ἰλαρόν, τὸ πρὸς πάντας εὐένδεκτον». Ἡ ἐπιστολὴ λήγει οὕτω: «ἀψ'ε', Ὁκτωβρίου σ'. Τῆς ὑμετέρας θεοπροβλήτου θεοφιλίας δοθλο; ταπεινός, προσθήσω δ' εἶ καὶ φίλος Γεώργιος, διδάσκαλος».

Ὁς διδάσκαλος συναντᾶται τὸ πρῶτον, καθ' ἃ εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ υποδείξῃ ὁ κ. Ν. Γωμαδάκης, τῷ 1768, ὅτε Πολυχρόνιος ὁ Θραξ μετέβη «εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Μολδαβίας, ὅπου εἰς τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν, εἰς τὰ φιλόσοφα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν ἠκροάσατο τὸν Κρητικὸν Γεώργιον, ἄνδρα εἰδήμονα καὶ ἱκανῶς πεπαιδευμένον» (Γ. Ζ α β ί ρ α ς, Ν. Ε. σ. 509). Ὅτι δὲ ὁ Μεγαλοβρυσανὸς ἐγίνωσκε τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν φαίνεται καὶ ἐξ ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Λάμπης Ἱερεμίαν, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ὁ Σέργιος Μακρταῖος γράφει κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1779 καὶ 1785 πρὸς Γεώργιον, διδάσκαλον τῆς Ἀδριανουπόλεως (Σ α θ α ς, «Μ. Β.», Γ' 541, 542). Ἄγνωστον εἶναι, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ τὴν πληροφορίαν ὑποδείξας μοὶ κ. Γωμαδάκης, ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ Μεγαλοβρυσανοῦ.

Τῷ 1805, ὡς θὰ λεχθῆ καὶ κατωτέρω, ὁ κληρικὸς πλέον Γρηγόριος ἐδίδασκεν ἐν Ἡρακλείῳ καὶ ἦτο ἐπὶ τινὰ χρόνον «κλινοπετής», πάσχων ἐξ «επαράτιου ποδάγρας»: «Παρνασ.», τόμ. 10ος σ. 288-289). Διδάσκοντα ἐν Ἡρακλείῳ εὔρεν αὐτὸν καὶ ὁ Sieber τῷ 1817.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Εὐγγελίδης γράφει ἐν «Μύσωνι» Α', σ. 46, ὅτι κατὰ Sieber «ἐν Ρεθύμνῃ τῷ 1817 ὑπῆρχε διδάσκαλος Γρηγόριος Μεγαλοβρυσανός». Ἄλλ' ὁ Sieber ἀναφέρει τὸν Γρηγόριον, οὗ μάλιστα διασφῆζει καὶ τὸ παρωνύμιον Παπασοῦ, ὡς διδάσκαλον τοῦ Ἡρακλείου καὶ οὐχὶ Ρεθύμνης (βλ. καὶ Ζ ο μ π α ν ά κ η ν, ἔνθ' ἄν. σ. 283).

Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ἐν χειρογράφοις (βλ. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, «Ν. Ἐ.», 11 (1914), σσ. 167 καὶ 16 (1922), σ. 335) σφῆζεται Γραμματικὴ «Γρηγορίου ἐιδασκάλου Κυθωνιέως». Ἴσως ὁ συγγραφεὺς τῆς νὰ ἦτο ὁ Μεγαλοβρυσανός.

⁹) Περὶ αὐτοῦ βλ. περιοδ. «Χριστιανικὴ» τόμ. Δ' (1866), σ. 211. Ἡ αὐτόθι δημοσιευμένη βιογραφία βασίζεται εἰς «ἐπίσημα ἔγγραφα διαφυλατιόμενα παρὰ τοῦ ἐπιζῶντος νιού του, τοῦ κ. Ἐ Πρακτικίδου». Ἐλλογον ἦτο λοιπὸν ν' ἀποσιωπηθῆ ὅτι ἀπετελεὶ ψόγον διὰ τὸν ἄνδρα. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι οὐδὲ μνημονεύεται ἢ ἀποβολὴ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος. Βλ. καὶ Ν. Γωμαδάκης, Ε.Ε.Β.Σ. ἔτος I (1933), σ. 226. Ἐν τῷ Ἱστορ. Ἀρχεῖῳ Κρήτης ὑπάρχουσι 8 ἔγγραφα τοῦ Πρακτικίδου τῶν ἐτῶν 1826-7. Ἐν αὐτοῖς, φαίνεται, ἀποκαλεῖται διδάκτωρ δικαίου (ἴσα Ν. Γωμαδάκης, Γενικὴ κεφαλαϊώδης καταγραφὴ τῶν ἐν τῷ Ἱ. Ἀρχ. Κρήτης Ἀρχεῖων, 1933, σ. 12). Ἐν «Χρυσάλ», ἔνθ' ἄνωτ., δημοσιεύεται «Ἱστορία Συνοπτικὴ τοῦ κατὰ τὴν νήσον Κρήτην...συνεβάντος πολέμου ὑπὸ τῶν Σφακιωτῶν...κατὰ τὸ 1821... συγγραφείσα ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ Ζαχαρίου, τοῦ ἐκ Χάνδακος τῆς Κρήτης». Κατὰ τὴν ἐπακοῦν δοῦσαν βιογραφίαν, συντεθεῖσαν ὑπὸ Θ. Ν. Φ(ιλαδελφέως);, ὁ Πρακτικίδης «ἐγεννήθη τῷ 1754 ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης, ὅπου καὶ ἐξεπαιδευθῆ ἑσολάργησε

λὼν βραδύτερον τὸ σχῆμα¹⁰, ἄνθρωπος ρίθυμος περὶ τοὺς ἠθικοὺς ἀγῶνας, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐν ἐπιστολῇ¹¹ πρὸς αὐτὸν συστάσεων τοῦ μνημονευθέντος Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος ἤδη τῷ 1805 ὑπογράφεται «Γρηγόριος, ὁ τῆς τοῦ Χάνδακος σχολῆς ἀναξίως προϊστάμενος»¹².

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 οἱ Ἑλληνες Χριστιανοὶ τῆς Ρεθύμνης διετήρουν¹³ ἀλληλοδιδασκατικὸν σχο-

δὲ πρῶτον εἰς τὴν ἐν Ρεθύμνῳ τῆς Κρήτης συστηθεῖσαν ἑλληνικὴν σχολὴν ἀπὸ τοῦ 1802 μέχρι τοῦ 1806, ὅθεν μετετέθη εἰς τὴν ἐν Ἡρακλείῳ κεντρικὴν σχολὴν ἔνθα ἐσχολάργησε μέχρι τοῦ 1818...» (σ. 211). Τῷ 1802 λοιπὸν ἰδρύθη ἑλληνικὴ σχολὴ εἰς Ρέθυμνον; Ἐν «Παρθασσῷ», ἐνθ' ἄν., δημοσιεύονται δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Πρακτικίδου. Ἡ μία ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἱεροκῆρυκα Δωρόθεον Πρώτον. «Τῇ σεβαστῇ μοι Αὐτῆς Σοφολογίῳτι τὴν μέχρις ἐδάφους ταπεινὴν προσκύνησιν... Ἀντὰ δῆτοι ταῦτα κάμοι τὸ θαρρεῖν δέδωκεν ἄφανει τε ὄντι, καὶ ἐν τῇ ἀγωνίᾳ (sic) ταύτῃ τῆς κατὰ Κρήτην Ρεθύμνης Σχολῆς εὐρισκομένῳ, προσκυνῆσαι αὐτὴν τῷ ἔρευπωμένῳ μοι τουτωῖ· πρὸς δὲ καὶ δηλώσαι τὴν τῶν ἡδὴ ἐκδιδομένων βιβλίων τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐγενίου καὶ τοῦ Μπαλάνου, διὰ τοῦ ἱερολογιωτάτου κῆρ Γρηγορίου περιλαβὴν, ἅμα δὲ καὶ παρακαλέσαι θερμῶς, εἰ καὶ τινες ἄλλαι ἐκδοθήσονται παρὰ τῶν φιλογενῶν Ζωσιμάδων, ἕφ' ὧν καὶ αὐταὶ ἐξεδόθησαν, ἵνα μοὶ ἀποστείλῃ καὶ ἐξ αὐτῶν, τῷ ταπεινῷ αὐτῆς δούλῳ... ὁ τῆς ὑμετέρας; σοφολογίῳτιος δοῦλος ταπεινός, Ζαχαρίας, ὁ τῆς ἐν Ρεθύμνῃ σχολῆς διδάσκαλος» (σ. 281-282).

Μετὰ τοῦ Πρακτικίδου εἶχεν ἀλληλογραφίαν ὁ (Μεγαλοβουσανός) Γρηγόριος («Παρθασσός», ἐνθ' ἄν., σσ. 285-286). Ἐὰν δὲ αἱ αὐτόθι δημοσιευόμεναι καὶ ἄλλαι ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου, αἱ ἀορίστως ἀπευθυνόμεναι πρὸς «τὴν περιπόθητον λογιότητα», ἀφορῶσιν εἰς τὸν Ζαχαρίαν, ὅπερ θεωρῶ πιθανόν, τότε σεισμὸς συμβᾷ εἰς Ρέθυμνον πρὸ τῆς δ' Ἰουλίου 1805 (ὁ Ν. Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, Στατιστικὴ, σ. 108, ἀναγράφει σεισμὸν γενόμενον ἐν Χανίοις τῇ 3 Ἰουλίου 1805 κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου), κατετάραξε τὸν Πρακτικίδην. Ὁ Γρηγόριος ἐπιστέλλων αὐτῷ τῇ δ' Ἰουλίου γράφει: «Ἐλαβον τὸ παρ' αὐτῆς καὶ ἀναγνῶς; σφόδρα δέδημαι δι' ἅπερ πάσχεις δεινά. Τί τοίνυν ἀσχάλλεις περὶ τῶν νομιζομένων μὲν μὴ ὄντων δὲ κακῶν;... ἐρυθριῶ ἔγωγε περὶ τούτου, καὶ οὐκ ἀνέχομαί σε τῇ τῶν πολλῶν γνώμῃ σύμφωνον εἶναι. οἱ δὲ σοὶ μαθηταὶ οὐ μὲν τῆδε κακεῖσαι διεσπάρησαν, οὐδὲν θαναμαστόν. Εἰ γὰρ καὶ ὁ σεισμὸς οὐ συνέβαινε, ἔδει παύσασθαί σε ἡδὴ τῆς παραδόσεως, ἅτε τοῦ ἡλίου ἐπιβάντος ἡδὴ τὸν λέοντα, καὶ τῶν κνικῶν καύσεων ἐπικρατούστων (sic)» (σ. 286-287).

¹⁰) Βλ. Γ. Π α π α δ ο π ε τ ρ ἄ κ η, Ἱστορία τῶν Σφακιῶν, σ. 180.

¹¹) Ὁ Γρηγόριος γράφει: «Ἡ ἄρουρα, καθ' ἣν ἡμεῖς μυρίους καταβάλλομεν τοὺς ἰδρωτὰς ὑλομανοῦσά ἐστι, καὶ πολλῆς τομῆς δεῖται, ὃ βέλτιστε, ὡς ἂν γένοιτο εὐκαρπὸς· δεῖ δὲ μὴ θάθυμειν, μηδὲ καιρὸν ἀναβάλλειν, εἰ βουλόμῃθα τὴν κεχερωμένην ἀνακαθάραι καὶ δεκτικὴν ἀποδεῖξαι τῶν καταβαλλομένων καρπῶν, οὔτινες τρέφουσι ψυχὰς Θεὸν πεινώσας, ὡς πού φησιν ὁ τῆς Θεολογίας ἐπώνυμος· καιρὸς ἀγώνων ἡμῖν ὁ παρών... ἐάσωμεν τὴν ἑραστώνην τοῖς κατὰ κόσμον...» («Παρθασσός», 10ος, σ. 285).

¹²) Αὐτόθι, σ. 289.

¹³) Βλ. Κ. Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ν, σ. 2, καὶ 21 ὑποσ. β', Β. Ψ ι λ ἄ κ η ν, Γ', σ. 324 καὶ 326, Π ρ ε β ε λ ἄ κ ι ν, ὑπ' ἄρ. φύλ. 1609.

λεῖον¹⁴, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ σημερινὰ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ Σιφνίου Γεωργίου Βίου καὶ ἑλληνικόν, ὑπὸ τὸν μετακληθέντα ἐκ τοῦ περιφήμου Γυμνασίου τῶν Κυδωνιῶν Ἰωάννην Μεταξῶν, τὸν μετέπειτα ἐπίσκοπον Ρεθύμνης Ἰωαννίκιον¹⁵. Ὁ Sieber¹⁶ ὁμιλεῖ, ὡς φαίνεται, μόνον διὰ τὸ ἑλληνικόν. Ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ καὶ διὰ τὴν ὀργάνωσίν του, τὴν κατ' αὐτὸν ἀριωτέραν τῶν ἄλλων σχολείων τῆς νήσου, καὶ περὶ τοῦ διδάσκοντος, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς τὸν μᾶλλον ἀξιοσέβαστον ἄνθρωπον ὅλης τῆς Κρήτης. Τὸν μισθόν του, ἀνερχόμενον ἐτησίως εἰς ὀκτακόσια γρόσια, κατέβαλλον ἔμποροὶ τινες τῆς πόλεως κατὰ τριμηνίαν. Οἱ μαθηταὶ ἦσαν μόλις 14, ἡλικίας 12-14 ἐτῶν οἱ περισσότεροι, ἐγίνοντο δὲ δεκτοὶ εἰς τὸ σχολεῖον, ἐὰν ἐγνώριζον ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν. Ἐδιδάσκοντο χρηστοθήθειαν, μύθους τοῦ Αἰσώπου, Πλούταρχον, Πλάτωνα, Ὅμηρον, Ἀριθμητικήν, Ἀλγεβραν, Γεωμετρίαν, Τριγωνομετρίαν, Ἱστορίαν, Φιλοσοφίαν κ.ἄ. μαθήματα. Ὅτε ἐξεροράγη ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821, τὰ σχολεῖα βεβαίως θὰ ἔκλεισαν, ἀφοῦ καὶ οἱ διδάσκαλοι τῶν συνελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων¹⁷. Πότε ἀκριβῶς ἰδρύθη ἐκ νέου σχολεῖον εἰς Ρεθύμνον, ὡς καρπὸς κοινῆς προσπαθείας δὲν εἶναι γνωστόν. Ἐκ τοῦ κώδικος Α φαίνεται ὅτι ὑφίστατο¹⁸ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1834.

¹⁴) Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Φ. Κορυλλῆς (Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, Τόμος Α' I., Σχολεῖα... Αθήναις 1948, σ. 57). Παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσιν εἰσήγαγεν αὐτὴν πρὸ τοῦ 1821 ὁ Γ. Κλεόβουλος, τοῦ ὁποῖου μαθητὴς ἦτο φαίνεται ὁ Βάος (ὄρα καὶ Κορυλλῆς ἐνθ' ἀνωτ. σ. 3). Τῷ 1816 ὁ Λόγιος Ἐρμῆς «ἐν πολλοῖς αὐτοῦ φύλλοις κατὰ συνέθειαν ἐποίηε ἱκανὸν λόγον περὶ τῆς ὑπὸ Λαγκασιέζου κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς παρουσίας ἐκατονταετηρίδος εἰσαχθείσης εἰς τὰ δημοτικὰ τῆς Γαλλίας σχολεῖα ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου» (Γ. Χασιώτου, Ἡ παρ' ἡμῶν Δημοτικὴ παιδεία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει «Ἑλληνικὸς Φιλολογ. Σύλλογος» Η' (1873-74), σ. 98. Ἀκολουθῶς ἡ μελέτη θὰ δηλωθῆ ἐν ταῖς παραπομπαῖς διὰ τοῦ: Χασιώτου). Πῶς ἐγίνετο ἡ διδασκαλία δύναται τις νὰ ἴδῃ καὶ παρὰ τῷ καθηγητῇ Σ. Μ. Καλλιὰ φ εἰς ἄρθρ. «ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος» τῆς Μ.Ε.Ε.

¹⁵) Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐλεγχος κλπ. ΕΕΚΣ, Ι' (1940), σ. 140

¹⁶) Παρὰ Ζεμπανάκη, ἐνθ' ἀν.

¹⁷) Ὅρα Κορυλλῆς ἐνθ' ἀν., σ. 2, 21.

¹⁸) Οὕτως ὡς ἐπικεφαλὴς τοῦ ἰσολογισμοῦ 1834-35 γράφεται: «ἡ ἐν θεθύμνῃ σχολὴ ἀπὸ τοῦ 1834: Αὐγούστου: 6: μέχρι σήμερον» [Τὰ κείμενα παρατίθενται ὀρθογραφικῶς διορθωμένα] (σ. 4β-5α). Ἄν ἐλειτοίργει καὶ προηγουμένως, δὲν συνάγεται ἐκ τῶν κωδίκων. Χειρόγραφον ὅμως ἀποκείμενον παρ' ἐμοὶ καὶ ἀποτελοῦν αὐτοβιογραφίαν τοῦ Ν. Γ. Δρανδάκη, μαθητοῦ τοῦ σχολείου, καταβαλλόντος τὴν τετάρτην τριμηνίαν τοῦ 1834-35 (σ. 16β τοῦ κώδ. Α), παρέχει τὴν εἰδησιν, ὅτι σχολεῖον ὑφίστατο ἐν Ρεθύμνῃ ἀπὸ τοῦ 1833: «Εἰς

ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 1834 - 1851

I. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΑΥΤΩΝ

Αἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατ' ἀνάγκην εἶχον ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τὴν ζωὴν τοῦ σχολείου Ρεθύμνης, ὅπερ ἀναπτύχθην σὺν τῷ χρόνῳ ἐλειτούργησε μέχρι Μαρτίου τοῦ 1841. «*Ἡ περιορίσασις ἢ ὅποια ἦτιον εἰς αὐτὸ τὸ ἔτος ἐμπόδισεν τὴν ἐξακολούθησιν τῶν μαθημάτων τῆς σχολῆς καὶ ἐπροκάλεσε τὴν φυγὴν τῶν διδασκάλων, μαθητῶν καὶ λοιπῶν Χριστιανῶν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου*» γράφει ὁ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Καλλίνικος¹⁹. Καὶ σημειῶν τὰ ἀνωτέρω ὁ ἱεράρχης ἐπιφέρει : «*ὅταν δὲ σὺν Θεῷ ἀγίῳ παύσῃ ἡ περιορίσασις τὰ σχολεῖα ἀμέσως θέλουσι ἀρχίσει τὴν προᾶξίν των πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας*». Ὅντως δ' ἀπὸ Μαΐου τοῦ 1842 ἤρχισε σχετικὴ προεργασία²⁰ καὶ τὸν Αὐγουστον τοῦ ἰδίου ἔτους κινετή καὶ πάλιν δυνατὴ²¹ ἡ λειτουργία σχολείου ἐν τῇ πόλει. Θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ζωὴν του μέχρι τέλους τοῦ 1851.

τὰ 1821, 10βρίου 6 ἐγεννήθηκα εἰς τὸ χωριὸν Ζουρίδι... εἰς τὰ 1830 : Μὲ ἔφερον σὸν ῥέθεμος ὁ πατέρας μου... Εἰς τὰ 1833 μὲ ἔβαλεν εἰς τὸ σχολεῖο καὶ ἔκαμα χροῖα 2». Ἄλλ' ἴσως τὸ σχολεῖον τοῦτο ἀπετέλει ὅπως ἰδιωτικὴν ἐπιχείρησιν. Ἰδιωτικὰ φαίνονται καὶ τὰ ἐν Ἡρακλείῳ «*τοῦ Ἀνεγνώστη τοῦ σχολεῖο*» (1832) καὶ τὸ σχολεῖο «*τοῦ Ρηνάκι*» (1835) «*Κρητ. Χρον.*», Α', σσ. 345, 361, 364.

Τὸν Αὐγουστον τοῦ 1833 ἡ Αἰγυπτιακὴ διοίκησις Κρήτης καθιστᾷ γνωστὸν ὅτι «*ἐβόηθησεν ὅσον ἦτο ἀναγκαῖον εἰς τὴν σύστασιν ἀλληλοδιδασκτικῶν Σχολῶν τῆς Γραικικῆς γλώσσης*» (Γ. Μ ο υ ρ έ λ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Γ', σ. 1290). Δὲν γνωρίζω εἰς τί συνίστατο ἡ βοήθεια αὕτη.

Ὁ περιηγηθεὶς τὴν Κρήτην τῷ 1834 Pashley ἀναφέρει δημοτικὸν («*κοινόν*») σχολεῖον, λειτουργοῦν ἐν τῇ Ἱ. Μονῇ Ἀρσανίου, ἔχον ὀλίγους μαθητάς. Ἐν αὐτῷ ἐφηρομόζετο τὸ παλαιὸν διδασκτικὸν σύστημα καὶ ὄχι τὸ πρόγραμμα τῆς ἀμοιβαίας διδασκαλίας. «*The monastery contains an elementary school, which is conducted on the old system (and not on the plan of mutual instruction), and is frequented by only a few children*» (R o b. P a s h l e y, Travels in Crete, vol. I, London 1837, σ. 122).

¹⁹⁾ Α, σ. 50α.

²⁰⁾ Σημειώσεις κώδ. Γ ἐν σελ. 17-19.

²¹⁾ Κατὰ τὴν Ἐκθεσιν (σ. 6) «*διὰ συνεισφορᾶς τῶν κατοίκων συμπράξει καὶ συνεργασία τῶν Σ.Σ. ἀρχιερέων Ρεθύμνης καὶ Λάμπης*». Ἄγνωστος εἰς τί συνίστατο ἡ συμπράξις καὶ συνεργασία τοῦ Ἁγίου Λάμπης. Ὅστε φαίνεται ἐν τῷ κώδ. Γ, σ. 17-19, γενομένη συνεισφορὰ τῶν κατοίκων. Ἐκεῖ γίνεται λόγος περὶ κεφαλαίων τῶν σχολείων καὶ εἰσπράξεως τόκων ἐπ' αὐτοῖς. Μόνον «*ἡ Ἐκκλησία Ρεθύμνης τῶν Εἰσοδίων*» παρέχει βοήθειαν 500 γρόσια (σ. 19). Τὰ σχολεῖα εἶχον ὁμολογίας ἀνερχομένης τὸν Μάρτιον τοῦ 1841 εἰς 13.661 γρόσια. Αἱ ὁμολογίαὶ διεσώθησαν χάρις εἰς τὴν μέριμναν τοῦ Καλλινίκου.

Ἐκ τῶν κωδίκων δὲν φαίνεται ἂν τὰ σχολεῖα διέκοπτον τὴν ἐργασίαν των κατὰ τὸ θέρος²². Ἡ ἑορτὴ των ἤγετο, τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1845 — προηγουμένως δὲν γίνεται μείναι αὐτῆς — τῇ 30ῃ Ἰανουαρίου²³. Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν σχολείων παρεσκεύαζεν ἄρτους²⁴ καὶ ἠγόραζε μυρσίνας²⁵ διὰ τὸν πανηγυρισμὸν.

Κατὰ τὸ 1834 γίνεται λόγος ἁπλῶς διὰ σχολεῖον²⁶. Ἀπὸ τοῦ ἐπομένου ὅμως ἔτους τοῦτο διαστέλλεται εἰς ἑλληνικὸν καὶ ἀλληλοδιδασκτικὸν²⁷. Καὶ ἡ διάκρισις ἐξακολουθεῖ μέχρι τέλους τῆς ἐξεταζομένης περιόδου. Ἀμφότερα ἦσαν σχολεῖα ἀρρένων. Τῷ 1836-37 μεταξὺ τῶν μαθητῶν ἐμφανίζονται καὶ μαθήτριά²⁸. Τὸ ἐπιπλέον ἔτος ἐκ τῶν 68 μαθητῶν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ 5 ἦσαν κοράσια²⁹. Κατὰ τὴν διετίαν 1838-40 εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐφοῖτα μία μαθήτρια, ἡ Κατίγκω Νικολ. Χατζηκωνσταντίνου³⁰. Τὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὸ 1841 ὑφίστατο ἐν Ρεθύμνῃ μόνον Ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον, ἔχον πλὴν τῶν ἀρρένων καὶ 14 μαθητριάς³¹. Ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ των καθίστα ἤδη ἀναγκαίαν τὴν ἴδρυσιν ἰδίας ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς θηλέων. Ἐκ τῶν

²²) Ἐκ παρατεθέντος ἀνωτέρω ἀποσπάσματος ἐπιστολῆς τοῦ Μεγαλοβουρσανοῦ φαίνεται ὅτι πρὸ τοῦ 1821 τὰ σχολεῖα, κατὰ θέρος τοῦλάχιστον, ἐχαλάρουν τὴν ἐργασίαν των. Δι' ἐπιγενομένους χρόνους γράφει ὁ Πρεβελάκις (ἀρ. φ. 1626) ὅτι ἐκρίναν «ἀναγκαίαν τὴν διακοπὴν τῶν μαθημάτων δι' ὑπερβολικὸν καύσωνα ἐπὶ μῆνα ὅλον ἀπὸ τῆς 20 Αὐγούστου μέχρι τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1563, ἐνῶ συνήθως αὐταὶ ἦσαν, φαίνεται ὀλίγων ἡμερῶν».

²³) Ε, σ. 2 καὶ 6.

²⁴) Ε, σσ. 11, 26, Ζ, σ. 5, Η, σσ. 14, 28. Διὰ τὴν παρασκευὴν των ἠγόραζον «στάρι θρούσικο» καὶ «ἄμιοιο μισίρι», ἐδαπάνων διὰ «καθαριστικὸ καὶ ἀλεστικὸ» αὐτοῦ, ἐπρομηθεύοντο μέλι, κανέλλα, μαστίχα, πιπέρι (Ε, σ. 2, 12), ρακή, ζάχαρι (Ζ, σ. 5).

²⁵) «μυρσίνες 2 γομάργια» Ε, σ. 12 καὶ 33, Η, σ. 14, 28.

²⁶) «1831: 6: αὐγούστου διὰ συναξιν δίσκου τοῦ σχολείου» Α, σ. 2β. Ὅρα καὶ ὑποσ. 18.

²⁷) Ἐν ταῖς δαπάναις οἱ μισθοὶ τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ καταγράφονται τώρα κεχωρισμένως διὰ:

«τὴν τριμηνίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μέχρι 1ης: Δε(κεμ)βρίου: 900
τὴν τριμηνίαν τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ I > : 360».

Ἰσολογισμὸς 1835-36 κώδιξ Α, σ. 5α.

²⁸) Τοιαῦτα φαίνονται αἱ ἀναγραφόμεναι ἐν τῇ συνάξει τῆς βας τριμηνίας τοῦ 1836-37 «ὄσα τῆς Κατίγκω Νικολάου... ὄσα τῆς Στυλιανῆς τοῦ Δροσάκη, ὄσα ἡ Ἀννίκα τοῦ Σανταντώνιο», Α, σ. 10α.

²⁹) Κατίγκω Ν. Χατζηκωνσταντίνου, Χαροίκλεια Ν. Χατζηκωνσταντίνου, Στυλιανίτσα Δροσάκη, Μαρία Κωνσταντινοπούλα (;) καὶ Σοφία Ἐκκλησιάρχου: Β, φύλ. 1.

³⁰) Β, φύλ. 6 καὶ φύλ. 9.

³¹) Β, φύλ. 13-17.

κωδίκων φαίνεται ὅτι τοῦτο ἐπραγματοποιήθη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1845³². Τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐπανήρχισε λειτουργοῦν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1844³³. Προηγουμένως μάλιστα εἶχεν ἐκμισθωθῆ τὸ οἶκημα αὐτοῦ³⁴.

II. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ

Ὁ διδάσκαλος καθ' ὄλον τὸ ἔτος 1834-35 ἦτο εἷς³⁵. Τὸν ἀκολουθῆσαντα χρόνον, ἀφοῦ τὸ σχολεῖον διηρέθη εἰς Ἑλληνικὸν καὶ Ἀλληλοδιδασκτικόν, δὲν ἀποκλείεται καὶ οἱ διδάσκοντες νὰ ἦσαν δύο. Ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους ἔχομεν μαρτυρίαν ρητὴν ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτως. Εἰς τὸ κατώτερον σχολεῖον ἐδίδασκεν ὁ Ἄ. Μ α κ κ ᾱ ς³¹ καὶ ἀπὸ

³² «7βρίου 9 (1845) *σύναξις μηνιαία κοριτζῶν*» Ε, σ. 7, *αὐγούστου 6 (1845) εἷς ναῦλος τῆς δασκάλας...* 7βρίου 5 *μηνιαία δασκάλας*» κλπ. Ε, σ. 8. Εἰς χειρᾶς μου ὅμως περιῆλθεν ἔγγραφο, γεγραμμένον ἐπὶ τῆς α' σελίδος διφύλλου ἡμικλάστου χάρτου, ἔχον οὕτως: Ἀριστερὰ ἀναγινώσκειται ἡ χρονολογία: «*Ρέθυμνον τὴν 2 Ἰανουαρίου | 1845*» καὶ δεξιὰ «*Πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον καὶ Σ. Ἐ, φορεῖαν τῶν Κοινῶν Καταστημάτων τῆς πόλεως Ῥεθύμνης. Μετὰ τοῦ προ σήκοντος Σεβασμοῦ ὑποβάλλω ὑμῖν, Κ.Κ. Ἐφοροί, ἀναφορὰν, δι' ἧς παρακαλεῖσθε συμφώνως μὲ τὸ συμφωνητικόν, ὅπερ ἔχομεν κάμει ἀπὸ Α' Ἀπριλίου Π. Ε., γὰ μὲ εἰδοποιήσητε ἐὰν σκοπήτε νὰ μὲ διατηρήσητε καὶ κατὰ τὸ ἐλευσόμενον ἔτος ἢ μή. ἡ Διδάσκαλος Ρεθύμνης Παρ. Περάκη*».

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου φαίνεται ὅτι καὶ πρὸ τοῦ 1845 ὑπῆρχεν ἐν Ρεθύμνῃ διδασκάλισσα, ἡ Παρ(ασκευούλα) Περάκη, ἔχουσα μάλιστα συνάψει καὶ συμφωνητικὸν μετὰ τῆς Ἐφορίας τῶν Κοινῶν Καταστημάτων ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1844. Διότι τινὰ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ἢ ὅτι ἡμεῖβετο ἡ διδάσκαλος ἐξ ἄλλου ταμίου, ἀφοῦ ἐν τοῖς κώδικεσιν οὐδεὶς λόγος γίνεται πρὸ τοῦ 1845 περὶ διδασκαλίας: τὸ σχολεῖον τῆς δὲν ἦτο κοινοτικόν, ἀλλ' ἡ ἐφορία εἶχεν ἐγγυηθῆ τὴν καταβολὴν τοῦ μισθοῦ τῆς καὶ ἐπώπτευσεν ἐπὶ τοῦ ἔργου τῆς, ἢ, ὅπερ καὶ πιθανότερον, ὅτι ἡ Περάκη ἔχει γράψει κατὰ λάθος ἐπὶ τῆς αἰτήσεώς τῆς τὸ ἔτος 1845 (ἴσως ἀντὶ 1865). Ἡ Περάκη ἐδίδασκεν ἐν Ρεθύμνῃ βραδύτερον. Ὁ Πρεβελάκις γράφει ἐν φ. 1616 «*Ἐν τῷ μεταξὺ εὐρέθη ἐν Ἀθήναις διδασκάλισσα ἡ Παρασκευούλα Περάκη, ἣτις καὶ ἀνέλαβε τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Παρθεναγωγείου*». Τὸ Παρθεναγωγεῖον Ρεθύμνης, ὡς γνωστόν, φέροδομήθη τῷ 1864 (αὐτόθι, φ. 1611). Ἐὰν ἡ Περάκη εὐρίσκετο ἐν Ρεθύμνῃ καὶ πρὸ τοῦ 1845, κλιτόπιν μάλιστα συμφωνίας, δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἡ ἐφορία δὲν ἐκράτησεν αὐτὴν καὶ τῷ 1845, ὅτε ἰδρῦθῆ ἐπισήμως τὸ σχολεῖον κορασιῶν, ἀλλὰ μετεκάλεισεν ἄλλην, ἐπιβαρυνθεῖσα καὶ διὰ τῶν ἐξόδων τοῦ ταξιδίου τῆς;

³¹ Γ, σ. 36 «28 Μαΐου 1844) Ἀπὸ Δωροθέου Σχολάριον Ἑλλη(νικόν) διδασκαλον, δι' ὅσα τοῦ ἐμέτρησα διὰ 1 1/2 μηνὸς μισθόν του ἀπὸ 15 τούτου ἀπὸ 600: 900». Καὶ κατωτέρω: «ναῦλον τοῦ Ἑλληνικοῦ διδασκάλου».

³⁴ «1843. Ἀυγούστου 5. Εἰς οἶκίαν τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, διὰ 6: μηνῶν ἐνοίκιον τῆς ἔλαβα ἀπὸ Ἰω. Δροσάκη... (γρ.) 125», Γ, σ. 29.

³³ «ὅσα ἐμέτρησαν εἰς τὸν διδασκαλον» Α, σ. 5α.

³⁶ Γφ 1837 Σεπτεμβρίου α' εἰς «*Τὰ Ἀναγκαιόντα ἔγγραφα τῆς σχολῆς*» καταλέγουσιν:

Σεπτεμβρίου 1837 μέχρι τῆς 25ης Μαΐου 1840 ὁ Νικόλαος Σταυράκης⁸⁷. Εἰς τοὺς κώδικας δὲν ἀναφέρεται διατὶ τὸν Μάϊον ἔπαυσεν οὗτος διδάσκων. Εἰς διαδοχὴν του προσελήφθη ὁ Δημήτριος Σταυριανός⁸⁸, εἰς τὸν ὁποῖον καταβάλλεται μισθὸς καὶ τὸν Μάρτιον τοῦ 1841. Λήγοντος Ἰουλίου τοῦ 1842 κατῆλθεν ἐξ Ἀθηνῶν ὡς δημοδιδάσκαλος ὁ Κων. Χ. Ψαρουδάκης⁸⁹, διδάξας μέχρι τέλους Φεβρουαρίου τοῦ 1844, ὅτε μετέβη εἰς Ἡράκλειον⁹⁰. Ἐκτοτε μέχρι Ἀπριλίου 1843 διδάσκει εἰς τὸ Ἀλληλοδιδασκατικὸν Ὁχλοπαιδικὸν Σχολεῖον⁹¹ καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούλιον τοῦ ἰδίου ἔτους ἕως τέλους τοῦ 1851 πάλιν ὁ Κ. Ψαρουδάκης⁹².

Ἐκ τῶν μνημονευθέντων ἀνδρῶν ἰδιάξουσα φυσιογνωμία ὑπῆρξε καὶ διαφέρουσαν ἐπιρροὴν ἤσκησεν ἐπὶ τὴν ἐν Κρήτῃ παιδείαν ὁ

⁸⁷ «1: ἐξόφλησιν τῶν μισθῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ διδασκάλου Δημητρίου Βαρούχα τῷ 1837-ἀγρόσιου: 26.

1: ὁμοιον τοῦ ἀλληλοδιδασκατικῶν » Α: Μακκᾶς.

Λ, σ. 18β.

⁸⁸) Ἐν Α', σ. 30β-31α ἢ μερὶς του: «Νικόλ(α)ος Σταυρά(κ)ης Διδάσκ(α)λος Ἀλληλοδιδασκατικῆς Σχολῆς».

Ὁ Σταυράκης ἔγραψε στιχηρὰ ἰδιόμελα τῆς Λιτῆς καὶ μεγαλυτέρου τῶν ἁγίων Τεσσαρῶν νέων Μαρτύρων (βλ. Ἀκολουθίαι τῶν ἁγίων Τεσσαρῶν Νέων τοῦ Χριστοῦ Μαρτύρων Ἀγγελῆ, Μανουήλ, Γεωργίου καὶ Νικολάου... Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου 1865, σ. 4 καὶ 12).

⁸⁹) Ὅρα Α, σ. 45β-46α καὶ Δ, σ. 2, 3, 4.

⁹⁰) Ἐν Γ, σ. 19 «1542 Ἰουλίου 30. Διὰ χαμαλιάτικα τῶν Πραγμάτων τοῦ Διδασκάλου» καὶ σ. 20: Ἀγρόσιου 1 Κ. Χ. Ψαρουδάκη Δημοδιδάσκαλον, δι' ὅσα τοῦ ἔμβασα εἰς Ἀθήνας εἰς ἰσομὸν μισθῶν του...». Ὅρα καὶ Ἐκθεσιν, σ. 6.

⁴⁰) Γ, σ. 34.

⁴¹) Γ, σ. 35. Διὰ τελευταίαν φοράν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα του κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1848 (Ε, σ. 35).

Ὁ Βυβιλάκης γράφει (Ἐκθεσιν σ. 7-8) ὅτι διεδέχθη τὸν Ψαρουδάκη «ὁ δραστήριος δημοδιδάσκαλος Ἀθηνῶν κ. Χ. Πετυχάκης εἰς τὸ ἐν Ῥεθύμνῃ σχολεῖον, προσκληθεὶς ἐν ἀδιῶ ἐπισήμως παρὰ τοῦ Σ. ἁγίου Ρεθύμνης καὶ τῶν φιλομούσων ἐφόρων τῆς σχολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἤρχισε τὰ μαθήματά του ἀπὸ 1 Μαρτίου ε.ε. (1844). Γνωρίζοντες ἐπίσης τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἰκανότητα, τὰ ὁποῖα διέκρινον τὸν κ. Πετυχάκη εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῶν Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ τὴν προθυμίαν τῶν κατοίκων εἰς τὸ νὰ συντρέχωσιν ὅλαις δυνάμει τοὺς ἰκανοὺς καὶ ἀξίους διδασκάλους εἰς τὸν φρεσισμὸν τῆς πατρίδος των, ἔχομεν δίκαιον νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῆς Ρεθύμνης πρὸ πάντων δὲ τὸ διδασκαλεῖον, θέλει τελειοποιηθῆ ὑπὸ τὴν ἄοκρον ἐπιμέλειαν καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Πετυχάκη, ὥστε νὰ γίνῃ ἐφάμιλλον μὲ ἐκεῖνο τῶν Ἀθηνῶν» δὲν ἀμφιβάλομεν δὲ ὅτι θέλει καταβάλλει καὶ πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς περισσοτέραν τελειοποίησιν τῶν ἤδη ἐξετασθέντων μαθητῶν, μέχρις ὅτου διορισθῶσιν εἰς διδασκαλικὰς θέσεις».

⁴²) Ζ, σ. 1, Η, σ. 34.

Κων. Ψαρουδάκης. Ἐγεννήθη ἐν Ἡρακλείῳ περὶ τὸ 1805 ἐκ πατρὸς Χατζῆ Ἰωάννου Ψαράκη⁴³, μεγαλεμπόρου τῆς πόλεως, καὶ μητρὸς Σμαράγδας, κόρης «τοῦ τὰ πρῶτα ἐν Ἡρακλείῳ φέροντος Μιθιαίου Καλογνώμου ἐπισήμονος ἱατροῦ»⁴⁴. Ἐξεπαιδεύθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Γεωργίου, ὅστις ὑπερηγία αὐτὸν «καὶ ἐδίδασκεν ὁ ἴδιος ἐν τῇ οἰκίᾳ μὴ θέλων νὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς τότε κοινὸς διδασκάλους, οἵναι ἐνωρᾶνον τοὺς μαθητὰς των μὲ τὸν βαρὸν καὶ ἀμέθοδον τὸν τῶν»⁴⁵. Διδάσκαλος τοῦ Γεωργίου ἐχημάτισεν ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Λόγιος, ἀσφαλῶς ὁ Μεγαλοβουσανός, ὁ μετονομάσας αὐτοὺς διὰ τοῦ ἐπωνύμου Ψαρουδάκης ἀντὶ Ψαράκης. Τῷ 1824 οἱ δύο ἀδελφοί, ἀφοῦ ἔλαβον μέρος εἰς τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Τούρκων, προσέφυγον οἰκογενειακῶς εἰς Μονεμβασίαν καὶ εἶτα εἰς Σπέτσας. Ἐκεῖ, βλέποντες ὅτι «αἱ ὁδοὶ ἦσαν πεπληρωμέναι ἀπὸ ὄργρανὰ καὶ πτωχότατα τέκνα τῶν ἐν πολέμῳ φρονεθέντων», ἱδρυσαν ἐκπαιδευτήριον, ὅπερ εἶχε 250 μαθητὰς, ὅτε τῇ 8η Μαρτίου 1823 ἐπεσκέφθη ὁ Καποδίστριας τὰς Σπέτσας. Ὁ Κυβερνήτης ἐπληροφόρηθη τότε ὅτι οἱ ἡμίσεις τῶν μαθητῶν πληρῶνουςιν, οἱ δὲ λοιποὶ διδίσκονται ἀμισθί, διδομένων μάλιστα παρὰ τῶν διδασκάλων εἰς αὐτοὺς καὶ πίντων τῶν πρὸς σπουδὴν ἀναγκαίων⁴⁶.

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1826 μετέβησαν οἱ δύο ἀδελφοὶ εἰς Σύρον καὶ ἐδιδάχθησαν τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον παρὰ τοῦ διατριβήντος ἐκεῖ εἰσηγητοῦ τῆς Γεωργίου Κλεοβούλου⁴⁷, διὰ νὰ ἀποφέρωσι «μεῖζονα καρπὸν» εἰς τὸ σχολεῖον αὐτῶν. Ἐξητάσθησαν ἐπὶ παρουσίᾳ πολλῶν διδασκάλων καὶ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῆς Παιδείας Γρηγορίου Κωνσταντῆ καὶ «λαβόντες παρὰ τοῦ Κλεοβούλου τὰ ἀποδεικτικὰ αἰς τελειοποιήσεως αὐτῶν, ὑπέστρεψαν εἰς Σπέτσας καὶ μετεροῦθμιαν τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν τμήμα τοῦ σχολείου των, ὅπερ διηύθυνεν ὁ Κωνσταντῆνος, κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τοὺς τρόπους, οὓς ἐδιδάχθησαν»⁴⁸.

⁴³) Ὅρα περὶ αὐτοῦ «Κρητ. Χρον.», Γ' (1919), σ. 357-359.

⁴⁴) Συνοπτικὴ βιογραφία Γεωργίου Χατζῆ Ἰωάννου Ψαρουδάκη, ἐρανισθεῖσα ἐκ τῶν ὑπομνημάτων αὐτοῦ. Ἀθῆναι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως 1871, σ. 2.

⁴⁵) Αὐτόθι, σ. 5.

⁴⁶) Αὐτόθι, σ. 20.

⁴⁷) Περὶ αὐτοῦ βλ. «Θρακικά» (ἔκτακτον τεῦχος ἐπὶ τῇ Ἐκατονταετηρίδι τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας), Παράρτημα τοῦ Γ' τόμου (1931), σ. 125. Τῷ 1824 δωρίσθη διδάσκαλος ἐν Τήνῳ καὶ εἶτα ἐν Σύρῳ, ὅπου καὶ ἀνέπτυξε τὸ παιδαγωγικὸν σύστημα αὐτοῦ, μέχρι τοῦ θανάτου του, 28 Ἰουνίου 1828. Τὸ αὐτὸ σύστημα ἠκολούθησεν εἶτα καὶ ὁ Ἰωάννης Κοκκῶνης. Ὁ Κλεόβουλος μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ ἔργα τοῦ Γάλλου Σαρζέν.

⁴⁸) Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 20.

Τῷ 1831 ὁ Κων/τίνος κατῆλθεν εἰς Κρήτην, διὰ τὰ περισυλλέξει τὰ λείψανα τῆς περιουσίας των. Ὅτι θὰ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κώδικος (Γ, σ. 20). Τῷ 1842 προσκληθεὶς κατέρχεται εἰς Ρέθυμνον ἐξ Ἀθηνῶν. «Φιλόπονον κηδεμόνα καὶ ἱκανὸν διδάσκαλον τῆς παρ' αὐτοῦ διδασκομένης τρυφεροῦς ἡλικίας» ἀποκαλεῖ τὸν ἄνδρα ὁ Βυβιλάκης (Ἐκθεσις, σ. 6). Ὁ ἴδιος προσθέτει ὅτι «ἡ σημαντικώτερα ὠφέλεια, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν, εἶναι τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐπίμονον προτροπὴν καὶ παρόκλησίν μας, ἔλαβε πρόνοιαν μετὰ τῶν ἐπόρων τῆς σχολῆς τὰ διδάξῃ ἰδιαίτερος τὸν ὁδηγόν⁴⁹ ὡς καὶ ἐν γένει τὴν τέχνην τοῦ διδάσκειν εἰς εἴκοσι τέσσαρας ἐκ τῶν κυλλιτέρων μαθητῶν του⁵⁰, ἐξ ὧν οἱ δέκα πέντε, καθὰ μᾶς ἔγραψεν, ἔλαβον παρ' αὐτοῦ διπλώματα ὡς ἱκανοὶ ἀγαδειχθέντες ἐπὶ δημοσίων ἐξετάσεων, τὰ καθέξωσι θέσει δημοδιδασκάλου εἰς ὅποιον χωρίον ἢ ἐπαρχίαν ἤθελον ζητηθῶσι. Τὸ μέσον τοῦτο ἐθεωρήσαμεν ὡς τὸ συντελεστικώτερον διὰ τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Κρήτην, διότι ἕκαστος μαθητῆς δύναται διὰ τῶν σιελλομένων ὡς εἴρηται πινάκων τῆς ἀναγνώσεως καὶ ἄλλων διδακτικῶν βιβλίων, τὰ ἀνοίξῃ σχολεῖον εἰς τὸ χωρίον του εὐχαριστούμενος μὲ ὅσον μικρὰν καὶ ἂν λαμβάνῃ πληρωμὴν. Διὰ τὸν ζῆλον δὲ καὶ τὴν προθυμίαν του ταύτην ὑπὲρ τοῦ διδασκαλείου πρὸ πάντων ὁ κ. Ψαρουδάκης ἐπέσυρεν ἐπίσης τὴν ἐδγνωμοσύνην καὶ ὄλων τῶν ἐν Ἑλλάδι συμπατριωτῶν του» (αὐτόθι, σ. 6-7). Καὶ ἐν Ἡρακλείῳ, ἔνθα ὁ Ψαρουδάκης μετέβη, δὲν ἀμφιβάλλει ὁ Βυβιλάκης ὅτι τὸν αὐτὸν θὰ ἐπιδείξῃ ζῆλον καὶ προθυμίαν.

Ὁ Γενεράλις θεωρεῖ τὸν ἄνδρα εἰσηγητὴν τῆς μεθόδου τοῦ Λαγκάστερ εἰς τὸ Ρέθυμνον. Ἴσως ὑπῆρξεν ὁ ἀριώτερον ἐφαρμόσας αὐτήν, διότι, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη, ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος εἶχεν εἰσαχθῆ ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὴν πόλιν. Ὁ Γενεράλις εἶχε τὸν Ψαρουδάκη δι-

⁴⁹, Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ Σαραζίνου. Τὸ βιβλίον μεταγλωτισθὲν ὑπὸ τοῦ Ἰ. Κοκκῶνη ἐνεκρίθη τῷ 1835 δι' ἐγκυκλίου τοῦ Ὑπουργείου.

⁵⁰ Μεταξὺ τούτων, ἀλλὰ δὲν φαντάζομαι καὶ τῶν καλυτέρων, κατελέγετο ὁ διδάσκαλος τοῦ Γενεράλι. «Καὶ ὁ ἐμὸς πρῶτος διδάσκαλος», γράφει, «ἦτο ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ψαρουδάκι, ἄριστος μὲν πάσης γραμματικῆς μορφώσεως, μουσικῆς ὁμῶς καὶ ἐκ σιτήθους μαθὼν τὸ περὶ ποινῶν κεφάλαιον τοῦ ὁδηγοῦ, τὸ ὁ ἴδιος ἐρήχμοσεν ἐπὶ τῆς ὁμάδεώς μου τὴν πρῶτην ἡμέραν τῆς φοιτήσεώς μου εἰς τὸ σχολεῖον. Διὰ τοῦτο δὲ ἡ μακαρίτισσα μητέρα μου ἔκρινε καλὸν ἢ πρῶτην τὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἡμέρα τῆς τότε μαθητείας μου. Βραδυτέρον ἔγινε πάλιν μαθητῆς του καὶ ἐδγνωμονῶ» (αὐτόθι).

Ἀπὸ τοῦ 1842 ἰδρύθησαν ἐν τῷ διαμερίσματι Ρεθύμνης 26 ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα (Ἐκθεσις, σ. 28). Ἴσως ἦσαν ἐν μέρει καρποὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ψαρουδάκη.

δάσκαλον ἐν τῇ μουσικῇ⁵¹ τῷ 1874. «*Ἐνθυμούμεθα*», γράφει, «καλῶς τὸν σεβάσιμον ἄνδρα μὲ τὴν Κρητικὴν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ σμυρναϊκώτερον, ἐνδυμασίαν, καὶ ἔχοντα τὴν κεφαλὴν κλίνουσαν ἔκ τινος ἴσως παθήσεως πρὸς τὸν ἕτερον τῶν ὤμων, ψάλτην δὲ μόνον τότε εἰς τὸν Καθεδρικὸν Ναόν» (ὑπ' ἀρ. φύλ. 291).

Ὁ Ψαρουδάκης ἐξέδωκε διδασκτικὸν βιβλίον, φέρον τὸν τίτλον «*Σύμμικτα, ἤτοι ἀπάνθισμα χρονολογίας [=Ἱστορίας] καὶ μαθηματικῆς Γεωγραφίας κατ' ἐρωταπόκρισιν, ἔκδοσις Τρίτη, ἐν Ἐρμουπόλει Σύρον, 1862*». Ὁ πρόλογός του ἀρχεταί οὕτως: «*Ὅτι ἡ χρονολογία ἐστὶν οὐ μόνον ἐδάρεστον μάθημα, ἀλλὰ καὶ χρήσιμον καὶ ἀναγκαῖον εἰς τὸν σπουδαίως ἀγωγῆς καὶ ἀγαθῆς παιδείας ἀντιποιοῦμενον, οὐδεὶς βεβαίως τῶν ἐφ' ἠροῦντων ἀγνοεῖ. Διὸ καὶ ἀνάγκη πᾶσα ὅπως οἱ παῖδες ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων εἰς τὴν ταύτης σπουδὴν καταγίνωνται*». Ὡς ἓνα τῶν πολλῶν σεβαστῶν πολιτῶν χαρακτηρίζει τὸν Ψαρουδάκην ὁ ἐνθυμούμενος αὐτὸν πατὴρ μου· καὶ τὴν πρὸς μητρὸς μίμμην μου ἤκουον πολλάκις ὁμιλοῦσαν δι' αὐτὸν μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ. Καὶ ἔκ τούτων ὑποδηλοῦται ὅτι ὁ Ψαρουδάκης θὰ ἐνεφερωεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἰδεῶν, ὑφ' ὧν καὶ ὁ ἀδελφός του Γεώργιος. Ταύτας καὶ ὁ τελευταῖος ἐξέφρασεν ἐν συνδιαλέξει πρὸς τὸν βασιλέα Ὁθωνα: «*ρομίζω προῦτόν μιν χρέος τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν μου καὶ δευτέρου τὴν διανοητικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν*»⁵².

Τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου διδάσκαλοι διετέλεσαν:

1) Ὁ Λ η μ ή τ ρ ι ο ς Β α ρ ο ύ χ α ς⁵³ τῷ 1837.

2) Ὁ Κ ο σ μ ᾶ ς Μ α κ κ ᾶ ς⁵⁴ ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1837 μέχρι Μαρτίου 1841.

3) Ὁ Λ ω ρ ό θ ε ο ς Σ χ ο λ ά ρ ι ο ς⁵⁵ ἀπὸ Ἰουνίου 1844 μέχρι Μαΐου 1847.

⁵¹ Ὡς «*μελίρριτον ἱεροψάλτην*» τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ Ρεθύμνης χαρακτηρίζει τὸν Ψαρουδάκην ὁ Τιμόθεος Βενέρης (Τὸ Ἀρχαδί διὰ τῶν αἰῶνων 1938, σ. 337).

⁵² Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 36.

⁵³ Ὁρα ἀνωτέρω ὑποσ. 36. Ἴσως ἐδίδασκεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1836. Τὰς ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν πρόσληψιν ἑλληνικοῦ διδασκάλου εἰς τὸ Ρεθύμιον μαρτυρεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Κρήτης Μελετίου πρὸς τὸν Γεώργ. Χ. Ἱ. Ψαρουδάκην ὑπὸ χρονολογ. 29 Δεκεμβρίου 1833. Ἡ ἐπιστολὴ ἀρχίζει: «*Κατὰ τὴν 23 τοῦ Νοεμβρίου ἐγράψαμεν πρὸς τὴν λογιστήν σου, ὅτι ἡ Ρ. Ἱ. ἔχει ἀνάγκη ἑλληνικοῦ διδασκάλου, καὶ τὴν ἐπροσκαλέσαμεν δι' αὐτὸν τὸ μέτρον· ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι ἐδῶ περισσοτέρα ἀνάγκη... σὲ εἰδοποιούμεν... αὐτὴν τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος...*» (Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 25).

⁵⁴ Λ, σ. 29β καὶ 30α καὶ Δ, σ. 4.

⁵⁵ Ε, σ. 28. Βιογραφίαν τοῦ ἀνδρὸς ὄρα ἐν προλόγῳ τοῦ ἔργου σου.

Ὁ Σχολάριος ἦτο ἐξίχουσα μορφή⁵⁶. Ἐκ Βενδίτισης τῆς ἐπαρχ. Καλαμπάκας καταγόμενος καὶ σπουδίας ἐν τῇ Θεολ. Σχολῇ τῆς Χάλκης προσεκήληθ' εἰς Ρεθύμνον ὡς ἑλληνοδιδάσκαλος τῇ συστάσει τοῦ Μισαῖλ Ἀποστολίδου καὶ τοῦ ἐν Σύρῳ Ν. Δαμβέργη⁵⁷. Ὁ Σχολάριος ἀνεχώρησεν ἐκ Ρεθύμνης «μετ' ἀμοιβαίας λύτης διὰ κατεπειγούσας οἰκογενειακὰς ὑποθέσεις»⁵⁸ ἀναλαβὼν βραδύτερον τὴν διευθύνσιν τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς. Εἰς τὸ χορηγηθὲν ἐπὶ τῇ ἐκ Ρεθύμνης ἀναχωρήσει του ἀρχιερατικὸν καὶ βεβαιωτικὸν γράμμα ὑπὸ χρονολογ. 29 Μαΐου 1847⁵⁹ ἐξαίρονται αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἀνδρός. Καὶ ὁ Ἐκθροφθεὸς γράφει περὶ τῆς ἐν Ρεθύμνῳ διδασκαλίας τοῦ Δωροφθέου ὅτι «πολλοὺς καὶ καλοὺς μαθητὰς παρήγαγεν εἰτα διδασκάλους γενομένους»⁶⁰. Ὅντως δὲ μαθηταὶ του ὑπῆρξαν οἱ διδάσκαλοι Ρεθύμνης Στ. Κ. Ο. Ρ. Ο. Ν. Α. Κ. Η. Σ. Ν. Κ. Ο. Ὑ. Ο. Ὑ. Π. Α. Σ.⁶¹ καὶ οἱ διαδεχθέντες αὐτὸν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ:

4) Ν. Κ. Ο. Λ. Μ. Ο. Ὑ. Α. Τ. Ζ. Ο. Σ. ἀπὸ Ἰουλίου 1847 μέχρι Μαΐου 1848⁶² καὶ τὸ δεύτερον διδάξας ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1850 μέχρι Ὀκτωβρίου 1851⁶³ καὶ

5) Ν. Χ. Ι. Ο. Ν. Α. Κ. Η. Σ.⁶⁴ ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1848 μέχρι καὶ Ὀκτωβρίου 1850.

Δ. Ὁ. ρ. ο. θ. ε. ο. υ. Σ. χ. ο. λ. α. ρ. ἰ. ο. υ., Ἔργα καὶ ἡμέραι, Ἀθήναι 1877, σ. 109-120.

⁵⁶) Ὡς ἓνα τῶν σοφωτέρων ἀρχιερέων χαρακτηρίζει αὐτὸν ὁ καθηγ. Ἀ. Διμηταντόπουλος ἐν Ε.Α.Ε., ἀρθρ. Δωροφθεὸς Σχολάριος.

⁵⁷) Δ. Ὁ. ρ. Σ. χ. ο. λ., Ἔργα καὶ ἡμέραι, σ. 114 (προλόγου).

⁵⁸) Αὐτόθι.

⁵⁹) Αὐτόθι, σ. 11-12 τοῦ κυρίως βιβλίου.

⁶⁰) Ἐ. Ὑ. α. γ. «Ἠμεῖς», τόμ. 2ος, σ. 169.

⁶¹) Ὁρα ΣΓ, σ. 18, Π. ρ. ε. β. ε. λ. α. κ. ι. ν., ὑπ' ἀρ. φ. 1616 καὶ Ἐκθροφθεῖν, σ. 23. Κατὰ τὴν Ἐκθροφθεῖν, ὁ Κορωνναῖος ἦτο ἑλληνοδιδάσκαλος.

⁶²) Ε, σ. 29 καὶ 36.

⁶³) Ἐπὶ μερὶς του ἐν Η', σ. 36-37. Ἀρχεται τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1850 καὶ λήγει τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1851. «1851 Ἑλληνο(ικὸς) διδάσκαλος Νικόλαος Μονατράκης». Ἐκθροφθεῖς ὀνομαζέται αὐτὸν «ἐπιμελῆ καὶ ἀξίον ἑλληρικὸν διδάσκαλον» παρεχούσα τὴν ἰδίησιν ὅτι μετέβη «ὡς τοιοῦτος εἰς τὸ ἐν Χανίοις σχολεῖον» (σ. 23). Ἐκ Χανίων θεωρεῖ αὐτὸν καταγόμενον ὁ Γενεράλις (ὑπ' ἀρ. φ. 292).

⁶⁴) Ζ, σ. 2. Ἐν κώδ. Η, σ. 18-19 ἔχομεν τὴν μερίδα του, «Ἑλληνικὸς διδάσκ(α)λος Νικόλαος Χιονάκης», ἀπὸ Φεβρουαρίου μέχρι Ὀκτωβρίου προφανῶς τοῦ 1850. Ὁ Γενεράλις (ὑπ' ἀρ. φ. 292) χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς ἰδιότροπον καὶ σοφώτατον Ἑλληνιστὴν, «ὅστις ἔζη καὶ ἐπ' ἐμοῦ, ἀλλὰ ἠφλόξ».

Ἐν τῇ Ἐκθροφθεῖν, (σ. 23) ἀναγινώσκωμεν «Υπάρχου δὲ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει (Ρεθύμνῃ) καὶ Ἑλληρικὸν σχολεῖον, διευθυνόμενον ὑπὸ τῶν ἀξίων καὶ ἐπιμελῶν διδασκάλων κ.κ. Δημ. Μ. Χιονάκη καὶ Στ. Κορωννάκη». Ὁ τελευταῖος ἐδίδασκεν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους. Τὸ ὄνομα τοῦ Χιονάκη δὲν παραδίδει ὀρθῶς ὁ

Ἡ διδασκαλία τοῦ σχολείου κορασίων ἤλθεν εἰς Ρέθυμνον τὸν Αὐγούστου τοῦ 1845⁶⁵. Τὰ σχολεῖα κατέβαλον καὶ τὰ ἔξοδα ταξιδίου της, ὅπως ἔπραξαν καὶ διὰ τοὺς ἔξωθεν ἐλθόντας διδασκάλους⁶⁶. Ὡνομάζετο Κ α τ ῖ γ κ ω Σ α ο υ ν ά τ ζ ο υ⁶⁷. Ἐὰν εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν συνεχείᾳ καλουμένην ἀπλῶς Κατίγκων διδασκάλαν⁶⁸ καὶ εἶτα Κατίγκων Μ. Λαζαροπούλαν⁶⁹, ἐδίδασκε μέχρι καὶ τοῦ 1851. Σὺν τῇ καταχωρίσει καταβολῶν τοῦ μισθοῦ της σημειοῦται ἡ πληρωμὴ παγίου χρηματικοῦ ποσοῦ καὶ εἰς τὴν Μ. Βασιλογλουδοπούλαν⁷⁰. Ἴσως ἡ τελευταία ἔξετέλει καὶ χρέη ἐπιστατορίας.

Τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1844 εἶχε προσληφθῆ πιθανῶς ὡς διδασκαλος τῆς μουσικῆς ἐπὶ 1 1/2 μῆνα ὁ «ψάλτης» Κωνσταντῖνος Μπουγιουκλῆς⁷¹.

Τῷ 1851 τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον εἶχε καὶ «εὐταξίαν», κατ' ἀρχάς μὲν τὸν Ἐμμανουήλ, εἶτα δὲ τὸν Ἰωάννην Καλογρίδην⁷².

Οἱ μισθοὶ τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ ἦσαν διάφοροι κατὰ σχολεῖα. Ἀλλὰ καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ αὐτοῦ σχολείου αἱ ἀποδοχαὶ δὲν ἦσαν πάντοτε αἱ αὐταί, ἔξαρτώμεναι πιθανώτατα ἐκ τῶν προσόντων

Βυβιλιάκης. Ὁ πατήρ μου ἐνθυμεῖται τὸν Ν. Χιονάκη, βραχύσωμιον γέροντα, διδάσκοντα μόνον ἐν τῷ οἴκῳ του καὶ ἔχοντα πολλοὺς μαθητάς.

⁶⁵) Ε, σ. 8.

⁶⁶) Γ, σ. 36. Πιθανὸν εἶναι ὅτι τὰ σχολεῖα ἐξησφάλιζον καὶ κατοικίαν εἰς τοὺς διδασκάλους. Ἐν Ε', σ. 1 λέγεται «μεραμέτι εἰς τὸν ὄντᾶ τοῦ Πεινχάκη». (ὄρα καὶ σ. 8, 12, 26) καὶ ἐν Γ', σ. 31: «1841 Φεβρουαρίου 29 Ἀρβέτομα τοῦ ὄντᾶ τοῦ Ἀλλήλ: διδασκάλου γρ. 10».

⁶⁷) Ε, σ. 66.

⁶⁸) Ε, σ. 24, ὄρα καὶ Ζ, σ. 1 κλπ.

⁶⁹) Ἐν Η ἔχομεν τὰς μερίδας της διὰ τὸ 1850, σ. 20-21 καὶ διὰ τὸ 1851, σ. 34-35: «*Δημοδιδασκάλα Κανίγκω Μ. Λαζαροπούλα*». Ἐν τῇ Ἐκθέσει (σ. 28), λέγεται ὅτι τὸ σχολεῖον κορασίων διευθύνεται «*ὑπὸ τῆς χρησιμοθήθους καὶ ἐπιμελοῦς διδασκαλίσης κυρίας Αἰκατερίνης Λαζαράκη*». Ἐν Ζ, σ. 6 ἡ διδασκαλία ὀνομάζεται Ἐλέγκω, ἀσφαλῶς ἐκ παραδρομῆς: «*Μαρτίου 1 Εἰς διδασκάλαν Ἐλέγκω μισθόν της διὰ τὸν Μάρτιον*». Τὸν ἐπόμενον μῆνα ἀποκαλεῖται πάλιν Κατίγκω (αὐτόθι σ. 7).

⁷⁰) Ἐν Ε, σ. 28: «(1847) *Μαῖου 27 ἐνοίκιον τοῦ δσπιτίου βασιλοπούλου (γρ.) 50*». Ἐν σ. 39 (αὐτόθι) μετὰ τὴν καταχώρισιν τοῦ μισθοῦ της διδασκαλίσης γράφεται «*ἐνοίκιον δσπιτίου... 50*». Ἐν σ. 36 (αὐτόθι) σημειοῦται ἀπλῶς «*τῶν βασιλογλουδοπούλων 50*». Ἐν Ε', σ. 70 «1847 Ἰουνίου 28 *ὄ,τι ἔξοδον γίνεται εἰς τῶν βασιλοπούλων τὸ σπῆν διὰ σχολεῖον*». Ἐν Ζ', σ. 6: «1849 *Βασιλογλουδοπούλες διὰ τὸν Φεβρουάριον 30*». Ἐν Η, σ. 20-21 ὑπάρχει ἰδίᾳ μερίς «*Μ. Βασιλογλουδοπούλας 1850 ...μετρητὰ μηνῶν μισθοῦ της*». Ἴσως λοιπὸν ἡ διδασκαλία ἔμενεν ἢ τὸ σχολεῖον ἐλειτούργει ἐν τῇ οἰκίᾳ Βασιλο(γλουδο)πούλων καὶ εἶτα μία ἐξ αὐτῶν εἰργάζετο ὡς ἔμμισθος ἐπιστάτρια ἢ βοηθὸς διδασκαλίσης.

⁷¹) Γ, σ. 35.

⁷²) Η, σ. 38-39.

τοῦ μισθοδοτούμενου. Τῷ 1834 ὁ διδάσκαλος λαμβάνει κατὰ τριμη-
νίαν 900 γρόσια⁷³. Μετὰ τὴν διάκρισιν τῶν σχολείων οἱ μισθοὶ τῶν
διδασκάλων τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ κυμαίνονται ἀπὸ 120⁷⁴ μέχρι 500⁷⁵
γροσίων κατὰ μῆνα. Ὁ Κ. Χ. Ἰ. Ψαρουδίκης ἐλάμβανε μηνιαίως
κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς διδασκαλίας του 500 καὶ κατὰ τὴν
δευτέραν 400 γρόσια⁷⁶. Μείζων εἶναι ἡ διαφορὰ, τὴν ὁποίαν ἐμφα-
νίζουσιν αἱ ἀποδοχαὶ τῶν διδασκόντων ἐν τῷ ἑλληνικῷ σχολείῳ. Τῷ
1835 ὁ διδάσκαλος εἰσπράττει κατὰ τριμηνίαν 900 γρόσια⁷⁷, ὁ Ν.
Μουάτζος κατὰ μῆνα, μόνον 80 ἐν ἀρχῇ⁷⁸ καὶ εἶτα 200⁷⁹, ἐνῶ ὁ Σχο-
λίχιος μισθοδοτεῖται πολὺ γενναιότερον. Λαμβάνει 600-667 γρόσια⁸⁰.
Ὁ μισθὸς τοῦ Ν. Χιονάκη κυμαίνεται περὶ τὰ 330⁸¹ γρόσια. Ἡ δι-
δασκάλισσα λαμβάνει κατ' ἀρχάς 250⁸² καὶ βραδύτερον 280⁸³, ἡ Βα-
σιλογλουδοπούλα⁸⁴ 30, ὁ ψάλτης⁸⁵ ὁσαύτως 30 καὶ ὁ ἐπιστάτης⁸⁶ 25
γρόσια.

III. ΜΑΘΗΤΑΙ

Οἱ μαθηταὶ τῶν σχολείων δὲν ἦσαν μόνον Ρεθύμνιοι, ἀλλὰ προή-
χοντο καὶ ἐκ τῆς ὑπαίθρου τῆς ἐγγύς καὶ τῆς μακρᾶν, ἐκ τῶν χωρίων
π.χ. Περβόλια, Πηγῆ, Ἀρμένιοι, Ἀγία Πελαγία, Καλὴ Συκιά, Πρι-
νές, Βυζύρι, Βρούσες Ἀμαρίου⁸⁷.

Ποῖος ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ἀπὸ τοῦ 1834-37 ἀδυνατοῦ-

⁷³) «ὄσα δ' ὁμοίως διὰ τὴν τριμηνίαν τῆς: Ἰης Δε(κεμ)βρίου: 1834:—
900», Α', σ. 5σ.

⁷⁴) Α, σ. 30β.

⁷⁵) Γ, σ. 22 κλπ.

⁷⁶) Ζ, σ. 1 κλπ.,

⁷⁷) Α, σ. 4β-5α).

⁷⁸) Ὅρα ὑποσ. 62.

⁷⁹) Η, σ. 36.

⁸⁰) Βλ. σημ. 33.

⁸¹) Βλ. ἄνωτ., σημ. 64.

⁸²) Ε, σ. 8

⁸³) Ε, σ. 24 κλπ.

⁸⁴) Βλ. ἄνωτέρω σημ. 70 καὶ ἐν Η, σ. 20 καὶ 36.

⁸⁵) Βλ. ἄνωτ. σημ. 71.

⁸⁶) Η, σ. 39.

⁸⁷) Ἐν Α' μεταξὺ τῶν καταβαλλόντων δίδακτρα ἀναγράφονται οἱ «μικαὶλ
χαλκιαδάκης περβολιανός» (σ. 11α), «ὁ μᾶρκος, μικαὶλ καὶ μανουὴλ γαληγάκια πη-
γῆς» (σ. 10α), «χ(ατζ)ῆ μανιουδάκης ἐξ ἀρμένων» (σ. 11α), «δημήτριος ἀγιοπελα-
γιώτης» (σ. 9α), «ὁ στυλιανὸς ἀπὸ καλὴ συκιά» (σ. 15α), «ὁ στυλιανὸς ἰ(μ)πρισι-
μιτζῆ ἀπὸ πρινές» (σ. 10α). «Μανουὴλ Σαουνατζος, ἀπὸ Βυζύρι» Β, φ. 1, «ἀντώ-
νιος βλαστός ἀπὸ βρούσες ἀμάρι» Α', σ. 10α κλπ.

μεν νὰ καθορίσωμεν. Καὶ παρέχονται μὲν τὰ ὀνόματα ὄσων κατέβαλλον δίδακτρα κατὰ τὰ ἔτη 1834-35⁸⁸ καὶ 1836-37⁸⁹, ἀλλὰ παραμένει ἄδηλον ἂν ἡ καταβολὴ ἦτο ὑποχρεωτικὴ διὰ πάντας τοὺς φοιτῶντας εἰς τὸ σχολεῖον⁹⁰. Ἐπειτα ἐν τῷ κώδικι Α ἐσημειοῦτο φαίνεται τὸ ὄνομα τοῦ καταθέτοντος τὰ χρήματα εἶτε μαθητὴς ἢτο εἶτε κηδεμῶν⁹¹· ἀλλ' οὕτως ἔτι μᾶλλον δυσχεραίνεται ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν. Οὐδὲ γίνεται κατὰ τὸ πλεῖστον διάκρισις τῶν φοιτῶντων εἰς ἑκάτερον τῶν σχολείων. Παρὰ πάσας ὅμως τὰς δυσχερείας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐπληρώθησαν τῷ 1834-35 δίδακτρα 38 κατὰ μέσον ὄρον μαθητῶν καὶ τῷ 1836-37 πάλιν κατὰ μέσον ὄρον 44⁹².

Διὰ μεταγενεστέρως σχολικὰς περιόδους ὁ ὑπολογισμὸς ἀποβαίνει εὐχερέστερος. Ἐκ τῶν «καταγραφῶν ὀνομάτων» τῶν μαθητῶν πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐφοίτησαν :

α) εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν ὄργάνων

τῷ 1837-8	68	μαθηταὶ	(B, φύλ. 1-2)
» 1838-9	78	»	(B, » 4-5)
» 1839-40	72	»	(B, » 7-8)
» 1842-43	159	»	(B, » 13-17)
» 1845-46	110 (;)	»	(E, σελ. 62-64) ⁹³
» 1846-47	151 (;)	»	(Στ' » 6-15) ⁹³

⁸⁸) Α, σ. 3α, 15α, 15β, 16α, 16β.

⁸⁹) Α, σ. 7α, 9α, 9β, 10α-12α.

⁹⁰) Ἐάν ἡ καταβολὴ διδάκτρων ἦτο προαιρετικὴ, τότε δὲν θὰ κατελέγοντο τῷ 1837 (Α', σ. 19β) χρεῶσται διάφοροι «τῶν ἀπερ(α)σιμ(έ)ων τριμηνῶν», ἐν ὄλῳ 12. Πάλιν ὅμως παραβολὴ τῶν καταστάσεων, ἐν οἷς γράφονται οἱ καταβάλλοντες δίδακτρα δεικνύει ὅτι περισσότεροι θὰ ἦσαν οἱ ὀφειλέται, ἀφοῦ ἱκανῶς πλείονες τῶν 12 δὲν ἔχουσι πληρώσει ὅλας τὰς τριμηνίας. Ὡστε δυοῖν θᾶτερον συνέβαιναν, ἢ ὀρισμένοι μόνον εἶχον ὑποσχεθῆ ὅτι θὰ καταβάλλωσι δίδακτρα καὶ ἔξ αὐτῶν ὑπελογίσθησαν οἱ καταλεγόμενοι 12 χρεῶσται ἢ οἱ μὴ καταβαλόντες ὅλας τὰς τριμηνίας οὐδ' ὡς ὀφειλέται ἀναγραφόμενοι δὲν ἐπλήρωσαν, διότι δὲν ἐφοίτησαν καθ' ὅλον τὸ ἔτος.

⁹¹) Ὅτι δὲ καὶ πρὸ τοῦ 1821 ἡ φοίτησις δὲν ἦτο τακτικὴ φαίνεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ Sieber : «τὴ μὰ φορὰ βλέπει κανεὶς δύο, τὴν ἄλλη τρεῖς καὶ τὴν ἄλλη δώδεκα μαθητάς. Ἐρχονται καὶ φεύγουν πάλι ὅπως θέλουν». Ε.Ε.Κ.Σ., Βοσ (1939) σ. 282.

⁹²) «τὸ παιδίον τοῦ Ἰωάννου πατζουράκη» (σ. 15α), «ἀπὸ παπουτζῆ ἀγγελιδάκη» (σ. 11α), «ὄσα ἀπὸ τὸν παπᾶ σκουλοῦδη ἀρμενιώτη» (σ. 9α), «ἡ χήρα πατζουράκη Ἰωάν(νου)» (σ. 16α) κλπ.

⁹³) Κατιβολὰς τοιαύτας, οἷα ἡ : «ὄσα ὁ μπαλασᾶς διὰ τὰ παιδιά του» (σ. 10β) καὶ ἡ «ἀπὸ νικόλαον Χ(ατζη)κωνσταντίνου καὶ δροσάκη» (σ. 11β) ὑπελόγηται ὡς γενομένης διὰ δύο ἐκάστην μαθητάς.

⁹⁴) Οἱ ἐν τοῖς κώδιξι τούτοις πρὸ τῶν ὀνομάτων τῶν μαθητῶν σημειού-

β) Εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκικὸν θηλέων

τῷ	1845-46	66	μαθήτριαι	(Ε', » 66-69)
»	1846-47	65	»	(Στ' » 2-4)

γ) Εἰς τὸ ἑλληνικὸν

τῷ	1837-38	27	μαθηταὶ	(B, φ. 3)
»	1838-39	26	»	(B, φ. 6)
»	1839-40	34	»	(B, φ. 9)
»	1845-46	38	»	(E, σ. 58-59) ⁹⁴
»	1846-47	41	»	(Στ' σ. 18-21).

Ἐὰν κρίνη τις ἐκ τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας παρέχουσιν οἱ βιβλίαι, περίπου τὸ $\frac{1}{6}$ τῶν μαθητῶν κατὰ μέσον ὄρον ἐφοίτα δωρεὰν εἰς τὸ σχολεῖον⁹⁵. Οἱ λοιποὶ κατέβαλλον διδάκτρα. Ἄλλ' οὔτε τὸ ποσοδὸν αὐτῶν ἦτο αὐστηρῶς ὁρισμένον, εἴτε φαίνεται ἢ μὴ κατοβολὴ αὐτοῦ, ἴσως ὀφειλομένη εἰς οικονομικὴν δυσχέρειαν τῆς οἰκογενείας τοῦ μαθητοῦ, συνεπήγχετο τὴν ἀποβολὴν του ἐκ τοῦ σχολείου. Πρὸ τοῦ 1821, ἐξ ὅσων λέγει ὁ Sieber, δὲν φαίνεται ὅτι οἱ μαθηταὶ κατέβαλλον διδάκτρα. Κατὰ τὸν περιηγητὴν ἐκάστη ἑλληνικὴ οἰκογένεια συνεισέφερεν ἀναλόγως τοῦ εἰσοδήματος αὐτῆς 3, 10 ἕως 100 γρόσια πρὸς σχηματισμὸν σχολικοῦ κεφαλαίου, τὸ ὁποῖον ἔπειτα ἐτοκίζετο πρὸς 8 % καὶ ἐκ τῶν τόκων ἐπληρώνετο ὁ διδάσκαλος καὶ ἐγίνοντο τὰ ἄλλα ἀπαραίτητα ἔξοδα διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ σχολείου. Νῦν ὅμως οἱ μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι τοῦ μὲν ἀλληλοδιδασκικοῦ καταβάλλουσι κατὰ μῆνα ἀπὸ 5 συνήθως γροσίων καὶ κάτω, οἱ δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀπὸ 10⁹⁶. Ἴσως δὲ δὲν ἦτο ἀπαραίτητος ἡ φοίτησις ἐν τῷ σχολείῳ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἐκάστου ἔτους⁹⁷.

μενοὶ ἀριθμοὶ δὲν βαίνοσι κατὰ πρόσθεον ὁμαλῶς αὐξουσιν. Παρουσιάζουσι ἄλλα καὶ παλινδρομήσεις. Ἴσως ἀντιπροσωπεύουσιν ἀρίθμησιν μαθητολογίου.

⁹⁴) Δὲν ἀναγράφεται ὅτι εἶναι μαθηταὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ὅτι ὅμως περὶ αὐτῶν πρόκειται φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν καταβαλλομένων διδάκτρων.

⁹⁵) Βραδύτερον «οἱ πληρώοντες οὐδὲ τὸ ἥμισυ τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν εἰς τὰ σχολεῖα φοιτῶντων ἀπειλοῦν, ἄλλοι δὲ, οἱ καὶ πλείονες, οὐ μόνον «εἰσιτηρίων» ἀπηλλάσσοντο, ἀλλὰ καὶ τὰ βιβλία αὐτῶν ἐλάμβανον παρὰ τῆς Ἐφορείας δωρεὰν» Π ρ ε β ε λ ά κ ι ε ἐν φύλ. ὑπ' ἀρ. 1617.

⁹⁶) Τὰ αὐτὰ περίπου συνέβαινον καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Ὁ Πρεβελάκις γράφει: «καὶ οἱ μαθηταὶ δὲ καὶ μαθήτριαι τοῦλάχιστον οἱ εὐποροὶ καὶ κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς εὐπορίας των κατέβαλλον διδάκτρα ὡς «εἰσιτήρια» ἀναγραφόμενα, οἱ μὲν τῶν δημοικῶν Σχολείων 4-5 γρόσια κατὰ μῆνα, οἱ δὲ τῶν ἑλληνικῶν 10-20 γρόσια».

⁹⁷) Ἐν ταῖς καταγραφαῖς ὀνομάτων (B, φ. 4-5, φ. 6, φ. 7-8, 9, 13-17) οἱ ἔχοντες τοὺς τελευταίους αὐξοντας ἀριθμοὺς φέρονται καταβαλόντες διδάκτρα διὰ τοὺς τελευταίους ἢ καὶ μόνον τὸν τελευταῖον μῆνα.

Τῇ 12 Φεβρουαρίου 1848⁹⁸ ἠγοράσθη μαθητολόγιον. Πιθανῶς δὲ δι' αὐτὸ δὲν γίνεται πλέον καταγραφή τῶν μαθητῶν ἐν τοῖς καταστίχοις, ἀφοῦ θὰ ἦσαν καταγεραμμένοι ἐν εἰδικῶ βιβλίῳ.

IV. ΚΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΠΛΑ

Ἦδη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1836 τὸ σχολεῖον ἐκέκτητο ἴδιον οἶκημα, περιελθὸν αὐτῷ, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, ἐκ δωρεᾶς τῆς Διαμάντας, συζύγου Εὐθυμίου Δαλαμπέλα⁹⁹. Τῷ 1837 ἐχορηγιοποιεῖτο ἡ οἰκία αὕτη πρὸς στέγασιν τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς¹⁰⁰. Τότε ἐπεχρίσθη δι' ἀσβέστου¹⁰¹ καὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1839 ἐπεσκευάσθη γενικώτερον. Κατεσκευάσθη τότε ἐξώστης, «χαγιάτι», καὶ ἠγοράσθησαν διὰ τὴν χωματίνην στέγην 14 φορτία «λεπίδας». Τῷ 1840 οἰκοδομεῖται ἀλληλοδιδασκτικὴ σχολή¹⁰².

Ὁ ἰσολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ὅσα ἀπητήθησαν διὰ τὴν οἰκοδομήν της (Α, σ. 46β-47α) εἶναι ἱκανῶς ἐνδιαφέρον. Ἐπληρώθησαν 303 ἡμερομίσθια «πουργῶν» καὶ 304 «κτιστάδων». Ξυλουργοὶ ἐργασθέντες εἰς τὸ σχολεῖον μνημονεύονται ὁ Μαθιὸς Βαλέργας καὶ ὁ Ἰζακθυηνός. Τὰ χρήσιμα εἰς τὴν διδασκαλίαν ἡμικύκλια κατεσκευάσεν ὁ Χατζῆ-Γιώργης Βεβελάκης. Διὰ τὴν στέγην ἐχρησιάσθησαν 8.000 κεράμων καὶ, προφανῶς διὰ τὸ δάπεδον, 111 πλάκες «μαλτέζικες». Τότε ἡ αὐτὴ ἐστρώθη δι' ἐστρογγυλευμένων θαλασσίων λίθων¹⁰³ καὶ

⁹⁸) «1848 Φεβρουαρίου 12 ἡ μαθητολόγιον σχολεῖον Χ. Π: δρχ. 5», Ε, σ. 34.

⁹⁹) Α, σ. 6α καὶ 49β.

¹⁰⁰) Ἡ οἰκία ἦτο φαίνεται διώροφος τοῦτο συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Βεβελάκη ἐπὶ λιθογραφικῆς πλακός, περὶ ἧς κατωτέρω, καὶ ἐξ ὧν σημειοῦνται ἐν Ε, σ. 26 «(1847) ἡ Φεβ(ρουαρίου) ἐξοδον τῆς σκάλας τοῦ Ἑλληνοκοῦ» γρ. 89,20».

¹⁰¹) «(1837 9βρίου) 18 ὁμοιον διὰ γαλάκτωμα Ἑλληνικοῦ Σχολεῖον 1: ἡμεροκάματο καὶ ἀσβέστη... (γρ.) 8,20» Α, σ. 32β.

¹⁰²) Βλ. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η, Ἡ αἴθουσα τῶν 3 Ἱεραρχῶν, ἐν ἐφ. Ρεθύμνης «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» τῆς 5-2-1917.

¹⁰³) «Ἐξοδα—1840—Οἰκοδομῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς

.....	(διὰ) 111 Πλάκες μαλτέζικες	2.2
.....	» Σύνταξι ἀδρακοῦ τῆς αἰλῆς	10
.....
.....	Κεραμίδια : 8000: χιλίδες: μὲ τὰ ἐξοδά τως	1170
.....
.....	Τὴν Βούμιν (διὰ) κομποῦπα καὶ μοσσολόκι	15
.....	Δειανὶ ἔσοδα
.....	Ἡουρητικέ: δία: 303: ἡμερομίσθια
.....	διαφόρων πουργῶν . . . Ἰρ(όσια) . . .	1460:10

Ίσως κατεσκευάσθη ή κρήνη, τής οποίας σώζονται ακόμη λείψανα ¹⁰⁴.

Τὰ ἔσοδα, 8792,10 γρόσια, συνεκεντρώθησαν κατά τὸ πλεῖστον ἐξ εἰσφορῶν τῶν κατοίκων Ρεθύμνης. Αἱ δαπάναι ὅμως ἔφθασαν τὰς 15014,32. Διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῶν «πρὸς ἐξίσωσιν τῆς οἰκοδομῆς ἐμετροῦθησαν ἀπὸ τὸ ταμεῖον τῆς Σχολῆς . . . 6222,22» ¹⁰⁵.

Κτιστική. διὰ 215 ἡμερομίσθια δια-

φόρων κτιστῶν Γ'ο. . . . 1609:20

69 ὅμοια τοῦ Ἰωάν. Βαλ. . . . 1788:20

304

Ξυλική

Καρφική

Εἰς Χα(τζῆ) Γεώργη Βεβελάκη. Γ'ο(όσι)α 441:32

ἐπληρώθησαν διὰ ἡμικύκλια

καὶ λοιπὰ ὡς ὁ λογ(α)ρ(ιασμ)ός του Γ'ο(όσι)α 431:15

Εἰς Μαραγκική.

85: ἡμερομίσθ(α) εἰς Ματθῖον

Βαλέργ(α)ν

241 36: ὅμοια εἰς Τζακυνθῖον

120: ὅμοια » Λιαφόρος» βλ. Α, σ. 46β καὶ 47β.

¹⁰⁴) Ἐξω τῆς ἀνατολικῆς ἀλλοθύρας τοῦ περιβόλου τοῦ Καθ. Ναοῦ, εἰς τὴν γωνίαν, δεξιὰ τῶν εἰσερχομένων. Κρήνην τοιαύτην σώζονται ακόμη καὶ σήμερον εἰς πολλὰς παλαιὰς τουρκικὰς οἰκίας τῆς Ρεθύμνης. Εἰς τὸς τοῖχον ἐνετίθειτο πῖθος. Δι' ὁπῆς, ἀφιεμένης ἄνωθεν αὐτοῦ, ἐπληροῦτο οὗτος ὕδατος, ρέοντος ἔπειτα ἐκ στροφιγγος προσηρμοσμένης εἰς τὸν πυθμένα τοῦ πῖθου. Ἡ κρήνη φαίνεται ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Βεβελάκη.

¹⁰⁵) Εἰς τὸν ἔρανον συνεπέφεραν ἐν ὅλῳ 81 ἄτομα (Ἐν τῷ μνημονευθέντι δημοσιεύματι «Ἡ αἴθουσα τῶν 3 Ἱεραρχῶν» οἱ ἀριθμοὶ ἔχουσι λελανθασμένως). Δύο ἐκ τούτων, ὁ «Ἅγιος Λάμπης κ. Νικόδημος» καὶ ὁ καθηγούμενος τῶν Ἀσωμάτων, ἀναμφιβόλως δὲν κατόκουν ἐν τῇ πόλει. Ὁ Νικ. Ἐμμ. Χιονάκης, ἀφοῦ διὰ τῆς μητρὸς του προσήνεγκε τὴν εἰσφοράν, ἦτο ἐγκατεστημένος—ὅπως γνωρίζω καὶ ἐξ οἰκογεν. παραδόσεως—εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ὑπολείπονται 78 ἔραμισταί, περὶ ὧν πάλιν δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν πάντες ἔμενον ἐν Ρεθύμνῳ. Καὶ μὴ νομισθῆ ὅτι μόνον οἱ εὐποροὶ καὶ οἱ μεγαλέμποροὶ συνεπέφεραν. Μεταξὺ τῶν 78 καταλέγονται καὶ «χαλκιάδες, ψωμάδες, ταβερνάρης, ὠρολογάς, φανατζῆς, γοβατζῆς, παπουτζῆς, φελουτζῆς, κτίστης καὶ ὁ Μανουήλ μαραγκὸς κάλφας Σκεπασθιανῶν». Τὸ περιορισμένον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἶναι, νομίζω, στοιχεῖον στατιστικῆς εὐγλωττον περὶ τοῦ μικροῦ εἰς Χριστιανούς πληθυσμοῦ, τὸν ὅποιον εἶχε τότε ἡ πόλις. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 200, εἰς ὃν ἀναβιβάζει τὰς Χριστιαν. οἰκογενεῖας τοῦ Ρεθύμνου κατὰ τὸ 1832 ὁ Σταυράκης (Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, 1890, σ. 191) ἴσως εἶναι υπερβολικός. Καὶ τὸν πατέρα μου ἔχω ἀκούσει ἐπανειλημμένως διηγούμενον ὅτι τῷ 1850, ὅτε ὁ Ν. Γ. Δρανδάκης μετὰ τοῦ πενθεροῦ του Νικ. Κατζηκωνσταντίνου ἔκαμνε τὰς συνήθεις ἐπισκέψεις τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ὑπερέβησαν 60 χριστιανικὰ κατώφλια. Καὶ ἐπισκέψεις τότε ἀντήλασσαν μεταξύ τῶν ὅλοι οἱ Χριστιανοί.

Λιθογραφικὴ πλάξ¹⁰⁶, φυλασσομένη ἐν τῷ γραφείῳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου Ρεθύμνης καὶ φέρουσα ἀποτετυπωμένον σχέδιον τοῦ Ἀντωνίου Βεβελάκη ἀπεικονίζει ἄλλα τε καὶ τὸν Καθεδρικὸν ναὸν μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν ἰδρυμάτων, ὡς εἶχον τῷ 1866. Τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖον, ὅπισθεν τοῦ ἁγίου Βήματος τοῦ ναοῦ, εἶναι ἡ αἴθουσα ἢ στεγάζουσα σήμερον τὸ παράρημα τῶν Κοινων. Ἀσφαλίσεων, καὶ τὸ ἀλληλοδιδασκικὸν εἶναι ἡ αἴθουσα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Διὰ τὴν τελευταίαν δὲν γεννᾶται ἀμφιβολία ὅτι εἶναι τὸ κτίσμα τοῦ 1840¹⁰⁷.

Κατὰ τὸν Εὐαγγελίδην, τοῦ ὁποῦ ἡ περιγραφὴ ἀλληλοδιδασκικοῦ σχολείου συμφωνεῖ κατὰ βάσιν καὶ ἐν ἱκαναῖς λεπτομερείαις πρὸς τὴν μορφὴν καὶ τοῦ ἀλληλοδιδασκικοῦ Ρεθύμνης, ὡς τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐπιτρέπουσι νὰ συλλάβωμεν αὐτήν, «τὸ ὄλον σχολεῖον ἀποτελεῖτο ἐκ μιᾶς μεγάλης αἰθούσης ἐν ἧ ἦσαν τὰ θρανία, οἱ πίνακες ἀναγνώσεως καὶ ἀριθμήσεως, ἡ δασκαλοκαθέδρα, ὑπὸ κυκλιδώματος περιοριζομένη, εἰς ἣν ἀνήρχετο τις διὰ τεσσάρων βαθμίδων καὶ κάτωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν ἡ φυλακὴ, ἐν ἧ τοὺς ἀτακτοῦντας μαθητὰς ἐνέκλειον· παρ' αὐτὴν δὲ τὸ μέγα τοῦ σχολείου ὠρολόγιον μετὰ θορυβώδους ἐκκορροῦς.... Γύρω δὲ κατὰ μῆκος τῶν ἄλλων πλευρῶν τῆς αἰθούσης ὑπῆρχον τὰ ἡμικύκλια καὶ ἄνωθεν τῶν πινάκων διδασκαλίας ἐκάστου ἡμικυκλίου, ἐφ' ὧν ἦτο γεγραμμένον τὸ μάθημα, ὑπῆρχον διάφορα γνωμικά... καὶ ἔστιν ὅτε γεωγραφικοὶ πίνακες, γεγραμμένοι ἐπὶ τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Παρ' αὐτὴν ὑπῆρχεν ὁ πίναξ τῆς ἀτιμώσεως (μομφῆς δηλαδὴ), ἐφ' οὗ ἐγράφοντο τὰ ὀνόματα τῶν τιμωρημένων μαθητῶν»¹⁰⁸.

¹⁰⁶) Βλ. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η, Λιθογραφημένον σχέδιον τοῦ Α. Βεβελάκη, ἐν ἐφημ. Ρεθύμνης «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» τῆς 20, 21, 22, 25 Ἰουνίου καὶ 19 Σεπτεμβρίου 1946.

¹⁰⁷) Τὸ ἀνατολ. τμήμα τῆς αἰθούσης, εἰσιμόροπον ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν, κατηδαφίσθη τῷ 1948 καὶ, διὰ νὰ εὐρυνθῇ ἡ πρὸ αὐτῆς διερχομένη ὁδός, ὁ ἀνατολ. τοίχος ἀνηγέρθη λοξὸς καὶ δυτικώτερον. Οὕτως ἡ αἴθουσα ἐκολοβώθη. Αἱ ἀρχικαὶ αὐτῆς διαστάσεις ἦσαν: μῆκος 18, 46 πλάτος 8,05, ὕψος 5,90. Τὸν νότιον καὶ βόρειον τοίχον αὐτῆς διαθέει ἐσωτερικῶς παρὰ τὴν ὄσφην πλατεῖα ξυλίνη ταινία, ἐφ' ἧς ἔχουσι ζωγραφηθῆ γεωμετρικὰ καὶ ἄλλα σχήματα, πρόσφορα εἰς τὴν διδασκαλίαν. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς ταινίας, δεξιᾷ τοῦ ἐξωγραφημένου ἡλιακοῦ δίσκου ἀνεγινώσκομεν τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐσχεδιάσθησαν ὑπὸ Κωνσταντίνου Χ. Ι. Παζουδάκη, καὶ ἐχρωματίσθησαν ὑπὸ Νικολάου Κούνουλα 1859 Αὐγούστου 10». Ἐντὸς τετραγώνου κοιλώματος τοῦ κρημμισθέντος ἀνατολ. τοίχου εὐρίσκετο ἄλλοτε εἰκὼν τῶν 3 Ἱεραρχῶν, ἔργον τοῦ Ἀντων. Βεβελάκη.

¹⁰⁸) Ε ὕ α γ., Παιδαγ. τμή. 1ος, σ. CXLII.

Καὶ ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκικῷ σχολείῳ Ρεθύμνης, ἐκ μιᾶς αἰθούσης συγκειμένῳ, ὑπῆρχον: κυγκλίδωμα, σφζόμιονον ἔτι καὶ σήμερον¹⁰⁹, ἀσφαλῶς περιορίζον τὴν δασκαλοκαθέδραν, «τὸν θρόνον τοῦ διδασκάλου»¹¹⁰, «φράγκικη παλαιὰ καρέκλα»¹¹¹ ἡμικύκλια¹¹², πίνακες διδασκαλίας¹¹³, μαυροπίνακες¹¹⁴, θρονία¹¹⁵, καὶ πλάκες ἐπ' αὐτῶν¹¹⁶, φανὸς καὶ κανδήλιον κρεμάμενα διὰ σχοινίου¹¹⁷ καὶ εἰκονίσματα ἁγίων¹¹⁸. Καὶ ὠρολογίου¹¹⁹ μνεῖα γίνεται καὶ χάρτου γεωγραφικοῦ τῆς Κρήτης¹²⁰.

¹⁰⁹) Χρησιμοποιεῖται νῦν ὡς βῆμα τῆς αἰθούσης.

¹¹⁰) Α, σ. 32β. Γ, σ. 1.

¹¹¹) Α, σ. 19α.

¹¹²) Βλ. σημ. 106.

¹¹³) Ἐν Α, σ. 19α ἀναγινώσκουμεν ὅτι εἰς τὸ «Ἀλληλοδιδασκικὸν Σχολεῖον εὐρίσκονται Πίνακες μὲ τὰ ταβλία τως», καὶ δὴ τῷ 1837. Εἶχον τυπωθῆ μεγάλοις γράμμασι, ἀνηρτῶντο εἰς τὸν τοῖχον καὶ ἐπ' αὐτῶν ὁ πρωτόσχολος ἐγύμναζεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοὺς συμμαθητάς του, ἰσταμένους καθ' ἡμικύκλιον πρὸ τοῦ πίνακος (ἴσα Κ α λ λ ι ά φ α ν, ἐν Μ.Ε.Ε. ἀρθρ. ἀλληλοδιδασκικὴ μέθοδος). Οἱ πίνακες οὗτοι ἀναγράφονται ὡς ἀκολουθῶς ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 1189 τῆς Ἑλλην. Βιβλιογραφίας 1800-1863 τῶν Δ η μ. Γ κ ι ν η καὶ Β α λ ε ρ ί ο υ Μ έ ξ α (1939), σ. 190: Πίνακες Παιδαγωγικοί. Κατὰ τὴν Ἀλληλοδιδασκικὴν Μέθοδον. Ἄρ. 1ος [κάτω:] Συνταχθέντες ὑπὸ Γ. Κλεοβούλου Φιλίππου πολίτου, καὶ ἡδὴ πρῶτον ἐκδοθέντες διὰ δαπάνης... Ἐν Παρισίοις 1819. Κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ἐβεράρτου. Νεωτέρων ἐκδοσιν (1830) Πινάκων ἴδε ὑπ' ἀριθ. 1973.

¹¹⁴) Μαυροπίνακες μνημονεύονται, ἀλλὰ χωρὶς νὰ γίνεται λόγος εἰς ποῖον σχολεῖον ἐχρησιμοποιοῦντο. Οὕτω λέγεται ἐν Ε, σ. 6 «(1845 Ἰανουαρίου) 18. διὰ τοὺς πινάκους εἰς τὸ ζωγράφου (γρ.) 80», Ζ. σ. 9 «εἰς ἓνα πίνακα τοῦ ζωγράφου», Η, σ. 15 «(1850;) 7βρίου) 23. 16 πινάκους μογογιάνισμα μαύρους γρ. 110». Αἰ ἐν τῷ Ἀλληλοδιδασκικῷ σχολείῳ τῷ 1937 εὐρισκόμεναι «2 τάβλιες ποδὸς παρὰδοσιν τῆς Ἀριθμητικῆς» Α, σ. 19α ἴσως ἦσαν μαυροπίνακες. Καὶ ἡ ἀνωτέρω καταγεγραμμένη «1 ταβλίνα εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον» καὶ αὕτη ἀσφαλῶς μαυροπίναξ ἦτο. Ὅτι δ' ὑπῆρχε τοιοῦτος καὶ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Σχολείῳ φαίνεται ἐκ τοῦ Η, σ. 29 «(1851) Μαΐου 10 (εἰς) ἓνα πίνακα ἑλλην. Σχολεῖο μογογιανιστικὰ ζωγράφου (γρ.) 10».

¹¹⁵) «1838 9βρίου) 27 (εἰς) δισόρθωμα θρονίων (γρ.) 11» Α, σ. 32β. Ὅρα καὶ ἐπομένην σημειώσιν.

¹¹⁶) «(1851 Μαΐου) 10 (εἰς) 12 πλάκες τοῦ Ἀλλοδ. Σχολεῖου διὰ τὰ θρονία (γρ.) 15» Η, σ. 29.

¹¹⁷) «(1851 Φεβρουαρίου) 13 (εἰς) Ἀλληλοδιδασκικόν: 5 ὀργυιές σκοινὶ διὰ τὸ Καντήλιον . . . γρ. 1.10» Η, σ. 28 καὶ αὐτόθι σ. 29 «(Φεβρουαρίου) 27 (εἰς) Ἀλληλοδιδασκικὴν Σχολὴν ἓνα φανάρι (γρ.) 11 (εἰς) διάφορα διότι ἔσπασε τὸ σιζίμι καὶ ἔπεσε τὸ φανάρι καὶ ἔσπασε (γρ.) 5».

¹¹⁸) Α, σ. 19α. Τὰ εἰκονίσματα δὲν ἀναφέρεται ποῦ ὑπῆρχον. Ἄφοῦ ὅμως μνημονεύεται κανδήλα κρεμασμένη ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκικῷ, θὰ ὑπῆρχον ἐν αὐτῷ καὶ εἰκόνες ἁγίων.

¹¹⁹) Ζ, σ. 10.

¹²⁰) «(1851 Μαΐου) 24 (εἰς) ἓνα πίνακα γεωγραφικὸν τῆς Κρήτης (γρ.) 16»

Διὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν θηλέων ἐνοικιάζετο ἰδιωτικὸν οἶκημα¹²¹, τὸ ὁποῖον ἡ Ἐφορία τῶν σχολείων ἐπεσκεύασεν ἀγοράσασα, ἀντὶ 51 γροσιῶν, 23 ὑκλοπίνακας¹²². Τῷ 1845 ἀναγράφεται δαπάνη διὰ «12 καλαμάρια τῆς δασκάλας, 2 πῆχες μουσαμᾶ διὰ τὸ τραπέζι» αὐτῆς, «2 καρτέκλες τοῦ σχολείου κοριτζῶν» καὶ «1 καντήλι στῆς δασκάλας τὸ σχολεῖο» (Ε, σ. 8). Καὶ τὰ 6 ἡμικύκλια, ἅτινα τὴν αὐτὴν ἐποχὴν κατεσκευάσθησαν¹²³ πιθανῶς ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ σχολεῖον κορασίων, ὅπερ ἤδη τῷ 1850 ἐκέκτητο καὶ ἴδιον ὠρολόγιον¹²⁴. Καθόλου ἢ μορφὴ τοῦ σχολείου θηλέων δὲν θὰ ἦτο πολὺ διάφορος τῆς εἰκόνης, ἣν ἐνεφάνιζε τὸ ἀντίστοιχον ἀρρένων. Διὰ τὰ ἐπιπλα τοῦ ἑλληνικοῦ αἰ ὑπάρχουσαι πληροφορίαι εἶναι ἐλάχισται¹²⁵. Αἱ σχολικαὶ αἴθουσαι εἶχον παραπετάσματα «κουρτίνες καὶ πορθιέρες»¹²⁶. Διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ ὑδρεύοντο ἐξ ἰδίου φρέατος, ἀνήκοντος εἰς τὰ σχολεῖα¹²⁷. Σηχνότατα ἢ ἐπιτροπὴ των προμηθεύεται ὑδρίας, δοχεῖα ὕδατος, βραδύτερον ποτήρια «τερεκέδες καὶ κοῦπες καὶ τασάκια»¹²⁸, ἀλλὰ καὶ ἐξ

Η, σ. 29. Τὴν εἰκόνα τῆς αἰθούσης συμπληροῖ ἡ περιγραφὴ τοῦ Πρεβελάκι ἀναφερομένη μὲν εἰς ὑστέρους πως χρόνους, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἰσχύουσα καὶ διὰ τὴν περίοδον τὴν μέχρι τοῦ 1851. Ἐν φύλ. ὑπ' ἀριθ. 1610 γράφει: «ἄνωθεν τῆς ἐδοῦς τοῦ Σχολείου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὴν εἰκόνα τῶν τριῶν Μ. Ἱεραρχῶν ἦσαν ἀνηοτημέναι ταινίαι μὲ καλλιγραφημένα μεγάλα γράμματα τὰ ῥητὰ «ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου», «εἷς τόπος διὰ καθὲν πρᾶγμα καὶ καθὲν πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον του», «ἐπιμελοῦ, κοπίαζε ἐφ' ὅσον εἶσαι νέος...» κτλ. καὶ οἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς πίνακες τῆς τιμῆς καὶ τῶν ποιῶν καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ εἰρική καὶ ὁ φάλαγξ».

¹²¹) Ε, 24. Καὶ μετὰ τοῦ 1851 «τὸ τῶν κορασίων σχολεῖον ἐοικεῖται ἐν ἰδιωτικῷ οἴκηματι ἐπ' ἐνοικίῳ ἢ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ γυναικωνίτῃ τῆς Ἐκκλησίας» Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς, ὑπ ἀρ. φ. 1611.

¹²²) Ε, σ. 28.

¹²³) Ε, σ. 8.

¹²⁴) Η, σ. 28 καὶ σ. 14.

¹²⁵) Οὕτως ἐν Ε, σ. 12 ἀναφέρεται «μία καντήλα τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου». Τί ἦσαν οἱ κατασκευασθέντες τῷ 1845 ὀκτώ πίνακες (ἐὰν πρόκειται περὶ μαυροπινάκων διατὶ ἦσαν τόσον πολλοί;) δὲν γνωρίζω: «(Μαρτίου) 22 διὰ 8 πινάκους τοῦ ἑλληνικοῦ κατωτικῶ 32» Ε, σ. 6.

Ἐπίσης ἀγνωῶ τί ἦσαν οἱ μνημονεύμενοι τελέγραφοι (τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ): «(1837 8/βροῖου) 9 (εἰς) ὅμοιον διὰ 1 σανίδι ἀπὸ Π: Μαρονλι(αρό;)ν διὰ τελεγράφους...» Α, σ. 32β καὶ κατωτέρω «(Δεκεμβρίου) 5 ὅμοιον: διὰ μαστορικὰ τελεγράφων (γροσσ.) 7». ὄρα καὶ Γ, σ. 2.

¹²⁶) «1840 Οἰκοδομὴ Ἑλληνοδιδασκτικῆς Σχολῆς... Πανὶ διὰ 2 πορθιέρες» Α, σ. 46β, «1846 Ἰουνίου) 19... διὰ κουρτίνες σιὸ ἑλληνικὸ...» Ε, σ. 14.

¹²⁷) Ε, σ. 10.

¹²⁸) «(1834) ἕνα σταμί...διὸ στάμνες» Α, σ. 73α κλπ. «(1836) εἰς ἕνα κομβᾶ» Α, σ. 17α κλπ., «(1841 Φεβρουαρίου 29)... καὶ 15 ποτήρια» Γ, σ. 34, Η, σ. 28, 29.

ἀρχῆς τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν καθαριότητα τῶν δωματίων σίρωθρα¹²⁹. Εἰδικὴ δαπάνη σημειοῦται «διὰ τὰ δώματα σκούπια»¹³⁰ καὶ πολλῆς ἀναγράφεται κονδύλιον διὰ τὰ «ἀδειαστικά τοῦ ἀναγκαίου»¹³¹.

V. ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ, ΕΥΣΗΜΑ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΑ, ΧΡΟΝΟΣ ΦΟΙΤΗΣΕΩΣ,
ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ, ΒΙΒΛΙΑ, ΓΡΑΦΙΚΗ ΥΛΗ

Διὰ τὸν τρόπον διδασκαλίας καὶ τὸ ἀκολουθούμενον σύστημα ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκτικῷ—διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔλλειπουν εἰδήσεις—οἱ κώδικες παρέχουσιν ἐμμέσους πληροφορίας. Ἐν πρώτοις τὸ ὄνομα τοῦ σχολείου, ἔπειτα οἱ μνημονευθέντες πίνακες, τὰ ἡμικύκλια, ἢ διαγραφεῖσα εἰκὼν τῆς αἰθούσης, ἀλλὰ καὶ ὅσα γνωρίζομεν διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν μέθοδον διδασκάλων τινῶν καθιστῶσι φανερὸν ὅτι καὶ ἐν Ρεθύμῳ ἠκολοθεῖτο τὸ σύστημα τὸ ἀλληλοδιδασκτικόν, ὅπερ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1032 τῆς 22ας Ἰουλίου 1830 διατίγματος τοῦ Καποδιστρίου εἶχε καθιερωθῆ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ εἶτα τῆς Τουρκοκρατουμένης¹³². Ἐν τῷ σχολεῖῳ κορασιῶν ἐδιδάσκετο καὶ ραπτικὴ ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἐπομένων δαπανῶν διὰ «ἰμπροσίμι καὶ κουσουνοβελόνες» (Γ', σ. 34), «ἕνα ψαλίδι τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου» (II, σ. 29), «2 τότια κορδέλλα διὰ σιχάρια» (II, σ. 15), «χασὲ καὶ βελόνες διὰ σιχάρια» (αὐτόθι). Ἡ ἄμιλλα τῶν φοιτῶντων εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον, γράφει ὁ Εὐαγγελίδης¹³³, ἠγείρετο διὰ βραβείων (εὐσήμων) τῆς ἐπιμελείας καὶ χρηστοτηθείας καὶ διὰ ποινῶν τῆς ἀμελείας καὶ κακοηθείας. «Ὅτι δ' εὐσημα ἐδίδοντο καὶ ἐν Ρεθύμῳ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀναγραφὴ σχετικῶν δαπανῶν¹³⁴ δι' αὐτὰ ἐπρομηθεύοντο «κορδέλλες καρφάδες καὶ χρυσόχαρτα»¹³⁵.

Ἐν τῷ Πρεβελάκις (ἀρ. φύλ. 1610) παρέχει τύπον τῶν τοιούτων βραβείων: «Ἐν τοῖς παραχωρηθεῖσί μοι πρὸς μελέτην βιβλίους», γράφει, «ὑπάρχουσι δελτία ἔντυπα εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Παῦλον Βλαστόν¹³⁶ καὶ

¹²⁹) «(1834) ὅσα εἰς σκοῦπες 3 μί(α) φιλὴ καὶ δύο χοντρές (γρ.) 1: 17» Α, σ. 73α κλπ.

¹³⁰) Η, σ. 15.

¹³¹) Α, σ. 32β, κλπ.

¹³²) Εὐαγ. Παιδ., 1ος, σ. CXLII, CXLIII.

¹³³) Αὐτόθι σ. CXLII.

¹³⁴) «(1837 9/3οῦν 12) (εἰς) ὁμοίων διὰ ὅσα ἐπληρώθησαν εἰς τὸν ἀλληλοδιδασκτικὸν διδάσκαλον διὰ χαρτὴ γρῶμματος, χρυσόχαρτα καὶ κορδέλλες διὰ τὰ βραβεία, (γρῶσ.) 24, 10» Α, σ. 32 κλπ.

¹³⁵) Ὅρα καὶ Α, σ. 17α.

¹³⁶) Περὶ αὐτοῦ ὅρα καὶ Τιμόθεον Βενέριον, Τὸ Ἀρχάδι διὰ τῶν αἰώνων, Ἀθήναι 1938, σ. 398-399. Ὁ Βλαστός συνέγραψε τὸν «Γάμον ἐν Κρή».

Ἰωάννην Βλαστον¹³⁷ ἐκδοθέντα καὶ ἐν συμμετρικῇ καὶ καλλιτεχνικῇ διατάξει ἔχοντα οὕτω : « Ἀνταμοιβή—Δημοτικὸν Σχολεῖον—τοῦ Δήμου Ῥεθύμνης—σοσταθὲν ὑπὸ τῆς Κοιρότητος—πρὸς τὸν κ. Ἰωάννην (Παῦλον) Βλαστον διὰ τὴν προκοπὴν καὶ τὴν εὐταξίαν του—τῇ 1 Ὀβρίου 1850 (1 Φεβρουαρίου 1852)—ὁ Δημοδιδάσκαλος Κ. Χ. Ι. Ψαρονδάκης».

Ἐν τοῖς κώδιξι δὲν γίνεται μνεῖα οὔτε τοῦ χρόνου, καθ' ὃν διήρκει ἡ φροῖτησις εἰς τε τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν καὶ ἑλληνικὸν¹³⁸, οὔτε ἐὰν ἐδίδοντο μετὰ τὸ τέλος ἐκάστης σχολικῆς περιόδου ἐνδεικτικὰ εἰς τοὺς μαθητάς. Πιθανῶς ὅμως καὶ τὸ τελευταῖον συνέβαινε ἀφοῦ ἴσχυε ἤδη ἀπὸ πολλοῦ δι' ἄλλα σχολεῖα¹³⁹. Ὁ Πρεβελάκις (αὐτόθι) πικρᾶται Ἄπολυτήριον τοῦ Δημοτικῶ Σχολεῖου Ρεθύμνης, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι καὶ ἀπολυτήρια ἐχορηγοῦντο καὶ ἡ φροῖτησις εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικόν, τοῦλάχιστον περὶ τὸ τέλος τῆς ἔξεταζομένης περιόδου, ἦτο τετραμηνίης. Κατὰ τὸ Ἄπολυτήριον τοῦτο «ὁ Παῦλος Γ. Βλαστός φροίτησας ἀπὸ τῆς 17 Μαΐου τοῦ 1848 ἔτους μέχρι σήμερον (26 Μαΐου 1852) διήλθε τὰ πλεῖστα τῆς περιόδου τῶν προπαιδευτικῶν μαθημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἔξετασθεὶς εὐρέθη ἱκανὸς δι' Ἑλληνικὸν Σχολεῖον. Αἰδέται ὅθεν ἡ παροῦσα ἀπόδειξις εἰς αὐτὸν δυνάμει τῆς ὁποίας δύνανται τὰ καταιαχθῆ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον, ἂν ἐγκριθῆ παρὰ τοῦ ἑλλογιμωτάτου ἑλληνοδιδασκάλου». Ἐκ τοῦ ἀναγραφομένου ἐν τέλει ὅρου φαίνεται ὅτι δοκιμασία τις ἀπαιτεῖτο ἵνα ὁ ἀπόφοιτος τοῦ ἀλληλοδιδασκτικῶ καταλεγῆ μετὰ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολεῖου¹⁴⁰. Καὶ ὁ Πρεβελάκις (αὐτόθι) συνεχίζει : « Ἄξιος δὲ προσοχῆς

τῆ, ἦθη καὶ ἔθιμα Κρητῶν, ἐν Ἀθήναις 1893». Εἰς πολλὰς χιλιάδας ἀνέρχονται αἱ σελίδες τοῦ καλλιγεγραμμένου, ἀνεκδότου, πλουσίου εἰς εἰδήσεις, λαογραφικῶ ὕλικου, τὸ ὁποῖον κατέλιπε. Οἱ κληρονόμοι του, κατασφραγίσαντες τὴν κληρονομίαν σφραγίσιν ἐπτά συντελοῦσιν εἰς τὴν μείωσιν τῆς ἀξίας τῆς, ἐπειδὴ καθ' ἡμέραν δημοσιεύεται λαογραφικὴ ὕλη καὶ ὅσα ἐκ τῶν συλλεγέντων καὶ καταγραφέντων ὑπὸ τοῦ Βλαστοῦ γνωρίζονται ἐξ ἄλλης πηγῆς, ἀπολέσαντα πλέον τὴν ἀρχικὴν τῶν ἀξίαν, διατηροῦσιν ἴσως σημασίαν μόνον παραλλαγῶν.

¹³⁷) Βλ. δι' αὐτὸν Τιμόθεον Βενερέν, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 285 καὶ 287.

¹³⁸) Διὰ τὸν Μεταξᾶν γράφει ὁ Sieber (ΕΕΚΣ Γος, σ. 283) ὅτι «διδάσκει τὰ ἕξις μαθήματα σὲ τρεῖς τάξεις...». Καὶ βραδύτερον τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν Ρεθύμνῳ ἦτο τριτάξιον (Πρεβελάκις, ὑπ' ἀρ. φ. 1611 «τὸ τῶν κορασίων εἶχε δύο τάξεις»). Ὡστε πιθανὸν εἶναι ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἔξεταζομένην περίοδον τριτάξιον ἦτο τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον.

¹³⁹) Εὐαγ. Παιδ. Ιος, σ. CXXI κέξ.

¹⁴⁰) Ἐκ τῶν κωδικῶν ὑποδηλοῦται ὅτι τὸ σχολικὸν ἔτος ἤρχιζεν ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου· οὕτως ἐν Α, σ. 5α «(1834 Ἀυγούστου 31) Ὅσα δι' ὁμοίως διὰ τὴν τρομηνίαν τῆς 1ης Σεπτεμβρίου: 1834...». Καὶ ὅταν οἱ μαθηταὶ πληρῶνα

καὶ περιοργείας εἶναι ὁ ἐν τῇ ὀπισθίᾳ σελίδι τοῦ ἀπολυτηρίου τούτου καταγεγραμμένος ἔλεγχος τῆς ἐξειτάσεως ἀναλελυμένων κατὰ «γνώσεις καὶ ἱκανότητος βαθμῶν» καὶ μάλιστα ὁ ἀριθμὸς τῶν «ἐν τῇ στήλῃ τῶν γνώσεων» μαθημάτων, εἰς τὸν σεβαστὸν ἀριθμὸν 17 ἀνερχόμενος (Καλλιγραφίας, Ἀναγνώσεως, Γραμματικῆς, Χρονολογίας, Ἰχθυογραφίας, Φυσικῆς, Ἡθικῆς, Γεωγραφίας, Ὀρθογραφίας, Προσευχῶν, Ἱερῶς Ἱστορίας, Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἱερῶς Κατηχήσεως, Ἀριθμητικῆς, Χρηστοθείας, Θείου Νόμου, Χριστιανικοῦ Ἐγχειριδίου)».

Ἐν τοῖς κώδιξι δὲν γίνεται λόγος περὶ διδασκομένης ὕλης. Τὰ σχολεῖα ὅμως ἠγόραζον βιβλία ἐκ Σύρου¹⁴¹, Ἀθηνῶν¹⁴² καὶ Ἰσως ἐκ Χανίων¹⁴³ μεταπωλοῦντα ἔπειτα εἰς τοὺς μαθητὰς τὰ ἀγοραζόμενα¹⁴⁴. Ἐκ τῶν τίτλων τῶν βιβλίων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῶν διδασκομένων μαθημάτων. Οὕτως ἐκ τῶν ἀναγραφομένων μαθημάτων ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀπολυτηρίῳ συναντῶμεν ἐν τοῖς χειρογράφοις Γραμματικῆς¹⁴⁵, Γεωγραφίαν (Στ, σ. 22), Ἱερὰν Ἱστορίαν (Ε σ. 35), Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν, Ἀριθμητικὴν (Στ, σ. 22) καὶ Ἐγ-

σι κατὰ μῆνα (1838) αἱ καταβολαὶ ἄρχονται ἀπὸ Σεπτεμβρίου (Β, φ. 4).

Ἡ ἀπὸ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου εἰς τὸ ἑλληνικὸν μετάβασις δὲν ἐγένετο, φαίνεται, πάντοτε κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ σχολικοῦ ἔτους. Τὸ ἀνωτέρω ἀπολυτήριον ἐχορηγήθη τὸν Μάϊον. Καὶ ἐν κώδ. Β ἀναγινώσκομεν «Ἀνώτερος: Κ: Μπολιανάκης... Μαρίου α' ἐπέρασεν εἰς Ἑλληνικόν», «Μανουὴλ Σαουνάτζος, ἀπὸ Βυζάντι... Ἰωβρίου α' ἐπέρασεν εἰς τὸ Ἑλληνικόν» φ. 1, «Νικόλαος Γεωργίγος Μοάτζος... α' Ἀπριλίου εἰς Ἑλληνικόν» φ. 2.

¹⁴¹) Ε, σ. 12, Η, σ. 15, 29.

¹⁴²) Γ, σ. 20.

¹⁴³) «Ναῦλος βιβλίων ἀπὸ Χαριῶ» Η, σ. 14.

¹⁴⁴) Ἐν τῷ ἰσολογισμῷ 1836-37 (Α, σ. 13α) ἀναγινώσκομεν: «διὰ τρεῖς. Ἀριθ. 3: Γραμματικῆς ἐπώλησα τοῦ Λασκάρεως ὡς εἰς φύλλον: 13: γροβόια) 21» καὶ «αὐτῶν ὁ Χαράλαμπος Ἀσκοῦτζης καὶ Συνδροφία. Νὰ λάβῃ διὰ δὲ τοῦ ἔμεινα χρεώσεως διὰ τὰ βιβλία Γροβόια 179:20».

¹⁴⁵) Τοῦ Λασκάρεως (Α, σ. 19α), τοῦ Χρυσοβέργη (Γ, σ. 21), τοῦ Λεοντίου (Ε, σ. 35, Στ, σ. 22).

Παλαιότερον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν τοῖς κοινοῖς λεγομένοις σχολείοις «βιβλία εἰς χρῆσιν ἦσαν τὰ Πινακίδια ἢ Πίνακες ἐκ χάριτος μικροῦ δικλοῦμενοι πολυλίκις καὶ δέσματι τυλισσομένοι, ἐν οἷς ἐγράφοντο τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου, αἱ συλλαβαὶ καὶ αἱ λέξεις ἀκολουθῶς ἢ Ὀκτώηχος τοῦ Λαμασκηνοῦ, τὸ Ψαλτήριον, ὁ Ἀπόστολος, τὰ Μηναῖα βραδύτερον τῆς ἀναγνώσεως ἤρχιζεν ἡ γραφὴ ὑπὸ τὴν ἐπιτηδειμὴν καὶ ἡ Λογαριθμητικὴ (λογαριασμός)· οἱ παῖδες ἐκάθητο ὁκτὰς περὶ τὸ οἶκημα (sic) ὁ δὲ διδάσκαλος ἐδίδασκε συγχρόνως δὲ ἤσκει καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἔργαπεν ἢ ἀνεγίνωσκε)· περὶ μεσημβρίαν ἤκουε τῶν μαθημάτων δλων καὶ τοὺς ἀπέλεγε ἔπειτα· πολλὰκις οἱ παῖδες ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὸ πρόγεμάτων· πρὸ τῆς ἐνάρξεως καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν μαθημάτων προσήχοντο» (Μ α τ θ. Κ. Π α ρ α ν ί κ α, Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλλην. ἔθνει καταστάσεως τῶν Γραμμάτων... Ἐν Κωνίλει 1867, σ. 203-204).

χειρίδια Χριστιανικά (αὐτόθι). Ρητῶς μνημονεύονται «βιβλιαράκια διὰ τὸ ἀλληλοδιδασκικόν» καὶ ἀσφαλῶς ἐν τούτῳ τῷ σχολεῖῳ ἐγένετο χρῆσις τῶν μικρῶν καὶ μεγάλων ἀλφαβηταρίων¹⁴⁶.

Ἄλλ' ἱκανὰ τῶν βιβλίων σημειοῦνται εἰς τοὺς κώδικας χωρὶς νὰ γίνεται μνεία εἰς πῶσον ἐκ τῶν σχολείων ἐχρησιμοποιοῦντο. Οὕτως συναντῶμεν παρὰ τοὺς δκτωήχους (Α, σ. 19α), καὶ τὰ Ψαλτήρια (Α, σ. 19α), «Ψαλτήρια ἐξηγητά»^{146α} ἴσως μεταφράσεις τοῦ βιβλίου τῆς Π. Διαθήκης.

54 Βιβλιάρια Χαρακτῆρες Ἱερογραφικοί, τοῦ Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰωσήφ, ἔτι δὲ καὶ Μελχισεδέ. | Ἐν Ἐρμουπόλει ἐν τῷ ἐξ Ἀμερικῆς φιλι-
| ελληνικῷ Τυπογραφείῳ.

11 ὁμοία τοῦ Ἀβραά. Ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ ἐξ Ἀμερικῆς φιλελλ(ην)ικῷ
4 ὁμοία Ἐσωτερικὰς Ἐνεργείας τῆς ἐμπνεύσεως τῶν Γραφῶν ὑπὸ
N. Βάμβα.—

8 Σύνοφεις τῆς Ἱεραῆς Ἱστορίας τοῦ Κοραῖ (Α, σ. 19.)^{146β}.

Ἴσως καὶ τούτων, πλὴν τοῦ συγγράμματος Βάμβα, ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκικῷ.

Ἐκτὸς τῶν βιβλίων αὐτῶν ἀορίστως ἀναφέρονται Πλούταρχος (Α, σ. 35β), Ἀνθρωπολογία (Στ, σ. 22) καὶ δύο Ἄτλαντες (Η, σ. 41).

Ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἑλληνικοῦ εἶχεν εἰς χεῖρας του τῷ 1837 :

«1 Σῶμα Ὀμηρος εἰς τόμους (Ἐκδοσις Νεοφ. Δούκα) κ(ο)μ(μά)θ(ι)α 6	
» » Εὐριπίδης » » » » » 6	
» » Ἐπιστολάς » » » » » 2	
1 τόμος Σοφιστής » » » » » —	
1 Σῶμα Κλίμαξ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης (κομμάθια) 2	
1 Τόμος Κατήχησις οἰκοδόμου.— (Α, σ. 19α).	

Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι θὰ ἐδίδυσκεν εἰς τοὺς μαθητὰς του Θρησκευτικά, Γραμματικὴν, Ὀμηρον, Εὐριπίδην, Πλάτωνα.

Ὁ Βυβιλάκης ὁμιλεῖ περὶ ἀποστολῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Κρήτης «βιβλίων διδασκικῶν, πινάκων ἀναγνώσεως, ἀριθμητικῆς κτλ. ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα ἐλαμβάναμεν δωρεὰν ἀπὸ τῆν φιλεκπαιδευτικῆν Ἐταιρίαν, τὸ διδασκαλεῖον καὶ ἀπὸ τινος ἐκδότας καθῶς καὶ παρὰ τοῦ πανοσιο-

¹⁴⁶) Α, 7β, Ε, σ. 3, Στ, σ. 22.

^{146α}) Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 441 ἐν τῇ «Νεοελλην. Φιλολογία» τοῦ Α. Παπαδοπούλου Βρετιοῦ, (Μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 161) ἀναγραφομένου βιβλίου: «Ψαλτήριον τοῦ Προφητῆρακτος Δαβὶδ μεταγλωττισμένον εἰς τὸ ἀπλοῦν μετὰ κόπου πολλοῦ παρὰ Λαμασκηνῶ Ἱερομονάχου Πελοποννησίου τοῦ ἐκ Δημητζᾶσης διὰ νὰ κάμουν οἱ ἀρχαῖοι μαθηταὶ ἀνάγνωσιν εἰς αὐτό... Ἐνεύησιν 1819. παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ».

^{146β}) Βλ. Γκίνην-Μέξαν ὑπ' ἀρ. 1894, 1906, 2238.

λογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Μισαήλ» (σ. 6). Μεταξὺ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης ἀσφαλῶς θὰ περιλαμβάνοντο καὶ τὰ Ρεθύμνιακά ¹⁴⁷, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Βυβιλάκης ἦτο Ρεθύμνιος. Ὁ ἴδιος ἐν συνεχείᾳ προσθέτει: «Προϊόντος δὲ ἡσθάνθησαν καὶ οἱ Κρηῖτες αὐτοὶ τὴν ἀνάγκην ὥστε ἐπρομηθεύοντο πολλὰ τοιαῦτα (βιβλία) καὶ δι' ἰδίων τῶν χρημάτων».

Τῷ 1844 ὑφίστατο ἐν Ἀθήναις ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης. Ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οἳ ἦσαν οἱ καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Κ. Ἀσώπιος, Φίλιππος Ἰωάννου, Μισαήλ Ἀποστολίδης καὶ οἱ Γ. Γεννάδιος καὶ Ἐμμ. Βυβιλάκης. Τὸ δέκατον ἀρθρον Κανονισμοῦ τῆς Ἐπιτροπῆς εἶχεν οὕτως: «Περὶ τῆς διαχειρίσεως καὶ ἀποστολῆς τῶν συναχθησομένων βιβλίων ἢ καὶ ἄλλων ὑλικῶν μέσων πρὸς τὸν σκοπὸν τούτων, ἀνταποκρινομένη δι' ἐπιστολῶν τῆς ἢ ἐπιτροπῆς πρὸς τὰς ἐν Κρήτῃ ὑπαρχούσας ἤδη ἐφορείας τῶν σχολείων εἰς τὰς πόλεις Χανίων, Ρεθύμνης καὶ Ἡρακλείου θέλει ὀδηγεῖ ταύτας τὸν τρόπον τῆς διανομῆς τῶν βοηθημάτων αὐτῶν καὶ ζητεῖ λόγον τῆς διαχειρίσεώς των» (Ἐκθεσις, σ. 19). Ἐκ τῶν κωδίκων ὅμως δὲν φαίνεται οὔτε ἀλληλογραφία τῶν σχολείων Ρεθύμνης μετὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπῆς οὔτε ὅτι ταῦτα ἀπὸ τοῦ 1844 ἐλάμβανον δωρεὰν βιβλία.

Τὰ σχολεῖα ἠγόραζον καὶ τὴν γραφ. ὕλην, χάρτην ¹⁴⁸, μελάνην ¹⁴⁹, μελανοδοχεῖα ¹⁵⁰, πλάκες γραψίματος, κονδύλια ¹⁵¹, κονδυλοθήκας ¹⁵², σπόγγους ¹⁵³ «ῥῆγες» (Ε, σ. 34), κιμωλίαν ¹⁵⁴, ἀλλὰ καὶ ἐφημερίδας ¹⁵⁵.

VI. ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

ΚΟΙΝΟΤΗΣ, ΕΦΟΡΙΑ, ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑ, ΟΙΚΟΝ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΙΣ, ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Τὰ σχολεῖα τῆς περιόδου 1834-1841 ἀπετέλουν ἴδιον κοινοτικὸν ὄργανισμὸν. Τὸ πρῶγμα μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος γράφων ἐν τῷ κώδικι Α, σ. 49β: «σημείωσις τοῦ ἐγγράφου τοῦ ὑπογε-

¹⁴⁷) Ἔχει ἀράγε σχέσιν πρὸς τὰ δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Βυβιλάκη ἀποστελλόμενα βιβλία ἢ ἐν Α, σ. 7β σημειώσεις, ἴσως τοῦ ἔτους 1836: «ἔλαβα δωρεὰ βιβλία τοῦ δευκόου»;

¹⁴⁸) Βλ. σημ. 174. Ἔτι καὶ Α, σ. 32β «(1838)... διὰ ὅ κάλλες χαρτὶ εἰς ἀλληλοδίδα», «...χαρτὶ καταστίχων, ...ἐνα καδέρονο χαρτὶ» Ε, σ. 4, 8, 10, Η, σ. 30 κλπ.

¹⁴⁹) Α, σ. 32β, 44β, Ε, σ. 6, 24, Ζ, σ. 5, Η, σ. 28, 30 κλπ.

¹⁵⁰) Α, σ. 47β «(1846) 15 καλαμάργια τενεκένια», Η, σ. 14.

¹⁵¹) Ε, σ. 36, Ζ, σ. 5.

¹⁵²) Η, σ. 14-15.

¹⁵³) Γ, σ. 21, Ζ, σ. 12, Η, σ. 14.

¹⁵⁴) Ζ, σ. 5, Η, σ. 28.

¹⁵⁵) «(1848 Ὀκτωβρίου 10) εἰς 1 φύλλα τῶν ἐφημερίδων» (Ζ, σ. 3, ἔτι καὶ σ. 6, 7, 8) «εἰς ποστάλιο ἐφημερίδων, 10» (Η, σ. 28 κλπ.). Ἄγνωστον περὶ τίνων ἐφημερίδων πρόκειται.

γραμμένον *ιδίᾳ χειρὶ παρὰ τοῦ κυρίου Νικολάου ταντόλου διὰ τὰ χρο-
ωστικὰ ἔγγραφα ἔλαβεν παρ' ἡμῶν διὰ (τὰ) τὰ διαφυλάξῃ καὶ πάλιν νὰ
τὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν κοινότητα τῆς σχολῆς τῆς πόλεως ρεθύμνης».*

Πῶς ἀκριβῶς εἶχον τὰ πράγματα κατὰ τοὺς ἀμέσως ἀκολουθοῦν-
τας χρόνους δὲν γνωρίζομεν. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, τῷ 1844 ἐν τῷ
μνημονευθέντι ἄρθρῳ Κανονισμοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπῆς γίνε-
ται λόγος περὶ Ἐφορίας σχολείων ὑπαρχούσης καὶ ἐν Ρεθύμνῃ. Τὸν
Μάϊον τοῦ 1847 τὸ δοθὲν εἰς τὸν Δωρόθεον γράμμα ὑπέγραψαν ἐφο-
ρία δωδεκαμελῆς, ὁ ἐπίτροπος τῶν σχολείων, δύο ἐπίτροποι τῆς Ἐκ-
κλησίας καὶ ὁ ἐπίσκοπος. Τῷ 1851 τὰ χροῶγραφα τῶν σχολείων κα-
ταγράφονται ὡς γραμμάτια τῶν Κοινῶν Καταστημάτων τῆς πόλεως
Ρεθύμνης (Θ, σ. 3, Η, σ. 25). Ἀπὸ τοῦ 1862 καὶ ἐντεῦθεν ἡ Ἐκ-
κλησία Ρεθύμνης, τὰ σχολεῖα καὶ τὸ Νοσοκομεῖον¹⁵⁶, ἀπετέλουν τὰ
Κοινὰ τῆς πόλεως Καταστήματα, ἐνιαῖον ὄργανισμὸν ὑπὸ τοῦ ἐπισκό-
που προεδρευόμενον καὶ διοικούμενον ὑπὸ πενταμελοῦς συνήθως Ἐ-
φορίας¹⁵⁷. Ἡ συνένωσις αὕτη Ἐνορίας, σχολείων καὶ νοσοκομείου
ὑπὸ ἐνιαίαν διοίκησιν ἐν Χανίοις ἔχει ἤδη συντελεσθῆ ἀπὸ τοῦ 1841¹⁵⁸.
Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι καὶ ἐν Ρεθύμνῃ τὰ ἄνω ἴδρύματα συνηνώ-
θησαν ἀπὸ τοῦ ἰδίου ἔτους, μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ Χαιρέτη.
Πάντως καὶ μετὰ τὸ 1841 τὰ σχολεῖα Ρεθύμνης εἶχον ἴδιον ταμεῖον,
ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων, καὶ αὐτοτελῆ οἰκονομικὴν διαχείρισιν
διεξαγομένην ὑπὸ ἐπιτροπῆς.

Ἐκ τῶν σημειώσεων τῶν χειρογράφων ὑποδηλοῦται ὅτι ἱκαναί
κατεβίβλιντο προσπαθεῖαι διὰ τὴν ἐξέυρξιν διδασκάλων καὶ μάλιστα
τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. Εἰς τοῦτο προφανῶς ἀπέβλεπον αἱ ἐπιστολαί,
αἵτινες ἐστέλλοντο μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἢ ἐν ἑλλείψει¹⁵⁹ διδασκικοῦ
προσωπικοῦ. Ἐν ταῖς προσπαθείαις ταύταις πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν
ἔργον σπουδαιότατον τῆς Ἐφορίας. Καὶ ἐν χρόνοις ὑστέροις, ὡς πα-

¹⁵⁶ Κατὰ τὸν Ν. Σ τ α υ ρ ἄ κ η ν (Στατιστικὴ σ. 206, ὑπόσημ. 1) «καὶ
ἡ Χριστιανικὴ κοινότης Ρεθύμνης ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἐπισκόπου Καλλιμάκου
Νικολετᾶκη ἵδρυσεν ἴδιον νοσοκομεῖον».

¹⁵⁷ Π ρ ε β ε λ ἄ κ ι ς ὑπ' ἀρ. φύλ. 1606.

¹⁵⁸ Ἐν τῇ Συνοπτικῇ Βιογραφίᾳ τοῦ Ψαρουδάκη, σ. 29 παρατίθεται ἔγ-
γραφον «τῆς Ἐφορίας τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Νοσοκομείου καὶ τῆς σχολῆς τῆς πόλε-
ως Λανίων» ὑπὸ χρονολ. 3 Ἰουλίου 1841.

¹⁵⁹ Ἐν Γ, σ. 34 ἀναγράφεται δαπάνη «(1814 Φεβρουαρίου 29 διὰ) ἐπιστο-
λαγωγία». Ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν σημειοῦνται καὶ τὰ ἐξοδα «διὰ κιοῶν
τοῦ ζῶον ὁποῦ ἐπῆγεν τὸν Ψαρουδάκην εἰς Ἡράκλειον». Τὸν Μάϊον 1817 ἀνεχώ-
ρησεν ὁ Σχολάριος. Τὸν Ἰανουάριον 1818 καταβίβλινται γρ. 2 «εἰς τὸ γράμμα
ὁποῦ ἐστὲλαμεν διὰ τὸν διδάσκαλον» (Ε, σ. 33).

ρατηρεῖ ὁ Πρεβελάκις¹⁶⁰, ἡ μεγαλυτέρα μέριμνα καὶ προσπάθεια αὐτῆς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν διδασκάλων καὶ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν σχολείων πόρων.

Τὰ δύο πρῶτα σχολικά ἔτη ὡς ἐπίτροπος τοῦ σχολείου Ρεθύμνης φέρεται εἰς, καὶ μάλιστα τῷ 1834, ὁ Γ. Παυλιουδάκης¹⁶¹. Κατὰ τὸ 1835-36 δὲν ἀναφέρεται μὲν ἐκλογή νέου ἐπιτρόπου ἀλλ' ὡς τοιοῦτος μνημονεύεται ὁ Γ. Λαγός¹⁶². Πιθανώτατα ὅμως εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Παυλιουδάκης ἂν δ' οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, τὸ ἐπώνυμον Παυλιουδάκης ἴσως ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Λαγοῦ ἐλέγετο Παῦλος¹⁶³.

Τῷ 1836 ἐκλέγεται νέα ἐπιτροπὴ ἐκ 3 μελῶν: «*Τῷ 1836: 7βρίου: 1η: ῥέθυμνον. δηλοποιεῖται ὅτι διὰ κοινῆς συγκαταθέσεως τῶν πολιτῶν, ἐδιορίσθησαν διὰ ἐπίτροποι τῆς Σχολῆς. Ὁ Μιχαὴλ χιονάκης¹⁶⁴, ὅστις ἐδιορίσθη νὰ κρατῇ τὰ ἔγγραφα καὶ τὸ Ταμεῖον καὶ ὡς συμβοηθοὶ του ὁ κ. Παῦλος Μπιστάκης καὶ Γεώργιος Σπυρίδων¹⁶⁵ Βλαστός, ὅστις θέλει κρατεῖ καὶ τοὺς λογαριασμοὺς τῆς Σχολῆς*» (Α, σ. 6α).

Τὴν 1ην Σεπτεμβρίου 1837 ἡ ἐπιτροπὴ πάλιν «*διὰ κοινῆς συγκαταθέσεως τῶν πολιτῶν*» ἀντικαθίσταται ὑπὸ δύο τῶρα μελῶν, τοῦ Νικολ. Δανδόλου, «*ὅστις ἐδιορίσθη νὰ κρατῇ τὰ ἔγγραφα καὶ τὸ ταμεῖον*» καὶ τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ, ὡς «*συμβοηθοῦ του διὰ τὰ κατάστιχα καὶ λογαριασμοὺς*» (Α, σ. 18β).

Ὁ Ν. Δάνδολος ἦτο πρόσωπον ἐξέχον. Ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐν Κρήτῃ ἐπιτροπῆς τοῦ 1830¹⁶⁶ καὶ εἰς αὐτὸν ἐνεπιστεύ-

¹⁶⁰) Ὑπ' ἀρ. φύλ. 1614 κ.εξ.

¹⁶¹) Ὅρα σημ. 163.

¹⁶²) Οὕτως ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τοῦ 1836-37 (Α, σ. 13α) «*ὅσα... μοῦ παράδωσαν εἰς τὴν παραίτησίν του ὁ Γ. Λαγός*». Ἐν. σ. 17α «*διὰ ὅσα ἔδωσα τοῦ γρηγοράκη ὁποῦ ἐχρῶσται ὁ λαγός διὰ ἔξοδα τοῦ σχολείου*». Ἐν. σ. 19β «*Τὸ Ἀγκάδι. Εἰς τὸν πρῶτον ἐπίτροπον Γ. Λαγόν... Γρ(όσια): 10θ.*». Ὁ ἀνὴρ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ συναξάριον τῶν 4 Μαρτύρων. Μετὰ τοῦ Ἀντωνίου Πουρδούνη κ.ἄ. μετεκόμισαν καὶ ἐνεταφίωσαν τὰ σῶματα τῶν ἁγίων «*εἰς τὴν ἐν τῇ κώμῃ Περβόλια Μονῆν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*». (βλ. «*Ἀκολουθία κλπ.*», σ. 9)

¹⁶³) Οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν δύο πρώτων ἐτῶν ἐγράφησαν διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς, ὁ εἰς ὑπὸ τὸν ἄλλον, εἰς τὰς αὐτὰς σελίδας (Α, σ. 4β-5α). Ἐνεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ ἐπίτροπος ἦτο ὁ αὐτὸς κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη.

¹⁶⁴) Ὁ Μιχ. Χιονάκης διετέλεσε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῶν περὶ τὴν Ρεθύμνην ἐπαρχιῶν τῆς διορισθείσης λήγοντος τοῦ 1829, μετὰ τὴν ἀπόδοτον τοῦ Ν. Ρενιέρη εἰς Κρήτην, καὶ πληρεξούσιος τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης εἰς τὴν ἐν Μαργαρίταις ἐθνοσυνέλευσιν τοῦ 1830 (Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ς, σ. 489, 511, 528).

¹⁶⁵) Ἐάν ἐγράφη κατὰ λάθος οὕτως ἀντὶ Γεώργιος Σπυρίδωνος Βλαστός, τότε θὰ πρόκειται διὰ τὸν ἄνδρα, περὶ οὗ ἀναφέρει καὶ ὁ Πρεβελάκις (ὑπ' ἀριθ. φύλ. 1608).

¹⁶⁶) Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ς, σ. 541.

θη ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος τῷ 1841 τὴν εἰς χρεώγραφα περιουσίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχολείων πρὸς φύλαξιν. Ὁ Ἀντώνιος Μαρουλιανὸς ἦτο ἐκ τῶν μεγαλεμπόρων τῆς πόλεως καὶ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων, ἀνθρῶπος ἐπιμελῆς καὶ φιλόκαλος μὲ ἱκανὰς λογιστικὰς γνώσεις. Τώρα τὸ βιβλίον ἐσόδων καὶ ἐξόδων (Κῶδ. Α) τακτοποιεῖται καὶ γίνεται ἐκκαθάρισις καὶ καταγραφή τῶν παλαιῶν χρεῶν¹⁶⁷. «Ὅτι δὲ τὰ σχολεῖα εὔρον ἐν τῷ προσώπῳ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν τοὺς ἐπιτρόπους, τοὺς ὁποίους ἐχρειάζοντο, καὶ ὅτι διεξήγετο καλῶς ἢ διαχειρίσις ὑποδηλοῦται ἐκ τῆς παραμονῆς τῶν ἰδίων ἐν τῇ ἐπιτροπείᾳ μέχρι καὶ τοῦ 1841.

Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1841 ὁ Ν. Δάνδολος ἀνεχώρησε διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου¹⁶⁸. Ἐπέστρεψε τῇ 12ῃ Ἀπριλίου 1842 καὶ παρέδωκε τὰ ἔγγραφα τῆς Σχολῆς «τῷ ἐπιτρόπῳ» αὐτῆς¹⁶⁸. Ἐπομένως εἶχεν ἤδη ἐκλεγῆ νέος ἐπίτροπος, ἴσως ὁ (Χαράλαμπος;) Φελουτζῆς, ὁ κατὰ τὴν σημείωσιν τοῦ Καλλινίκου λαβὼν «46 κομμάτια ἔγγραφα».

Λήγοντος τοῦ 1844, πιθανῶς, ἐπωμίσθη τὴν ἐπιτροπεῖαν ὁ Ἀναγνώστης Κούνουπας, ὀλίγα γράμματα γινώσκων, ἐὰν αὐτὸς εἶναι ὁ γράφων τὰς ἐν ἀρχῇ τοῦ κώδικος Ε σημειώσεις. Τῇ 21 Ἰουλίου 1846 «ἀναδέχθη τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ σχολείου» ὁ Στ. Βαρούχας¹⁶⁹.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1851 παρητήθη ὁ ἐπίτροπος Ἀναγνώστης Ἀγγελιδάκης καὶ ὁ γραμματεὺς Ἰωάννης Μ. Βολανάκης. Ἐὰν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Βαρούχα ἐμεσολάβησεν ἡ ἐπιτροπεῖα ἄλλου τινὸς δὲν φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων. Ὅπως δὲποτε «τῇ 1 Νοεμβρίου 1851 ἐπὶ Συνεδριάσεως τῶν πολιτῶν τὸ ἐσπέρας ἐντὸς τοῦ Ἀρχιερατικοῦ Ὁῤικου¹⁷⁰, δώσας λογισμὸν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῶν σχολείων μας ὁ Κύριος Ἀναγνώστης Ἀγγελιδάκης ὡς ἐπίτροπος αὐτῶν, μετὰ τοῦ Κυρίου Ἰωάννη Μ. Βολανάκη γραμματέως, παραιτήθησαν, καὶ διὰ συναίνεσεως πάντων ἐδιορίσθησαν διὰ τὸ ἐπόμενον εἰς θέσιν των, ὁ Κύριος Ἰωάννης Κορωνάκης, καὶ μετ' αὐτοῦ Ἰραμματέως ὁ Κύριος

¹⁶⁷) Βλ. σημ. 90.

¹⁶⁸) Α, σ. 50α.

¹⁶⁹) Ε, σ. 15.

¹⁷⁰) Καὶ μετὰ τὸ 1862 ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ ἐγίνετο ἡ ἐκλογὴ. Ὁ Πρεβελάκης γράφει: «Ἡ ἐκλογὴ δὲ τῶν Ἐφόρων ἐγίνετο ὑπὸ τῶν πολιτῶν εἰς γενικὴν συνέλευσιν, συναρκομένων ἐν τῷ Ἐπισκοπεῖῳ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας καὶ ἡ περιόδος τῆς θητείας ἦτο διετής. Εἶχε δὲ ἡ Ἐφορὰ αὐτὴ καὶ ἰδίαν σφραγίδα, ἣτις ἦν ὠσειδῆς μὲ σταυρὸν ἐν τῷ μέσῳ περιβαλλόμενον ὑπὸ κλάδων δάφνης καὶ μετὰ τὰς λέξεις κύκλῳ «Ἐφορὰ τῶν ἐν Ρεθύμνη Κοινῶν Καταστημάτων» (φῶτ. ὑπ' ἀρ. 1606).

Φανούριος Κ. Βλαστός, πρὸς τὸν ὅποιον παρεδόθησαν ὅλα τὰ ἔγγραφα καὶ λοιπὰ ἀνήκαντα εἰς τὰ Σχολεῖα» (Η, σ. 25).

Ὁ χρόνος τῆς θητείας τῆς ἐπιτροπῆς, ὅπως κατέστη φανερόν, δὲν ἦτο πάντοτε ὁ αὐτός.

Ἡ ἐπιτροπὴ κατὰ τὴν λήξιν τῆς ὑπηρεσίας της ἐδίδεν εὐθύνας «ἐπὶ συνεδριάσεως τῶν πολιτῶν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ οἴκῳ». Ὅτι δὲ τὰ σχολεῖα ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τοῦ Ἐπισκόπου δὲν ἀναφέρεται μὲν ρητῶς εἰς τοὺς κώδικας, ἀλλὰ γίνεται καὶ ἐξ αὐτῶν δῆλον. Τῷ 1851 «ἡ Ἀπτοῦ Θεοφιλῆ Ἁγίου Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου» (Η, σ. 25) ἔχει εἰς χεῖράς του τὰ «ὁμόλογα ἔγγραφα διαφόρων χρεώσεων» τῶν σχολείων. Καὶ εἰς τὸν γενικὸν ἰσολογισμόν, ὁ ὅποιος κλείει τὴν 31 Αὐγούστου 1840, ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος θέτει τὴν ὑπογραφήν του: «ῥ' ὁ ρεθύμνης καὶ ἀδλοποτάμου Καλλίνικος ἐπιβεβαιοῖ» (Α, σ. 48β). Ὅτι δ' οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα καὶ εἰς χρόνους μεταγενεστέρους ἤδη ἐλέχθη.

Τῷ 1834 Ἐπίσκοπος Ρεθύμνης ἦτο ὁ Ἰωαννίκιος Λαζαρίδης, ἀρχιερατεύσας μέχρι τοῦ 1838, ὅτε προήχθη εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἰωαννίνων. Τοῦτον διεδέχθη εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Ρεθύμνης ὁ ἀπὸ Ἀδλοποτάμου Καλλίνικος (1838-1869). Οἱ δύο οὗτοι ἀρχιερεῖς ἤσκησαν¹⁷¹ κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον τὴν ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς πόλεως. Ὁ Ἰωαννίκιος νομίζω καὶ ἐγὼ ὅτι εἶναι αὐτὸς¹⁷² οὗτος ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ παλαιὸς διδάσκαλος Ρεθύμνης. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς ἰδικάς του προτροπὰς ὀφείλεται ἡ ἀπὸ τοῦ 1834 λειτουργία σχολείου ἐν Ρεθύμνῃ.

¹⁷¹) Διὰ τὸν Καλλίνικον ἔχομεν ἐνδείξεις. Ἐλλείπουσιν ὅμως διὰ τὸν Ἰωαννίκιον. Οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν ἐτῶν 1834-35 καὶ 1835-36 μένουσιν ἀνυπόγραφοι. Οὐδὲ γίνεται μνεῖα Ἐπισκόπου ἐν ταῖς σημειώσεσιν ἐκλογῆς ἐπιτρόπων τοῦ 1836 καὶ 1837.

¹⁷²) Ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Πνευμ. Ἐστίας Ρεθύμνης σφύζονται βιβλ. α καὶ χειρόγραφα ἀνήκοντά ποτε εἰς τὸν Ἰωαννίκιον καὶ μαρτυροῦντα ὅτι ὁ κτήτωρ αὐτῶν εἶχεν εὐρύτητα γνώσεων τοιαύτην, οἷαν ἐκέκτητο ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς. Ἐπὶ τινων ἄλλωστε σημειοῦται «καὶ τότε ἐκ τῶν τοῦ Ἰωάννου Λαζαροπούλου». (Βλ. μελέτην μου «Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ-Λαζαροπούλου» δημοσιευομένην ἐν τῷ 9ῳ τεύχει τοῦ περιοδικοῦ Χανίων («Κρητικὴ Ἐστία»).

Ὁ Εὐαγγελίδης (Παιδ. 2ος, σ. 169) παρουσιάζει ὡς δύο διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων πρόσωπα τὸν «Ἰωάννην (Μεταξᾶν), συγγενῆ Γρηγορίου Ε καὶ τῆς ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ οἰκογενείας τῶν ἰσχυρῶν Λαμβέγγηδων καὶ τὸν Ἰωαννίκιον Λαζαρίδην μαθητὴν τῆς σχολῆς Κυδωνιῶν» διδασκάλους ἐν Ρεθύμνῃ. Ὁ διαχωρισμὸς εἶναι ἀσπέρικτος. Ὡς ὁ Γεώργιος διδάσκαλος, γενόμενος μοναχὸς μετονομάσθη εἰς Γρηγόριον (ὄρα ἀνωτ. σημ. δ), οὕτω καὶ ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ κατὰ Sieber ἀνήκων εἰς τὸ «ἐπιφανὲς τάγμα τοῦ Ἑλληνικοῦ κλήρου», γενόμενος Ἐπίσκο-

VII. ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
Π Ο Ρ Ο Ι

Ἐκτὸς τῶν κτηρίων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς ἡ ἀκίνητος περιουσία τῶν σχολείων περιελάμβανε πιθανῶς καὶ ἄλλας οἰκοδομὰς. Εἰς τοὺς κώδικας γίνεται λόγος περὶ ἀγορᾶς οἰκήματος¹⁷³, ἐπισκευῆς¹⁷⁴, ἐκμισθώσεως¹⁷⁵ καὶ εἰσπράξεως ἐνοικίου¹⁷⁶.

Ἄλλὰ τὰ σχολεῖα εἶχον καὶ κινητὴν περιουσίαν. Τὸ ἀρχικὸν ἀποθεματικὸν αὐτῶν κεφάλαιον ἀνήρχετο εἰς 4000 γρόσια¹⁷⁷. Πῶς ἀηγοτίσθη τοῦτο δὲν ἀναφέρεται. Κατανεμηθὲν εἰς 8 τμήματα ἕκ 500 γροσίων ἐδόθη ὡς δάνειον εἰς ὀκτὼ Ρεθυμνίους. Τῷ 1837 σημειοῦται τὸ πρῶτον καὶ ἐνάτη ὁμολογία ἰσόποσος πρὸς τὰς ἄλλας¹⁷⁸. Ἴσως προέρχεται ἕκ περισσεύματος τῶν ἐσόδων τῆς σχολῆς κατὰ τὸ 1835-36¹⁷⁹. Τῷ 1838 ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων ἐκχωρεῖ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως ἑπτὰ χρεώγραφα ἕκ 500 γροσίων ἕκαστον¹⁸⁰ καὶ τὸ ἐπιπλέον ἔτος

πος ἠδύνατο νὰ μετονομασθῇ εἰς Ἰωαννίκιον. Ὡς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἄνδρα θεωροῦσιν τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶν καὶ τὸν Ἰωαννίκιον Λαζαρίδην ἄλλοι τε καὶ οἱ Ψιλᾶκης (Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ', σ. 324) καὶ Κριτοβουλίδης. Ὁ Εὐαγγελίδης καὶ ἄλλαχοῦ συγγέει τὰ πρόσωπα (βλ. καὶ «Μύσωνα» I [1932], σ. 46 ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Ψιλᾶκη ἐνθ' ἄνωτέρω λεγόμενα περὶ Μεγαλοβρυσανοῦ, Ἰωάννου Μεταξᾶ, ἐπισκόπου Αὐλοποτάμου καὶ τῆς συγγενείας τῶν δύο τελευταίων πρὸς τὸν Γρηγόριον τὸν Ε'.

¹⁷³) Ε, σ. 6.

¹⁷⁴) Ε, σ. 8, 10.

¹⁷⁵) «(1847 10,3ῖριος 10) ἔλαβον ἀπὸ τὸ ὀσπῆτιον ὁποῦ ἐκάθισεν ὁ πρωτοσύγγελος ἐνοίκιον (γρ.) 50» (Ε, σ. 32).

¹⁷⁶) Ε, σ. 32. Ὅρα αὐτόθι σ. 33 καὶ Η, σ. 46.

¹⁷⁷) «1831: 9βρ(ίον): 1—κεφάλαια

500 : εἰς Ἰω: δροσάκη

500 : εἰς Ν: Χα(ιζη)/κωνσι(αντί)ου

500 : εἰς Ν. Λάνδολον

500 : εἰς Γρη. Σαουνάτζο

500 : εἰς Παυλ. μπιστάκη

500 : εἰς Ἰω: ἀτόν

500 : εἰς σπ: χρομμονιστηριανὸ

3500 :

500 : εἰς Ἀντώνιον: Α: Μαρτυλιανὸν καὶ Συ(ν)δρ(ο)φ(τα)

(Λ, σ. 1β).

¹⁷⁸) «Ἱστορία μνηολογημένη καὶ χρονολογημένη: 1835: 7βρίου αν . Εἰς βάρος) Χαρ(α)λ(ά)μ(που) φελουτζῆ. (Γρόσια) 500» (αὐτόθι σ. 18β).

¹⁷⁹) Τὰ ἔσοδα ἀνήλθον εἰς 5838:23 (Λ, σ. 4β) καὶ τὰ ἔσοδα εἰς 5436:31 γρόσια (σ. 5α). Ἐν τέλει δὲ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ἐξόδων προστίθεται: «Νὰ δώ-σῃ ὁ Ἐπίτροπος τῆς Σχολῆς διὰ Ἱσολογισμόν 401:35» (αὐτόθι).

¹⁸⁰) Α, σ. 22β.

διὰ χειρὸς τοῦ ἐπιτρόπου τῆς ἐκκλησίας Βασιλείου Κασέλα ἄλλα δύο ἄξια 3.661,18 γροσίων. Βραδύτερον (Α, σ. 4) προστίθεται νέα ὁμολογία ἐκ 2.000 γροσίων καὶ οὕτως ἡ περιουσία τῶν σχολείων ἀνέρχεται τῷ 1841 εἰς 13.661 γρόσια. Τῷ 1850 φθάνει εἰς τὰ 50.211 (Η, σ. 25) καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς τὰ 60.382 γρόσια (Η, σ. 49).

Τὰ ἔσοδα τοῦ σχολικοῦ Ταμείου προήρχοντο :

1) Ἐκ τοῦ τόκου πρὸς 15 % τῶν ἀνωτέρω κεφαλαίων¹⁸¹.

2) Ἐκ τῶν διδάκτρων. Κατὰ τὴν διευκρίνισιν 1838-40 τὰ συναγόμενα μηνιαίως ἐκ τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς, τὰ «*μηνιαῖα*» (Α, σ. 39β, 40α), ἀνήρχοντο κατὰ μέσον ὄρον εἰς 133 γρόσια, ὑπερέβαλλον δηλ. τὸν μισθὸν τοῦ διδασκάλου (120 γρ., Α, σ. 30α) καὶ τὰ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς 127 γρόσια. Τὰ προηγούμενα ἔτη τὰ δίδακτρα κατεβάλλοντο κατὰ τριμηνίαν. Τὸ ποσὸν αὐτῶν, ὡς ἐλέχθη, δὲν ἦτο αὐστηρῶς ὁρισμένον.

Κατὰ τὰ ἔτη 1834-35 καὶ 1836-37 κατὰ μέσον ὄρον 12 ἄνθρωποι καταβάλλουσιν ἕκαστος 15 γρόσια τὴν τριμηνίαν, ἦτοι 5 μηνιαίως¹⁸², καὶ 13 ἄνθρωποι, πάλιν κατὰ μέσον ὄρον, πληρώνουσι 30-90 γρόσια, ἦτοι 10-30 κατὰ μῆνα. Ἴσως οἱ τελευταῖοι κατέβαλλον δίδακτρα τοῦ ἑλληνικοῦ. Πάντως οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν φαίνονται κάτοικοι Ρεθύμνης καὶ πιθανῶς ἦσαν οἱ πλουσιώτεροι καὶ φιλοτιμότεροι.

Κατὰ μέσον ὄρον τὰ σχολεῖα εἰσέπραττον μηνιαίως :

	τῷ 1850	1850-51
Ἑλληνικὸν	153,30 γρόσια	46 ¹⁸³ γρόσια
Ἀλληλοδ. ἀρρένων	279 »	305 »
» θηλέων	91 »	53 »

¹⁸⁴ Ἀπὸ τοῦ 1848 τὰ δίδακτρα εἰσπραττόντο διὰ χειρὸς τοῦ Μ. Γιαννισάκη¹⁸⁴.

¹⁸¹) Βλ. Α, σ. 2β: «*Ἀυγούσιον : 31 : ἀπὸ διάφορα τῶν γροσίων : 4000:— διὰ ἕνα χρόνον πρὸς : 15 τὰ %*» καὶ Α, σ. 50α: «*καὶ αὐτὰ ἦσαν καταμοιρασμένα εἰς τοὺς πολίτας διὰ τὰ τοκίζονται πρὸς 15 τοὺς % κατ' ἔτος πρὸς ἐξοικονομήσιν τῶν ἐξόδων διδασκάλων καὶ σχολῆς*».

¹⁸²) Καὶ ὁ Κοζύρης σημειώνει τῇ 30 Ἰανουαρίου 1832 («*Κρητ. Χρον.*» Α' [1947], σ. 336): «*Ἐγράψατε τὸ ἐγγόνι μου τὸ Λιανάκη σὺ σκολεῖον γὰρ δίδει τὸν χρόνον γρ. 60*». Καὶ τὴν 11 Φεβρουαρίου: «*Ἐ' τῆς Ἀποκρᾶς ἐπῆγα τὸν Κωσταντῖνο τὸ Λιανάκη, τὸ ἐγγόνι μου, σὺ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον σὺ Κάστιρο*». Αἱ πληροφορίες εἶναι πολὺτιμοι. Τῷ 1832 ἐλειτούργει εἰς τὸ Ἡράκλειον ἀλληλοδιδασκτικόν. Οἱ μαθηταὶ ἐπλήρωναν δίδακτρα 5 γρόσια μηνιαίως.

¹⁸³) Ἡ ἐλάττωσις ἀράγε τοῦ εἰσπραττομένου ποσοῦ τῶν διδάκτρων ὀφείλεται εἰς τὴν ἐλάττωσιν σὺν τῇ προσλήψει τοῦ Ν. Μοάτσου τοῦ διδασκαλικοῦ μισθοῦ ἢ εἰς διαρροὴν τῶν μαθητῶν, ἐπακολουθήσαντα τὴν ἀλλαγὴν τοῦ διδασκάλου ;

¹⁸⁴) Ζ, σ. 2 κλπ.

β) Ἐκ συνδρομῆς Σταυροπηγιακῶν Μονῶν.

Μεταξὺ τῶν «ἀναγκαιότων» (sic) ἐγγράφων τῆς Σχολῆς» (Α, σ. 18β) καταλέγονται «2 Γράμματα Πατριαρχικά τῶν 1836)—*Νοεμβρίου 9 καὶ Μαρτίου 9. 1 ὅμοιον τοῦ ἁγίου Ρεθύμνης (τῶν 1836 Νοεμβρίου 11.) καὶ «1 ὑποχρεωτικὸν ἀπόδειξις τῆς μονῆς τοῦ ἀρκαδίου, διὰ τὴν κατὰ τριμηνίαν πληρωμὴν εἰς τὸ σχολεῖον. ἀπὸ Γρόσια 175 κατὰ τριμηνία, τοῦ ὁποῦ ἡ χρονολογία εἶναι ἀπὸ τὰ 1836—Ἰουλίου αἴ.—» (Α, σ. 18β). Ἡ χρονολογικὴ συσχέτισις τῶν ἀνωτέρω ἐγγράφων ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ πατριαρχικὰ γράμματα παρώτρυναν τὰ Σταυροπηγιακὰ μοναστήρια νὰ ἐνισχύσωσιν οἰκονομικῶς τὰ σχολεῖα. Ὅτι δ' οὕτως εἶχε τὸ πρῶτον φαίνεται ἐκ τοῦ κώδ. Α, σ. 49β. Μετὰ τῶν ἄλλων ἐγγράφων τῷ 1841 ὁ Ν. Δάνδολος παρέλαβε «*Δύω πατριαρχικὰς ἐπιστολάς διὰ τὴν συνδρομὴν τῆς σχολῆς παρὰ τῶν μοναστηρίων καὶ ἐν ὅμοιον τοῦ α: Π: Ἰωαννίνων*»¹⁸⁵.*

Ἄλλὰ πλὴν τοῦ Ἀρκαδίου κ.ἄ. Μοναὶ ἀπὸ 1 Ἰουλίου 1836 ὑπόσχονται «*Νὰ Βοηθοῦν καὶ Νὰ Συνεισφέρουν Κατ' ἔτος Εἰς Τὰ σχολεῖα Τῆς Ρεθύμνης. Κατὰ Τὸν ἐφεξῆς τρόπον*

Τὸ Ἀρκαδί κατέτος (με ἀπόδειξιν) . . .	Γρ. 100
Τὸ Ἀρσάνι »	300
Ὁ Ἀσώματος »	300
Ὁ Προφήτης Ἰλιάς	250 (Α, σ.

19β). Μέχρι τέλους Αὐγούστου 1840 αἱ Μοναὶ συνεισέφεραν ἐν ὅλῳ 5.600 γρόσια.

Ἄλλὰ καὶ βραδύτερον τὰ Μοναστήρια δὲν ἔπαυσαν συντρέχοντα τὰ

¹⁸⁵ Ἴσως πρόκειται διὰ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν «ἐν ὅμοιον (γράμμα) τοῦ ἁγίου Ρεθύμνης» κλπ. Ἄγιος πρόφης Ἰωαννίνων ἦτο πιθανότατα ὁ Ρεθύμνης Ἰωαννίκιος ὁ διατελέσας ἀπὸ τοῦ 1838-1840 μητροπολίτης Ἰωαννίνων (βλ. Ν. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων... ΕΕΚΣ Γος, σ. 140). Ὁ Ἰωαννίκιος ἀποκαλεῖται Κρής καὶ Ρεθύμιος καὶ ἀνεπιὸς τοῦ ἐπισκόπου Αὐλοποτάμου Γεδεών. Ὁ τάφος του εὑρεθαι ἐν Ρεθύμνῃ (βλ. Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ-Λαζαροπούλου, «Κρητ. Ἐστία», τεύχος 9ον). Ὁ Πρεβελάκις (ὑπ' ἀρ. φύλ. 1609) γράφει ὅτι ὁ πατήρ τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ (= Ἰωαννικίου Λαζαρίδου) ἐλέγετο σιὸρ Ἀνάστος καὶ κατήγετο ἐκ Δημητσάνης. Διὰ τὸ ν' ἀποκαλεῖται ὁμοίως ὁ Ἰωαννίκιος Κρής πιθανῶς ἐγεννήθη ἐν Κρήτῃ. Διὰ τὸν Γεδεών καὶ τὸν Μεταξᾶν ὁ Ψιλᾶκης γράφει (Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ', σ. 324 ὑποσ. 1) ὅτι «ἦσαν συγγενεῖς στενοὶ τοῦ ἐκ Δημητσάνης Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' καὶ πρὸς μητρὸς θεῖοι τῶν ἐν Ρεθύμνῃ γνωστῶν Δαμβεργῶν». Μήπως λοιπὸν ὁ Γεδεών, εἰς κατήγετο ἐκ Δημητσάνης, εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ παραλάβει εἰς Κρήτην τὸν σιὸρ Ἀνάστον, πιθανῶς ἀδελφόν του, καὶ τοῦτου υἱὸς καὶ τινος Ρεθυμνίας, στενῆς συγγενοῦς τῶν Δαμβεργῶν, ἦτο ὁ Ἰωάννης, ὁ μετέπειτα Ἰωαννίκιος;

σχολεῖα. Τὸν Ἰούλιον ταῦ 1843¹⁸⁶ εὐρίσκειτο εἰς Κρήτην ἔξαρχος πατριαρχικός ὁ πρῶν Σμύρνης Χρῦσανθος¹⁸⁷. Ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ ἡ Μονὴ Πρέβελη συνεισφέρει διὰ πρώτην φοράν 1000 γρόσια καὶ αἱ Μοναὶ Ἀρκαδίου, Ἀρσανίου καὶ Ρουσιτικῶν χορηγοῦσιν ὑποσχετικὰ¹⁸⁸ εἰς τὰ σχολεῖα ὅτι θ' ἀποδίδωσι κατ' ἔτος αὐτοῖς 2000 γρόσια ἢ πρώτη, 1200 ἢ δευτέρα καὶ 350 ἢ τρίτη. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅσα λέγονται ἐν τῷ ἐγγράφῳ Ἀρσανίου¹⁸⁹: «ἤλθεν τῇ 12 Ἰουλίου αὐμγ' ἔτει εἰς τὸ ἱερὸν μοναστήριόν μας πατριαρχικός ἔξαρχος ὁ πανευρώτατος ἅγιος πρῶν σμύρνης Κοσ Χρῦσανθος καὶ ἐδιάβασεν πατριαρχικάς καὶ συνοδικὰς ἐπιστολάς, καὶ προέτερεψεν ἡμῶς καὶ τοῦτο κοινὰ εἰς τὰς λοιπὰς συμβουλὰς τὸ νὰ ἀποδίδωμεν ἐτήσιον εἰς βοήθειαν εἰς τῆς ἐν τῇ πόλει θεθῆμνης ὑφισταμένης σχολῆς, λοιπὸν ἐπεισθημεν εἰς τὰς συμβουλὰς αὐτῆς . . .» ἔτι σαφέστερα εἶναι ὅσα ἀναγινώσκουμεν ἐν τῷ ὁμολόγῳ τῆς Μονῆς Ἀρκαδίου¹⁹⁰.

¹⁸⁶) Γ', σ. 29. Ὅρα καὶ κατωτέρω σημ. 188.

¹⁸⁷) Ὁ Χρῦσανθος διεδέχθη τὸν Σεραφεῖμ εἰς τὴν Μητρόπολιν Σμύρνης τῷ 1833 («Μικρασιατικά Χρονικά» Α, σ. 191). Βραδύτερον ἐγένετο Μητροπολίτης Κρήτης (Ν. Γ ω μ α δ α κ η ς, Ἐλεγχος... ΕΕΚΣ Γ' [1940]).

¹⁸⁸) Τὰ χειρόγραφα ἀπόκεινται παρὰ τῷ Ἐκκλησι. Συμβουλίῳ Ρεθύμνης. Τὸ ὁμολόγον τῆς Μονῆς Ρουσιτικῶν φέρεται μὲν χρονολογίαν 27 Ἰουλίου 1861, ἀλλὰ μνημονεῖται καὶ ἄλλο παλαιότερον ἐγγράφον «ἔχοντες ὅπ' ὄψιν τὸ ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1843 ὑποσχετικὸν μας ἐπιβεβαιωμένον παρὰ τε τοῦ Σεβασμιωτάτου πρῶν Σμύρνης τότε δὲ σταλέντος ἐνταῦθα ὡς Πατριαρχικοῦ Ἐξάρχου... κυρίου Χρυσάνθου...» κλπ.

¹⁸⁹) Δίφυλλος λεπτὸς χάρτης διαστ. 0,368 × 0,230, γεγραμμένος μόνον ἐπὶ τῆς α' σελίδος. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐγγράφου «τ' ὁ πρῶν Σμύρνης καὶ Ἐξάρχος Πατριαρχικός Χρῦσανθος βεβαίωσι», ἐν τέλει δὲ «τ' ὁ Ρεθύμνης καὶ ἀυλοποτάμου . Καλλίνικος συνεπιβεβαίωσι». Τὸ ἐγγράφον ὑπὸ χρονολογίαν «1843: Ἰουλίου 15: Ἐν μονῇ ἀρσανί» ἔχει ὑπογράψει ὁ ἠγούμενος Δαμιανὸς κ.ἄ. μοναχοί. Ἀριστερεῶν τῶν ὑπογραφῶν τύπος τῆς ἐγκοίλου κυκλικῆς σφραγίδος τῆς Μονῆς ἐχούσης ἐν μέσῳ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ περὶ αὐτὴν τὰ γράμματα: «1834 Ἡ σφραγὶς τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀρσανίου».

¹⁹⁰) Ἐγγράφον τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀρκαδίου, δι' οὗ αὕτη ὁμολογεῖ ὅτι θὰ καταβάλλῃ ἐτησίως εἰς τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως Ρεθύμνης 2000 γρόσια (14 Ἰουλίου 1843). Ἐπὶ τῆς α' σελ. διφύλλου χάρτου, ἔχοντος ὕδατινας γραμμάς καὶ σῆμα, διαστ. 0,360 × 0,238. Ἀριστερᾶ τῶν ὑπογραφῶν τύπος σφραγίδος τῆς Μονῆς, ἐχούσης ἐν μέσῳ εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Κάτω τῆς σφραγίδος ἡ ὑπογραφή τοῦ Καλλινίκου. Τὸ ἐγγράφον ἴσως ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ Χρυσάνθου ἢ γραφὴ ὁμοιάζει πρὸς τὴν ὑπογραφήν του. Ἐπὶ τῆς δ' σελίδος τοῦ χάρτου «Ἐγγράφον Ἀρκαδίου».

τ' Ὁ πρῶν Σμύρνης καὶ ἔξαρχος πατριαρχικός Χρῦσανθος βεβαίωσι

» Οἱ ὑπογεγραμμένοι ὅ τε ἠγούμενος Ἱερομόναχοι καὶ Μοναχοὶ τῆς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ Ρεθύ-

Τὴν 1^η Ὀκτωβρίου 1843 συνεισφέρουσι τὸ πρῶτον καὶ ἄλλαι Μοναί, ἡ τοῦ Βωσάκου, Χαλέπας καὶ Ἀγ. Παντελεήμονος τῆς ἱερᾶς Ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου¹⁹¹. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον ὅτι εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ πατριαρχικοῦ ἀντιπροσώπου ὀφείλεται ἡ προσθήκη τῶν νέων συνδρομητῶν.

Ἐκτοτε μέχρι τοῦ 1851 συνεισφέρουσιν ὅλα τὰ ἀνωτέρω μοναστήρια¹⁹². Ὑποσχετικὰ ἔγγραφα εἶχον παρῖσχει πλὴν τῶν μνημονευθεισῶν καὶ αἱ μοναὶ Βωσάκου διὰ 400 γρόσια καὶ Χαλέπας διὰ 300¹⁹³.

4) Ἐξ εἰσφορῶν τῶν ἐμπόρων τῆς πόλεως κ.ἄ. ἰδιωτῶν.

Αἱ εἰσφοραὶ ἀρχίζουσιν ἀπὸ τοῦ 1834¹⁹⁴. Τὸ δεύτερον ἔτος συν-

μνης, δηλοιοῦμεν ὅτι, ἐπειδὴ καὶ ἦλθεν εἰς τὸ Ἱερὸν ἡμῶν Μοναστήριον πατριαρχικὸς ἔξαρχος ὁ πανιερώτατος ἅγιος π. Σμύρνης κύριος Χρῦσανθος, καὶ διέγνωσεν εἰς ἡμᾶς πατριαρχικὰς καὶ Συνοδικὰς ἐπιστολάς, εἰς τὰς ὁποίας προείρεσεν ἡμᾶς, ἡ ἁγία τοῦ Χριστοῦ μεγάλη Ἐκκλησία, μετὰ τῶν λοιπῶν συμβουλῶν καὶ τοῦτο, ὅτι νὰ συνεισφέρωμεν συνδρομὴν ἐτήσιον, εἰς τὰς ἐν τῇ πόλει Ῥιθύμνης εὐοικοκόμενας σχολὰς, ἐπέσιθιμεν καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτὰς τὰς συμβουλάς, καὶ ὁμοθυμαδὸν ἐπροσφέραμεν δύο χιλιάδας γρόσια, διὰ τὰ ἀποδίδωμεν ἐτησίως εἰς αὐτὰς τὰς σχολὰς. καὶ ὅταν λάβῃ περισσοτέραν πρόσδον τὸ Ἱερὸν Μοναστήριόν μας, εἰς τὴν κατάστασιν καὶ εὐταξίαν μας ὑποσχόμεθα ἔτι ν' ἀδξήσωμεν αὐτὴν τὴν ἐτήσιον συνεισφορὰν μας, καὶ ἐνδείξιν τῆς τε ἐτησίου καταβολῆς μας τῶν δύο χιλιάδων, καὶ τῆς μετὰ ταῦτα ἀδξήσεως γέγονεν τὸ παρὸν μας καὶ ἐδόθη τοῖς ἐφόροις αὐτῶν τῶν σχολῶν τῶν κειμένων ἐν τῇ Ῥιθύμνῃ ὅπως ἔχωσι τὸ κῆρος, καὶ τὴν ἰσχὺν διὰ τὰ λαμβάνωσι αὐτὴν τὴν ἐτήσιον συνεισφορὰν, ἀπὸ τοῦ Ἱερῶν ἡμῶν Μοναστηρίου παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ τῶν διαδόχων μας εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. διὰ τὰ χρησιμειύσῃ εἰς τὰς σχολὰς. ἐπιβεβαιωμένον παρὰ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου πανιερωτάτου ἁγίου π. Σμύρνης. ἐσφραγισμένον τῇ σφραγίδι τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν Μοναστηρίου, ὑπογεγραμμένον παρ' ἡμῶν πάντων, καὶ συνεπιβεβαιωμένον, καὶ παρὰ τοῦ ἀρχιερατείου τοῦ ἁγίου Ῥιθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου. — τῷ λαῶι: τῇ ιδ. Ἰουλίου. Ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Ἀρχάδι. σκ(ε)νοφύλαξ<η> γεράσιμος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. ὁ γούμενος ἰωακείμ ὑπόσχομαι. Χρῦσανθος ἱερομό(να)χος μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπόσχομαι. Μάξιμος ἱερομόναχος καὶ γραμματεὺς τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου ὑπόσχομαι. Μακάριος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. ναθανὰηλ ἱερομόναχος καὶ τυπικάριος τῆς μονῆς ὑπόσχομαι. Μάξιμος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. Ἀριστερεῖ τῶν ὑπογραφῶν ὁ τ. σφρ. τῆς Μονῆς καὶ κάτω αὐτοῦ: «τ ὁ Ῥεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου Καλλίνικος συνεπιβεβαιοῖ : — ».

¹⁹¹) Γ, σ. 31.

¹⁹²) Γ, σ. 31, Δ, σ. 3, 4, Ε, σ. 7, 9, 11, 24, 26, 27, 30, 31, 32, Ζ, σ. 1, 4, 5, 6, 7, 11, 12, Η, σ. 8, 25, 38, 46.

¹⁹³) «(… 1 Νοεμβρίου: 1851)… Συνυποσχετικὰ ἔγγραφα τῶν ἐπομένων Στανροπηγιακῶν Μοναστηρίων διὰ τὰ συνεισφέρωσι κατ' ἔτος εἰς τοὺς ἐφόρους τῶν Σχολῶν μας πρὸς ὄφελος αὐτῶν τὰς ἐπομένους ποσότητας.

1 Ἐγγραφὸν ἀπὸ 1843. 11 Ἰουλίου. τῆς Μονῆς Βωσάκου. Γρ. 400

1 » » » » » » » Χαλέπας » 300

1 » » » 27 » » » Προφήτου Ἡλία 350» Η, σ. 25.

¹⁹⁴) Ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τοῦ 1834-35 γράφεται: «Ὅσα εἰσύνει ἀπὸ τὸ ἐμ-

εισφέρουσι τέσσαρες ἔμποροι, τὸ τρίτον δύο (Α, σ. 4β καὶ 13α). Ἐπὶ τοῦ τετάρτου ἔτους γίνεται καταγραφή, ὅσων ὑπεσχέθησαν οικονομικὴν ἐνίσχυσιν.

«*ῥέθεμν(ος) τῆ ἀπ 7βρίου—1837 Σημείωσις τῶν Κάτωθεν ὑποσχεμένων ὀνομάτων, τὰ ὅποια ὑποσχέθησαν, νὰ Βοηθοῦν καὶ Νὰ συνεισφέρουν κατέτος, εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ῥεθύμνης, οἱ μὲν ἐπαγγέλλοντες τὸ ἐμπόριον τῆς λαδικῆς ἐπάνω εἰς τὰς πωλήσεις των, εἴτε εἰς λάδι, εἴτε εἰς σαποῦνι, πρὸς ἕνα παρὰ. Ἐρ. 1 παρὰ στὸ μ(ί)σι(α)τον τὸ λάδι. οἱ δὲ ἐπαγγέλλοντες τὸ ἐμπόριον τῆς Μαλιρατιούρας καὶ λοιπῶν, ἦτοι τὸ ἐξωτερικόν, καὶ τοπικόν πρὸς ἕνα γρόσι εἰς τὰ χίλια. Ἐρ. 1 τὰ $\frac{1}{100}$, δικαίωμα τῆς Σχολῆς. Ἡ ὑπόσχεσις αὕτη ἔρχεται ἀ(πὸ) τὰ 1836 7βρίου ἀπ. Ἐπειδὴ πρὶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὅσοι ἦτον ὑποσχεμένοι, ἐπλήρωσαν εἰς τὸν ἐπίτροπον Γ'. Λαγόν»¹⁹⁵ (Α. σ. 20α).*

Ἐκ τῶν προσφορῶν τῶν ἐμπόρων συνελέγησαν καθόλου μέχρι τοῦ 1840 2.782,21 γρόσια (Α, σ. 4β, 13α, 49α). Κατὰ τὴν ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ 1851 περίοδον ἠλαττώθησαν αἱ εἰσφοραὶ¹⁹⁶.

5) Ἐκ τῶν «*συνάξεων τοῦ δίσκου*».

Εἰς τὸν ναὸν τῶν Εἰσοδίων περιεφέρετο, φαίνεται, δίσκος ὑπὲρ τῶν σχολείων ἤδη ἀπὸ τῆς 6 Αὐγούστου 1834 καὶ παλαιότερον¹⁹⁷. Προηγουμένως δὲ ἐσημειοῦντο εἰς βιβλίον τὰ εἰσπραττόμενα. Ἐπὶ δὲ τῆς 6ης Αὐγούστου μέχρι τῆς 26 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους κατεγράφοντο εἰς τὸ κατάστιχον τῆς ἐκκλησίας¹⁹⁸.

Ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι τοῦ 1840 ἡ περιφορὰ τοῦ δίσκου ἀπέδωκε 2425,17 γρόσια¹⁹⁹.

6) Ἐκ τῆς πωλήσεως βιβλίων.

Τὸ ἐκ ταύτης κέρδος δὲν ἦτο, νομίζω, ἀξιόλογον²⁰⁰. Τὰ βιβλία

πόριον εἰς: κοινύλια: (γρ) 441» Α, σ. 4β.

¹⁹⁵ Ἐπονται τὰ ὀνόματα 16 ἐμπόρων τῆς Ρεθύμνης.

¹⁹⁶ Γ, σ. 19, 29, 39, Ε, σ. 13, 16, 29, 34. Ἀπὸ τοῦ 1842 μέχρι καὶ Μοῖου 1848 ἀναγράφονται ὡς εἰσνεχθέντα 1800 περίπου γρόσια.

¹⁹⁷ Α, σ. 2β. Δίσκος περιεφέρετο ἐν τῷ Ναῷ ὑπὲρ τῶν σχολείων καὶ βραδύτερον. Ὅρα Πρεβελάκιν ὑπ' ἀρ. φύλ. 1608 καὶ 1617.

¹⁹⁸ Α, σ. 39. Μεταξὺ τῶν καταχωρίσεων τῆς «*συνάξεως τοῦ δίσκου*» σημειοῦται καὶ ἡ τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1837: «(1837 8]βρίου) 24 ἀ(πὸ) Σύναξη Δίσκου... (8]βρίου) 28 ὄμνια: τῶν ἑσάφρων Μαρτύρων (γρ) 4:10» (Γ, σ. 1). Εἶναι καθ' ὅσον γνωρίζω ἡ πρώτη μνεῖα ἑορτασμοῦ τῶν Νεομαρτύρων Ρεθύμνης.

¹⁹⁹ Βλ. καὶ Α, σ. 4β, 13α, 49α.

²⁰⁰ Ἐν Α, σ. 33β-34α ἔχομεν μερίδα: «*ῥέθεμνος. 1837... Πωλήσεις Βιβλίων*». Τὸ σύνολον τῶν εἰσπραχθέντων ἀνέρχεται εἰς 42,20 γρόσια. Καὶ ἐν Ε, σ. 28 ἀναγινώσκομεν: «(1847 Μάιος) 17 ἔτι ἔλαβον ἀπὸ τὸν ἴδιον (= Ν. Δάνδολον) διὰ πούλησις τῶν βιβλίων σχολείου (γρ.) 230». Διὰ μεταγενεστέρους

καὶ τὴν γραφικὴν ὕλην συνήθως ἐπώλει ὁ Νικόλαος Δάνδολος ²⁰¹.

7) Ἐκ τῆς μισθώσεως οἰκημάτων.

Ἦδη ἐγένετο λόγος περὶ ἐνοικιάσεως τῆς ἐλληνικῆς σχολῆς ²⁰² κατὰ τὸ 1843. Τῷ 1847 τὰ σχολεῖα λαμβάνουσιν ἐνοίκιον «ἀπὸ τὸ ὀσπήτιον ὀποῦ ἐκάθισεν ὁ πρωτοσύγγελος» (Ε, σ. 33, 35). Τῷ 1851 ἐνοικιάζουσι δωμάτιον (Η, σ. 46). Καὶ τὰ ἔσοδα ὁμοῦ ταῦτα ἦσαν ἀσημαντα.

8) Ἐκ τῆς διαχειρίσεως τοῦ μονυδρίου τῆς Ἁγ. Εἰρήνης ²⁰³.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1841 ἡ Μονὴ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης «διὰ χειρὸς ἀγίου δεσπότου» συνεισέφερεν ὑπὲρ τῶν σχολείων 150 γρόσια (Δ, σ. 3). Καὶ τῷ 1843 «ἐμέτρησεν ὁ Ἅγιος Ρεθύμνης συνδρομὴν τοῦ Μοναστηρίου τούτου 500 γρόσια» (Ε, 29).

Ὁ Μιχ. Πρεβελάκις γράφει ὅτι τὸ ἐν Ἁγία Εἰρήνῃ μονύδριον ἀπὸ τοῦ 1844 κατὰ Πατριαρχικὴν καὶ Συνοδικὴν ἔγκρισιν ἦτο ἐνοικιακὸν καὶ τὰ ἡμίση τῶν εἰσοδημάτων αὐτοῦ διετίθεντο ὑπὲρ τῆς

χρόνους ὁ Μ. Πρεβελάκις (ὑπ' ἀρ. φ. 1617) γράφει : «Ἐκ τῆς μεταπολίσεως... τῶν βιβλίων εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὰ ἐργόχειρα εἰς τὰς μαθητῆς ἢ ἐπιτροπὴ οὐ μόνον τὰ δωρεὰν τοῖς ἀπόροις μαθηταῖς παρεχόμενα βιβλία ἐκέρδιζεν ἀλλὰ καὶ πόρον τινα εἰς τοὺς σκοποὺς αὐτῆς εἰς».

²⁰¹) Ε, 2, 34, 35, Ζ, σ. 2, Η, σ. 41.

²⁰²) Βλ. σημ. 34.

²⁰³) Μονὴ ἡρειπωμένη καὶ ἐγκαταλελειμμένη σήμερον. Κεῖται πρὸς Ν ὁμόνομου χωρίου, οὐ μακρὰν τῆς Ρεθύμνης ἀπέχοντος, παρὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Βρύσιναι. Ὁ Ν. Ἰ. Παπαδάκις (Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης, 1936, σ. 91) ἀναφέρει ὅτι εἶχε διαλυθῆ πρὸ τοῦ 1870. Ὁ Ναὸς ἦτο τρίκλιτον καμαρωτὸν οἰκοδόμημα. Σώζεται μέρος τῆς στέγης του. Τὸ Ἅγιον Βῆμα ἐκατέρου τῶν δύο πλαγίων κλιτῶν καλύπτει ἀνά εἰς τρούλος ὑπομνηστικῶν τὰς στέγας τῶν Τουρκικῶν λουτρῶν. Διατηροῦνται προσέτι ΝΔ καὶ ΒΔ τῆς ἐκκλησίας δύο λαξευταὶ ἐν τῷ βράχῳ δεξαμεναί, τετράγωνος ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη μεγαλύτερα, ὑπόγειος, ἔχουσα ἐν μέσῳ σῦλον, βράχον βαστάζοντα ὄροφῆν. Βορείως τοῦ ναοῦ, περὶ χθαμαλωτέρας ἀλλῆς διακρίνονται κελλία, τὸ ἡγουμενεῖον, τὸ μαγειρεῖον, ἡ τράπεζα καὶ ἔξω τοῦ περιβόλου σώζεται ὁ σταῦλος, ἐγκλειῶν εἰς τὸ βάθος λείψανα ἐλαιομύλου καὶ ἀποθήκας.

Κατὰ τὴν παράδοσιν, ὡς μοι διηγήθη αὐτὴν ὁ πρωθιερεὺς Ρεθύμνης π. Πέτρος Χαλκιαδάκης, ἄλλοτε ἐφημερεύσας καὶ ἐν Ἁγία Εἰρήνῃ, ὁ ναὸς ἐμεγεθύνθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀπηγορεύετο τότε ἡ ἀνέγερσις καὶ ἐπισκευὴ Χριστ. Ναῶν. Ἐν Ἁγ. Εἰρήνῃ ἐμόναζεν ἀσκητὴς θεραπεύσας διὰ τῶν προσευχῶν του τὴν ἀσθενὴ θυγατέρα τοῦ πασᾶ τῆς Ρεθύμνης καὶ ἀνεῖ αὐτοῦ ἐπιτυχῶν τὴν ἀδειαν ἐντὸς 40 ἡμερῶν «τὰ μεγαλῶση τῇ Κερᾶς του τὸ οὐλί», τὸν ναὸν τῆς Παρθενομάρτυρος. Ἡ παράδοσις συμφωνεῖ πρὸς τε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν κτισμάτων, μνηύουσαν τουρκικοὺς χρόνους, καὶ πρὸς τὰ γράμματα τὰ λελαξευμένα ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου τοῦ Ναοῦ, ἐν οἷς ὁ Gerola (Monumentī Venetī nell' isola di Creta, 3ος, σ. 173) ἀνέγνωσε τὴν χρονολογίαν 1755.

Κοινότητα της πόλεως²⁰⁴. Ὅτι τὴν διαχείρισιν τῆς Μονῆς εἶχεν εἰς χεῖρας αὐτῆς ἢ Ἐπιτροπὴ τῶν σχολείων ἀπὸ τοῦ 1844 γίνεται δῆλον ἐκ τῶν κωδίκων²⁰⁵. Ὅτι ὅμως τὸ ἥμισυ μόνον τῶν εἰσοδημάτων δι-ετίθετο ὑπὲρ κοινοτικῶν σκοπῶν δὲν φαίνεται οὐδαμοῦ.

Τῷ 1848 μνημονεύεται καλόγηρος τῆς ἁγ. Εἰρήνης (Ε, σ. 35) καὶ τῷ 1849 ἐπίτροπος (Ζ, σ. 8) αὐτῆς.

Τὰ κτήματά της ἔκειντο καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν χωρίων Πη-γὴ²⁰⁶, Καραέ²⁰⁷, Γωνιά²⁰⁸ καὶ Ἰσως Μετόχια²⁰⁹.

Τὰ σχολεῖα ἔμερίμων διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν πρὸς σπορὰν σιτη-ρῶν²¹⁰, τὴν πώλησιν ἔπειτα τῶν καρπῶν²¹¹, διὰ τὴν καλλιέργειαν ἀγρῶν καὶ ἀμπελῶν²¹², τὴν συλλογὴν καὶ τὴν ἐκθλίψιν τῶν σταφυ-λῶν²¹³, τὴν πώλησιν τοῦ οἴνου²¹⁴ καὶ ρακῆς²¹⁵. Ἐφρόντιζον ἀκόμη διὰ τὸ καθάρισμα καὶ κέντρισμα τῶν ἐλαιῶν²¹⁶, τὴν καλλιέργειαν αὐ-τῶν²¹⁷, τὴν ἰδρυσιν καὶ λειτουργίαν ἐλαιοτριβείου²¹⁸ τὴν πώλησιν ἐλαίου²¹⁹ καὶ καλάμων²²⁰ ἀκόμη, τὴν ἀνάπτυξιν σηροτροφίας²²¹. Ἐ-μερίμων ὅμως καὶ διὰ τὴν συντήρησιν τῶν μοναστηριακῶν οἰκο-δομῶν²²² καὶ διὰ τὴν προμήθειαν τῶν κατὰ τὴν πανήγυριν τῆς Μο-νῆς ἀπαιτουμένων τροφίμων²²³.

²⁰⁴) Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς, ὑπ' ἀρ. φ. 1617.

²⁰⁵) «(1844 Δεκεμβρίου (:)) 23 στάρι τῆς ἁγίας Ἐρήνης...» Ε, σ. 4 κλπ.

²⁰⁶) Ε, σ. 24, 13, Ζ, σ. 1.

²⁰⁷) Ε, σ. 24.

²⁰⁸) Ε, σ. 12, 24, 27.

²⁰⁹) Ε, σ. 6.

²¹⁰) Ὅρα ἀνωτέρω σημ. 205 καὶ Ε, σ. 10, 31 κλπ.

²¹¹) «(1545 νοεμβρίου (:)) 9 ἐπούλησα στάρι ἀπὸ τῆς ἁγίας Ἐρήνης...» Ε, σ. 9. Βλέπε καὶ Ε, σ. 13, 14.

²¹²) Ε, σ. 6, 10, 12, 27, Ζ, σ. 11, Η, σ. 12, 40.

²¹³) Ε, σ. 8, 30, Η, σ. 12, 40.

²¹⁴) Ε, σ. 9, 11, 35 κλπ.

²¹⁵) Η, σ. 41.

²¹⁶) Ε, σ. 6, 14.

²¹⁷) Ε, σ. 27.

²¹⁸) Ζ, σ. 9, 10, 11, Η, σ. 12, 40.

²¹⁹) Ε, σ. 35, Ζ, σ. 12, Η, σ. 41.

²²⁰) Ε, σ. 9.

²²¹) Ε, σ. 12, 13.

²²²) «(1845) φεβρουαρίου 3. . . εἰς μεσοδόκια κονβαλιστικὸ τῆς ἁγίας Ερή-νης...» Ε, σ. 6 «(Μαρτίου) 17 μεραμέτι σὴν πόρτα τῆς ἁγίας Ἐρήνης...» (αὐ-τόθι) κλπ.

²²³) «(1845 ἀπριλίου) 26 :...στάρι σὴν ἀγίαν Ἐρήνην διὰ προμὴ σὴν ἑορτῆ... 4; ὄκ. πακαλιάρο σὴν ἑορτῆ τῆς ἁγίας Ἐρήνης... Ἰὼ κμισέδες ῥύζι, 3 φασούλια...» Ε, σ. 6. Ὅρα καὶ σ. 14, 28, 35.

Τῷ 1851 τὰ ἔξοδα ἦσαν 385 γρόσια καὶ τὰ ἔσοδα 718.20 (Η, σ. 40-41). Τῷ 1850 τὰ ἔσοδα ἀνῆλθον εἰς 5898,20 (Η, σ. 22) καὶ τὰ ἔξοδα μόλις ἔφθασαν εἰς τὰ 855,20 γρόσια (Η, σ. 23).

9) Ἐκ διαφορῶν περιστάσεων.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη τὰ σχολεῖα ἐώρταζον τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου μνήμη τῶν 3 ἱεραρχῶν. Τῷ 1846 μνημονεύεται «*σύναξι τῆς ἀγοτοπλασίας τῶν 3 ἱεραρχῶν γρ. 276.20*» (Ε, σ. 11) καὶ τῷ 1847

« <i>σάτρι τῆς ἐορτῆς με ὄλον τὸ ἔξοδον</i>	226.10
<i>ἔσοδον ἀγοτοπλασίας</i>	243.10»

(Ε, σ. 26). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι παρεσκευάζοντο πολλοὶ ἄρτοι ἢ ἀρτίσκοι (ὡς καὶ νῦν ἔτι γίνεται κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν σωματείων) καὶ διενέμοντο εἶτα εἰς τὰ Χριστιανικὰ καταστήματα ἐπὶ καταβολῇ χρημάτων. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν ἔσχε συνέχειαν διὰ τὰ σχολεῖα, ἴσως διότι ἀπέφεραν ἐλάχιστα κέρδη.

Ἐκτὸς τούτου τῇ 18 Ὀκτωβρίου 1851 σημειοῦται ὡς ἔσοδον (Η, σ. 46) «*Ρεγάλα τῶν παιδιῶν ἀπὸ Πασσᾶ Ἐφένδη μας καὶ ἔμειναν εἰς Σχολεῖα γρὸς. 200*».

Κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη οἱ ἰσολογισμοὶ παρουσιάζουσι περίσσειμα καὶ τὸ τρίτον ἔλλειμμα. Διὰ τὰ ἐπόμενα τρία σχολικὰ ἔτη ἔχομεν ἓνα μόνον ἰσολογισμόν, δεικνύοντα ἔλλειμμα²²⁴ ἐκ 2957 γροσίων. Πρέπει ὅμως νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ σχολεῖα ἐδαπάνησαν τῷ 1840, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, χρήματα ἱκανὰ διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς. Ἐκτοτε ἐλλείπουσιν ἰσολογισμοί. Ὑπάρχει μόνον εἰς διὰ τὸ 1850, πολὺ γενικὸς καὶ ὡς φαίνεται ἀνεπίσημος (Η, σ. 22-23). Τὰ ἔσοδα, 31.913,25 γρόσια, δὲν καλύπτουσι τὰ ἔξοδα 32.494,30. Ἐν τοῖς ἔξόδοις ὅμως καταλέγονται «*εἰς διάφορα γραμμάτια 18.850*». Ὅθεν ἐὰν ἀφαιρέσωμεν ταῦτα, τὰ σχολεῖα ἔχουσιν ἀποθεματικὸν 18.628,35 γρόσια.

Ὁ Βυβιλάκης τῷ 1844 ἀρχόμενος τῆς Ἐκθέσεως αὐτοῦ περὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης διεκτραγωδεῖ τὴν «*οἰκτρὰν καὶ ἐλεεινὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὔρε καὶ τὴν ἀπλουσιέραν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν πατριωτῶν μας κατὰ τὸ 1841*» καὶ τὴν «*ἐντελῆ σχεδὸν ἐγκατάλειψιν τῶν τέκνων των εἰς τὰς τρομερωτέρας συνεπείας τῆς ἀπαιδευσίας*» (σ. 5). Πάντα ταῦτα τοῦλάχιστον διὰ τὴν κατάστασιν τῆς παιδείας ἐντὸς τῆς πόλεως Ρεθύμνης εἶναι ὑπερβολαί. Σχολεῖα κοινοτικὰ ἐξηκριβωμένως

²²⁴) *περιπέτον τῶν εἰσοδημάτων ζημία πρὸς ἐξίσωσιν... (γρ.) 2957* (Α, σ. 49α).

ἐλειτούργησαν ἐν Ρεθύμνῃ ἀπὸ τοῦ 1834, ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Καθεδρικοῦ ναοῦ, ὡς νοσοσία ἐπισυνηγμένα ὑπὸ τὰς πτέρυγας ὄρνιθος, ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἐκκλησίας, ἀναπνέοντα τὸν μυροβόλον ἀέρα τὸν ἐκχεόμενον ἀπ' αὐτῆς, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ σοφοῦ Ἰωαννικίου καὶ τὸ ἄγρυπνον βλέμμα τοῦ ζηλωτοῦ Καλλινίκου. Μεταξὺ τῶν διδασκάλων διεκρίθησαν ὁ βαθείας μορφώσεως Δωρόθεος καὶ ὁ ἰδρύσας διδασκαλεῖον καὶ ἐποχὴν ἀφήσας Ψαρουδάκης. Ἀμφοτέρων ἡ διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συναδέλφων τῶν, ὡς διεφάνη ἐξ ὕψων ἐλέγχθησαν, ἐπέδωκε παρὰ τὴν γνωσιολογικὴν κατάρτισιν, τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν.

Ἄλλο Εὐαγγελίδης ὁμιλῶν διὰ τὴν «λαμπρὰν σχολήν» τοῦ Δωροθέου (2ος, σ. 172) ἐπιφέρει: «*Παροθεαγωγεῖα δὲν εἶχον εἰλέει συσταθῆσπανίως δ' εὐρισκέ τις γυναῖκας ἐγγραμμάτους ἐν Χανίοις καὶ Ἰουκλείῳ*». Ἄλλ' ἂν ὅπως ἐπελάθετο τῆς Ρεθύμνης, ἐν αὐτῇ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1836 ἐφοίτων εἰς τὸ σχολεῖον κορῖσια καὶ ἀπὸ τοῦ 1845 ἐλειτούργει ἰδία σχολὴ θηλέων.

Ἄλλο Πρεβελάκης ἔχει γράφει μελέτην φέρουσαν τὸν τίτλον «Γενικαὶ γραμμαὶ ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ Ρεθύμνου κατὰ (τὴν) τελευταίαν 40/ετίαν» (ἐφημ. «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» Ρεθύμνης 1934, ἀρ. φύλ. 1410-1413). Ἐν αὐτῇ ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τῶν σχολείων τῆς πόλεως.

Διὰ τῆς παρουσίας πραγματείας συμπληροῦται ἡ ἱστορία τῶν ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Καὶ ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν ἀναιρεῖ, νομίζω, τὸ περιεχόμενον περὶ τῆς Ρεθύμνης ὡς πόλεως Γραμμάτων.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΕΝ ΤΩ ΜΟΥΣΕΙΩ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ*

Δ'. ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΛΛΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1. ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΝ ΚΡΗΤΗΣ

50

*Επιστολή τοῦ Τζανῆ Κυριακῆ (ἢ Κυριακοῦ;) πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, συγγραφεὶς ἐπὶ τῷ προβιβασμῷ του εἰς τὸ μητροπολιτικὸν ἀξίωμα. (Αὐγούστου; 1786).

*Αριθ. Χειρ. Μ. Η. 88. Ἐπὶ φύλλου λεπτοῦ κοινοῦ χάρτου μὲ ὑδατίνια γραμμὸς καὶ στέμμι ἄνω ψηφίων *G F*, διαστ. 0,315×0,21 μ. Τμήμα τοῦ δευτέρου φύλλου ἀπέκοπη διὰ τὴν φακέλωσιν. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Τὸ ὑστερόγραφον διαγωνίως κάτω ἀριστερὰ γεγραμμένον. Ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ πρὸς φακέλωσιν τμήματος: «*Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ Μητροπολίτῃ Κρήτης, κ(υο)ίῳ κ(υο)ίῳ Μαξίμῳ, σεβασμιωτάτῳ μοι π(α)τρί καὶ δεσπότῃ προσκυνητῷ. Εἰς τὴν Βασιλεύουσαν. Ἀ' ἄλλης γραφῆς περαιτέρω: 1786. Κατάστασις διατηρήσεως καλή.*

Τὴν ὑμιέρην θεοπόβλητον πανιερότητα ταπεινῶς προσκυνῶν, ὄση τῇ αἰδῶ καὶ εὐλα || βεῖα ἀσπάζομαι τὴν ἁγίαν τῆς δεξιάν.

Ἰ' Ἐξεπλάγην μὲν, δι' ἐκεῖ[να ποῦ] ἡ πανιερότης τῆς πάντοτε ἔλεγε μὲ στερεὰν ἀπόφασιν περὶ τῆς ἀρχῆς | ερωσύνης τῆς, ὅλλ' ἐχάρον ἔκ τουναντίου ὑπὲρ ἄλλον ἐγώ, ὡς διτιηρῶν ἐκείνην τὴν ἀρχαίαν | ἔνθεομον καὶ γνησιωτάτην ἀγάπην, ἀκμίζουσιν διὰ παντὸς ἀμειαγωγῆτως ἐν τῇ καρδίᾳ μου, | πρὸ' ἐλπίδι μαθῶν τὸν εἰς τὸ μέγα καὶ ὑψηλὸν ἀξίωμα τῆς ἀρχιερωσύνης προβιβασμόν | τῆς, εἶμαι γὰρ βέβαιος ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῆς προτεροῦματα, ὅτι καὶ εὐαρεστηθήσεται, καὶ εὐαρεστήσει Θεῶ | τε καὶ ἀν(θρώπ)οις, καὶ ἀξίως ποιμανεῖ τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτῇ ποίμνιον. ὅθεν δὲν ἔλειψα διὰ τοῦ | παρόντος μου ταπεινοῦ, ὡς φίλος ἀκριβῆς καὶ ἀρχαῖος, τοῦτο μὲν νὰ συγχαρῶ εὐκρίτως | καὶ κατὰ χρέος, καὶ ἐπενχηθῶ θεόθεν, ὑγιάν, μακροήμερουσιν, διαμονὴν καὶ στερεὴ | ωσιν ἐν εὐαρεστήσει, καὶ τέλος ἀγαθὸν καὶ σωτήριον. καὶ τοῦτο νὰ ἐπιζητήσω θεομῶς | μὲ τὴν δήλωσιν τῆς πολυεύκτου σεβασμίας ὑγιείας τῆς, τὸν ἁγιασμόν καὶ τὴν εὐλογίαν τῆς | διὰ τῶν δεσποτικῶν σεβασμίων τῆς, καὶ τὴν λύσιν ἅμα τῆς εἰρημέ-

*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 362 τοῦ Γ' τόμου (1949).

νης ἀπορίας μου καὶ ἐκοτά | σεως, πρὸς ἡσυχίαν τοῦ λογισμοῦ μου
καὶ ἄνεσιν. τῶν ὁποίων οὐδαμῶς ἀμφιβάλλω, ὅτι | ἀξιωθήσομαι,
πρὸς περισσοτέραν μου εὐφροσύνην καὶ ἀγαλλίασιν. αἱ δὲ ἱεραὶ εὐ-
χαὶ καὶ | εὐλογίαι της εἶεν μοι διὰ παντὸς ἀρωγαί τε καὶ καταφύ-
γιον. ,αηπς' : ἀγούστου ηη : θε(οσωτηρί)ου (:)

τῆς ὑμετέρας σεβασμιωτάτης μοι πανιερότητος

ταπεινὸς δοῦλος καὶ ἐξημεμένος (:) τοῖς ἐντάλασι

ἀπὸ τὸν πανιερώτατον ἅγιον Γέροντά μας εἰμπορεῖ νὰ πληροπορηθῇ
τὴν κατάστασίν μου, καὶ τὴν νέαν | συντροφίαν μου, καὶ ἐπειδὴ θέλω δια-
τρίβει ἐδῶ σχεδὸν διὰ πάντοτε, ἐπιθυμῶ νὰ ἀξιωνῶμαι | συνεχῶν προο-
ταγμάτων της εἰς πάντα, χωρὶς τεκλίρι, γνωρίζουσα ὅτι εἶμαι καὶ
ἀναφέρομαι | πρὸς αὐτὴν αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ ἀρχαῖος, ἱζανῆς ἀμετάβλη-
τος, καὶ μᾶλλον θερμοτέρος μὲ κάποιαν | ἄλλην περισσοτέραν ζέσειν,
καὶ χρέος διαφορετικώτερον, καὶ δὲν ἀμφιβάλλω | ὅτι θέλει μὲ χαρο-
ποιῆ διὰ τούτων | κατ' ἔφρουν. μᾶλλον δὲ καὶ παρακα | λῶ, καὶ ζη-
τῶ τοῦτο μὲ πολλὴν προθυμίαν μου.

ἱζανῆς Κυριάκης (:)

51

*Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰεφόρου Μητροπολίτου Κυζίκου Ἀγαπίου πρὸς τὸν
Μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, ἐντελλομένη ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν
ἀφροισμοῦ τὴν εἰσπραξίν ὀφειλομένων παρὰ τῶν προκρίτων τῶν
Σφακιῶν καὶ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν βασιλεύουσαν πρὸς τὸν εἰς
ὄν ἡ ὀφειλὴ. (Δεκέμβριος 1786)

*Ἀριθ. Χειρ. Μ.Π. 83. Ἐπὶ ἴμοιου ὡς εἰς τὸ προηγούμενον φύλλον χάρ-
του διαστ. 0,29×0,195 μ., μὲ ὑδάτινα στοιχεῖα PP, καὶ ἐπιγραφὴν BOSA
ὑπὸ ὑδρόβιον πτηνόν. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος καὶ τὰ ὑπε-
ρόγραφα τὸ ἐν διαγωνίῳ κάτω ἀριστερά, τὸ δεύτερον εἰς τὴν ἀριστεράν
ᾤον. Ἐπὶ τοῦ πρὸς φακέλλωσιν τμήματος : «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ ἐν χρι-
στῷ ἡμῖν ἀγαπητῷ καὶ περιτοθῆτι ἀδελφῷ, ἀγίῳ κρήτης κναίῳ μαξιμῷ
ἀσπασίῳ :— Δι' ἄλλης γραφῆς περαιτέρω : 1786 : Κατάστασις διατηρή-
σεως καλή.

τὴν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἐν κ(υρί)ῳ κατασπαζόμενοι,
ἡδέως καὶ περι | χαρῶς προσαγορεύομεν.

ἴ δέομενοι τοῦ ἀγίου θεοῦ, ὅπως διαφυλάτῃ αὐτὴν ὑγιαίνουσαν
καὶ εὐδαιμονοῦσαν μετὰ | μακροβιότητος καὶ ἐπιτυχίας τῶν ἐφρετῶν
αὐτῆ καὶ καταθυμίῳν. μετὰ τὴν ἔφρουν | ναν τῆς ἀκριβοῦς ἡμῖν ὑγιείας
της, δηλοποιοῦμεν τῇ πανιερότητί της, ὅτι λαμ | βάνοντας τὰ πρὸς αὐ-
τὴν δύο γράμματα πατριαρχικά, μίαν ἐπιστολὴν, καὶ ἕνα | ἀφροιστι-
κόν, θέλει πληροπορηθῆ ἐξ αὐτῶν τὴν ὑπόθεσιν, καὶ θέλει λαλήσει
τοὺς | προκρίτους τῶν σφακιῶν νὰ τοὺς ὀμιλήσῃ, καὶ νὰ τοὺς ἐπιτά-

ξη ἀρχιερατικῶς¹ νὰ πλη | ρώσουν τὸ χρέος τους² διὰ νὰ μὴν ὑποπέ-
 σουν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποινὴν καὶ παι | δεῖαν, καὶ εἰ μὲν ὑπα-
 κούσουν, καὶ δείξουν ὑποταγὴν καὶ εὐπειθειαν, καὶ ἀπολογη | θοῦν τὸ
 χρέος τους εἰρηρικῶ ἰψ̄ τρῶπῳ ἤδη καλῶς, εἰ δὲ παρακούσουν καὶ
 δεῖ | ξουν ἀνθίστασιν καὶ ἐναντιότητα θέλει γένηι ἡ ἀνάγκη τῶν κατ'
 αὐτῶν ἀφο | ριστικοῦ γράμματος, καὶ θέλουν μείνη ὑπὸ τὴν ἐκκλησια-
 στικὴν ποινὴν καὶ παι | δεῖαν, ἕως οὗ νὰ ἐξαποστείλουν τὸ χρέος τους
 ἐνταῦθα εἰς βασιλεύουσαν εἰς | τὸν ἄνθρωπον ὁποῦ τὰ χρεωστοῦν, καὶ
 νὰ ἔχωμεν μὲ πρῶτον τὴν περὶ τούτων | ἀπόκρισιν, διὰ ἀδελφικοῦ της
 γράμματος, διὰ νὰ ἀποκριθῶμεν εἰς τὸν | ἄν(θρωπ)ον ὁποῦ ἔχει νὰ
 τὰ λαμβαίρη, ὁποῦ νὰ μὴ νομίζη ὅτι δὲν ἐστάλησαν | τὰ γράμματα
 πρὸς τὴν πανιερότητά της. καὶ ταῦτα μὲν ἀδελφικῶς, τὰ δὲ εἰ | τη της
 εἶψαν παρὰ θεοῦ πλεῖστα καὶ πανευτυχῆ. , αμψ. δεκεμβρίου αη : —
 τῆς πανιερότητός της ἐν χ(ριστ)ῶ ἀγαπητὸς ἀδελφός.

Καὶ εἰς τοὺς ὀρισμοὺς

Ἐ Οὐ Κυζίκου ἀγάπιος : —

καὶ ἂν ὑπακούσουν καὶ πληρώσουν τὸ χρέος τους εἰς τὴν πανιερό-
 | τητά της μὲ τὸ διάφορόν τους θέλεις τὰ κάμει πολίτζα | εἰς ἡμᾶς νὰ
 τὰ δώσωμεν τὸν ἄνθρωπον. εἰ δὲ | καὶ δὲν τὰ δώσουν ἄς ἡξεύρουν
 ὅτι θέλει σταλῆ αὐτοῖς ἐπίτηδες νὰ τὰ δώσουν | μετὰ ζημίας μεγάλης
 | καὶ νὰ ἔχωμεν ἀπόκρισιν.

ὁ ἅγιος γέροντας χαλκη(δόνο)ς τὴν ἀσπάζεται | ἀδελρικῶς, ὁμοίως
 καὶ ὁ ἅγιος σηλυβρίας :—

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Ἡ ἐπαρχία Σφακίων διωκεῖτο, ὡς γνωστόν, ἐκκλησιαστικῶς ἐπὶ μακρὸν
 ὑπὸ τῆς Μητροπόλεως Κρήτης. Ὡς εἶδομεν—ἔγγραφον 45, «Κρητ. Χρονικά» Γ'
 σ. 351—τὸ 1779 ἡ ποιμαντικὴ διοίκησις ἀνετέθη ὑπὸ τῆς Μητροπόλεως εἰς
 τὸν Ἐπίσκοπον Αὐλοποτάμου, τιλοφορηθέντα Ἐξαρχον Σφακίων. Φαίνεται
 ὅμως ὅτι ἡ ὑπαγωγή εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Αὐλοποτάμου ὑπῆρξε πρόσκαιρος καὶ
 εἰς τὸ παρὸν ἔγγραφον βλέπομεν τὰ Σφακιά ἐξαφτάμενα καὶ πάλιν ἐκ τῆς
 Μητροπόλεως.

²) Δὲν γνωρίζομεν τὴν φύσιν τοῦ χρέους τῶν Σφακιανῶν πρὸς τὸν ιδιώ-
 την, τὸν διαμένοντα, ὡς φαίνεται, ἐν Κωνσταντινουπόλει, οὐδὲ ἐκ τῆς ἐπι-
 στολῆς ἐξάγεται ὅτι οὗτος εἶχε προκαταβάλει εἰς τὸ Κοινὸν τῆς Μεγ. Ἐκκλη-
 σίας διάλογαριασμόν αὐτῶν ὀφειλὴν πρὸς τὴν τελευταίαν.

Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Λέρονων Ἀνανίου¹ πρὸς τὸν Μητροπο-
 λίτην Κρήτης Μάξιμον, ἀπαντητικὴ εἰς εὐχετήριον ἐπιστολὴν τοῦ
 τελευταίου. (Μάϊος 1787).

Ἄριθ. Χειρ. Μ.Η. 103. Ἐπὶ ὁμοίῳ φύλλῳ χάρτου διαστ. 0,35×0,245 με ὑδάτινα στοιχεία S καὶ C N M. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος μετὰ τὸ ὑστερόγραφον λοξῶς κάτω ἀριστερὰ τὸ τμήμα τῆς φακελλώσεως, ἐνθα ἡ ἐπιγραφή: *Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ ἐν χ(ριστ)ῷ ἡμῖν ἀγαπητῷ καὶ περιποθήτῳ ἀδελφῷ ἀγίῳ Κρήτης κυρίῳ μαξίμῳ.* Ἐπὶ τοῦ ὑπολοίπου: 1787 καὶ σφραγὶς δι' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ μὴ διακρινόμενῃ. Κατάστασις διατηρήσεως μετρία.

τὴν πανιερότητα τῆς ἀδελφικῶς ἀσπαζόμενοι, περιχαρῶς προσαγορεύομεν.

ὅ ἦν καὶ διατηροῖ ὁ ἅγιος θεὸς ἐν ἄκρῳ ὑγείᾳ, καὶ διηγεκῆ ἐνημερία μετὰ μακροβιότητος καὶ ἐπιτυχίας πάν | των τῶν ὧν ἐπιποθεῖ καὶ ἐφίεται θεόθεν ἀγαθῶν καὶ σωτηριωδῶν ἐξαιτημάτων. ἀδελφικὸν | περιποθήτον ἡμῖν γράμμα τῆς μετ' εὐμενείας λαβόντες, καὶ πληροπορηθέντες δι' αὐτοῦ τὴν | ἐρετὴν ἡμῖν ἀγαθὴν ὑγείαν τῆς ἐχάρημεν οὐ μετρίως. ἔγνωμεν τε καὶ τὰ ἐν αὐτῇ | γραφόμενα δι' ὧν ἐπεύχεται ἡμῖν ἀδελφικῶς διὰ τὰς παρελθούσας δεσποτικὰς ἀγίας ἐορτὰς | τῆς τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ ἡμῶν τριημέρου ἐξαναστάσεως, καὶ ὑπερευχαριστοῦμεν τὴν Πανιερότητά τῆς. ὁ | αὐτὸς κύριος καὶ θεὸς ἀξιώσῃ καὶ αὐτὴν ὡς ἐφέτος, ὅτι καὶ εἰς ἄλλους πολλοὺς χρόνους ἐορτάζειν | φαιδρῶς καὶ πανηγυρίζειν χαρμοσύνως αὐτὰς τὰς λαμπροφόρους κυριωνύμους ἐορτὰς μετ' ἄκρῳ ὑγείαν | καὶ ἀδιάπτωτον ἐνημερίαν, ὡς ἐπιποθεῖ. ὅτι δὲ ἡμεῖς σῶζομεν τὴν πρὸς αὐτὴν ἀδελφικὴν | διέζουσιν ἀγάπην, καὶ εὐνοικὴν διάθεσιν, καὶ οὐ εἴμεθα καλοθελήται τῆς καὶ δεφένδορες διὰ | πύροι εἰς τὰς τυχούσας ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις τῆς, ἃς ἔχη ἀδίστακτον τὴν πληροπορίαν, καὶ ἃς | γράφῃ ἡμῖν θαρδύντως ὅσα αὐτῇ μὲν χρειώδη, ἡμῖν δὲ ἐρικτά, χαροποιούσα δὲ ἡμᾶς τῇ δηλώσει τῆς ἐφετιῆς ἡμῖν ἀγαθῆς ὑγείας τῆς. ἥς τὰ ἔτη εἴησαν θεόθεν πλεῖστα καὶ εὐτυχῆ. ἁπλῆς Μάτιος: ιηη |

τῆς πανιερότητος τῆς ἐν χ(ριστ)ῷ ἀγαπητὸς ἀδελφός

Καὶ εἰς τοὺς ὄρισμούς.

ὁ Δέσμων Ἀνανίας

ἐλάβομεν καὶ τὸ σταλὲν ἡμῖν σπουδίον, καὶ τυρὶ καὶ | εὐχαριστοῦμεν τῇ πανιερότητί τῆς.

τὸν ἐπίσκοπόν τῆς ἁγίου ἀθλοποιήτου² καὶ συναδελφὸν ἡμῶν | παρακαλῶ νὰ τὸν ἀγαπᾷ διὰ χριτῆρι μου. εἰ δὲ καὶ ἐπιτρέψῃ | περὶ αὐτῷ καὶ τὴν ἐξαρχίαν μαργαρίτας, ὡς εἶχεν | αὐτὰς καὶ πρότερον³ θέλῃ τῆς γνωρίζε | τὴν χάριν πολλῶν πλείονα.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Ὁ ἀπὸ Ἀρχιάλῳ Μητροπολίτης Δέσμων Ἀνανίας ἀνήλθεν εἰς τὸν θρόνον τοῦτον τὸ 1773 καὶ παρέμεινεν εἰς αὐτὸν μέχρι τοῦ 1791, ὅποτε ἀπε-

βίωσε. Περὶ τούτου βλ. Ξενοφ. Σ τ ι δ ε ρ ί δ ο υ, Μητροπολίται Δέρκων, «Ὁρθοδοξία» Ζ', (1932), σ. 374 κ.έξ.

²⁾ Δὲν εἴμεθα βέβαιοι ἂν πρόκειται περὶ τοῦ Καλλινίκου τὸν ὁποῖον εἶδμεν ὑπογράφοντα ὡς Ἐπίτροπος τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 συνοδικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1781. Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α', (1947), σ. 172, σημ. 2.

³⁾ Πολὺ πιθανὸν ἡ ἐξαρχία Μαργαριτῶν περιελάμβανε τὴν περιοχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν παλαιότερον ἐπὶ τῶν Ἑνετικῶν Χρόνων ἐξετείνετο ἡ ὑπὸ τῶν ἐλλήνων διεκδικουμένη Ἐπισκοπὴ Ἀρίου, ἐκείνη ἀκριβῶς ἡ ὁποία ὠνομάσθη Ἐπισκοπὴ Καλλιεργούπολεως μετὰ τὴν ἀπόδοσίν της εἰς τὸν Ἀλέξιον Καλλιέργην. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περιόδον ταύτην εἶχε περιλάβει τὴν περὶ τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς τοῦ εὐγενοῦς φεουδάρχου περιοχὴν, ὅπου ἡ πλουσία κώμη τῶν Μαργαριτῶν, ἡ ὁποία ἀρχικῶς δὲν ἀνήκεν εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀρίου, ἀλλ' εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Αὐλοποτάμου.

53

Ἐπιστολὴ τοῦ Ἐφόρου Μητροπολίτου Κυζίκου Ἀνανίου πρὸς τὸν Κρήτης Μάξιμον, δι' ἧς οὗτος ἐκφράζει ἀπορίαν διὰ τὴν μακρὰν σιωπὴν τοῦ μητροπολίτου. Ἐσώκλειστον σημεῖωμα ἀναγγέλλει τὴν λήψιν διὰ τινος Ἰγνατίου ποσοῦ 2.000 γροσίων καὶ περιέχει ὑπαινιγμοὺς διὰ τὰ ἐν Κων/πόλει συμβαίνοντα. (Ἰανουάριος 1788).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 81. Ἐπὶ ὁμοίου φύλλου χάρτου μὲ ἀνάλογον τμήμα διὰ τὴν φακέλωσιν, μὲ ὑδατίνας γραμμὰς καὶ σημεῖα, διαστ. 0,305×0,22 μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος μὲ ὑστερόγραφον λοξῶς πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ κάτω γεγραμμένον. Ἐπὶ τοῦ πρὸς φακέλωσιν τμήματος: «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ μ(η)τροπολίτῃ ἀγίῳ κρήτης κὺρ μαξίμῳ τῷ ἐν χ(ρισ)τῷ ἡμῖν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ περιποθῆτῳ, ἀσπασίως. εἰς κίνδυνον. Δι' ἄλλης γραφῆς σημειοῦται ἡ λήψις: ἀψη: φερο(ουαρ)ίου: Τὸ ἐσώκλειστον σημεῖωμα ἐπὶ λεπτοτέρου στενοῦ χάρτου. Κατάστασις διατηρήσεως πολὺ καλή.

Τὴν πανιερότητά της ἀδελφικῶς κατασπαζόμενοι περιχαρῶς προσ-αγορεύομεν.

Ἰ' τοῦ ἐν Ἰορδάνῃ ὑπὸ Ἰωάννου βαπτισθέντος Ἰησοῦ χριστοῦ δεόμενοι ὅπως διαφυλάτῃ | τὴν αὐτὴν ἐν ἀκροτάτῃ ὑγιείᾳ, καὶ διηνεκεῖ εὐημερίᾳ, μετὰ μακροβιότητος καὶ ἀπολαύσεως | πάντων τῶν ἐφετῶν καὶ καταθυμίῶν. σχεδὸν ἐπὶ τὰ μῆνες ἐπέρασαν ὁποῦ | γράμμα της δὲν ἐλάβομεν, καὶ ἀποροῦμεν τί τὸ αἴτιον τῆς τοσαύτης σιωπῆς, ἂν ὁμως | καὶ πλεῦσιμον δὲν ἤλθε εἰς τὰ ἐνταῦθα εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα τοῦ καιροῦ, ἡμποροῦσε | περβία τῆς σμύρνης (μάλιστα ὁποῦ ἐμά-θομεν ὅτι ἐπῆγε ὁ υἱὸς του χατζῆ δημητρά | κη' εἰς τὴν σμύρνην) ἢ μὲ σαῆ ἢ μὲ τάταρην² | γὰ μᾶς στείλῃ ἕνα γράμμα, ὅθεν | μὲ πρῶτον προσμένωμεν γράμμα της ἀποκριτικῶν εἰς τὰ ὅσα γράμματα προδ | πολ-

λοῦ τῆς ἐστέιλामεν. ἦς τὰ ἔτη εἶησαν ἐκ θεοῦ πλεῖστα καὶ πανευτυχήῃ :
 ,αψη ; Ἰανουαρίου ιβ :

τῆς πανιερότητός της ἐν χ(ριστ)ῶ ἀγαπητὸς ἀδελφός.

Καὶ εἰς τοὺς ὀρισμοὺς

ὁ Κυζίκου Ἀγάπιος : —

ὁ κασανδρείας ἔδωσε τὸ κοινὸν χρέος | καὶ ἔγινεν κασανδρείας ὁ
 ἀρχιδιάκονος | κὺρ ρικηφόρος τοῦ ἁγίου ἠρακλείας, ἡ κοκόνα δ: | παν-
 οικὶ τὴν προσκυνοῦν εὐλαβῶς καὶ ἀσπα

καὶ αὐθις τὴν ἀσπάζομαι.

«τούτην τὴν ὥραν ὁποῦ γράφω τὸ παρὸν ἦλ | θεν ἕνα γράμμα τοῦ
 σιμωνίτου Ἰγνατίου³ καὶ | στέλνει μίτα πολ: γροσ: 2.000⁴ διὰ τὰ
 διάφορα. | γράφει ὁμοῦς ὅτι κατόπιν θέλει στείλει | καὶ ἄλλα ἄσπρα διὰ
 τὰ ἔλιπῃ διάφορα, καὶ | ὁ θεὸς νὰ τὸν φωτίσῃ νὰ σταθῇ εἰς τὴν πα |
 ρόλα του, καὶ κατόπι ἂν στείλλῃ ἄσπρα | τῆς γράφομεν. ἔδῶ κατὰ
 τὸ παρὸν | ἔχομεν δουλειαῖς ὡσὰν ἐκεῖνες ὁποῦ | εἴχαμεν εἰς τὴν ἀν
 γυναιῖκα, καὶ | ἡ εὐχή της νὰ τὰ οἰκονομήσῃ, ἕως | εἶναι γνωστὰ καὶ
 αὐτοῦ. ναυπλοίου οὐζιτζης, καστορίας, φαναρίου, πρσο | πῶν.
 ὁ ἄρτης ἦλθεν καὶ ἔγινεν ἐν | δημῶν⁵, εἰς τὸν τζίκνη τὴν ἐπάθα-
 μεν | δέκα βαλτοχέραις⁶. τὸν ἅγιον καθηγούμενον ὁποῦ ἔκαμεν σι-
 τείας⁷ ποῦ τὸν ἐσκά | λησαν. θέλει ἦτον σαβουρομένος ἐπειδὴ | τὸ ἀρ-
 κάδι συκάνει. ὁμοῦς καὶ ἡμεῖς θέλο | μεν τὸ ψαλτικὸν μας. ταῦτα :

ὁ ἴδιος : —

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Εἰς Χατζῆ Δημητράκης Κρασάκης ἀναφέρεται εἰς τὸ τετράδιον τῶν Κα-
 νονικῶν Πιστοκεσίων τοῦ Μητροπολίτου Μαξίμου τοῦ ἔτους 1786 (βλ. «Χριστ.
 Κρήτη» Β' σ. 70). Πολὺ πιθανὸν πρόκειται περὶ τοῦ ἐνταῦθα ἀναφερομένου.

²) Διὰ τὰ : σαῆς καὶ τάταρης βλ. ἔγγραφο 48 («Κρ. Χρονικά» Γ', σ. 361).

³) Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ Ἰγνατίου τοῦ ποτὲ διακόνου τοῦ Μητρο-
 πολίτου Μαξίμου, περὶ τοῦ ὁποῦ ὁ Ἄθων. Ὑψηλάντης, ἐνθ' ανωτ. σ. 693,
 ἀναφέρει ὅτι «ἐζημίωσεν τὸν γέροντά του ὑπὲρ τὰ 100 πονγγεῖα» καὶ ὅτι κατήγ-
 γειλε τὸν Πατριάρχη Πρωκόπιον εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην με «ἀρζουχάλι». Ὁ
 Κυζίκου χαρσκτηρίζει τὸν Ἰγνάτιον ὡς «σιμωνίτην» ἀσκούντα δηλ. σιμωνίαν,
 χρηματιζόμενον εἰς βάρος τῆς Ἐκκλησίας.

⁴) Δὲν διακρίνεται σαφῶς ἂν πρόκειται περὶ 10.000 ἢ 2.000 γροσιῶν θεω-
 ρῶ τὸ δεύτερον ὡς πιθανώτερον. Τὸ ποσὸν κατεβλήθη ὡς «διάφορα» διὰ λο-
 γαριασμὸν βεβαίως τοῦ Μαξίμου, εἰς τοῦ ὁποῦ τὴν οἰκονομικὴν διαχείρισιν
 ἀνεμῖγγετο, κατὰ τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν πληροφορίαν τοῦ Ὑψηλάντου,
 ὁ Ἰγνάτιος.

⁵) Οἱ ὑπαινωμοὶ ἐνταῦθα εἶναι ἀόριστοι· οἱ μητροπολίται, τῶν ἐποίων
 παρατίθενται ἐνταῦθα αἱ ἔδραι, εἶχον φαίνεται συγκεντρωθῆ ἐν παρασυναγωγῇ
 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ὁ Ὑψηλάντης ἀναφέρει συγκεκριμένως περὶ
 τοῦ Ἄρτης (αὐτόθι σ. 652): «Ἦλθε καὶ ὁ Ἄρτης καὶ συνεδρομάζει, προκαθεζό-

μενος τοῦ Ναυπλίου, καὶ παρανόμως καὶ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν, τοῦ Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Λαρίσης. . . ». Ἡ κίνησις αὕτη ἴσως νὰ μὴ ἦτο ἄσχετος πρὸς τὴν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἔξωσιν τοῦ Πατριάρχου, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς ἔγγραφον κατωτέρω ὑπ' ἀριθ. 56 δημοσιευόμενον.

6) Σκοτεινὴ φράσις τῆς ὁποίας ἀδυνατῶ νὰ καθορίσω τὸ περιεχόμενον.

7) Ποῖος ἦτο ὁ γενόμενος ἀπὸ ἡγούμενος Ἀρχαδίου ἐπίσκοπος Σητείας δὲν γνωρίζομεν. Ὁ προκατόχος Κωνσταντῖος ἀπέθανε τὸ 1785 (βλ. Τ ω μ α δ ἄ κ η, αὐτ. σ. 149). Ἄν τὸν διεδέχθη ὁ Θεοφύλακτος ἢ ἐμεσολάβησεν ἄλλος, ἐνταῦθα ἀναφερόμενος ὡς προϋπάρχας ἡγούμενος Ἀρ. αδίου, δὲν γνωρίζομεν.

54

Ἐπιστολὴ τοῦ Ἐφόρου Μητροπολίτου Κυζίκου Ἀγαπίου πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, σχετικὴ μὲ διακανονισμὸν χρεῶν τοῦ πρὸς τὸ Κοινόν, ὡς καὶ χρεῶν τῶν ἐπισκοπῶν Σητείας καὶ Ἱερᾶς. (Ἰαννουάριος 1788).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 153. Ἐπὶ φύλλου χάρτου λεπτοῦ μεθ' ὕδατινών γραμμῶν καὶ οἰκοσήμου διαστ. 0,34 × 0,24 μ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως γεγραμμένον καὶ ἄνευ τμήματος πρὸς φακέλλωσιν. Κατάστασις διατηρήσεως ἀρίστη.

τὴν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἀσπαζόμεθα καὶ προσαγορεύομεν.

γ' δεόμενοι τοῦ ἁγίου θεοῦ ὑπὲρ τῆς ἀγαθῆς αὐτῆς ὑγείας καὶ παρεντυχῶς καταστάσεως. καὶ δηλοποιοῦμεν αὐτῇ | ὅτι ἐλάβομεν δύω τῆς γράμματα γεγραμμένα τῇ ιδ' : τοῦ παρελθόντος ἀυγούστου. καὶ εἰς μὲν τὸ ἕνα μᾶς εἶχε | περικλεισμένην καὶ μίαν πόλιτζαν ἐπιτακσίων γροσίων διὰ τὰ κουσούρια¹ τῶν διαφόρων της, νὰ τὰ λάβωμεν | ἀπὸ τὸν κωνσταντάκην χατζῆ γεωργίου γιαννουδάκη² ὁποῦ κάθεται εἰς τὸ οἰκιστὰρ χάνι. τὴν ὁποίαν πόλι | τζαν τὴν ἀπρακτήσαμεν καὶ τὴν ἔχομεν φυλαγμένην ἐπειδὴ πρὸ τοῦ νὰ ἔλθουν τὰ γράμματά της τῆς εἶχα | μεν τραβήξει ἡμεῖς πόλιτζαν ἀπὸ ἐδῶ διὰ ἐπιτακσία δέκα πέντε γροσία διὰ αὐτὰ τὰ κουσούρια τῶν δια | φόρων της τὰ ὅποια τὰ ἐλάβομεν ἐδῶ ἀπὸ τὸν δημοιτράκην παραῦιδὸν τοῦ χιτζᾶ σοροπέ³. καὶ λοιπὸν θέλει φρον | τίσει νὰ τὰ πληρώσῃ αὐτοῦ καθὼς τῆς ἐγράφαμεν. τὴν δὲ πόλιτζαν ὁποῦ μᾶς ἔστειλε τώρα καὶ τὴν ἔχομεν φυλα | γμένην, θέλει μᾶς γράψει εἰς ποῖον ἀγαπᾶ νὰ τὴν δώσωμεν ὁποῦ νὰ τῆς σταλθῆ ὀσφαλῶς, ἐπειδὴ κατὰ | τὸ παρὸν κᾶνείας σίγουρος δὲν εἶναι καὶ φοβούμεθα νὰ μὴν παραπέσῃ. ἄς ἡξέυρη ὁμως καὶ τοῦτο ὅτι γίνεται | μεγάλη κατακραυγὴ περὶ τοῦ ξεπεσμοῦ της⁴, ὡσὰν ὁποῦ δὲν ἐφρόντισε τελείως περὶ τούτου, καὶ ἂν ἀγαπᾶ | ἄς κάμῃ τὴν διόρθωσιν ἐπειδὴ δὲν πάγει ἡ δουλοιά της καλά. τῆς ἐπισκοπῆς τὰ ἄσπρα⁵ καὶ κρυφὰ καὶ φανε | ρὰ, καὶ ψημένα καὶ ὀμὰ κατεχωνεύθησαν ὄλα, καὶ περὶ τοῦ ξεπεσμοῦ της δὲν ἐφρόντισε, μάλιστα ὁποῦ | εἶναι συνήθεια ὅτι τὰ

δύο μερίδια νὰ δίδονται εἰς ξεπεσμόν τοῦ χρέους τῆς ἐπαρχίας, καὶ τὸ ἓνα νὰ | κρατῆ ὁ κυριάρχης, ὅχι ὅλα μαζωμένα νὰ καταχωνεύονται. αὐτὰ εἶναι γνωστὰ εἰς ὅλους, καὶ διὰ τοῦτο πρέπει, | νὰ κάμῃ τὴν διόρθωσιν ἂν ἀγαπᾷ. ἡμεῖς ἠξυῦρωμεν τὸ ταμάχι τῆς⁶ καὶ ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἦτον δι | ἄκονος⁷, πολλῶ μᾶλλον θέλει ὑπερεπερίσσευσε τῶρά, μὲ τὸ παραπολὺ ταμάχι δουλοῖα δὲν γίνε | ται καὶ ἄς τὸ στοχασθῆ καὶ μόνῃ τῆς. διὰ τὰ ἄσπρα τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἁγίου σιτειάς ὅπου μᾶς ἔγραψε καὶ τὰ ἐκά | μαμεν πολίτσα, διὰ τὰ ὅποια τῆς προεγράφαμεν διὰ νὰ ἐπιμεληθῆ νὰ εὐθεθοῦν τὰ ἄσπρα ἀπὸ αὐτοῦ | καὶ νὰ μᾶς σταλθοῦν ἐδῶ νὰ τὰ δώσωμεν ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὰ ἐτήραμεν, ἄς μὴν τὸ νομίζῃ πῶς τῆς | τὸ ἐγράψαμεν ἐν παρόργῳ, ἀλλὰ νὰ ἐπιμεληθῆ νὰ τὸ τελειώσῃ διότι θέλει τῆς σταλθῆ ἔξυρχος | πατριάρχικος⁸ νὰ τὰ πάρῃ ἀπὸ τὴν πανιερότητά τῆς, ἐπειδὴ ἡμεῖς διὰ ἓνα καὶ διὰ ἄλλον εἰς τὸ τολά | πι⁹ δὲν ἐμβαίνωμεν. ἄς λάβῃ τὰς ἀποδείξεις τοῦ μιροῦ καὶ σχολῆς του¹⁰, καὶ μίαν ὁμολογίαν ἐσχι | σμένην ὅπου ἠλλάχθη εἰς ἄλλο ὄνομα, τὸ ὅποῖον ἔχομεν σημειωμένον ὀπισθεν αὐτῆς. διὰ τὸ ἐξο | φλητικόν τῆς ὅπου ζητεῖ ἐξετάσαμεν εἰς τὸ ἐπιτροπικόν, πλὴν ἐξοφλητικόν δὲν ἔχει. νὰ μᾶς στείλῃ καὶ με | ρικὰ πεγιαζία¹¹ ἐπειδὴ οἱ δανεισταὶ τῆς ζητοῦν τὰ ἄσπρα τοὺς πρὸς πενήκοντα¹² οἴδομεν καὶ ταῖς μωρολογίαις | ὅπου γράφει εἰς τὸ ἄλλο τῆς γράμμα περὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς. ταῦτα. τὰ δὲ εἶη τῆς εἴησαν θεόθεν | πλεῖστα καὶ πανευτυχῆ : — , αψη: ὀκτωβρίου ιαη : —

ἀποροῦμεν καὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπόν τῆς Ἱεροῦ¹³ ὅπου μῆτε ἡ θεοφιλία του δὲν ἐφρόντισε μέχρη τοῦδε μῆτε τὰ διάφο | ρά του νὰ στείλῃ, μῆτε κἂν νὰ γράψῃ. καὶ νὰ ἐπιμεληθῆ νὰ τοῦ γράψῃ νὰ τὰ στείλῃ μὲ πρῶτον, ἐπειδὴ | ἄλλων μὲν ὁ καιρὸς ἐπέρασε, ἄλλων δὲ ἐφθασε καὶ καταβοῦν οἱ δανεισταὶ του καθ' ἡμέραν, καὶ | δὲν ἠμποροῦμεν νὰ τραβοῦμεν καθ' ἐκάστην τόσους πονοκεφαλισμούς. αὐτὰ πρέπει νὰ τὰ φρον | τίξῃ καὶ ἡ πανιερότης τῆς διὰ νὰ μὴν ἀκολουθοῦν τὰ τοιαῦτα.

τῆς πανιερότητός τῆς ἐν χ(ριστ)ῶ ἀγαπητὸς ἀδελφός

Καὶ εἰς τοὺς ὀρισμοὺς

† ὁ Κυζίκου Ἀγάπιος : —

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Κουσοῦρ : ὑπόλοιπον λσαριασμοῦ.

²⁾ Ἄγνωστος ἄλλοθεν.

³⁾ Οἰκογένεια Σοροπέ εἰς τὴν Κρήτην ἀναφέρεται εἰς τὰ Κανονικὰ Πεσοκεία τοῦ Μητροπολίτου («Χριστ. Κρήτη» Β', σ. 77 : 215 εἰς τοῦ σιροπέ τῆς μῆτέρας). Ἴσως εἰς αὐτὴν ἐπρόκειτο νὰ καταβληθῆ τὸ ποσὸν τῆς εἰσπραχθείσης «πολίτζας».

⁴⁾ Ἐκπεσμοῦ τοῦ χρέους.

⁵⁾ Πρόκειται περὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Σητείας, ὡς καὶ κατωτέρω ἀναφέρεται. Εἰς τὸ προηγούμενον ἔγγραφον εἶδομεν ὅτι αὕτη ἀντετέθη εἰς τὸν ἡγούμενον τῆς Μονῆς Ἀρχαδίου.

⁶⁾ Ταμάχ: ἀπληστία, φιλαργυρία.

⁷⁾ Ποῦ ἦτο διάκονος δὲν εἶναι γνωστόν· ἀλλὰ φαίνεται, ἐκ τοῦ ὅτι τὰ κατ' αὐτὸν ἦσαν γνωστά εἰς τὸν Κυζίκου καὶ τὸν Δέρκων (βλ. προηγούμενον ἔγγραφον), ὅτι ὑπῆρξε τοιοῦτος ἐν Κωνσταντινουπόλει.

⁸⁾ Ὁ Κρήτης Μάξιμος ἐξηκολούθησε μέχρι τέλους νὰ δυστροπῇ περὶ τὴν καταβολὴν τῶν χρεῶν εἰς τὸ Κοινόν. Εἰς ἀκολούθως δημοσιευόμενον ἔγγραφον τοῦ 1797 ἐμφαίνεται ὅτι ἀπεστάλη ἔξαρχος πρὸς ἔλεγχον αὐτοῦ.

⁹⁾ Μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς παγίδος (τολάπι = ντουλάπι): βλ. τὴν ἀνάλογον ἐν Κρήτῃ ἔκφρασιν: νὰ βάλῃ τὸ κεφάλι του στὸν τορβά.

¹⁰⁾ Διεγράφη ἡ λέξις: χαρακτηζήδαις καὶ ἐγράφη: σχολῆς. Αἱ μητροπόλεις κατέβαλλον διὰ τὴν Σχολὴν τοῦ Πατριαρχείου.

¹¹⁾ Ἄλλη ὀνομασία τῶν «ἄσπρων».

¹²⁾ Φαίνεται ὅτι ἡ ἀξία τοῦ γροσίου ἐκυμαίνοτο κανονικῶς ἰσοδυναμει πρὸς 40 παραδες· οἱ δανεισταὶ ὅμως θὰ ἐξήτουν νὰ ὑπολογίζετο πρὸς 50.

¹³⁾ Τὸ 1788 Ἐπίσκοπος Ἱεράς ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Αὐξέντιος (βλ. Τ ω μ α δ ά κ η, αὐτ. 148).

55

Ἐπιστολὴ τοῦ Ἐφόρου Μητροπολίτου Κυζίκου Ἀγαπίου πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, σχετικὴ μὲ τὸν διακανονισμόν τῶν χρεῶν αὐτοῦ καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Σητείας, εἰς αὐστηρὸν ὕψος συντεταγμένη. (Νοέμβριος 1788).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 154. Ἐπὶ ὁμοίου φύλλου χάρτου διαστ. 0,305 × 0,205 μ. Ἐπὶ τοῦ πρὸς φακέλλωσιν τμηθέντος φύλλου: «*ἰὼ πανιερωτάτω καὶ θεοπροβλήτῳ μητροπολίτῳ ἀγίῳ κρήτης τῷ κυρ μαξίμῳ, τῷ ἐν χ(ριστῷ) ἡμῖν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ περιποθήτῳ, ἀσπασίως. Εἰς κἀνδραν. Περαιτέρω δι' ἄλλης χειρὸς σημειοῦται ἡ λήψις: Ἰανουαρίου 8: ἀψη (ἀντί: ἀψηθ). Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος μὲ τὸ ὑστερόγραφον λοξῶς κάτω ἀριστερά. Σφραγίς ἐφ' ἰσπανικοῦ ἐρυθροῦ κηροῦ μὲ οἰκόσημον ἐν θυρεῷ μετὰ στέμματος ἐν μέσῳ ἀντιθετικῶν λεόντων, σύμβολον μὲ ἀετὸν πτερυγίζοντα ἐπὶ ὧσιν. Κατάστασις διατηρήσεως ἀρίστη.*

Τὴν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἀσπαζόμεθα καὶ προσαγορευόμεν.

† δέομενοι τοῦ ἀγίου θεοῦ ὑπὲρ τῆς ἀγαθῆς αὐτῆς ὑγείας καὶ πανευτυχοῦς καταστάσεως. καὶ προλαβόντως τῇ ἐγρᾷ | ψαμεν ἀποκρινόμενοι εἰς τὸ πρὸς ἡμᾶς ἀδελφικόν της γράμμα, καὶ δηλοποιοῦντες τὴν παραλαβὴν τῆς πο | λίτιζης τῶν ἐπιτακσίων γροσίων ὁποῦ μᾶς ἔστειλε, καὶ ὅτι ὁ πραγματευτῆς τὴν ἐτζετάρησεν¹, μὲ ὑπόσχε | σιν ὅτι εἰς τὴν διορίαν νὰ δώσῃ τὰ ἄσπρα. καὶ ἤδη ὅμως δὲν ἐλείψαμεν ἀπὸ τοῦ νὰ τῆς γράψω | μεν καὶ ἐπομένως, μετὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἀγαθῆς ὑγείας της νὰ τὴν πληροφορορήσωμεν ὅτι τὰ ἔπτα | κόσια γρόσια τῆς εἰρημένης πολιτῆς ἐθροίσονται εἰς χεῖρας μας, καὶ ἄς μὴν ἐννοιάζε-

ται. με τὸ νὰ | εἶναι ἔλιψις καὶ κυλίκι² ἄσπρων οἱ δανεισταὶ τὰ ἄσπρα τους πρὸς τεσσαράκοντα, οὔτε εἰς τὴν ἐπαρχίαν | αν της, οὔτε εἰς κάμμιαν ἄλλην ἐπαρχίαν δὲν τὰ ἀφίνοσι, διὸ καὶ καθὼς τῆς προεργάσια | μεν θέλει ἐπιμεληθεῖ νὰ μᾶς στείλῃ με ἀπὸ δακτύλιον μερικὰ περιλάζια, διὰ νὰ εὐρίσκωνται | εἰς τὰς ἀλλαγὰς τῶν ὁμολογιῶν, οἱ ὅλοι τὰ ζητοῦν πρὸς 50 τὸ πουργί, ἢ τὰ ἄσπρα τους.

πολλάκις σὲ ἐγράψαμεν περὶ τοῦ νέου ἐπισκόπου σου σιτείας οἱ νὰ στείλῃς τὰ ἄσπρα ὅποῦ μᾶς ἐγέλα | σεσ καὶ τὰ ἠῤῥαμεν ἀπ' ἐδώ, καὶ τῶρα μᾶς τὰ ζητοῦν οἱ δανεισταί, καὶ σὲ ἐγράψαμεν πολλάκις, | καὶ ἡ πανιερότης σου, οὔτε κἄν ἀποκρίνεσαι. ἤξενεθε ὁμοῦς οἱ τῇ ἀληθείᾳ θέλει ἔλθει ἔξαρχος | νὰ τὰ πάρῃ μετὰ ζημίας καὶ ἀτιμίας. ἄλλος νὰ καρποῦται τὰς ἐδνυχίας, καὶ ἄλλος νὰ ποτὶ | ζεῖται φαρμάκια, ἀπὸ τὰς καθημερινὰς ἀπαιτήσεις, καὶ σετέμια³, καὶ μὴν τὰ νομίζεις αὐτὰ ὄνει | ρα, ἐπειδὴ θέλεις, καὶ εἶδῃ καὶ ἔξυπνος. καὶ προσμένωμεν με πρῶτον ἀπόκρισιν καὶ ἄσπρα. | ἐπειδὴ καὶ ὁ ἄρχων σπαθάρης κωστάκης μαυρογένης⁴ ὅποῦ τὸν ἐπαρκαλέσαμεν καὶ ἔδωκεν τὰ | πέντε πουργεῖα εἰς τὴν ἐπισκοπὴν σιτείας ἐπῆγεν εἰς τὴν πατρίδα του, καὶ ἐστεφανώθη ἐκεῖ, καὶ τὰ ζῆ | τᾶ ἀφεύκτως. ὁμοίως ἄλλα χίλια γρόσια ὅποῦ εἶναι εἰς ὄνομα⁵ καὶ αὐτὰ τὰ ζητοῦν. ὄθεν | τὰ ἐπιακόσια γρόσια τῆς πολιτίξης τὰ κρατοῦμεν διὰ τὰ χίλια, ἕως νὰ στείλῃς καὶ τὰ διακόσια | πενήκοντα, νὰ γεμίσουν τὰ χίλια. ὁμοίως νὰ κοιτάξῃς νὰ στείλῃς ἔξαποφάσεως, καὶ τὰ πέντε πουργεῖα τοῦ εἰρημένου σπαθάρη μαυρογένη. ταῦτα εἶησαν δὲ τὰ ἔτη σου θεόθεν πλεῖστα καὶ πανευτυχῆ.

τῆς πανιερό(τητος της) ἐν χ(ριστ)ῷ ἀγαπητὸς ἀδελφός ,αἰρη^ω
νοεμβρίου κε :

Καὶ εἰς τοὺς ὁμοίους

Ὁ Κυζίκιον Ἀγάπιος

τὸ γράμμα τοῦ ἐπισκόπου της νὰ τὸ ἐξαποστείλῃ με σίγουρον δακτύλιον καὶ τὴν ἀπόκρισίν του με ἀπὸ νὰ μᾶς τὴν προφθάση.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Ὁ ἐκτελῶν τὴν ἐξόφλησιν τῆς συναλλαγματικῆς ἐτζετάρησεν, ἔκαμε δεκτὴν ταύτην (ἐκ τοῦ ἰταλ. *accettare*—δέχεσθαι).

²) Ἐλλειψις. Ἰβλ. σημ. 12 τοῦ προηγούμενου ἐγγράφου.

³) Προσβολάς, ἐπιτιμήσεις.

⁴) Δὲν διηκριβώσα τίς ὁ ἄρχων Σπαθάρης Κωστάκης Μαυρογένης, ὅστις ἀνῆκε, φαίνεται, εἰς τὴν γνωστὴν οἰκογένειαν τῶν Μαυρογένηδων.

⁵) Τὸ ὄνομα δὲν ἀνεγράφη εἴτε διότι δὲν ἦτο πρόχειρον εἴτε καὶ σκοπίμως διὰ λόγον ὁ ὅποιος λανθάνει. Διὰ τὴν κατὰ τοῦ Πατριάρχου καταφορὰν τῶν ἀρχόντων ὡς μὴ καταναγκάζοντος τοὺς ὀφειλέτας εἰς αὐτοὺς μητροπολίτας ἐπισκόπους εἰς καταβολὴν τῶν ὀφειλομένων καὶ τῶν τόκων των καὶ τὴν ἐκ τούτου λίαν δυσχερῆ θέσιν αὐτοῦ βλ. παρὰ Ὑ ψ η λ ἄ ν τ η, αὐτ. σ. 681 2.

† Ο ΛΑΜΠΗΣ & ΣΦΑΚΙΩΝ
ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΕΙΣ ΚΡΗΤΙΚΑΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ

Ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1942/44 (ἔξεδ. 1948) παράστ. σελ. 13 κῆξ. δημοσιεύονται ὑπὸ τοῦ κ. Β. Δ. Θεοφανείδου παλαιοχριστιανικάι τινες ἐπιγραφαὶ ἀποκείμεναι νῦν εἰς τὴν ἐν Καστελλίῳ Κισάμου Δημοσίαν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν, προερχόμεναι δὲ ἔξ αὐτῆς τῆς πολίχνης καὶ τῶν πλησιοχώρων μερῶν. Τὴν δημοσίευσιν συνοδεύουν φωτογραφικαὶ ἀπεικονίσεις, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν εἰς τινὰς περιπτώσεις νὰ ἐπιτευχθοῦν ἐν μέρει βελτίονες ἀναγνώσεις, αἱ ὁποῖαι παρατίθενται κατωτέρω. Μερικαὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἔχουν δημοσιευθῆ ἤδη, ὡς ὁ ἐκδότης σημειώνει, ὑπὸ τῆς δίδος *M. G u a r d u c c i*, *Inscr. Creticae*, τ. II (1939), σ. 98 κῆξ.

1. Σελ. 14 ἀρ. 2, εἰκ. 21 καὶ 22. Ὁ ἐκδότης μεταγράφει οὕτω :

*Ἰησοῦ Χριστέ, μνήσθητι τῆς κοιμη-
θείσης] ὡσίης δούλης σου
Ὁ[λ]υμπιάδος πιστῆς
δο[ύλ]ης εἰς τὸν ἄπαν-
τα βίον.*

προσθέτων ὅτι «ἡ δευτέρα λέξις τοῦ δευτέρου στίχου, δυσανάγνωστος οὔσα, ὡς ἐκ τῆς διχοτομήσεώς της ἐκ τοῦ ῥήγματος, ἀναγνωστέα ἢ *ω(δ)σίης ἢ ἴλε]ως τῆς*. Προτιμητέα μοὶ φαίνεται», συνεχίζει, «ἡ ἀνορθόγραφος πρώτη τῆς σολοϊκου δευτέρας, ὡς συνεπεστέρα πρὸς τὸν συμπληρωτέον χῶρον καὶ πρὸς τὴν ὄλην σύνταξιν τοῦ κειμένου». Τὰ εἰς τὴν ἀρχὴν ὅμως τοῦ στίχου συμπληρούμενα γράμματα εἶναι πολλὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὑπάρχοντα χῶρον. Τὸ πρᾶγμα οἰκονομεῖται, ἂν μεταγράψωμεν :

*Ἰη(σοῦ) Χρ(ιστέ), μνήσθητι τῆς κοιμῆ
[σε]ως τῆς δούλης σου
Ὁ[λ]υμπιάδος κτλ.*

Πρὸβλ. π.χ. *K a u f m a n n*, *Handbuch, der altchr. Epigr.* σελ. 145 : *Θεὸς ὁ παντοκράτωρ - - - μνήσθητι τῆς κοιμήσεως καὶ ἀναπαύσεως τῆς δούλης σου Ζωνεήνης.*

2. Σελ. 15 ἀρ. 3 καὶ σελ. 49, εἰκ. 23 :

[καταλι]
 πῶν [τὸν μάταιον]
 βίον κ[αί] [ζητῶν]
 παρὰ Θ[εοῦ] παντοκρά[τ]
 τορος ἔ[λεος]
 Μη(ν)ι δ; 77 (;) ἐ[τῶν]
 Ἰν[δικιῶνος;]

Συμφωνότερα πρὸς τὸν χῶρον καὶ τὸ ἀκολουθούμενον πρότυπον, τὴν ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι ὑπ' ἀριθ. 5 ἐπιγραφὴν, θὰ ἦτο ἡ ἑξῆς μεταγραφὴ :

[— — — καταλι]
 πῶν [τὸν μάταιον]
 βίον κ[(αί) ζητῶν ἔλεος]
 παρὰ Θ[εοῦ] παντοκρά[τ] -
 τορος· ἔ[κοιμήθη δὲ]
 μη(ν)ι Νοεμ[βρίω—]
 Ἰν[δικιῶνος] —

Ἡ ὑπὸ τοῦ ἐκδότου προτεινομένη μεταγραφὴ τῶν δύο τελευταίων στίχων δὲν ἱκανοποιεῖ. Συνήθως μετὰ τὴν συντομογραφίαν *μη(νός)* ἢ *μη(ν)ι* ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομα ὀλογράφως ἢ σχεδὸν ὀλογράφως. Βλ. π.χ. τὴν εἰς τὴν ἰδίαν σελίδα ὑπ' ἀρ. 5 ἐπιγραφὴν καὶ τὰς ἐν *Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas I*, 1941, ὑπ' ἀρ. 19, 31, 32, 34, 36, 41, 43-45 κλπ. Θὰ ἦτο κατὰ ταῦτα βεβαία ἡ ἀνωτέρω διδομένη ἀνάγνωσις *Νοεμ[βρίω]*, ἀλλ' ἐξασθενίζουσι αὐτὴν τὰ ὑπὲρ τὰ γράμματα *Νο* ὑπάρχοντα συντομογραφικὰ σημεῖα. Καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ γράμμα *Ν* ἔχει ὀριζοντίαν γραμμὴν ἐνοῦσαν τὴν λοξὴν κεραίαν τοῦ πρὸς τὴν δευτέραν ὀρθίαν· ἀποτελεῖται δηλ. σύμπλεγμά τι. Ἡ πλουσία συλλογὴ τοῦ *M. A n i - Y o n a h*, *Abbreviations in Greek Inscriptions* (Ἱερουσαλήμ 1940) δὲν μὲ ἐβροήθησε σχετικῶς.

3. Αὐτόθι ἀρ. 5 εἰκ. 25=Inscr. Cret II, VIII ἀρ. 8 (σελ. 100) μετὰ λαμπρᾶς φωτογραφίας. Ἐν στ. 5/ ἡ Guarducci ἄφησεν ὡς ἔχει εἰς τὸν λίθον τὴν λέξιν *κατάλιπε*, γραφεῖσαν κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἀμέσως προηγουμένην *κατάκιτε*, σύμφωνον δὲ πρὸς τὰς ἐν γένει γραμματικὰς γνώσεις τοῦ χαρακτοῦ (πρὸβλ. στ. 7). Ὁρθῶς ἐξ ἄλλου ὁ Θεοφρανείδης γράφει *κ(αί) ἡσύχιος* (στ. 2), *κ(αί)* (στ. 6), *παρὰ σέ* (στ. 7) ἀντὶ τῶν *παρὰ* Guard. ἀντιστοίχων *κῆσύχιος*, (*καί*), *παρὰ σ(ον)*. Ἐν στ. 4 ἡ Guard. τονίζει *ἰπιατρὸν* (οὔτω καὶ *παρὰ J. R o b e r t - I.*

Robert, REG 53, 1940, σ. 221, 119) συμφώνως πρὸς τὸ διδάγμα τοῦ Ἡρωδιανοῦ π. καθολ. προσφῆδας I 229, 11 Lentz.

4. Σελ. 16 ἀρ. 7 εἰκ. 26=Inscr. Cret. ἔ.ἀ. ἀρ. 12 (σελ. 101) μετὰ ἱχνογραφήματος. Ὁ Θεοφανεΐδης μεταγράφει :

κοσ] ὅς ιο.
 . . . θαι ὑπὲρ ε . . .

ἢ δὲ Guarducci δίδει μόνον τὸν δεύτερον στίχον οὕτω :

— —]θαι ὑπὲρ ε.[— —

Ἐποθέτω ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀναγνώσωμεν :

)]I[
]MOCIΟΥ · [
 εὐχεσ]θαι ὑπὲρ ἐμ[οῦ

ἀναγνωρίζοντες εἰς τὸν τελευταῖον στίχον τὴν γνωστὴν φράσιν. Προβλ. π.χ. K a u f m a n n, ἔ.ἀ. σελ. 71 (εὐξήται ὑπὲρ ἡμοῦ), 122 (εὐχου ὑπὲρ ἡμῶν).

5. Σελ. 17 ἀρ. 9, εἰκ. 27: «Δέκα τρία τεμάχια (μεγάλα, μικρὰ καὶ ἐλάχιστα) ἐνεπιγράφου ἐπιτυμβίου πλικὸς - - - . Φέρει ἄνω καὶ κάτω τὸ σημεῖον τοῦ στραυροῦ* καὶ ἔχει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν :

†
 σῆμα τόδ(ε;) ις ορα(ν;)
 (σ;)οφρόνω(;)ς ὦ φίλ(ε)
 Θε(ο)ῦ δωρησ(αι)
 ἕνδεκ . . .

Ἐκ τῶν μικροτέρων τεμαχίων :

ννι
 ὁ κο(ι;)ρης
 Βαρ]νάβαν πεν.— . .
 ωβεβανησ
 διερης ἐκ
 φας † »

Ἐκ τῆς παρατιθεμένης φωτογραφίας, εἰς τὴν ὁποῖαν περιλαμβάνονται ἕξ μόνον πρὸς ἄλληλα ἀρμόζοντα τεμάχια, εἶναι δυνατόν ν' ἀναγνωσθῇ τὸ πλεῖστον τοῦ κειμένου, τὸ ὅποῖον παρέχει τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα :

*) Συμβόλου γνωστοῦ ὡς crux monogrammatica. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία συνηγμένη παρέχεται νῦν ἐν Corpus der gr.—chr. Inschr σ. 12.

σῆμα τόδ' εἰσοράς πιυ | τόφρονος, ὦ φίλε, κούρης |
 Θεωδώρης, λυκάβαντι ἐν | ἐνδεκάτῳ βεβανίης |
 [4-5] ΔΙΕΡΗΣΕΚΑ | [6-7] φας †

Τὴν ἰδίαν ἀρχὴν σῆμα <τόδ' εἰ>σορά<α>ς ἐπιτύμβιον, ὡ παροδεῖτα εἶχε τὸ ἐκ Κυζίκου (;) ἐπίγραμμα CIG 3635 κατὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ Boeckh, τὴν ὁποίαν δὲν εἶχε δεχθῆ ὁ Kaibel, Epigrammata Graeca ἀρ. 339, ἀλλ' ἡ ὁποία τώρα ἐνισχύεται ἐκ τοῦ παρόντος ἐπιγράμματος. Τὸ γράμμα Ε εἰς τὰς λέξεις εἰσοράς καὶ φίλε ἔχει ἰδιαιτέρον σχῆμα β, ὅπερ εἶναι γνωστὸν καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐπιγραφὰς τῶν ἰδίων χρόνων. Πρὸβλ. χοῆσιν διπλοῦ σχήματος τοῦ Ε καὶ εἰς τὴν ἐν σελ. 15 ὑπ' ἀρ. 5 (ἀνωτέρω ἀρ. 3) ἐπιγραφὴν.—Πινυτόφρονος ἢ πυνυτόφρονος. Μᾶλλον ὅμως αἱ κάτωθι διακρινόμεναι κεραῖαι ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ὕστερον προσιεθέντος Υ εἰς τὴν λέξιν κόρης, ὅπου ὁ χαρακτὴς ἔγραψε πρῶτον τὸν κοινὸν τύπον τῆς λέξεως, ἀκολοῦθως δὲ διώρθωσε κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ μέτρου. Τὸ ἐπίθετον πινυτόφρων εἰς γυναῖκα προσαπτόμενον, κατὰ γενεὴν καὶ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τοῦ στίχου ἐν Ἀνθολ. Παλ. Γ' 8 (ἐκ Κυζίκου μετὰ τὰ μέσα τοῦ Β' π.Χ. αἰῶνος) καὶ παρὰ Kaibel ἔ.ἀ. ἀρ. 441, (Β' ἢ Γ' μ.Χ. αἰ., ἐκ Τραχωνίτιδος).

Εἰς τὸν ἐπόμενον στίχον δὲν γνωρίζω, ἂν πρέπη ν' ἀναγνωρίσωμεν τὸ ποιητικόν, πρὸς τὸ μέτρον καὶ εἰς ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα προσαρμολύμενον ἐπίθετον διερῆς ἢ νὰ χωρίσωμεν δ' ἰερῆς ἐκα[

6. Ἐν σελ. 30 δημοσιεύεται ὡς ἑξῆς ἐπιγραφὴ χριστιανικὴ εὐρεθεῖσα ἐν Πολυρροηνία :

†
 νθυ νου
 ν Μιχαή[λ]
 ι ιου τοῦ δ-
 ούλου σου

Εἰς τὴν εἰκ. 19 οὐδὲν διακρίνεται. Μετ' ἐπιφυλάξεως προτείνω τὴν ἀνάγνωσιν :

†
 βο]ύθυ YOY *
 Ν Μιχαη-
 λίου τοῦ δ-
 ούλου σου

The Institute for Advanced study
 Princeton, N. J.

Γ. Α. ΣΤΑΜΙΡΗΣ

*) ἢ: βο]ύθυ<σ>ο|υξ|ν ;

ΔΥΟ ΕΓΚΩΜΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΔΕΚΑ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Περὶ τῶν συγγραφέων τῶν κατωτέρω ἐγκωμίων, τοῦ Θεοδώρου Παλλαδᾶ, πρωτοπαπᾶ καὶ ἱεροκήρυκος ἐν Κρήτῃ, καθὼς καὶ περὶ τοῦ υἱοῦ του Γερασίμου Παλλαδᾶ, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, ἡσυχολήθησαν πολλοί, προσφάτως δὲ ἔγραψε περὶ αὐτῶν ὁ κ. Ν. Β. Τωμαδάκης¹. Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἐνταῦθα δημοσιευομένων κειμένων, τὸ ἐγκώμιον τοῦ Θεοδώρου Παλλαδᾶ, διεσώθη εἰς τὸν κώδικα 1592, 12 τῆς μονῆς Καρακάλλου, τοῦ 17. αἰῶνος, περιέχοντα καὶ ἄλλο κείμενον συνδεόμενον πρὸς τὴν Κρήτην², ἐκδίδεται δὲ ἐδῶ ἐπὶ τῇ βάσει ἀντιγράφου γενομένου χάριν τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἀρχιμανδρίτου Παύλου. Τὸ ἐγκώμιον σύγκειται ἐκ δύο μερῶν εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ὁποίων γίνεται διεξοδικὴ θεολογικὴ ἀνάπτυξις περὶ τῶν ἐννοιῶν τοῦ «μάρτυρος» καὶ τοῦ «μαρτυρίου» κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν. Τὸ μέρος αὐτὸ παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον λόγῳ τῶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην καὶ ἀπὸ τὴν συμβολικὴν ἔρμηνηϊαν ἀντιλουμένων ἐπιχειρημάτων, παρελείφθη ὅμως ἐδῶ λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς του, μεγαλυτέρας τοῦ εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα ἀναφερομένου δευτέρου μέρους³. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν ἀπεκατέστησα σιωπηρῶς τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν στίξιν.

Τὸ δεύτερον κείμενον, τὸ ἐγκώμιον τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ, διεσώθη εἰς τὸν κώδικα 374, 30 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, τοῦ 18. αἰῶνος⁴, ἀποτελούμενον ἀπὸ διαφόρους λόγους θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἅπαντας, ἐκδίδεται δὲ ἐδῶ ἐπὶ τῇ βάσει ἀντιγράφου γενομένου χάριν τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» ὑπὸ τῆς καθηγητικῆς τοῦ Ἀρσακείου Ἀθηνῶν δ. Σοφίας Δοανίδου. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐνταῦθα ὀλόκληρον, διορθουμένων σιωπηρῶς τῶν ὀρθογραφικῶν λαθῶν καὶ τῆς στίξεως.

Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου καὶ εἰς τὸν πανοσιολ. ἀρχιμανδρίτην Παῦλον καὶ εἰς τὴν καθηγῆτρ. δ. Σοφίαν Δοανίδου, διὰ τὴν εὐγενῆ προθυμίαν των εἰς τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κειμένου.
BOSTON UNIVERSITY

Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

¹) «Κρητικὰ Χρονικά» Γ, 1949, 179-203.

²) Λ ἄ μ π ρ ο υ Σ π., Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων, 1895, II, 139. Ὅγδοον κείμενον εἰς τὸν κώδικα αὐτὸν εἶναι : «Μεγαλυνᾶρια ψαλλόμενα εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Γεώργιον, ποιηθέντα ὑπὸ τοῦ σοφοῦ κῆρ Ἀντώνη τοῦ Καροφύλλη ἐκ τῆς Κυδωνίας».

³) Τὸ πλήρες κείμενον κατέθεσα εἰς τὴν βιβλιοθ. τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

⁴) Σ α κ ε λ ί ω ν ο ς Ἴ., Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, 1892, 64.

Α'.

ΛΟΓΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΠΑΛΛΑΔΑ, ΡΗΘΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΝ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΔΕΚΑ
ΜΑΡΤΥΡΩΝ. ,αχλγ.

510 «Μὴ φοβεῖσθε ἀπὸ τῶν ἀποκτεινόντων τὸ σῶ-
μα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτεῖναι»¹.

1. Ἐρωτᾷς, ὦ Χριστιανέ, ποῖοι εἶναι προωρισμένοι νὰ ἔλθω-
σιν εἰς τὴν μακαριότητα. Ἴδὲ ποίους μισεῖ ὁ κόσμος, ποῖοι ἔχουσι
θλίψεις καὶ πειρασμοὺς καὶ τοῦτοι εἶναι προωρισμένοι καὶ διαλεγμένοι
νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν μακαριότητα. Ἄν εἶναι ἡ ἀλήθεια, μαρτυροῦν το ἡ
αὐτοαλήθεια ὁ Χριστός. «Ἐγὼ ἐξελεξάμην ὑμᾶς ἐκ τοῦ
κόσμου, διὰ τοῦτο μισεῖ ὑμᾶς ὁ κόσμος»², ἤγουν
ἡ ἀφορμὴ ὅπου ὁ κόσμος σᾶς μισᾷ καὶ διώκει σας εἶναι διὰτὶ ἐγὼ
σᾶς ἐδιάλεξα ἐκ τοῦ κόσμου. Δοιπὸν οἱ μισοῦμενοι εἶναι οἱ διαλεγμέ-
νοι ἀπὸ τὸν Δεσπότην Χριστὸν νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν μακαριότητα καὶ
διὰ τοῦτο, ὡσὰν διαλεγμένους καὶ ξένους ἀπὸ τὸν κόσμον, τοὺς μισᾷ
ὁ κόσμος. «Ἐἶ ἐκ τοῦ κόσμου ἦτε, ὁ κόσμος ἂν τὸ
ἴδιον ἐφίλει· νῦν δὲ ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ ἐστὶέ,
511 διὰ τοῦτο μισεῖ ὑμᾶς ὁ κόσμος»³, | μὰ ὡς καθὼς ἐγώ,
διὰτὶ δὲν ἤμουν ἀπὸ τὸν κόσμον, με ἐδίωξεν ὁ κόσμος, τέτοιας λογῆς
καὶ εὐσᾶς ἐπειδὴ δὲν εἶσθε ἀπὸ λόγον του, σᾶς θέλει διώξῃ : «εἰ ἐμὲ
ἐδίωξαν καὶ ὑμᾶς διώξουσιν»⁴. Ἄλλὰ τάχα, ἄς σᾶς
διώξῃ καὶ σᾶς μισήσῃ, ἄς σᾶς τιμωρήσῃ καὶ νὰ σᾶς δώσῃ θανάτους,
τάχα βλάπτει σας εἰς τὴν ψυχὴν; Ὅχι, «μὴ φοβεῖσθε ἀπὸ
τῶν ἀποκτεινόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ
δυναμένων ἀποκτεῖναι»⁵. Μὴ φοβεῖσθε τὸν κόσμον καὶ
τοὺς τυράννους, διὰτὶ ἀπίνης καὶ νὰ δίδωσι θανάτους εἰς τὰ κορμιά,
τόσον λείπει νὰ μὴ τοὺς βλάπτωσιν, ὅσον μάλιστα τοὺς δοξάζουσι πε-
ρισσότερον. Καὶ τάχα δὲν μᾶς τὸ μαρτυροῦσιν οἱ Ἅγιοι Δέκα Μάρ-
τυρες; τοὺς ὁποίους ἂν καλὰ καὶ ὁ κόσμος τοὺς ἐμίσησε καὶ οἱ τυράν-
νοι τοὺς ἐμαρτυρήσασιν, με ὄλον ἐτοῦτο δὲν τοὺς ἐβλάψασιν, ἀλλὰ μάλι-
στα τοὺς ἐδοξάσασιν. Καθὼς θεωροῦμεν ὅλος ὁ κόσμος τοὺς δοξάζει,

¹) Ματθ. ι' 28.

²) Ἰωάνν. ιε' 28.

³) αὐτόθι.

⁴) Ἰωάνν. ιε' 20.

⁵) ἐνθα ἄν.

καὶ μάλιστα ἡ περιφημὸς Κρήτη, καθὼς ἡ ἁγία μας Ἐκκλησία ψάλλει· «Κρήτη προεορτάζει σήμερον Χριστοῦ τὰ γενέθλια διὰ τῶν | ἁθλοφόρων»⁶. Δοιπὸν καὶ ἡμεῖς 512
 χρεωστοῦμεν δόξαν τῶν μαρτύρων, ὡσὰν ὅπου αὐτοὶ εἶναι αἰτία καὶ ἀπορρομή καὶ ὄλος ὁ κόσμος ἡμᾶς εὐδαιμονίζει, τίμι τρόπῳ προσέχετε

2. Προτοῦ νὰ κατέβῃ ὁ Θεὸς εἰς τὴν γῆν, μόνον νὰ εἶναι εἰς τοὺς οὐρανούς, ἐπερίσσειεν ὁ οὐρανὸς τὴν γῆν κατὰ τὴν ἀξίαν, μὰ, ὡσὰν ὁ Θεὸς ἐκατέβῃ κάτω εἰς τὴν γῆν, ἐπερίσσειεν ἡ γῆ πάλιν τὸν οὐρανόν, ἢ, διὰ νὰ εἶπω καλλίτερον, ὁ οὐρανὸς ἐγίνηκε γῆ καὶ ἡ γῆ οὐρανός· ὅπου γὰρ | βασιλέως παρουσία ἐκεῖ τάξεις παραγίνεται, διὰ τοῦτο καὶ 534
 ὁ οὐρανὸς εἰς δόξαν τοῦ Χριστοῦ ἐβγαλεν ἕνα ἄστρον ὀδηγοῦν τοὺς Μάγους ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἡ γῆ δέκα ἀστέρας, σωστὸν ἀριθμόν. Δέκα Μάρτυρας εἰς δόξαν τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτην, ὀδηγοῦντας ὄλον τὸν κόσμον εἰς δόξαν Χριστοῦ, καὶ ξεχωριστὰ ἡμᾶς τοὺς Κρητὰς τοὺς συμπατριώτας. Ποῦ νὰ μᾶς φέρουσιν ; Εἰς τὴν Βηθλεέμ, νὰ ἔλθωμεν νὰ προσκυνήσωμεν, βρέφος ἐσπαργαωμένον, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἡμεῖς οἱ Κρητῆς νὰ ἔλθωμεν πλέα πρῶτα παρὰ ἄλλον γένος, ὡσὰν ὅπου οἱ ὀδηγοῦντες εἶναι Κρητῆς· διὰ τοῦτο ὄλος ὁ κόσμος ψάλλει καὶ βοᾷ· «Κρήτη προεορτάζει σήμερον Χριστοῦ τὰ γενέθλια διὰ τῶν | ἁθλοφόρων»⁷. Διὰ 535
 τοὺς μάρτυρας ὅπου ἡ Κρήτη ἔχει, αὕτη προπαίρνει τὴν προσκύνησιν τοῦ Χριστοῦ, διατὶ αὕτη προεορτάζει, διότι μηδεμία πόλις, μηδεμία χώρα, μηδὲν γένος περισσεύει τὴν Κρήτην σιμὰ εἰς τὴν ἀγάπην ποὺ ἔχει εἰς τοῦτο τὸ παιδίον ὅπου γεννᾶται, διὰ τοῦτο καὶ αὕτη προεορτάζει. Ὅτιαν ἔρχεται ἕνας βασιλεὺς εἰς ἐκείνους ὅπου | ἔχει περισσοτέρον ἀγάπην, εἰς ἐκείνους προέρχεται πλέα πρῶτον, διὰ τοῦτο καὶ 535
 ἐκείνη ἡ θυγατέρα τοῦ Ἰεφθάε,⁸ ὁπόταν ἤκουσε πῶς ἤρχετον νικητής, ἐπροῆλθεν αὕτη ἀπὸ ἄλλον κανένα. Τέτοιαι λογῆς προέρχεται ἡ Κρήτη εἰς προσκύνησιν τοῦ παιδίου, διατὶ περισσεύει ἡ ἀγάπη καὶ τῆς δείχνει τὴν ἀγάπην τὴν μεγάλην, τὸ δῶρον ὅπου κανισκεύει τὸ παιδίον. Δέκα μάρτυρας, δέκα πληγωμένους, δέκα ἀποθαμένους, διατὶ καὶ ὁ ἐρχομὸς τοῦ παιδίου δὲν ἦταν ἄλλος παρὰ νὰ πάρῃ θάνατον διὰ τὴν ἀγάπην τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης. Δὲν ἠθέλησεν ἡ Κρήτη νὰ φανῇ πῶς δὲν λυπᾶται τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ, μὰ διαλέγει δέκα τελείους

⁶) Δοξασιτικὸν Ἐσπερινοῦ κγ' Δεκεμβρίου, ποίημα Κυπριανοῦ.

⁷) Ἐνθ' ἀν.

⁸) Κριτ. ιβ' 34.

ἄνδρας, σοιστὸν καρίσκι, καὶ φέρει τοὺς μάρτυρας θανατωμένους διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ.

3. Καὶ πῶς ὁ δέκατος ἀριθμὸς φανεροῦναι τὴν τελείαν ἀγάπην, τοῦτο εἶναι φανερόν, διατι ὁ Θεὸς διὰ τὴν δεικνύει πῶς εἶναι ἀγάπη καὶ φιλόανθρωπος, εἰς τὴν κορώνα του ἔχει τοῦτον τὸν ἀριθμὸν τὸν δέκατον, ἤγουν τὸ ὄνομά του ἐκεῖνο τὸ τετραγράμματον, ὅπου λέγεται Γε-
 536 χωβὰ ἔβραϊκά, | ἀρχίζει ἀπὸ τὸ γιὸδ, ἀπὸ τὸ ἰῶτα, ὅπου ἔχει τὸν δέκατον ἀριθμὸν. Καὶ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς διὰ τὴν δεικνύει τὴν ἀγάπην αὐτοῦ καὶ αὐτὸς τὸ ὄνομά του, ὅπου ὠνομάσθη καθ' ὃ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὸ ἰῶτα ἀρχίζει, Ἰησοῦς, ὅπου εὔρε τὸν δέκατον ἀριθμὸν. Καὶ τὸν μακάριον Νῶε⁹, διατι ἦταν δέκατος ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ, τὸν ἐφύλαξεν. Καὶ τὸν Ἀβραάμ¹⁰, διατι ἦτον δέκατος ἀπὸ τοῦ Νῶε, ἐσυνέκτισε μετ' ἐκεῖνου. Καὶ ἐκεῖνων τῶν Σοδομιτῶν ἔταξεν ὁ Θεὸς ἐὰν ἔχουσι ἰ' δίκαιοι¹¹ γὰ τοὺς συμπαθήσῃ. Καὶ τὸν δέκατον ἀριθμὸν τὸν ἐμπύριον, διατι εἶναι δέκατος, τὸν ἀφῆκεν ἀκίνητον καὶ ἤρομον. Καὶ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν ἀνθρώπων γὰ μετροῦς τὰ ἐννέα τάγματα τῶν Ἀγγέλων, γὰ ἔλθῃς ἕως εἰς τὰ Σεραφεῖμ, τὸν δέκατον ἀριθμὸν εὐδοίσκεῖς· καὶ αὐτὰ ἐμπνέοντα μεγάλην ἀγάπην εὐδοίσκομεν. Καὶ πάλιν ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ Σεραφεῖμ γὰ ἐρχώμεθα εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν δέκατον ἀριθμὸν εὐδοίσκομεν. Καὶ τὸν ἄνθρωπον σημειῖον τῆς μεγάλης ἀγά-
 537 πης τοῦ Θεοῦ εὐδοίσκομεν. Διὰ τοῦτο, ὡσὰν ὅπου | ὁ ἰο' ἀριθμὸς σημαδεύει ἀγάπην, ἐπρόσταξε καὶ δέκατα ἀπὸ ἡμῶς γὰ τοῦ φέρωμεν, διὰ τὴν δεικνύεται ἡ μεγάλη ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν. Καθὼς καὶ ἡ Κορήτη, διὰ τὴν δεικνύει τὴν μεγάλην ἀγάπην, δέκα Μάρτυρας ἔφερε. Καὶ ὁ Πατριάρχης Ἰακώβ, τὸν Ἡσαῦ¹² τὸν ἀδελφόν του θέλοντας γὰ τοτε καλωσυνεῖν, γὰ τὸν ἀγαπήσῃ, ἐπεμπε τοῦ καρίσκι, ἀριθμητὰ τὰ δῶρα εἰς τὸν ἰ' ἀριθμὸν. Διατι φυσικὰ ὁ δέκατος ἀριθμὸς ἠθέλησεν ὁ Θεὸς γὰ παύη ὁργὴν καὶ μάνια. Αἰπὸν, ὃ Κορήτη, χαίρου σήμερον διατι καθὼς ὁ Θεὸς ἔδωκε σημάδι τὴν Ἰοῖν τὴν Κεραζῶνα¹³ γὰ μὴ κάμη κατακλυσομόν· εἰς ὅλην τὴν γῆν, τέτοιας λογῆς ξεχωριστὰ σοῦ ἔδωκε ἐσένα τὸν δέκατον ἀριθμὸν τῆς εἰρήνης· τοῦ ἀγάπης σου· καὶ δὲν φοβᾶσαι γὰ καταποτισθῆς ποτέ, δὲν φοβᾶσαι ποτέ γὰ φθορῆς ὅλως διόλου ἀπὸ ὁργῆν Θεοῦ, διατι ἔχεις τὸν δέκατον ἀριθμὸν ἰ', τοὺς δέκα λέγω μάρτυρας, ὅπου καλωσυνεῖν τὸν Θεόν. Μόνον φώναζε καὶ κράζε,

⁹) Γεν. κεφ. ε'.

¹⁰) Γεν. κεφ. ια'.

¹¹) Γεν. ιη' 32.

¹²) Γεν. λβ' 13 ἔξ.

¹³) Γεν. θ' 13 ἔξ.

«Ἅγιοι δέκα» ὅποια ὥρα ἔχεις ἀπὸ Θεοῦ πόλεμον, | κρᾶζε καὶ φώναζε 538
 τοῦτον τὸν ἀριθμὸν καὶ εὐθὺς ἐκαλοσυνεύσασι τὸν Θεόν. Τοῦτο κάνει ἡ
 Κρήτη, ὡσὸν τὴν Σ ε π φ ὄ ρ α ν¹⁴, εἶδεν ἓνα Ἄγγελον καὶ ἐκατέβαινε
 νὰ θανατώσῃ τὸ παιδίον τῆς καὶ εὐθὺς περιτομᾷ τὸ παιδίον καὶ κα-
 λωσυνεύει τὸν Ἄγγελον. Καὶ ἡ Κρήτη, ἂν ἴδῃ ὄργητα καὶ μάνιτα
 Θεοῦ, παρευθὺς νὰ φέρῃ τὰ αἵματα τῶν Δέκα παίδων, νὰ κρᾶξῃ τοὺς
 Ἅγίους Δέκα, εὐθὺς καλωσυνεύει τὸν Θεόν.

4. Ἦτον ἡ ἀγάπη τῶν μαρτύρων μεγάλη εἰς τὸν Χριστόν, γαῖ-
 σκε, δείχνει τὸ μαρτύριόν τους. Εἰς τὸν καιρὸν ὅπου οἱ Ἅγιοι Δέκα
 ἐμαρτύρησαν εἰς τὴν Κρήτην, ὁ βασιλεὺς Λέκιος ἐβασίλευε τὰ σκῆπτρα,
 καὶ ἐδῶ ἀντίπατος Κρήτης Λέκιος. Οἱ Ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες ἐμαρ-
 τύρησαν διὰ νὰ βεβαιώνηται ὁ ἀριθμὸς καὶ ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Ἐΐχασι
 διαλαλημὸν καμωμένον εἰς ὅλην τὴν ἐξουσίαν τοῦ Δεκίου Βασιλέως
 Χριστιανός τις νὰ μὴ εἶναι· εἰ δὲ καὶ ἤθελεν εἶσθαι, νὰ ἀρῆται τὸν
 Χριστόν, νὰ προσκυνᾷ τὰ εἰδωλα· καὶ ἂν ἤθελε παρακούσει | εἰς τὸ 539
 βασιλικὸν πρόσταγμα, παρευθὺς νὰ παίρῃ μαρτύρια, βασιανιστήρια
 καὶ θάνατον. Ὡσὸν ἐγροίκησαν οἱ Ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες τέτοιας λο-
 γῆς μισητὸν πρόσταγμα, παρευθὺς ζήλω θείῳ πυροπολούμενοι, εἶπα-
 σιν ἀλλήλοις των· μὴ ἀρνηθῶμεν ἡμεῖς οἱ Δέκα τὴν πίστιν τὴν ἀμώ-
 μητον, ἀλλὰ νὰ σταθῶμεν σιερεοί, νὰ μὴ φοβηθῶμεν πρόσκαιρα βά-
 σανα, νὰ κηρύξωμεν τὸν Δεσπότην μας Χριστόν, Θεὸν ἀληθινόν, ὅπου
 ἔχουσε τὸ αἷμα τοῦ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, διὰ νὰ μᾶς ἐξαγοράσῃ ἐκ τῆς
 πλάνης, νὰ μᾶς δώσῃ τὴν αἰώνιον ζωὴν καὶ Βασιλείαν του. Ἄς
 στερεωθοῦμεν καὶ ἡμεῖς νὰ μὴ τὸ ἀρνηθῶμεν, ἀλλὰ νὰ χύσωμεν τὸ
 αἷμα τὸ ἰδικόν μας δι' αὐτόν, νὰ μᾶς ἀξιώσῃ τῆς αἰωνίου του ζωῆς.
 Ἄρσσε καὶ τῶν Δέκα ἡ βουλή αὕτη λέγοντας ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ὅσα
 βάσανα ἂν μᾶς κάνουσι, δὲν ἀρνούμεσθεν Χριστόν τὸν Δεσπότην μας
 καὶ Βασιλέα πώποτε. Ἄν μᾶς δώσουν χιλίους θανάτους, ἂν καὶ τὰ
 κορμιά μας κατακόψουν τμήματα μύριαι.

5. | Ἦσαν δὲ ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης. Ὁ ἓνας ἀπὸ τὸ ἓνα μέ- 540
 ρος καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὸ ἄλλο· μὰ ξεχωριστὰ οἱ πέντε ἀπὸ τὴν περιβόητον
 Μητροπόλιν καὶ θαναταστήν χώραν ἐκείνην Γορτύνην, ὅπου εὐρίσκειται
 εἰς τὴν μέσην τῆς Κρήτης, σημαδευμένη εἰς ὀλίγους τοίχους ὡσὸν λεί-
 ψανα, τὴν ὅποιαν βέβαια κατέχοντας πᾶσα ἓνας, ἐκείνην τὴν δόξαν
 τῆς μεγάλης σκέπτωτας χώρας ἐκείνης, καὶ τώρα εἰς μικρὰ σημάδι
 νὰ φαίνεται, δὲν ἤθελε θαυμάσει λιγώτερον, ὅσον ἐθαύμασεν ὁ ἅγιος
 Σιωῆς θωρώντας εἰς ὀλίγα κόκκαλα νὰ σημαδεύεται ὁ μέγας ἐκεῖνος

14) Ἐξ. δ' 24 ἐξ.

Ἄλέξανδρος. Ἀπ' αὐτὴν λοιπὸν τὴν χώραν ἦσαν οἱ πέντε μάρτυρες. Οἱ ἄλλοι Ἅγιοι πέντε ἀπὸ ἄλλους διαφόρους τόπους τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τὴν Κνωσσὸν Ζωτικός, ἀπὸ τὸ Ἐπίρειον (Πίνορμον) Ἀγαθόπους, ἀπὸ τὴν Κυδωνίαν (Χανία) Βασιλείδης, καὶ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειον Εὐαρέστης καὶ Πόμπιος. Οἱ ὁποῖοι τοῦτοι ἔστρωτας νὰ γροικήσουσι τὸ βασιλικὸν πρό | σταγμα, νὰ προστάσῃ νὰ ἀροῦνται τὸν Χριστὸν τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ νὰ προσκυνῶσι τὰ εἰδῶλα, ὅλοι μὲ θεϊκὴν ἀγάπην κινουῦσι καὶ ἔρχονται ἔμπροσθεν εἰς τὸν Δέκιον, Ἀνθύπατον, Γενεράλην τῆς Κρήτης, καὶ ἔστρωτας νὰ παρασταθοῦσιν ἔμπροστὰ καὶ οἱ Δέκα Μάρτυρες ὡμολογήσασιν Χριστὸν ἑσταυρωμένον τὸν ἀληθινὸν Θεόν. Ὁ ὁποῖος (τύραννος) προστάσσει νὰ δοθῶσιν εἰς τὸ πλῆθος τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐκεῖνος ὅπου ἤθελε φανῆ πλεῦ τιμωρητικὸς εἰς τοὺς Μάρτυρας, νὰ παίρῃ ἀπὸ τὸν Ἀρένην περισσότερα χαρίσματα. Αὐτοὺς λοιπὸν παίρνοντάς τοὺς οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ἐξουσίαν τοὺς ἐπληγῶνασιν, ἐτιμωροῦσαν τοὺς Ἅγίους καὶ τοὺς ἐπεριτριγύριζαν εἰς τοὺς βωμοὺς τῶν εἰδώλων ἢ νὰ θυσιάσουσι ἢ νὰ τιμωροῦνται, ἐμπαιζόμενοι καὶ διωκόμενοι καὶ βασανιζόμενοι τριάντα ἡμέρας ἀπ' ἐκεῖνος τοὺς ἀπίστους καὶ συρόμενοι εἰς ταῖς κοπραῖς, δερνόμενοι, παιζόμενοι, εἰς τύπον τῶν τριάντα χρόνων τῆς ζωῆς ὅπου ὁ Χριστὸς ἔζησεν εἰς τὸν κόσμον.

6. Ἄλλὰ μαθαίνοντας ὁ Δέκιος πῶς ὄχι μόνον δὲν ἐμετασάλευσαν ἀπὸ τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, | ἀλλὰ μάλιστα ἐβεβαιώονταν περισσότερον μὲ τὰ μαρτύρια, προστάσσει καὶ τοὺς φέρονουσιν ἔμπροστὰ του, καὶ ἐπειδὴ εἶχον τὸ φρόνημα καὶ τὸν λογισμὸν ἀμετασάλευτον, ἄν καλὰ καὶ νὰ ἐδέρονταν καὶ νὰ ἐλιθοβολοῦνταν καὶ νὰ ἐκολαρίζονταν καὶ νὰ ἐπίυονταν εἰς τὸ πρόσωπον καὶ νὰ ἐσύρονταν εἰς τὰ κόπρια, ἔμειναν σιερεοὶ εἰς τὴν ὁμολογίαν τοῦ Χριστοῦ, τιμωρηθέντες καὶ στρεβλωθέντες καὶ μὲ ἄλλα βασανιστήρια, λέγοντες, «δὲν ἀροῦμεθα Χριστὸν τὸν Θεὸν ποτέ». Τότες μὲ φοβερὸν ὀφθαλμῶν ὁ Κρητὴς τύραννος θεωρῶντας τοὺς Ἅγίους, ἔλεγε ταῦτα τὰ λόγια: «Ἄνδρες Κρηταί, ἐσεῖς ἀφήκετε τοὺς μεγάλους θεοὺς καὶ προσκυνᾶτε ἕνα Χριστὸν ἑσταυρωμένον, τὸν ὁποῖον οἱ Ἑβραῖοι τὸν ἐσταύρωσαν, ἀλλὰ ἀκούσατέ μου: νὰ προσκυνήσετε τοὺς μεγάλους θεοὺς, νὰ σᾶς δώσω τιμαῖς καὶ δόξαις: μὰ ἀνίσως δὲν θέλετε νὰ καταπεισθῆτε, θέλω σᾶς δώσῃ τόσαις τιμωρίαις καὶ βάσανα ὥστε ὅπου νὰ προσκυνήσετε τοὺς μεγάλους θεοὺς καὶ στανικῶς σας, | ἢ νὰ ἀπολεσθῆτε κακὴν κακῶς». Τοῦτοι οἱ λόγοι ἦσαν τοῦ Δεκίου πρὸς τοὺς Ἅγίους Δέκα μάρτυρας, εἰς τὸν ὁποῖον οἱ Ἅγιοι Μάρτυρες, ὡς ἐνὸς στόματος, μὲ ἰλαρότητα τοῦ προσώπου καὶ ἀνδρείαν τῆς ψυχῆς, ἀποκρίνονται. «ὦ Δέκιε, ἂν ἴσως ἤθελε λείπει ἢ πλάνη τῆς ἀθεΐας ὅπου σκοτεινιάζει τὰ μάτια τοῦ νοῦς σου, δὲν ἤθελες

βλασφημῆσει τοιαῦτα βλάσφημα λόγια, μὰ ἐπειδὴ ἐσκοτίστης τὸν νοῦν, καὶ σκοτεινὰ λόγια λέγεις· καὶ βέβαια, ἐσεῖς οἱ Ἕλληνες ὁμοιάζετε ἐκείνους ὅπου περιπατοῦσι εἰς μίαν στράταν σκοτεινῆν, οἱ ὅποιοι τὰ πράγματα τὰ ἀληθινὰ καὶ παρόντα δὲν ξανοίγουσι καὶ τὰ πράγματα τὰ ψευδῆ καὶ μὴ ὄντα φαντάζονται. Τέτοιας λογῆς καὶ σεῖς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν ἀρηθηθήκατε καὶ τοὺς ψευδεῖς θεοὺς προσκυνήσατε, καὶ ἔχετε τόσην τύφλωσιν, ὥστε ὅπου παίρνετε σκεπάρον καὶ ποιῶνι εἰς τὸ χέρι καὶ εἰς τὸ δάσος πηγαίνοντας διαλέγετε τὸ δένδρον ἐκεῖνο ὅπου οἶσ ἀρομύζει νὰ κάμειτε ἓνα εἶδωλον τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος. Καὶ τότες κόβγοντας τὸ δένδρον ἐκεῖνο | τὸ ἐμισοεκάπατε εἰς φούρους 544 καὶ ἐψήσατε ἄρτους, τὸ ἄλλο ἐμισὸ κάνοντας κάρβουνα ἐψήσατε κρέας ἐφάγατε καὶ ἐχορτάσατε, τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ δένδρου κάνοντας εἶδωλον καὶ βάνοντας εἰς ὑψηλὴν κολώνα ἐγονατίσατε καὶ εἶπετε· «ἐξελοῦ ἡμᾶς, ὅτι σὺ ὁ Θεὸς ἡμῶν». ὦ πλάνη μεγάλη! Τίνος λέγετε, Ἕλληνες, νὰ οἶσ ἀπελευθερώσῃ τὴν ψυχὴν σας; ἐκεῖνου τοῦ ξύλου τοῦ κωφοῦ καὶ ἀναισθήτου καὶ ἀγροίκου, ὅπου ἐσεῖς τὸ ἐπελεκήσατε, ἐκεῖνου λέγετε νὰ οἶσ λυτρώσῃ τὴν ψυχὴν σας; ἐκεῖνο λέγετε πῶς εἶναι Θεός; τὸ ὅποῖον ἐχειροτονήσατε μόνον τὴν ψευδῆ ὀνομασίαν ὅπου τοῦ ἐδώκατε, δίχως τὴν ὅποιαν ἀπομένει ἀνερέργητον, νᾶναι κωφὸν καὶ ἀναισθητόν, καθὼς καὶ πρωτύτερα ἦτον. Ἐσεῖς λοιπὸν πλανᾶσθε, ἀλλὰ ἡμεῖς προσκυνοῦμεν τὸν Σωτῆρα Χριστόν, τὸν Θεὸν ἀληθινόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ὁ Ὅποιος διὰ νὰ μᾶς λυτρώσῃ ἀπὸ τὴν πλάνην ταύτην τῆς εἰδωλολατρείας ἦλθε καὶ ἐγένετο ἄνθρωπος, ὅπως θεωροῦντες ἡμεῖς τὴν ἀνθρωπότητά του καὶ τὰ θαύματα ὅπου ἔκαμε, νὰ φεύγωμεν πᾶσα λογῆς ἄλλον κτίσμα, νὰ προσκυνοῦμεν μόνον τὸν Χριστόν, καθ' ὃ ἄνθρωπον, καὶ διὰ | μέσου τῆς ἀνθρωπότητος καὶ αὐτὴν τὴν θεότητα νὰ προσκυνοῦμεν, εἰς τὸν ὅποῖον ἔχομεν τόσην ἀγάπην, ὅπου ὄχι μόνον 545 μετ' αὐτὰ τὰ μερικὰ πράγματα ὅπου μᾶς τάσσεις, δὲν θέλομεν τὸν ἀρηθηθῆ, μὰ ἀπίνης καὶ νὰ μᾶς ἔτασσεσ ὅλον τὸν κόσμον· διατὶ «τὶ ὠφελήσει ἄνθρωπον ἐὰν ὅλον τὸν κόσμον κερδησῇ καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ;»¹⁰ Παῦσε καὶ εἰς τοῦτο, ὦ τύραννε, νὰ λέγῃς πῶς θέλεις νὰ μᾶς τιμωρήσῃς, διατὶ σοῦ τάσομεν πῶς τιμωρώντας μας; διὰ τὸν Χριστόν, διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, δὲν θέλεις ἡμπορέσῃ νὰ μᾶς κάμῃς μεγαλύτερον καλόν. Καὶ τὰ κολαστήρια ὡς ρόδα τὰ λογιάζομεν καὶ τοὺς δημίους ὡς εὐεργέτας καὶ τοὺς θανάτους ὡς στέφανα, τοὺς ὅποιους θανάτους δὲν θέλεις ἡμπορέσῃ νὰ μᾶς δώσῃς τόσους, ὅσους ἡμεῖς ἐπιθυμοῦμεν νὰ πάρωμεν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ. Παῦσε λοιπὸν ἀπειλῶν μας ἢ ἀν-

¹⁰) Βλ. ἄνωτ.

ταπειλωσόμεθά σοι· μὴ μᾶς φοβερίζεις ἢ σὲ θέλομεν φοβερίζωμεν. Βάλε εἰς τὸν νοῦν σου πῶς ἔχεις τὰ κάμηξ μὲ Δέκα Μάρτυρας, μὲ Δέκα ἄνδρας Κρητικούς, μὲ Δέκα ετοιμασμένους τὰ χύσωμεν τὸ αἷμά μας διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ».

546 7. Ὡς ἐγροί | κησεν ὁ τύραννος τέτοιας λογιῆς στερεοῦς λόγους, ἀποφασίζει τὰ κόψουσι τὰς τιμίας κεφαλὰς τῶν Δέκα Μαρτύρων. Τὴν ὁποῖαν ἀπόφασιν μαθαίνοντάς τὴν οἱ Ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες καὶ θεωρῶντας τοὺς στρατιώτας πῶς ἤλθασιν τὰ τοὺς ἐβγάλουσιν καὶ τὰ τοὺς κόψουσι τὰς κεφαλὰς των, στοχάζοντες πῶς ἤλθεν ἡ ὥρα τὰ τελειώσουν τὸ μαρτύριον, τὰ ἀλλάξουσιν τὸν κόσμον, τὰ ἐνοουθοῦσι μὲ τὸν ἡγαπημένον τους Χριστόν· ἕνας τὸν ἄλλον ἐπαρκαίνα, ἕνας τὸν ἄλλον του ἀκόνιζε, ἐδυναίμωνε καὶ ἐπαρθάρρει· καὶ ὅλοι ἐλέγασι· «Ἴωμεν ἀδελφοί, Ἴωμεν, ἄς πᾶμεν, ἄς ὑπᾶμεν τὰ χύσωμεν τὸ αἷμα τὸ ἰδικόν μας διὰ τὸ αἷμα ἐκεῖνο τὸ θεϊκόν, ὅπου ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον ἔχρυσεν». Τοιαῦτα λέγοντες ἀλλήλοις τὰ χέρια ἐπιάνασιν καὶ, σχῆμα χοροῦ τελειώνοντες, ἔψαλλον χαρούμενοι, φαιδρῶ τῷ προσώπῳ καὶ ἰλαρῶ φωνῇ· «Ὅροι καὶ βουνοί, πεδία καὶ φάραγγες σταλάξατε γλυκασμόν, διατὶ σήμερον δέκα ἄνδρες Κρηταὶ ἠνώθημεν μὲ τὸ αἷμά μας τὰ μαρτυρήσωμεν τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ».

547 8. Φθάνοντες εἰς τὸν διατεταγμένον τόπον, ἔξωθεν ἀπὸ τὴν χώρα, εἰς κάποιον τόπον ὀνομαζόμενον Ἀλώνιον, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκετο πέτρα ἠτοιμασμένη τὰ κοποῦσιν αἱ κεφαλὰι τῶν Ἁγίων, κυκλοφορικῶς περιτριγυρίζοντάς τὴν ἐγονάτισαν καὶ οἱ Δέκα, τὰ χέρια καὶ ὀμματα πρὸς τὸν οὐρανόν, τοιαῦτα ἐπροσηύχοντο. «Πάτερ Ἅγιε ποιητὰ οὐρανοῦ καὶ γῆς, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ καὶ Ἀνθρωπὸς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· εὐχαριστοῦμέν σοι πῶς μᾶς ἠξίωσες τὰ ἐνωθοῦμεν Δέκα Ἄνδρες, τὰ μαρτυρήσωμεν διὰ τὴν ἀγάπην σου, εὐχαριστοῦμεν σοι πῶς μᾶς ἠξίωσας καὶ τὰ κορυμὰ ἐτοῦτα τὰ ἰδικὰ μας τὰ ἐστολίσαμεν μὲ πληγὰς, μὲ δαρμοὺς καὶ αἵματα διὰ τὴν ἀγάπην σου. Εὐχαριστοῦμέν σοι πῶς μᾶς ἠξίωσας τὰ ἐλθῶμεν εἰς τοῦτο τὸ τέλος, ὅπου ἡμεῖς κλίνομεν τὰς κεφαλὰς καὶ ὁ δῆμιος κατεβάξει τὴν σπάθην τὰ κόψῃ τὰς κεφαλὰς μας, διὰ τὴν ἀγάπην τὴν ἰδικήν σου. Ἄν ἡμεῖς Ἰησοῦ Χριστὲ ἐθέλαμεν εὐρεθῆ εἰς τὴν ὥραν ὅπου (σὲ) ἐκρεμοῦσαν ἐπάνω εἰς τὸν Σταυρόν, εἰς τὸν τόπον τοῦ Γολγοθᾶ, κύκλον | ἐθέλαμεν κάμει εἰς τὸν Γολγοθᾶν ἐκεῖνον καὶ κάθε ἕνας ἀπὸ ἡμᾶς τὰ προτείνη τὴν κεφαλὴν του, καὶ ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς Σου τὰ κόβονται, ὥστε μὲ δέκα κεφαλὰς, καὶ μὲ δέκα τρεξίματα αἱμάτων, τὰ στολισθῆ ὁ τόπος ἐκεῖνος. Μὰ ἐπειδὴ ἐκεῖ δὲν ἐτύχαμεν, παρακαλοῦμέν σε, ἡ πέτρα ἐτούτη ὡς ἀναλογῆ τὸν τόπον τοῦ Γολγοθᾶ, καὶ τὸ αἷμα τοῦτο ὅπου

548

θέλει χυθῆ ἑδῶ εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Κρήτης, ἃς καθαρῶς κάθε πλάνη διαβολικῆν, καὶ τὸ ὄνομά σου τὸ Ἅγιον ἑδῶ νὰ δοξασθῆ καὶ ἡ κεφαλαῖς τούταις αἱ δέκα νὰ στέκουσι ἐμπροστὰ εἰς τὸ Βῆμά σου, νὰ ἔχουσι δύναμιν τόσην καὶ θάρρος, ὥστε ὅπου ὅποια ὥρα θέλουσι σὲ παρακαλέσῃ οἱ Κρητικοί, δι' ἀγάπην ἰδικήν μας, καὶ ἀπευχόμενοι, ἃς ἔχουσι τὸ ζητούμενον.

9. Τοιαῦτα λόγια λέγοντες προσευχόμενοι, ἀσπαζόμενοι ἀλλήλους, κάθε ἓνας ἐπροϋεῖνε τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν πέτραν ἐκείνην ἐπάνω, καὶ ὁ δῆμιος ἔκοβγε, ὥστε ἐκοπήκασι καὶ τῶν Δέκα καὶ ἡ πέτρα ἐκείνη | ἐστολισθῆκε κύκλῳ μὲ δέκα κεφαλὰς καὶ μὲ δέκα τρεξίματα αἱμάτων. 549
 Ὡ πέτρα πλέα στολισμένη παρὰ τὸ πλάτος τοῦ οὐρανοῦ, διατὶ ἐκεῖνος μὲ ἐπὶ πλανήτας ἐστολισθῆκε, μὰ ἐσὺ μὲ δέκα στερεὰς κεφαλὰς! Πέτρα πλέα χαριτωμένη παρὰ τὴν πέτραν τοῦ Ζαχαρίου¹⁷, διατὶ ἐκείνη ἦτον στολισμένη μὲ ἐφτὰ ὀφθαλμοὺς, μὰ ἐσὺ μὲ δέκα κεφαλὰς. Πέτρα πλέα τίμια παρὰ τὴν πέτραν τοῦ Μωϋσῆ¹⁸, εἰς τὴν ὁποίαν ἦσαν γραμμῆται αἱ Δέκα Ἐντολαί, διατὶ ἐκεῖ ἐνομοθετῆτον θυσία ἀλόγων ζώων μὰ εἰς ἐσένα ἐτελειώθηκε θυσία λογικῶν προβάτων. Μὲ ταῦτα τὰ στολισματα ἔστωντας νὰ στολισθῆ ἡ Κρήτη, περιχαρῶς ἐσορτάζει τοῦ Κυρίου τὴν Γέννησιν. Ὅμοιον τρόπον, ὡς καθὼς μία δούλη, θέλωντας νὰ δείξῃ χαρὰν εἰς τὸν γάμον τοῦ βασιλέως, ἐβγαίνει εἰς τὸ πεδῖον καὶ μαζεύοντας ἄνθη, πλέκοντας στέφανον, καὶ στολίζοντας τὴν κεφαλήν της, | χαίρειται τὴν βασιλικὴν χαρὰν, τέτοιας λογῆς καὶ ἡ Κρήτη, 550
 διὰ νὰ δείξῃ τὴν χαρὰν της τοῦ Βασιλέως Χριστοῦ, ὅπου γεννᾶται, ἐβγαίνει ὄξω εἰς τὸ πεδῖον, ἄνθη γυρεύοντας νὰ στεφανωθῆ, εὔρε τα Δέκα ταῦτα ἄνθη, τοὺς Δέκα Μάρτυρας, καὶ αὐτοὺς παίρνοντας τους εἰς τοῦ λόγου της, στεφανώνεται καὶ εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ἐσορτάζει, διὰ τοῦτο ὅλος ὁ κόσμος ἐθροαίνεται καὶ βοᾷ: «Κρήτη προεσορτάζει σήμερον Χριστοῦ τὰ γενέθλια διὰ τῶν Ἀθλοφόρων». Τοὺς ὁποίους καὶ ἡμεῖς χρεωφειλιτικῶς δοξάζομεν, ὅπως νὰ ἐπιτύχωμεν δι' αὐτῶν τὴν οὐρανῶν Βασιλείαν. Ἦς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ Κράτος, σὸν Πατρὶ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν. |

¹⁷) Ζαχ. δ' 10.

¹⁸) Ἐξόδ. λβ' 18, λδ' 1 κ.εξ.

B'.

ΛΟΓΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΠΑΛΛΑΔΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ
ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΕΚΑ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΜΑΡ-
ΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ.

1. Ἐνθυμοῦμαι ἐν χάριτι Πνεύματος Ἁγίου ἐκείνην τὴν ὁμό-
ροιαν ὅπου εἶχασιν οἱ πιστοὶ τοῦ Θεοῦ δοῦλοι, οἱ δεκάριθμοι ἐν Κρή-
τη Μάρτυρες, καὶ θαυμάζομαι τὰ θέλουσι τὰ ὁμογνωμονοῦσιν εἰς τοὺς
θανάτους διὰ τὴν εἰς Χριστὸν ἀγάπην. Καὶ ἔστικον ἀγαμέσσον τοὺς καὶ
ἔλεγον· «Ἴδου ὃ δὴ τί καλὸν ἢ τί τεροπνόν, ἀλλ' ἢ τὸ
κατοικεῖν ἀδελφοὺς ἐπὶ τὸ αὐτό»¹⁰. «Ἀδελφοί, ἔλε-
γον, εἰς μίαν γνώμην τὰ εἴμεσθεν, εἰς μίαν ἀδελφότητα καὶ εἰς μίαν
ἀγάπην. Ἄς σταθοῦμεν ὡς λίθοι ἀδάμαντες. Καὶ ὡς ἀδιάσειστοι στύ-
λοι εἰς τὰ κτυπήματα τὰ θανατερά, ὅπου οἱ ἀγνώριστοι τοῦ Θεοῦ εἰ-
δωλολάτραι ἔχουν τὰ μάς κάμουν. Ἄλλὰ καὶ ἄς καθήσωμεν πρῶτον
τὰ συμβουλευθῶμεν διὰ ποῖον ἔχομεν τὰ ἀποθάνωμεν. Οἱ πολλοὶ εἰς
τὸν κόσμον διαλέγουν τὰ ὑπάγουν εἰς τοὺς πολέμους τὰ ἀποθάνουσι διὰ
τὴν ἀγάπην τοῦ βασιλέως τοῦς. Καὶ ἡμεῖς διὰ τὸν βασιλέα μας . . .

2. Ὄθεν ὥσάν ἕκαμαν ταύτην τὴν ἀρίστην βουλὴν, ἀνέβησαν καὶ
οἱ δέκα μὲ μίαν ψυχὴν ὄλοι καὶ μὲ μίαν ἀγάπην καὶ ὁμόροιαν (διατὶ
διαλημὸς ἐγίγνετο τὰ μὴ ἀκούεται τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ), ἐπάνω εἰς τὸ
φοβερόν κριτήριον τοῦ ἡγεμόνος, ὧρα ὅπου ἐν δόξῃ ἐκαθέζετο ὁ ἡγε-
μὼν μὲ συνάθροισμα μεγιστάνων καὶ πολλῶν ἀρχόντων. Καὶ μὲ πολὺν
θάρος ἐσιτάθησαν καὶ οἱ δέκα εἰς τὸ μέσον τοῦ Συνεδρίου. Βλέποντάς
τοὺς ὁ τύραννος πῶς ἐσιτάθησαν χωρὶς φόβον καὶ μὲ πολλὴν τόλμην,
τοὺς λέγει· «τίνας εἶσθε ἐσεῖς καὶ ποῖοι εἶσθε, καὶ ἤλθετε μὲ τόσην
ἀναίδειαν ἐμπροσθέν μου;» Ἀπεκρίθη ὁ Θεόδουλος ὡς γεροντιώτερος.
«Ξένοι εἴμεσθεν ἀνθέντα». Λέγει τοὺς· «καὶ πῶς εἶσθε ξένοι ὅπου
εἶσθε ἀπὸ τὸν τόπον τοῦτον; Νὰ οἱ ἄρχοντες ὅπου σὰς ἠξεύρουσιν·
Ἄρχοντες τοὺς ἠξεύρετε τούτους τοὺς ἀνθρώπους;» Ἀπεκρίθησαν οἱ
ἄρχοντες· «τοὺς ἠξεύρομεν ὑψηλότατε ἀνθέντα, ἐδικοί μας εἶναι». Λέ-
γουν, ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος καὶ οἱ δέκα· «Ἀνθέντα τὰ σώματα ταῦτα
εἶναι ἀπ' ἐδῶ, ἀπὸ τοῦτο τὸ χῶμα ὅπου τὸ ὀρίζει ἡ μεγαλοπρέπειά
σου, καὶ ὁ τῆς Ρώμης βασιλεὺς Δέκιος. Ἀμμή αἱ ψυχαὶ δὲν εἶναι ἀπ'
ἐδῶ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Βασιλείαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ

¹⁰) Ψαλμὸς ιλβ' 1.

ἐπουρανίου Βασιλέως. Ἐκείνου εἵμεσθεν ὑπογεγραμμένοι δοῦλοι, ἐκείνον σεβόμεθα καὶ προσκυνοῦμεν καὶ λατρεύομεν». Ἐνθὺς ἐθύμωσεν ὁ τύραννος· «καλά, κατὰ τὰ λόγια σας νὰ πάθετε. Ἐσεῖς εἴπατε πῶς τὰ σώματα ὀρίζω ἐπειδὴ εἶναι ἀπὸ τὸ χῶμα τοῦτο· τὰ σώματα νὰ ἰδοῦσι εἰ θέλουν πάθει. Ἄκουσον ἐσύ, ὦ δεσμοφύλαξ, τὸ ὀγληγορώτερον ἐκβαλέ τους τούτους καὶ τοὺς δέκα καὶ δέσε τους· καὶ φυλάκωσέ τους». Ἐκαμεν ὁ δεσμοφύλαξ κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ ἡγεμόνος καὶ ἐρυλάκωσε τοὺς Μάρτυρας. Ἀπὸ ταύτην τὴν ὥρην ἀρχίσισαν οἱ τοῦ Θεοῦ ἐκλεκτοὶ δοῦλοι νὰ χαίρουνται, ὅλον συλλογιζόμενοι πῶς ὀγλήγορα ἀνεβαίνοῦσι νὰ ἰδοῦσι τοῦ γλυκνιάτου Ἰησοῦ τὸ κάλλος. Ἐσπευδον δὲ νὰ στολιζονται μὲ προσευχάς, καὶ αὐτὸ μὲ τέχνην, νὰ ἐσιμίζουν μὲ τὸν Θεόν, ὅτι προσευχή ἐστιν ἔνωσις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Καὶ διὰ τὸ νὰ λέγουσιν· «εἰ ὁ Θεὸς μεθ' ἡμῶν, τίς καθ' ἡμῶν»²⁰, ἀλλὰ καὶ δὲν τοὺς ἀρῆγεν ἡ μεγάλη τοῦ Θεοῦ δύναμις μοναχούς, διατί καὶ εἰς τὰ μαρτύρια ἐὰν δὲν ἤθελεν εὐρίσκεσθαι ἐκεῖ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις, δὲν ἦσαν δυνατοὶ οἱ ἀνθρώποι μοναχοὶ νὰ ὑπομένουσι· καὶ τάχα δὲν τὸ ἐδηλοποίησεν ὁ μέγας Θεὸς εἰς τὸν ἴδιον Χριστὸν ἐπάνω εἰς τὸ ὄρος ὅταν ἐπροσηύχετο, ὅπου λέγει ὁ Ἐθαγγελιστῆς Ἀνσκᾶς· «Ὁ φθῆ δὲ ἀὐτῶ ἄγγελος ἀπ' οὐρανοῦ ἐνισχύων ἀὐτόν»²¹. Ἡ καὶ εἰς τὸν προφήτην δὲν προέλεγε· «μετ' ἀὐτοῦ εἰμι ἐν θλίψει· ἐξελοῦμαι ἀὐτόν καὶ δοξάσω ἀὐτόν»²². Ἐκτὸ λοιπὸν εἰς τὴν φυλακὴν ἐράνη ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ τοὺς ἔδειξε τὰ σιέφανα ὅπου ἔχει διὰ τὸς στεφανώση. Εἰπέ των καὶ αὐτό, ὅτι ἀφ' οὗ θέλει τοὺς ἐκβίβουν ἀπὸ τὴν φυλακὴν θέλει στείλῃ τους ἀγγέλους νὰ τοὺς συντροφεύουν.

3. Ἄς συλλογισθῇ ὁ καθ' ἕνας πόσῃ καρδίαν καὶ πόσον θίγρος ἔλαβον οἱ χαριτωμένοι θεράποντες τοῦ Θεοῦ νὰ τρέχουσι εἰς τὸν θάνατον. Δὲν ἐχρειάσθησαν πλέον ἄλλα σιδηρὰ ἱμάτια νὰ ἐνδυθοῦσι, μήτε ὄπλα εἰς τὰς χεῖράς τους νὰ βαστοῦσι, παρὰ τὰ ἰσχυρὰ λόγια τοῦ ἡγαπημένου Χριστοῦ. Τῆς ὥρας ἐκείνης ἠρονήθησαν καὶ τὴν ὀλίγην βρῶσιν ὅπου οἱ ζῶντες ἀνθρώποι ἐχρειάζοντο, ὅτι ἀπὸ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ ὅπου εἶδον ἐχοριάσθησαν. Ἐβλεπον μόνον τὴν νύκτα νὰ περάτη καὶ νὰ φθάσῃ ἡμέρα νὰ τελειώσουν τὴν πραγματείαν τους οἱ ἔμψρονες πραγματευταί. Καὶ οὕτω ὡς ἐξημέρωσεν προστάξας ὁ ἡγεμὼν τοὺς ἐκβαλαν ἀπὸ τὴν φυλακὴν, ἔλαβον δὲ καὶ σχοιρία νὰ τοὺς δένουν. Οἱ

²⁰) Ρωμ. η' 31.

²¹) Λουκ. κβ' 43.

²²) Ψαλμ. γ' (90) 15.

δὲ ἅγιοι στρεφόμενοι πρὸς αὐτοὺς καὶ ὡς μνητηρίζοντες ἔλεγον· «αἱ ἄνθρωποι τί εἶναι καὶ αὐτὰ τὰ δεσμίματα ; Ἡμεῖς ἐπεθυμοῦμεν, ἔξυπνοι ὄντες ὄλην τὴν νύκτα, πότε γὰρ ξημερώσῃ γὰρ τρέξωμεν μοναχοὶ μας εἰς τὸν αὐθέντην σας γὰρ ζητήσωμεν τὴν ἀπόφασιν τοῦ θανάτου, καὶ σεῖς μᾶς δένετε διὰ τὰ μὴ φύγωμεν ; Ἄνθρωποι ἀφῆτε τὰ δεσμίματα καὶ μόνον ἀκολουθήσατε μας». Τρέχουν τοῖνυν μὲ πᾶσαν σπουδὴν καὶ πόθον καὶ πρῶτα ἀρχίνισαν αὐτοὶ μὲ πολλὴν τόλμην· «ἤξεύρεις διατι ἤλθομεν ἐδῶ ἐμπροσθέν σου; διὰ τὰ σοῦ ζητήσωμεν τὴν ἀπόφασιν τοῦ θανάτου. Μὴν ἀρχίνισῃς πάλιν γὰρ μᾶς λέγῃς τῆς ματαίας ζωῆς, διατι μόνον περιῶ ἢ ὄρα καὶ ἀπομένεις εἰς τὸν κόπον. Ὅσα καὶ ἂν λογιάζῃς καὶ λέγῃς τοῦ ἀνέμου λόγια εἶναι μόνον εἰπέ τὸ τέλος γὰρ ἔβγῃς ἀπὸ τὴν ἔγροισαν». Ὡς εἶδε τὸ ἀμετάθετον τῆς γνώμης τῆς σταθεροῦς καὶ ἁγιοπλάστου, ἔκαμε τὴν σκληρὰν καὶ ἀπάνθρωπον ἀπόφασιν τῶν κολαστηρίων καὶ τοῦ θανάτου, καὶ κρατεῖ τὸν ἀρχικολαστὴν καὶ μετὰ θυμοῦ καὶ μῆνιδος πολλῆς τοῦ λέγει· «λάβε τούτους τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους καὶ δέσε τους ὀπισθεν τῶν ἀλόγων καὶ εἰς καθ' ἓνα ἔχε δύο δημίους μὲ ιεῖρα τῶν βοῶν γὰρ τοὺς δέρονουν ἀπαραμυθῆτως. Ἄς θέλημα καὶ τοῦ κοινοῦ λαοῦ, ὁποῦ ἔχουν γὰρ ἀκολουθοῦν, πύσματα καὶ περιελάσματα καὶ κτηπήματα καὶ ἄλλα διάφορα ἐβρίσματα γὰρ τοὺς κάμνουσι, μόνον ὅσον γὰρ μὴ τοὺς θανατώσουσι. Βάλε καὶ ἓνα διαλαλητὴν ἐμπροσθεν καὶ ἄλλον ὀπισθεν γὰρ κηρύττουσιν. Ὅποιος εἶναι ἀπειθὴς εἰς τὸν βασιλέα καὶ ὀπειος ἀναφέρει τοῦ Ναζωραίου Χριστοῦ τὸ ὄνομα καὶ γὰρ πιστεῖη εἰς αὐτόν, αὐτὰ τὰ ὅμοια καὶ χεῖρονα γὰρ πάσῃ. Ἀπὸ κάμε εἰς πολλὰς ἡμέραις· ἔπειτα γὰρ μοῦ δώκης λόγον».

4. Ἐκραξε καὶ ὁ γλυκὴς Ἰησοῦς Χριστὸς τοὺς ἄγιους αὐτοῦ Ἀγγέλους τοὺς ἑπηρέτας τῆς ζωῆς καὶ δροσιότητας τῆς ψυχῆς· «σύρατε Ἄγγελοι μου φαιδροί, λαμπάδες τοῦ κάλλους τοῦ προσώπου μου. Ἀξιάσαστοι λειτουργοὶ τῆς τρισακτίου θεότητος, πιστοὶ τελεσιουργοὶ τῶν θείημάτων μου· συνδοεῦσατε τοὺς δούλους μου τοὺς καλοὺς, τοὺς ὄλη ψυχῇ φιλῶντας τὴν ἀγάπην μου, τοὺς Μάρτυρας τῆς ἀληθείας τοὺς βασανιζομένους, αὐτοὺς ὁποῦ τὸν κόσμον ἐμίσησαν, τὰς σάρκας τους κατεφρόνησαν, ἀπὸ τὸν πολὺν ἔρωτα ὁποῦ ἔβαλαν εἰς τὴν ψυχὴν τους, γὰρ σᾶς συντροφεύουσιν ἐν οὐρανοῖς. Τοὺς δαίμονας ἰσχυρωτάτως ἐπολέμησαν· συντροφεύσατέ τους. Πολλοὶ σταθῆτε εἰς τὸν καθ' ἓνα καὶ τοὺς πληγαῖς τους σφουγγίζετε. Ἐλαφρύνετε τοὺς πόθους των. Ἐνθὺς ὁποῦ γὰρ παρασταθῆτε σιμά τους, δεῖξετέ τους τὰ πρόσωπά σας, μὲ πολλὴν ἰλαρότητα. Εἰς ὕλαις ταῖς στραταῖς παρηγοῶντε. Ἐκεῖνα δὲ τὰ λιθοβολίσματα ὁποῦ οἱ μωροὶ παῖδες τῶν ἀπίστων θέλουσι κάμνου ἐπάνω εἰς τοὺς πεπιστευκότας τῷ Ἀγίῳ μου Ὄνόματι, κάμετε μὲ τὴν

ἀόρατόν σας δύναμιν νὰ κατακυπῶνται ἐπάνω εἰς τοὺς λιθοβολοῦντας. Ὅμοίως καὶ τὰ πτύσματα νὰ στρέφονται εἰς τὰ προσώπια τους, μὲ ραβδιά ἕνας τὸν ἄλλον νὰ κυπῶνται καὶ φθάνει ὁ πολὺς πόνος τοῦ ἀλογοσύρματος εἰς τοὺς Μάρτυράς μου».

5. Λόξα τῷ Ὑπεραγίῳ Θεῷ, προτύτερον ἔφθασαν οἱ Ἄγγελοι εἰς τοὺς Ἁγίους Μάρτυρας παρὰ νὰ τοὺς δένουσιν οἱ δῆμιοι ὀπίσω ἀπὸ τὰ ἄλογα, καὶ ἐδῆς ἐχαρίτωσαν τοὺς Ἁγίους νὰ τοὺς ἴδοῦσι. Καὶ τὰ ὅσα ἐπρόσταξεν ὁ μέγας Ἰησοῦς πανευλαβῶς τὰ ἐτελειούργουν. Καὶ ἦν τὸ θαῦμα ἐξαίσιον διὸ ἔσουραν τὰ ἄγρια ἄλογα τοὺς Ἁγίους καὶ ἐξεσχίζονταν ἢ σάρκαις τους ἐπάνω ἐν ταῖς πέτραις καὶ εἰς τὰ ξύλα. Καὶ τὸ βαρύτερον οἱ δῆμιοι μὲ νεῦρα βοῶν εἰς τὰς αὐτὰς σάρκας τὰς πεπληγωμένας. Οἱ δὲ Ἅγιοι λαβόντες τὴν χάριν ἔβλεπον τὴν φωτεινὴν λαμπρότητα τῶν Ἀγγέλων καὶ συνανύμουν τὸν Θεὸν ὀμοῦ μὲ τοὺς Ἀγγέλους, ἤκουεν δὲ ὁ λαὸς τὸν ὕμνον τῶν Ἁγίων, ἀμὴ τῶν Ἀγγέλων ὄχι. Ὅλην τὴν δόξαν τῶν Ἁγίων Ἀγγέλων ἔβλεπον οἱ τρισμάκαρες, τοὺς δὲ ἀνθρώπους ἀμυδρῶς πῶς τοὺς ἔβλεπον ὡς ἀσθενεσιότατους μύρμηκας. Τὰ δὲ κολαστήρια ὅπου τοὺς ἐκυπῶσαν τόσον τὰ ἐμέτρον, ὡσὰν νὰ ἐκυπῶσαν εἰς ξένα σώματα. Δὲν ἐβασάνιζαν τὰ ἅγια ἐκεῖνα σώματα τῶν Ἁγίων εἰς μίαν καὶ μόνην ἡμέραν, ἀλλὰ εἰς πολλὰς, ὅλον διὰ τὰ βλέπη ὁ κοινὸς λαὸς καὶ νὰ φοβᾶται νὰ στέκονται εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν τοσοῦτον φόβον, ρίζαις πολλαῖς καὶ μεγάλαις ἐφρυτεύθησαν τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ πίστεως μὲ τὰ τίμια αἵματα τῶν Δέκα αὐτῶν Μαρτύρων καὶ ἀνεβλάστησαν ὕστερον πολλοί. Ἦγουν ὁ φόβος ἐκεῖνος τῶν κολαστηρίων ἐρίζωνεν εἰς ταῖς καρδίαις τῶν ἀπίστων περισσότερον ἀγάπην τοῦ εὐλογημένου Χριστοῦ παρὰ μῖσος καὶ ἐμαρτύρησαν πολλοὶ διὰ τὸν γλυκὴν Ἰησοῦν τὸν Σωτήρα τοῦ Κόσμου.

6. Ἐπέρασαν ἡμέραι πολλαί. Εἶδεν καὶ ὁ τύραννος πῶς δὲν κατορθώνει τίποτε εἰς τὸ ἀσεβὲς αὐτοῦ θέλημα, ἔκραξε τὸν ἀρχηγὸν τῶν δημίων. Ἐρωτᾷ τον τί ἐπόκαμες μὲ τούτους τοὺς ἀποστάτας. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν. Ὑψηλότατε αὐθέντα, τίποτε δὲν ἐκάμαμεν. Ὅλα τους τὰ αἵματα ἐχύσαμεν, ἄλλο τι δὲν ἐφώναξαν παρὰ ἔψαλλον καὶ εἰς ἡμᾶς ἔλεγον· βαρεῖτε τὸ ὀγληγορώτερον νὰ ἀποθάνωμεν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ σταυρωθέντος ὑπὲρ ἡμῶν Χριστοῦ. Τότε ἐπρόσταξε νὰ τοὺς πηγαίνουσιν εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης, νὰ κόψουν τὰς κεφαλὰς των, καὶ κατὰ τὴν προσταγὴν τοῦ κρατοῦντος ἔλαβον αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐσύρναν, διότι δὲν ἐδύνουνταν νὰ σταθοῦν εἰς τὰ ποδάρια. Ἐκεῖ ἦτον τὸ πλέα ἐξαίσιον ὅπου ὡσὰν ἐκεῖνοι ὅπου νὰ εὔρουν θησαυρὸν τινα ἔριον κάμνουσι ποῖος νὰ προαρπάσῃ τὴν πλουσιωτέραν καὶ περισσοτέραν μοῖ-

ραν, τοιουτοτρόπως ὅλοι τους καὶ οἱ δέκα μὲ καθαρὰν φωνήν· ἔλα εἰς ἐμὲ πρῶτον ὅτι εἶμαι γεροντιώτερος ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ τουταυτὸ καὶ οἱ ἄλλοι. Ἐκόψασι τὰς ἁγίας ἀδτιῶν κεφαλὰς. Ἐδῶ ἄς σταθῆ ὁ καθ' ἕνας καὶ συλλογιζόμενος ἄς εἰπῆ· εἰς μετάνοιαν ἐν ὅς ἁμαρτωλοῦ γίνεται μεγάλη χαρὰ ἐν ὁδῶν οἷς²³, ἀμμή εἰς τὸ χαριτωμένον τέλος δέκα καθαρῶν καὶ δικαίων ἀνθρώπων καὶ μάλιστα Μαρτύρων ὅποῦ καὶ τόσαις ἡμέραις ἐτυραννήθησαν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ ἔλαβον καὶ τοιοῦτον κατησχυμμένον θάνατον, ὡσὰν τί χαρὰ, τί ἀγαλλίασις, τί λογιῆς ὕμνοι καὶ εὐχαριστίαι νὰ ἔγιναν ἐκείνη τῇ ἁγίᾳ ὥρᾳ.

7. Δὲν εἶναι δυνατὸν μὲ χεῖλη ἔνοχα νὰ περιγράψωμεν, εἰ μὴ μόνον καὶ ἡμεῖς νὰ παρακαλοῦμεν τὸν πανοικτίρομον Κύριον τοῦ ἀγαθοῦ τέλους τῆς μετανοίας νὰ μᾶς ἀξιώσῃ ὅπως νὰ ἀναβῶμεν εἰς τὴν αὐτὴν δόξαν, ὅτι εἶναι εἷ τόπος καὶ διὰ ἡμᾶς, καὶ συνδοξασθῶμεν μὲ τούτους τοὺς Μακαρίους Μάρτυρας, αἰνοῦντες καὶ εὐλογοῦντες τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν σὺν τῷ Πατρὶ αὐτοῦ τῷ ἀνάρχῳ καὶ τῷ παραγίῳ Πνεύματι.

²³) Λουκ. ιε' 7.

ΤΑ ΕΓΚΩΜΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΑΙ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΠΑΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑΙ
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ
ΑΓΙΩΝ ΔΕΚΑ ΚΡΗΤΗΣ

Διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐγκωμίων τοῦ Θεοδώρου καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ συμπληροῦται ἡ δημοσίευσις ὄλων, καθ' ὅσον γνωρίζω, τῶν σωζομένων καὶ ἀνεκδότων μέχρι τοῦδε κειμένων περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἀγίων Δέκα πλησίον τῆς Γορτύνης. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑπολείπεται πλέον εἶναι νὰ γραφῇ ἰδιαιτέρα μελέτη διαπραγματευομένη τὰ πρὸς τὸ μαρτύριον αὐτὸ συνδεόμενα θέματα καὶ συνθέτουσα τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα.

Ἐκ τῶν δύο ἐκδιδομένων ἐνταῦθα κειμένων τὸ ἐγκώμιον τοῦ Θεοδώρου Παλλαδᾶ παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὰς πηγὰς αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὁποῖον συνετέθη. Ὁ συγγραφεὺς ἐγνώριζε καὶ ἐχρησιμοποίησε τὸ ἐγκώμιον Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου¹: Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθυλάτου τῆς Κρήτης, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Θεόδωρον Παλλαδᾶν² καὶ κατὰ τὸν Συμεῶνα ἦτο Δέκιος³, ἐνῶ κατὰ τὴν Ἀφήγησιν⁴

¹) M i g n e, PG. 116, 566-574. Τὸ κείμενον χρειάζεται νὰ ἐπανεκδοθῇ, διότι ἡ εἰς Migne ἐκδοσις, βρισθούσα τυπογραφικῶν λαθῶν καὶ γενομένη ἐπὶ τῇ βάσει τυχαίως ἐκλεγέντων κωδίκων, εἶναι ἀτελεστάτη.

²) § 4 «Καὶ ἐδῶ ἀνθύπατος Δέκιος».

³) M i g n e, ἐνθ' ἀν. 568.

⁴) § 2, 3. Ἐκδοσις P i o F r a n c h i d e' C a v a l i e r i, «Studi e testi», 125, 1946, 6-40. Καὶ τοῦ κειμένου τούτου χρειάζεται νέα ἐκδοσις δι' ἀντιβολῆς καὶ τῶν ἄλλων δύο μὴ χρησιμοποιηθέντων ὑπὸ τοῦ Franchi de' Cavalieri κωδίκων, Chalciensis 88 καὶ Torinensis 80. Τὴν σωζομένην ταύτην ἀφήγησιν ὁ Cavalieri τὴν χρονολογεῖ ἀορίστως «certo non dopo l' VIII secolo». Νομίζω ὅτι terminus ante quem εἶναι τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου (πρβλ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Γ', 1949, 89) καὶ terminus in quo ἡ μνεῖα τῶν ἐπισκοπῶν εἰς 11, 4. Ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀφηγήσεως ἀναφέρει ὡς ἐπισκοπὰς ἰδρυθείσας ὑπὸ τοῦ Τίτου, ἐπιπλέον τῆς Γορτύνης, τὰς Κνωσοῦ, Χερρονήσου, Ἰεραπύτνης, Ἐλευθέρνης, Λάππης, Κυδωνίας, Καντάνου καὶ Κισσάμου. Ἡ πληροφορία αὕτη βεβαίως δὲν ἔχει ἱστορικὴν βάσιν, διότι προφανῶς ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀφηγήσεως ἀνάγει εἰς Τίτον τὰς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπαρχούσας ἐπισκοπὰς: ἡ παράδοσις δὲν ἀναφέρει ἀριθμὸν ἐπισκοπῶν ἰδρυθεισῶν ὑπὸ τοῦ Τίτου (Παῦλος, πρὸς Τίτον 1, 6 «καταστήσης ἀνὰ πόλεις πρεσβυτέρους ὡς Εὐσέβιος III, 4, 5 τῶν ἐπὶ Κρήτης ἐκκλησιῶν» [M i g n e, PG. 20, 220], Θεόδωρος III, 3 Κρητῶν ὁ Τίτος [M i g n e, 82, 804], Μηνολόγιον

καὶ τὸν Ἄνδρῆαν ἦτο Πλατίμαιος^δ, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀμφοτέρου ὑποδίδουν τὴν ἀπάντησιν πρὸς τὸν ἀνθύπατον ὄχι εἰς τὸν Θεόδουλον, ὅπως ἢ Ἀρήγησις^ε καὶ ὁ Ἰούχιος^ζ,

Βασιλείου Migne, 117, 601 *ἐπίσκοπος χειροτονηθεὶς ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἀπεστάλη εἰς Κρήτην*, *Menologium anonymi Byzantini: προβαλλόμενος ἐπισκόπου, πρεσβυτέρους τε καὶ διακόνους χειροτονήσας* I, a t y s e v B., II, Petropoli 1912, 318. Δὲν γνωρίζω πόθεν ἀρυσθεὶς τὴν πληροφορίαν ὁ F a s c h e r E., Titus RE², VIA 1584 ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Τίτου ὡς ἐπὶ κεφαλῆς δώδεκα ἐπισκόπων). Θεωρῶν ἀπίθανον τὴν ἐρμηνείαν, ὅτι, ὑπαρχουσῶν καὶ ἄλλων ἐπισκοπῶν εἰς τὴν νῆσον, ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀφηγήσεως θὰ ἀνέφερε μόνον τὰς ὡς ἄνω ἐννέα, νομίζω ὅτι τὸ κείμενον ἐγράφη καθ' ἣν ἐποχὴν ὑπῆρχον ἐννέα ἐπισκοπαί, συνελπῶς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τῶν ὀκτώ ἐπισκόπων Κρήτης εἰς Λέοντα τὸν Α' (ἐπισκοπαὶ Γορτύνης, Συβρίτων, Ἴεραπύτνης, Κνωσοῦ, Λάππης, Χερσονήσου, Καντάνου, Κυδωνίας. Schwarz E., Acta consiliorum oecumenicorum II, 5, 1936, 97) καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἀνίγεται ὁ εἰς Parisinus Graecus 1555 Α παραιθέμενος κατάλογος 12 ἐπισκοπῶν (Ἀρκαδίας, Κνωσοῦ, Χερσονήσου, Σιτείας, Ἴεράου Πέτρας, Συβρίτου, Λάμπης, Καντάνου, Κισσάμου, Κυδωνίας, Ἐλευθέρου καὶ Γορτύνης ὡς μητροπόλεως. Κονιδάκη Γ., Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, Ἀθήναι 1934, 94)—προϋποτιθεμένου βεβαίως ὅτι ἡ αὔξησις τῶν ἐπισκοπῶν ἐγένετο προοδευτικῶς. Νομίζω ὅτι οὐδεμία δυσκολία ὑπάρχει νὰ δεχθῶμεν ὡς πιθανωτέραν χρονολογίαν τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Πρὸς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν ἀντιτίθενται ἄλλα στοιχεῖα, οὔτε γλωσσικὰ οὔτε ἱστορικά, ἐκ τῆς Ἀφηγήσεως. Περὶ δὲ τῶν ἀναπτυχθεισῶν περὶ τὸν ἀπόστολον Τίτον παραδόσεων πρβλ. I. i p s i u s R. A., Die apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden II (Braunschweig 1884) 401 κ.έ. καὶ H e n n e c k e E. d., Neutestamentliche Apokryphen (Tübingen 1924) passim.

^δ) § 7, 2. Ἐκδοσις Λαούρδα Β., «Κρητικά Χρονικά» Γ, 1949, 108. Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει δύο χειρογράφων τοῦ ἐνάτου πρὸς τὸν δέκατον αἰῶνα. Ἐκ τῶν ὑστέρων διεπίστωσα ὅτι καὶ τρίτον χειρόγραφον ὑπάρχει, πολὺ μεταγενέστερον ὁμοῦς: Σακελλίωνος Ἰωάννου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος (Ἀθήναι 1892) 186, κῶδιξ 1048 (ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος).

^ε) § 5, 2.

^ζ) Στ. 99. Ἐκδοσις Ψαλιδάκη Εὐγ., «Κρητικά Χρονικά» Β, 1948, 573. Τὸ κείμενον, διασωθὲν εἰς ἓν μόνον χειρόγραφον, τοῦ 11. αἰῶνος, μετὰ πλείστων λαθῶν, ἐξεδόθη ὑποδειγματικῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀρκαδίας κ. Εὐγενίου Ψαλιδάκη. Λόγῳ τῆς στενῆς σχέσεως μεταξὺ τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ κειμένου αὐτοῦ (πρβλ. F r a n c h i P i o d e' C a v a l i e r i, ἐνθ' ἄν. 26) εἶναι δυνατὸν νὰ γίνοντο διορθώσεις τινές· οὕτω π.χ. εἰς Ἡσυχιον στ. 57 κ.έξ ἀντὶ «καὶ περιήγοντο μὲν κακοχούμενοι καθ' ἕκαστον τῶν ἐν τῇ πόλει βωμῶν ἐλκόμενοι βία σπείθειν τε τούτους μαροφαγεῖν» γραπτέον «καὶ περιή-

ἀλλὰ εἰς ὅλους μαζί⁹. Γινῶσιν τοῦ Συμεῶνος προϋποθέτει ἐπίσης καὶ ἡ μνεία τοῦ τόπου τοῦ μαρτυρίου, Ἄ λ ὠ ν ι ο ν⁹. Τὸ Ἄλώνιον ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν Ἀφήγησιν¹⁰, ἐπειδὴ ὁμως δὲν ὑπάρχει ἄλλο στοιχεῖον ἀποδεικνύον ὅτι ὁ Θεόδωρος Παλλαδῆς ἐγνώριζε τὴν ἄλλως εἰς πολὺ περιορισμένον ἀριθμὸν χειρογράφων διασωθεῖσαν Ἀφήγησιν¹¹, ὁρθὸν εἶναι νὰ συμπεράνωμεν ὅτι καὶ ἡ πληροφορία αὕτη ἐλήφθη ἐκ τοῦ Συμεῶνος. Ἀντιθέτως ὁμως ἀπὸ ἄλλην πηγὴν, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Συμεῶνα, προέρχεται ἡ μνεία τῶν ὀνομάτων τῶν μαρτύρων εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Θεοδώρου Παλλαδῆ¹². Ἡ Ἀφήγησις¹³ καὶ ὁ Ἡσύχιος¹⁴ παραθέτουν καὶ αὐτοὶ τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων, ὁ Θεόδωρος Παλλαδῆς ὁμως ἐστηρίχθη ὄχι εἰς αὐτούς, ἀλλὰ εἰς τὸ περὶ τῶν Ἀγίων Δέκα σχετικὸν σημεῖωμα ἐκκλησιαστικῶν μηνολογίων τῆς ἐποχῆς του. Τοῦτο εἶναι προφανὲς ἀπὸ ἀντιστοιχίαν ὑπάρχουσαν μόνον μεταξὺ τῶν μηνολογιῶν αὐτῶν καὶ τοῦ Θεοδώρου Παλλαδῆ: κατὰ μὲν τὴν Ἀφήγησιν¹⁵, τὸ Μηνολόγιον Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ Μηνολόγιον Βασιλείου ἐκ τοῦ Ἡρακλείου ἦτο μόνον ὁ Εὐδέρστος,

γογοτὸ μὲν κακοχρηστέοι καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐν τῇ πόλει βιωμῶν ἐλκόμενοι βίβη σπένδειν τε τοῖσι καὶ μαροφαγεῖν». 6) ἀντὶ θυμὸν γραπτέον θυμοῦ. 7) ἀδιοχειρίαι. 7δ) βλασφημίαι εἰς. 77 <καὶ> 90 ἀλαώσεως. Διορθώσεις εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουσι καὶ ἄλλαι, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐλόγον νὰ γίνῃ διακρίσεις μεταξὺ τῶν σφαλμάτων τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν σφαλμάτων τοῦ ἀντιγραφέως. Terminus post quem διὰ τὸ κείμενον τοῦ Ἡσυχίου εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τῆς Ἀφήγησεως, terminus ante quem Συμεῶν ὁ Μεταφράστης καὶ ἴσως ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, ὁ ὁποῖος πάντως δὲν τὸ ἐγνώριζεν. Τὰ ὄρια αὐτὰ καὶ ἡ γλῶσσα ἐπιτρέπουσι τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἔργου μεταξὺ 6 καὶ 9. αἰῶνος.

⁹) Συμεών, Migne, ἐνθ' ἄν. 572 «ὥσπερ γὰρ ἐκ συνθήματος πάντες μίαν αἴρουσι ὁμοῦ τὴν φωνήν» ∞ Θεοδώρου Παλλαδῆ, «ὡς ἐνὸς στόματος ἀποκρίονται».

⁹) Θεοδώρου Παλλαδῆ, § 8 «εἰς κάποιον τόπον ἐπονομαζόμενον Ἄλώνιον».

¹⁰) § 9, 1 «εἰς τὸ καλούμενον μέχρι τοῦ νῦν Ἄλώνιον». Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ δύο σχετικαὶ πρὸς τὸ Ἄλώνιον ἀρχαιολογικαὶ πληροφορίαι εἰς τὴν Ἀφήγησιν: ἄμέσως μετὰ τὴν διὰ ξίφους ἐκτέλεσιν των οἱ Δέκα Μάρτυρες ἐτάφησαν ἀπὸ ἄλλους ὁμοθησκούς των «ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ». Εἰς τὸ ἴδιον μέρος κατόπιν ἐκτίσθη ναὸς «ἐν τῷ μετὰ ταῦτα κτισθέντι ἀγίῳ ναῷ, ἔνθα τὸν τῆς ἀφθαρσίας στέφανον ἀνεθήσαντο». 10, 3 καὶ 4. Ἀργότερα ὁμως σὶ σοροὶ των μετεφέρθησαν «ἐν τῷ τῆς πόλεως κομητηρίῳ» 12, 2 καὶ Ἡσύχιος 134.

¹¹) «Κρητικά Χρονικά» Γ, 1919, 86.

¹²) § 5.

¹³) § 3, 4.

¹⁴) στ. 53.

¹⁵) § 3, 4. Πρβλ. καὶ Ψαλιδάκη ν Εὐγ., ἐνθ' ἄν. 575.

κατὰ δὲ τὰ συνήθη λαϊκώτερα καὶ μεταγενέστερα μηνολόγια καὶ κατὰ τὸν Θεόδωρον Παλλαδῶν ἐκ τοῦ Ἡρακλείου ἦτο ἐπίσημ; καὶ ὁ Πόμπιος¹⁰.

Πλὴν τοῦ Συμεῶνος, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὁ Θεόδωρος Παλλαδῶς ἐγνώριζεν καὶ ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸ ἐγκώμιόν του τὸ ἐγκώμιον

10) Νικολδήμου Ἀγιορείτου, Ὁ Συναξαριστής Α, 397 καὶ Ψαλιδάκη, ἐνθ' ἀν. 575. Ἐπειδὴ τὰ κείμενα τῶν Μηνολογίων Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βασιλείου εἶναι δυσεύρετα εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὰ παραθέτω αὐτοῖσια:

Μηνολόγιον Κων/πόλεως

Οἱτοὶ ἦσαν ἐπὶ Λεκίου τοῦ βασιλέως ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ, οὐκ ἐκ μιᾶς πόλεως, ἀλλ' ἐκ διαφόρων τῆς νήσου μερῶν ἐπῆρχον γὰρ ἀπὸ μὲν τῆς μητροπόλεως Γορτίνης πέτρι, Θεόδουλος, Σατορνῆτος, Εὐπορος, Γελάσιος καὶ Εὐνικιανός, ἀπὸ δὲ Κνωσοῦ Ζωτικός, ἀπὸ δὲ τοῦ ἐπειείου Λεοβένης Πόντιος καὶ ἐκ τοῦ ἐπειείου Πανόρημου Ἀγαθόπους, ἐκ δὲ Κυθωνίας Βασιλίδης καὶ ἀπὸ Ἡρακλείου Ἐθάρατος. Οἱτοὶ παρὰ τῶν ἀπίστων τῷ τῆς νήσου ἄρχοντι παρεδόθησαν, ὁ δὲ τῷ δήμῳ ἐπέωσεν κατὰ τοὺς βωμοὺς τῶν εἰδώλων περιάειν αὐτοὺς καὶ μὴ θύοντας παρτοίως ἀκίχουσαι. Ἐπὶ δὲ τριάκοντα ἡμέρας ὑπὸ τῶν ἀτάκτων καὶ ὑβριστῶν περιελανθόμενοι καὶ παιζόμενοι καὶ τυπόμενοι καὶ λιθολεστούμενοι καὶ κολαφιζόμενοι καὶ ἐμπνόμενοι καὶ κατὰ γῆς ἐν κοιλίαις ἐλκόμενοι, ἕσπερον, προκαθεζόμενος τοῦ δικαστοῦ, ὡς ἀνένδοτον εἶχον τὸ φρόνημα καὶ τὴν πίστιν τὴν εἰς Χριστὸν ἀσφαλῆ, στρεβλωθέντες καὶ δειναῖς εἰέροις βασάνοις ἐξεασθέντες, τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν. Τελεῖται δὲ ἡ αὐτῶν σάναξις ἐν τῷ μαρτυρείῳ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, πλησίον τῶν Ἰλακιδίας.

Πρβλ. Propylaeum ad acta Sanctorum Novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adjectis Synaxariis selectis, opera et studio Hippolyti Dehaye, Bruxellis 1902, 337-340.

Μηνολόγιον Βασιλείου

Οἱτοὶ ἦν ἐπὶ τῆς βασιλείας Λεκίου ἐν τῇ νήσῳ τῆς Κρήτης, οὐκ ἀπὸ μιᾶς πόλεως, ἀλλ' ἐκ διαφόρων μερῶν καὶ ἀπὸ μὲν τῆς μητροπόλεως Γορτίνης ἦσαν πέτρι, Θεόδουλος, Σατορνῆτος, Εὐπορος, Γελάσιος, Εὐνικιανός, ἀπὸ δὲ Κνωσοῦ Ζωτικός, ἀπὸ δὲ τοῦ ἐπειείου Λεοβένης Πόντιος, ἐκ δὲ τοῦ Πανόρημου Ἀγαθόπους, ἀπὸ δὲ Κυθωνίας Βασιλίδης καὶ ἀπὸ Ἡρακλείου Ἐθάρατος. Οἱτοὶ κρατηθέντες παρὰ τῶν ἀπίστων τῷ τῆς νήσου ἄρχοντι παρεδόθησαν, ἐκεῖτο; δὲ τῷ πλήθει τοῦ λαοῦ προσέταξεν ἵησαι αὐτοὺς καὶ περιάειν εἰς τοὺς βωμοὺς τῶν εἰδώλων καὶ εἰ μὴ θύσουσιν, λιθορῶς ὡς θέλουσιν αὐτοὺς τιμωρήσασθαι ἐπὶ τριάκοντα δὲ ἡμέραις περιελανθόμενοι, παιζόμενοι, τυπόμενοι, λιθοβολούμενοι, κατὰ γῆς ἐν κοιλίαις σπόμενοι, ἕσπερον τοῦ ἄρχοντος προκαθίσαντος ἐνώπιον αὐτοῦ ἀπεκεφαλίσθησαν, εὐχαριστοῦντες μέχρι τέλους τῷ Θεῷ.

Πρβλ. Il menologio di Basilio II (cod. Vaticano Greco 1613) I Testo, Turin 1907 (Codices e Vaticanis selecti, vol. VIII) 269 καὶ Siraprie der Nersesian, Remarks on the date of the Menologium and the Psalter written for Basil II, «Byzantion» XV, 1940/41, 104-125.

Τὸ Μεγεθύριον τῶν Ἁγ. Δέξα. Μικρογραφία ἐκ τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου II (Cod. Vatic. Graecus 1613)

+ ΜΗΝΙ ΤΩ, ΑΥΤΩ ΚΓ:

 μρ τῆριον τῶν ἀ
 γίων δέκα μαρτύ
 ρων τῶν ἐν κρήτι·
 ἄλλο μὲν αἰοπιτ
 θρὺλλε μέγας διδ
 εῖ τοσμήτησ· ὁ μὲ
 τὸ κάλλος· ὁ δὲ τὸ
 μέσσοσ· καὶ ὁ μόν
 τείχη καὶ λιμένασ·
 ὁ δὲ τῶν ὠροῦν τῶν
 κρασίμ· καὶ τὸ τῶν
 καρπῶν ἀφορομ·
 ἐγὼ δὲ ὁ παρ τα
 τῶν αμικῶ· καὶ
 ἡρμόμη ἀξίση εἰ
 ποιμι τοῦ ταῦτησ δη
 μουργῶν φοραμ· ταῦ
 τημ ὑπο τῶν ἄλλω
 ἄρω· τίσ δη ἔτοσ
 ὁ καρπὸσ ἵτισ ὅτο

σὺ τοσ τῆσ ἡθῶν κός
 μοσ· τίσ ἄσροσ· ἡ
 ὁ θῶσ τῶν μαρτύρῶ
 χοροσ· ὁ ὅπα μόν μὲ
 ἀριθμοσ· τὸ παρ τῶν
 μὲν θεάμα τῶν ἡ δι
 φομ· παρ τῶν δὲ αἰ
 κῶσμά τῶν ὠφελι
 μῶτά τῶν· οἱ ἀξί α
 φημι τοῦ χῦ ἀσφάνι
 ται· οἱ ἐκ ταῦτησ μὲ
 προβλοῦν τῶν, γῆμ
 μαί ὀταται δὲ καὶ ὑ
 πὲρ χῦ μαρτυρησάν
 τῶ· οἱ καὶ καλοῦσ
 ὄν τῶσ ἀπο δε δῶσ
 κασιτὰ τροφεία·
 τιμῆσ ὅσισ αἰτήμ
 ἔξι ὠσῶ τῶ, τῶι μαρ
 τυρὲ κῶσ ἔν ταῦτη·

Μικρογραφία τοῦ Μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Δέκα εἰς κώδικα τῆσ
 'Ι. Μονῆσ Ἁγ. Λαύρασ (Κῶδιξ Μονῆσ Λαύρασ 427).

τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου. Εἰς τὸ ἀπλοῦν καὶ μὲ πλεῖστα κρητικὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα στολισμένον κείμενον τοῦ Θεόδωρου Παλλαδᾶ παρουσιάζεται αἰφνιδίως μία ἀρχαῖζουσα λέξις, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς σπεύδει ἀμέσως νὰ μεταφράσῃ: οἱ μάρτυρες ὀδηγοῦμενοι εἰς τὸν τόπον τῆς θυσίας στρέφονται ὁ εἰς πρὸς τὸν ἄλλον καὶ λέγουν: «ἴωμεν ἀδελφοί, ἴωμεν, ἅς πᾶμεν, ἅς ὑπᾶμεν»¹⁷. Τὴν ἰδίαν ἔκφρασιν εὐρίσκωμεν καὶ εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου, χρησιμοποιουμένην καὶ πάλιν ὑπὸ τῶν μαρτύρων, τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸν ἄλλον: «ἴωμεν, λέγοντες, ἐπὶ τοὺς ἀγῶνας, ἴωμεν»¹⁸. Προφανῶς ὁ Θεόδωρος Παλλαδᾶς εὗρε τὴν λέξιν εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἀνδρέου καὶ τὴν ἐχρησιμοποίησε καὶ αὐτός. Ἐπειδὴ ὅμως οὔτε καὶ διὰ τὸν ἴδιον, οὔτε καὶ διὰ τοὺς ἀκροατάς του θὰ εἶχε σημασίαν, ἔσπευσε νὰ τὴν μεταφράσῃ. Μεθοδολογικῶς τὸ στοιχεῖον καὶ μόνον αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν σχέσιν τῶν δύο αὐτῶν ἐγκωμίων. Ὑπάρχουν πάντως καὶ ἄλλα στοιχεῖα: οἱ δέκα μάρτυρες συνελήφθησαν κατὰ μὲν τὴν Ἀφήγησιν ἐπειδὴ ἀντέδρασαν εἰς τὸ διάταγμα τοῦ ἀνθυπάτου περὶ συμμετοχῆς εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Τύχης¹⁹, κατὰ τὸν Ἡσύχιον ἀπλῶς συνεπεία τῶν διωγμῶν τοῦ Δεκίου²⁰, κατὰ τὸν Συμεῶνα ἀναζητηθέντες μὲ ὄσους ἄλλους δὲν ἦσαν Χριστιανοί²¹, κατὰ δὲ τὸν Θεόδωρον Παλλαδᾶν, ἀπὸ κρινοῦ μετὰ τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης²², ἀφ' οὗ ἀντέδρασαν αὐτοβούλως καὶ οἰκειοθελῶς εἰς τὸ διάταγμα περὶ διωγμῶν ὑπερασπίσαντες δημοσίᾳ τὴν πίστιν των καὶ προκαλέσαντες οὕτω αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὸ μαρτύριόν των.

Μεταξὺ τῶν δύο ἐγκωμίων ὑπάρχει ἐπίσης ἀντιστοιχία καὶ εἰς τὸ θέμα τῆς προσπαθείας τοῦ ἀνθυπάτου, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀποκήρυξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ τῶν Δέκα Μαρτύρων διὰ τῆς ὑποσχέσεως μεγάλων ἀνταμοιβῶν²³. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἀναπτύσσεται οὔτε εἰς τὴν Ἀφήγησιν, οὔτε εἰς τὸν Ἡσύχιον, οὔτε εἰς τὸν Συμεῶνα. Ἀποδεικτικὴν ἐπίσης δύναμιν, μικροτέραν πάντως ἄλλ' ἐνδεχομένως ἐνισχύ-

¹⁷) Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ Θεόδωρος Παλλαδᾶς ἔχει καὶ ἄλλαχού ἀρχαίας φράσεις, τὰς ὁποίας καὶ μεταφράζει ἀμέσως. Π.χ. «Πᾶσε λοιπὸν ἀπειλῶν μας καὶ ἀνταπειλησόμενά σου μὴ μᾶς φοβερίζῃς ἢ σὲ θέλομεν φοβερίζομεν».

¹⁸) 5, 2. Εἰς τὸ ἐγκώμιον ὅμως τοῦ Ἀνδρέου πρὸ τῆς καταδίκης των ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος.

¹⁹) 1, 3. «προσεκαλεῖτο ἐγγράφως πάντας τοὺς οἰκοῦντας τὴν χώραν».

²⁰) στ. 49 κ. ἐξ.

²¹) Migne, ἐνθ' ἀν.: «ἀνεζητοῦντο τοῖνυν καὶ ἀνευρίσκοντο πάντες . . . μεθ' ὧν καὶ ὁ ἱερός οὗτος χορός».

²²) 5, 1 κ. ἐξ. ∞ Θεόδωρος Παλλαδᾶς 4, 539.

²³) 7, 3. ∞ Θεόδωρος Παλλαδᾶς 6, 512; «γὰ προσκυρήσατε τοὺς μεγάλους θεοὺς νὰ σᾶς δώσω τιμὴς καὶ δόξας».

ουσαν τὰ ὡς ἄνω στοιχεῖα, ἔχουν τρεῖς ἐκφράσεις κοιναὶ καὶ εἰς τὰ δύο ἐγκώμια, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα αἱ δύο πρῶται χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν αὐτὴν ἐνότητα ἰδεῶν ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος: «πρὸς ὄντες ἐπέκκαμα» ∞ «κἀίοντας κάρβουνα»²⁴ «ψευδῶνυμοὶ θεοί» ∞ «τὴν ψευδῆ ὀνομασίαν ὁποῦ τοῦ ἐδώκατε»²⁵, «κυκλοφορικῆ» ∞ «κυκλοφορικῶς»²⁶.

Ἐκ τῶν πηγῶν τὸς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ Θεόδωρος Παλλαδάς διὰ τὸ ἐγκώμιόν του ἔλθε πληροφορικῶς κυρίως στοιχεῖα, δευτερευόντως δὲ ἐρμηνευτικὰ ἢ φραστικά. Τὸ ὑπόλοιπον περιεχόμενον, ἀποτελοῦν ἄλλωστε τὸ οὐσιαστικὸν καὶ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ ἐγκωμίου, εἶναι προσωπικὴ σύνθεσις τοῦ συγγραφέως ἀξιόλογος καὶ κατὰ τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν, μορφικῶς μὲν μὲ ἀφθονα λαϊκὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκφράσεις καθιερωθείσας ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ἢ τὴν παιδείαν, οὐσιαστικῶς δὲ μίγμα συνήθους θεολογικῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ προσωπικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας: τυπικὸν θρησκευτικὸν κείμενον τῆς Κρητικῆς Ἀναγεννήσεως²⁷. Μέσα ἀπὸ τὰς γραμμάς του πνέει, ἀληθινά, ἕνας καινούριος ἀγέρας: Ὁ πολαιὸς βυζαντινὸς βιογράφος ἁγίων δύσκολα θὰ κατενόει ἐκφράσεις ὅπως ἡ ἀκόλουθος τῶν ἁγίων πρὸς τὸν ἀνθύπατον: «μὴ μᾶς φοβερίζεις ἢ σὲ θέλομεν φοβερίζομεν· βάλε εἰς τὸν τοῦν σου πῶς ἔχεις γὰ κάμης μὲ Δέκα Μάρτυρας, μὲ δέκα ἄνδρες Κρητικούς»²⁸. καὶ δυσκολώτερον ἀκόμη ἐπεισόδια, ὅπως τὸ τελευταῖον τοῦ ἐγκωμίου, ὅπου οἱ Δέκα Μάρτυρες μεταβαίνοντες εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου στήνουν τὸν χορὸν καὶ ἀρχίζουσι τὸ τραγοῦδι²⁹. Εἶναι τὸ ἴδιον πνεῦμα ἐδῶ τὸ ὁποῖον ὠδήγησε τοὺς Κρητὰς ζωγράφους τῆς Ἀναγεννή-

²⁴) Ἀ ν δ ρ έ α ς 8, 15 ∞ Θεόδωρος Παλλαδάς 6, 544.

²⁵) Ἀ ν δ ρ έ α ς, ἐνθ' ἄν. ∞ Θεόδωρος Παλλαδάς § 6, 544.

²⁶) Ἀ ν δ ρ έ α ς 2, 4 ∞ Θεόδωρος Παλλαδάς § 8.

²⁷) Ὁ τομεὺς αὐτὸς δὲν ἔχει μελετηθῆ οὔτε ἀπὸ τοὺς Νεοελληνιστὰς οὔτε ἀπὸ τοὺς θεολόγους· ὅσον θὰ ἔπρεπε. Πρωταρχικὸν καθῆκον εἶναι γὰ ἐκδοθῆναι τὰ ἀνέκδοτα κείμενα, ἰδίως δὲ αἱ ὁμιλίαι Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, ἢ ἀλληλογραφία τοῦ Σκούφου καὶ αἱ μεταφράσεις, ὑπὸ Κρητῶν, ἐκκλησιαστικῶν κειμένων εἰς τὴν δημοτικὴν, ὅπως π.χ. ἡ μετάφρασις τοῦ «Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ» ὑπὸ τοῦ Βενετσᾶ (πρβλ. Dawkins R. M., A Cretan translation of Barlaam and Joasaph, «Medium Aevum» I, 2, 122-133) καὶ ἡ μετάφρασις τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαβὶδ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου (κῶδιξ 47 τῆς λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάββ' εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Ἱερουσαλήμ· πρβλ.: Παπαδοπούλου Κεραμέως Α., Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, II, Πετροῦπολις 1894, 92).

²⁸) § 6, 545.

²⁹) § 7,

σεως εἰς τὴν εἰκονογραφίαν περὶ τῶν Ἀγίων Δέκα νὰ ἀνατρέψουν τὴν παράδοσιν περὶ τοῦ κυριωτέρου ἤρωος τοῦ μαρτυρίου, τοῦ Θεοδούλου: Κατὰ μὲν τὴν Ἀφήγησιν ὁ Θεόδουλος «ἦν αὐτῶν προεσβύτερος», κατὰ δὲ τὸν Διονύσιον τὸν ἐκ Φουρνᾶ «νέος ἀγένειος»³⁰ — ὁ συντετὸς Θεόδουλος τῆς παραδόσεως ἔγινε ἔδῳ «παλληκάρι».

Καὶ τὸ δεύτερον ἐκδιδόμενον ἐνταῦθα ἐγκώμιον, τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ, υἱοῦ τοῦ Θεοδώρου Παλλαδᾶ, παρουσιάζει καὶ αὐτὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον· ὁ συγγραφεὺς ἔρριψε τὸ βάρος τῆς ὁμιλίας του εἰς τὸ ἠθικὸν νόημα τοῦ μαρτυρίου, παρέλειψε δὲ τὰ πληροφορικὰ στοιχεῖα, ἀρκεσθεῖς μόνον εἰς τὴν μνείαν τοῦ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου καὶ τοῦ ἐκ τῶν Δέκα Θεοδούλου. Τὰ ἀφηγηματικὰ ὅμως θέματα τοῦ ἐγκωμίου του εἶναι ἀξιοσημεῖωτα: Ὁ Θεόδουλος ἦτο ὁ «γεροντότερος»³¹, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς τῶν Ἀγίων Δέκα εἰς τὴν φυλακὴν «ἐφάρη ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ τοὺς ἔδειξε τὰ στέφανα γὰρ τοὺς στεφανώση»³², κατὰ τὴν ὥρην τοῦ μαρτυρίου των εὐρίσκοντο πλησίον των ἄγγελοι ψάλλοντες, τὸ δὲ μαρτύριόν των ἦτο μεταξὺ ἄλλων δοκιμασιῶν ὅτι «τοὺς ἔσεραν ἄγρια ἄλογα»³³ καὶ τοὺς ἐκτυποῦσαν «δήμιοι μὲ νεῦρα βοῶν»³⁴. Ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ τὸ περὶ τῆς ἡλικίας τοῦ Θεοδούλου ἀναφέρεται ἤδη εἰς τὴν Ἀφήγησιν· εἰς τὴν Ἀφήγησιν ἐπίσης ὑπάρχει ἓνα ὄραμα τῶν μαρτύρων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς των εἰς τὴν φυλακὴν παρεμπερὲς πρὸς τὸ μνημονευόμενον ἔδῳ ὑπὸ τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ: «πληρωτάντων γὰρ αὐτῶν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ τὰς συνήθεις εὐχὰς καὶ μικρὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπικαμυσοῦσάντων εἰς ὕπνον, παραστάς αὐτοῖς νεανίας λευχειμονῶν ἐβόησεν. Ἐγγὺς τὸ στάδιον, ὁ στέφανος τῆς ἀφθαροσίας ἔτοιμος»³⁵. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι βεβαίως ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ ἀποδείξουν σχέσιν μεταξὺ τοῦ κειμένου τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ, δεδομένων μάλιστα τῶν διαφορῶν μεταξὺ των· νομίζω πάντως ὅτι δὲν εἶναι λάθος ἂν ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ παράδοσις τὴν ὁποίαν εἶχε

³⁰) Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἔκδοσις Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἐν Πειρουπόλει 1909, 159: «Οἱ δέκα μάρτυρες: Ὁ Θεόδουλος νέος ἀγένειος. Ὁ Σατορνίνος νέος ἀρχιγένης. Ὁ Εὐπόρος νέος στρογγυλογένης. Ὁ Γελάσιος νέος ἀρχιγένης. Ὁ Εὐνικιανὸς γέρον δξυγένης. Ὁ Ζωτικὸς νέος δξυγένης. Ὁ Ἀγαθόπουλος νέος ἀγένειος. Ὁ Βασιλείδης νέος στρογγυλογένης. Ὁ Εὐδίσσετος νέος σγουροκέφαλος μουσιακίζων. Ὁ Πόμπιος γέρον δξυγένης».

³¹) § 2.

³²) § 2.

³³) § 5.

³⁴) § 3.

³⁵) § 4, 4.

ὑπ' ὄψιν του ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς περιεῖχε στοιχεῖα προβληθέντα ἤδη ἰπὸ τῆς ᾽Αφηγήσεως· τοῦτο εἶναι νομίζω περισσότερο ἐμφανές ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τοῦ Θεοδούλου, τοῦ «*γεροντιότερου*» μεταξὺ τῶν μαρτύρων. Μόνον ἡ ᾽Αφηγήσις ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεόδουλος ἦτο πρεσβύτερος. Ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς προσέθεσε βεβαίως στοιχεῖα ἰδικά του—ὅπως τὸ ὅ,τι «*τοὺς ἔσεσαν ἄγρια ἄλογα*» — ἡ λεπτομέρεια ὅμως τῆς ἡλικίας τοῦ Θεοδούλου εἶναι προφανῶς δάνειον, δάνειον μάλιστα τὸ ὅποῖον ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐχρησιμοποίησε μὲ κατανόησιν, διότι ἐνῶ λέγει ρητῶς ὅτι ὁ Θεόδουλος ἦτο «*γεροντιότερος*», περαιτέρω διηγῆται ὅτι ὅλοι οἱ μάρτυρες διεξεδίκουν καθεὶς πρῶτος τὸν θάνατον «*ὅτι εἶμαι γεροντιότερος ἀπὸ τὸν ἄλλον*»⁸⁶. Ἡ πρὸ τοῦ θανάτου ἀντιδικία ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενον θὰ ἐγνώριζε βεβαίως ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς⁸⁷, λόγῳ τῆς εἰς ἀναρίθμητα χειρόγραφα κυκλοφορίας του καὶ τῆς μεγάλης δημοτικότητός του.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, τὰ ὑπάρχοντα καὶ ἐκδεδομένα κείμενα περὶ τῶν ᾽Αγίων Δέκα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἡ ἀνώνυμος ᾽Αφηγήσις, τὰ ἐγκώμια Ἀνδρέου Κρήτης, Ἡουχίου πρεσβύτερου Κωνσταντινουπόλεως, Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, Θεοδώρου Παλλαδᾶ καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ, τὰ Μηνολόγια Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βασιλείου, ὁ Συναξαριστής, αἱ ὁδηγίαι περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος εἰς Διονύσιον ἐκ Φουρνᾶ καὶ δύο μικρογραφαί, εἰς κώδικα τῆς μονῆς ᾽Αγίας Λαύρας (εἰς τὸ ὄρος ᾽Αθως)⁸⁸ καὶ εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ II τοῦ Βουλγαροκτόνου⁸⁹. Πλὴν τούτων, δέον νὰ ἀναφερθῶσιν εἰσέτι ἡ ἀπολεσθεῖσα ἀρχικὴ ἀφήγησις⁴⁰ καὶ ἡ μνεία τῶν ᾽Αγίων Δέκα εἰς τὴν πρὸς Λέοντα τὸν Α' ἐπιστολὴν τῶν ἐπισκόπων Κρήτης⁴¹ ὡς καὶ τὸ ἐνταῦθα ἐν παραρτήματι ἐκδιδόμενον ἐπιγράμμα τοῦ Μιχαὴλ ᾽Αποστόλη (1469-1472). Ἡ πρὸς ἄλληλα σχέσις ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων εἶναι ἡ ἀκόλουθος :

⁸⁶) § 6.

⁸⁷) M i g n e, ἐνθ' ἀν. 972: «*κατὰ τοῦτο μόνον ἐπιλονεῖκουν, τίς ἂν αὐτῶν πρῶτος ἐπέληθῃ τὸ ξίφος*».

⁸⁸) Κώδιξ μονῆς Λαύρας 427, φ. 127α Λ α υ ρ ι ὶ ὄ τ ο υ Σ π. καὶ Ε ὑ σ τ ρ α τ ι ᾶ δ ο υ Σ ω φ, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας, Cambridge, Mass, 1925, 61.

⁸⁹) Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ (Πίν. Α') ἀπὸ τὸ εἰς σημ. 16 ἀναφερόμενον φωτοτυπικὸν ἀντίγραφον τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ.

⁴⁰) «Κρητικά Χρονικά» Γ, 1949, 89.

⁴¹) «Κρητικά Χρονικά» Γ', 1949, 98. Δὲν ἠδενήθην δυστυχῶς νὰ εὑρῶ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard, ὅπου ἐγράφη ἡ παρούσα

Ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἀπολεσθείσης ἀφηγήσεως (3. ἢ 4. αἰῶν) προῆλθεν ἡ σωζομένη Ἀφήγησις (5. αἰῶν), ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου (717-724), ἐκ τῆς σωζομένης Ἀφηγήσεως τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἰσυχίου (6.-9. αἰῶν) καὶ τὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου (10. αἰῶν) ἐκ τῆς ἀπολεσθείσης ἀφηγήσεως καὶ ἐκ τῆς σωζομένης τὰ Μηνολόγια Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βασιλείου (10. αἰῶν) καὶ ὁ «Συναξαριστῆς» (μεταβυζαντινόν), ὅπως ἐπίσης καὶ αἱ κατὰ τὰς ὁδηγίας τοῦ Διονυσίου εἰκονογραφίαι (μεταβυζαντινόν) ἐκ τοῦ Συμεῶνος, τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τοῦ Συναξαριστοῦ τὸ ἐγκώμιον Θεοδώρου Παλλαδᾶ (τοῦ 1633) καὶ ἐκ τῆς σωζομένης Ἀφηγήσεως μετὰ τοῦ Συμεῶνος τὸ ἐγκώμιον Γερασίμου Παλλαδᾶ (περὶ τὰ μέσα τοῦ 17. αἰῶνος). Ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἢ σωζομένη Ἀφήγησις ὑπῆρξεν ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως ἢ πηγὴ ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθον ὅλα τὰ ἄλλα κείμενα. Μεταγενεστέρως ποιᾶν τινα ἐπίδρασιν ἐξήσκησεν καὶ Συμεῶν ὁ Μεταφράστης. Τὸ μόνον κείμενον, διασωθὲν ἄλλωστε εἰς ἓν καὶ μόνον χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἔμεινεν ἄνευ συνεχείας εἶναι τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἰσυχίου.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς σχέσεως τῶν διαφόρων κειμένων μεταξὺ των. Ἀπὸ οὐσιαστικῆς ἀπόψεως ἢ διὰ τῶν κειμένων αὐτῶν διήκουσα ἱστορία τῆς λατρείας τῶν Ἁγίων Δέκα Μαρτύρων ἐν Κρήτῃ εἶναι, νομίζω, ἰδιαιτέρως διδακτικὴ. Τὸ παλαιότερον κείμενον, ἐξαιρουμένης τῆς πρώτης ἀφηγήσεως, ἢ ὁποία δὲν διεσώθη, εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τῶν ἐπισκόπων Κρήτης πρὸς Λέοντα τὸν Α', περιέχουσα τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι ἡ παρουσία τῆς ομάδος αὐτῆς τῶν ἁγίων προστατεύει τὴν νῆσον ἀπὸ τὰς αἰρετικὰς διδασκαλίας. Τὸ δεύτερον κείμενον, ἢ σωζομένη Ἀφήγησις, εἶναι ἡ ἱστορία τῆς διαπίλης ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας — αὐτοῦ δηλαδὴ τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν 5. μ.Χ. αἰῶνα ἦτο ἡ ἐθεωρεῖτο ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία — πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ συγγρα-

μελέτη, τὴν «Ἀκολουθίαν τῶν Ἁγίων Δέκα» καὶ συνεπῶς δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ καθορίσω τὴν σχέσιν τῆς πρὸς τὰ ὡς ἄνω κείμενα. Καθ' ὅσον γνωρίζω, αὕτη ἐτυπώθη εἰς *Ἰ λ α ρ ί ω ν ο ς*, Ἀκολουθίαι . . . Ἀθήναι 1877, σελ. 139-152 (P e t i t L., *Bibliographie des acolouthies grecques*, Brussels 1926, XXV καὶ 184) καὶ *Ἐ η ρ ο υ δ ᾶ κ η* Ε ὺ., Ἀκολουθίαι.

Τὸ κείμενον εἰς «Μηναῖα ὄλου ἐνιαυτοῦ» II, Ρώμη, 1892, 594-611 ὑπενηθυμίζον ἀορίστως Ἀνδρέον Κρήτης (πρβλ. π. χ. *χρὸς ἀγιόλεκτος* Μηναῖα 596 καὶ Ἀνδρέας στ. 94. *χρυσός, σμύρνα καὶ λίβανος* Μηναῖα 599, Ἀνδρέας 61) φαίνεται ὅτι ἔχει γραφῆ ἐπὶ τῇ βάσει τυπικῶν ἐκφράσεων καὶ τῶν ἐγκωμίων Ἀνδρέου Κρήτης καὶ Συμεῶνος. Τὸ πρόβλημα πάντως τῶν Ἀκολουθιῶν εἶναι τόσοσ περιπλοκόν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ εἰδικότερα μελέτη του εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Ἁγίων Δέκα.

φεύς αφηγεῖται τὸ μαρτύριον τῶν Ἁγ. Δέκα ὡς μαρτύριον τῶν πρώτων Χριστιανῶν καὶ ὡς θεμέλιον λίθον διὰ τὸ μέλλον. Καὶ ἂν ἀκόμη τὸ κείμενον αὐτὸ δὲν ἔχει γραφῆ εἰς τὴν Κρήτην, προέρχεται ἀπὸ ἀνθρώπου γνωρίζοντα καλῶς τὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν τῆς νήσου: «Ὁ ἀνθύπατος ἔφη: οὐκ ἔστιν ἕλη νεκρά· ἢ οὐκ ὁρᾶτε τοὺς παρσιτῶτας σοφοὺς, οἵτινες πεπεισμένοι εἰσὶν τὴν τοῦ μεγάλου Διὸς δύναμιν καὶ τῆς μητρὸς τῶν θεῶν κατὰ τε τὴν πόλιν ταύτην καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ ἱερὰ. . . .»⁴² Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπίθεσις ἐναντίον τῶν Κρητῶν λογίων τῶν ὑπερασπιζομένων τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων: «οὔτοι οἱ παρσιτῶτες σοι λογάδες τῶν Ἑλλήνων, οἷς σὺ μαρτυρεῖς ὡς σοφοῖς, ἀπόγονοι τοῦ Διὸς τυγχάνουσιν, ἀνθρώπου γενομένου θνητοῦ καὶ ἀσελγεσιτάτου, κατὰ Μίνωα καὶ Ραδάμανθυν, καὶ αὐτοὶ δὲ τοῦ Κρητῶν ἔθρους τυγχάνοντες, ὧν ἐδόκει ὁ Ζεὺς βασιλεύειν»⁴². Εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς διαπάλης «Ἑλληνισμοῦ» καὶ Χριστιανισμοῦ κινεῖται καὶ τὸ τρίτον κείμενον, τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἕξ Ἱεροσολύμων ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου. Ἡ σκοπιὰ ὅμως αὐτὴν τὴν φορὰν εἶναι ὑψηλότερα ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ὁμιλεῖ ὡς φιλόσοφος μὲ τὴν πείραν καὶ τὴν παιδείαν τὴν ὁποίαν τοῦ προσέφερεν ἡ ἐργασία τῶν Ἀπολογητῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσουν οἱ Ἁγιοὶ Δέκα εἰς τὸν ἀνθύπατον δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ τὴν ὀξύτητα καὶ βιαιότητα τῶν πρὸς τὸν ἀνθύπατον τῆς Ἀφηγήσεως λόγων τῶν Ἁγίων Δέκα εἶναι νηφαλία, φιλοσοφικὴ ἐπίκρισις τῶν — ἀνυπόκριτων ἄλλωστε εἰς τὴν πραγματικότητα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀνδρέου — ὑπερμάχων τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας. Δι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἡ διεξοδικὴ θεολογικὴ ἐπιχειρηματολογία του εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν Ἁγίων Δέκα εἶναι ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὸ τμήμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν κίνδυνον ἐπιδρομῆς τῶν Ἀράβων. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Ἀνδρέας συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῶν ἄλλων κειμένων ἔχει ὅμως ὅπου οἱ Ἁγιοὶ Δέκα ἐπροστάτεον τὴν νῆσον ἀπὸ τὰς αἱρέσεις—κατὰ τὴν ἐπιστολὴν τῶν ἐπισκόπων— ἢ συνετέλεσαν διὰ τῆς θυσίας των εἰς τὴν ὀριστικὴν συντριβὴν τῆς ἀρχαίας θρησκείας — κατὰ τὴν Ἀφήγησιν — τῶρα προστατεύουν τὴν νῆσον ἀπὸ τοὺς Ἀράβας. Ἄλλοι καιροί, ἄλλα αἰτήματα.

Τὰ ἐγκώμια τοῦ Ἡσυχίου καὶ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου δὲν

⁴² Ὑπάρχουν πολλὰ τεκμήρια ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ Ἀφήγησις ἐγράφη εἰς Κρήτην. Ὁ συγγραφεὺς γνωρίζει τὰς ἑδρας ἐπισκοπῶν, τὴν ἀκριβῆ τοποθεσίαν τοῦ «Ἀλωνίου» («ἔξωθεν δὲ τῆς πόλεως ἀπαγγθέντες εἰς τὸ καλούμενον μέχρι τοῦ νῦν Ἀλώνιον — ἀνωτέρω δὲ τοῦτο μικρὸν τυγχάνει τῆς πόλεως»), τὰς ἰδιαιτέρας πατρίδας καὶ τῶν Δέκα μαρτύρων. Τὴν εἰς Κρήτην συγγραφὴν τῆς Ἀφηγήσεως δέχεται καὶ ὁ Franchi Pio de' Cavalieri.

ἔχουν νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν πολὺ. Τὸ πρῶτον εἶναι περίληψις τῆς σωζομένης Ἀφηγήσεως, τὸ δὲ δεύτερον στομφῶδες καὶ πομφολυγῶδες κατασκευάσμα, ὅπως ἄλλωστε αἱ περισσότεραι ἄλλαι βιογραφίαι ἁγίων ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος. Ἐλλείπει καὶ ὁ πλοῦτος πληροφοριῶν τῆς Ἀφηγήσεως καὶ ἡ πνευματικότης τοῦ Ἀνδρέου καὶ ἡ ἀπλότης τῶν ἐγκωμίων Θεοδώρου καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον δύναται νὰ διίδη κανεὶς πέραν ἀπὸ τὰς ρητορικὰς ἀποστοφᾶς καὶ τὴν ἀοριστολογίαν εἶναι ποιά τις ἀνησυχία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τὴν τύχην τῆς Ἐκκλησίας τῶν Κρητῶν—τὸ ἐγκώμιον ἔχει γραφῆ μεσοῦντος τοῦ δεκάτου αἰῶνος, εἰς ἐποχὴν διαλύσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης λόγῳ τῆς Ἀραβικῆς κατοχῆς. Ἐὰν ἡ ἀνησυχία αὐτὴ ὑπάρχει πράγματι εἰς τὸ κείμενον, τότε δὲν στερεῖται τοῦτο ἐνδιαφέροντος⁴³.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κείμενα, ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῶν Ἁγίων Δέκα καὶ τὰ δύο ἐκδιδόμενα ἐδῶ ἐγκώμια: Καὶ εἰς τὰ τρία αὐτὰ μνημεῖα ὑπάρχει, ὡς διέπουσα κεντρικὴ ἔννοια, μία νέα ἀντίληψις περὶ τοῦ θέματος: τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν θὰ τὴν ὠνόμαζα «νεοελληνικὴν»: Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἁγίων Δέκα ἀπὸ «γεροντότερος», κατὰ τὴν παράδοσιν, γίνεται τώρα «νέος ἀγένης»· τὸ μαρτύριον προσλαμβάνει τώρα στοιχεῖα ἀπὸ λαϊκῶς παραδόσεις, παραμύθια κλπ., ἀγγέλους, ἄγρια ἄλογα, πετροβολισμοὺς ἀπὸ παιδιὰ, ἀνάκρισιν τῶν Ἁγίων Δέκα ἀπὸ τὸν ἄρχοντα «μὲ συνάθροισμα μεγιστάνων καὶ πολλῶν ἀρχόντων», χορὸν τῶν μαρτύρων—προφανῶς πεντοζάλη· ἀλλάσσει καὶ ἡ γλῶσσα: ὁ «ἀνθύπατος» γίνεται τώρα «γενεράλης» καὶ τὸ γραπτὸν αὐτοκρατορικὸν διάταγμα «διαλαλημός». Ἡ παλαιὰ πίστις καὶ ἡ παλαιὰ ἰκεσία ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ: «Καὶ ἡ Κρήτη ἂν ἴδῃ ὄρητα καὶ μάνιτα Θεοῦ παρευθὺς νὰ φέρῃ τὰ αἵματα τῶν Δέκα παίδων, νὰ κράξῃ τοὺς Ἁγίους Δέκα, εὐθὺς καλοσυνεύει τὸν θεόν, καὶ τὸ αἷμα τοῦτο ὅπου θέλει χυθῆ ἐδῶ εἰς τὸ ἔδαφος: τῆς Κρήτης, ἃς καθαρῶς κάθε πλάνη διαβολικὴ.... καὶ οἱ κεφαλῆς τοῦτες αἱ δέκα νὰ στέκουσι ἐμπροστί εἰς τὸ Βῆμα σου, νὰ ἔχουσι δύναμιν τόσην καὶ θάρρος, ὥστε ὅποια ὥρα θέλουσι πὲ παρακαλέσει οἱ Κρητικοί, δι' ἀγάπην ἰδικὴν μας, ἢ ἀπενχόμενοι, ἃς ἔχουσι τὸ ζητούμενον»⁴⁴. Προκειμένου περὶ ὀρθοδόξου Κρητὸς ἱερέως, γρά-

⁴³ Πρβλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Γ', 1949, 91-92 (περὶ τῆς ταφῆς τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Δέκα εἰς Κωνσταντινουπόλιν). Περὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Συμεῶνος ἀκολουθῶ τὸν J u g i e M., *Échos d'Orient* 26, 1923, 5 κ.ἑξ.

⁴⁴ Ἀξιοσημειωτὸς εἶναι εἰς τὸ ὡς ἄνω χωρίον ἡ ἔννοια «πλάνη διαβολικὴ», ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔννοεῖται βεβαίως ἡ αἰρετικὴ διδασκαλία. Ἡδη εἰς τὴν ἐπιστολὴν τῶν ὀκτὼ ἐπισκόπων πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Α' εἶχε διατυπωθῆ ἡ ἰδία ἔννοια: «*temptationibus haereticis*», ὅπως: αἱ εἰς τὴν Ἀφήγησιν 12, 3: «*δλη*

φροντος κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 17. αἰῶνος, Βενετοκρατουμένης εἰσέτι τῆς Κρήτης καὶ ἐν ὄψει τῆς ἐπιθέσεως τῶν Ὀθωμανῶν, εἶναι προφανές ὅτι οἱ Ἅγιοι Δέκα καλοῦνται αὐτὴν τὴν φορὰν νὰ προστατεύσουν τὴν νῆσόν των ἀπὸ ἄλλους τώρα κινδύνους.

Διὰ τῶν γενομένων ἐρευνῶν καὶ δημοσιεύσεων ἐγένετο σαφές ὅτι οἱ Ἅγιοι Δέκα ἔχουν πολὺ μεγαλυτέραν θέσιν εἰς τὴν παραδόσιν ἀπὸ ὅ,τι ἐνομιζαμεν ἕως τώρα. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης ἡ ἐφορτὴ των ἐτιμᾶτο εἰς ὀλόκληρον τὴν νῆσον, εἰς τὰς κοισίμους δὲ ὥρας τῆς Κρήτης, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ τέλους τῆς Βενετοκρατίας, ἦτο πάντοτε σταθερὸν σημεῖον ἀναφορᾶς καὶ ἡ πηγὴ ἀπὸ ὅπου ἀνεμένετο βοήθεια καὶ προστασία⁴⁵.

δυνάμει τοὺς ἀπατεῶνας αἰρετικούς, ὅποι δ' ἂν μάθωσι προσελάσαντας τῇ νήσῳ, ὡς λύκοις ἀπὸ ποιίμης διώκοντας» καὶ εἰς Ἦ σ ὄ χ ι ο ν 134, κ.εξ.: «*Ἐκιοτε γοῦν οἱ Κρητες ἀκέραιον σπευδειν ἔχειν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν*». Οἱ «ἀπατεῶνες αἰρετικοί» τῆς Ἀφηγήσεως εἶναι βεβαίως ὅσοι κατὰ τὸν 5. αἰῶνα διεφιλονείκουν πρὸς τὴν ἐπίσημον ἐρμηνείαν τοῦ Ἐθαγγελίου. Χαρακτηριστικὸν ὅμως εἶναι ὅτι τὴν ἰδίαν ἐποχὴν εἰς τὴν Κρήτην, μετὰ τὸν 5. αἰῶνα πληθυσμοῦ τῆς νήσου, εἶχε ἐμφανισθῆ «ἀπατεῶν τις Ἰουδαῖος» παριστάνων τὴν Μωϋσῆν, ὁ ὁποῖος «*ἐφ' ὄλον οὖν ἐναντὸν περιήει καθ' ἐκάστην τῆς νήσου πόλιν*» καὶ ἔπειθε τοὺς ὁμοδόξους του ὅτι θὰ τοὺς ὠδήγει «*διὰ ξηρᾶς τῆς θαλάσσης*» εἰς τὴν Παλαιστίνην. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶχε κάμει, φαίνεται, μεγάλην ἐντύπωσιν διότι τὴν ἀναφέρουν διὰ μακρῶν διάφοροι. Πρβλ. π.χ. Σ ω κ ρ ὺ τ η ς VII, 38, (M i g n e 67, 825) καὶ A g a p i u s, Kitab al-Unwan, Patrologia Orientalis, VIII, 414.

⁴⁵⁾ Κλείων διὰ τῆς παρουσίας εἰσαγωγῆς εἰς τὰ δημοσιευόμενα δύο ἐγκώμια τὴν ἰδικὴν μου συμβολὴν εἰς τὸ θέμα περὶ τῶν Ἁγίων Δέκα Κρήτης, ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ δημοσίᾳ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον Ἀρκαδίας κ. Εὐγένιον Ψαλιδάκην. Αἱ τυχὸν ἀτέλειαι τῶν δύο αὐτῶν συμβολῶν εἰς τὴν μελέτην τοῦ θέματος ἀνήκουν βεβαίως εἰς ἐμέ. Ὁ, τι ἄλλο ὑπάρχει καλόν, δίκαιον εἶναι νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὰς συζητήσεις τὰς ὁποίας εἶχομεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐκλεκτοῦ φίλου εἰς τὴν φιλόξενον ἐπισκοπὴν του, εἰς Μοῖρες Μεσσαρᾶς, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1946. Φόρος τιμῆς ἐπίσης ἀνήκει καὶ εἰς τρεῖς ἄλλους ἐρευνητὰς οἱ ὁποῖοι συνέβαλον εἰς τὴν μελέτην τοῦ θέματος: Εἰς τὸν ἄλλοτε Μητροπολίτην Κρήτης Εὐμένιον Ξηρουδάκην, εἰς τὸν θεολόγον κ. Ἐμμανουὴλ Πετράκην καὶ εἰς τὸν Pio Franchi de' Cavalieri, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσεν πρὸ τριῶν ἐτῶν συμβολὴν ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ κατόπιν, μαθῶν ὅτι διὰ τὸ ἴδιον θέμα ἐνδιεφέροντο καὶ τὰ «Κρητικὰ Χρονικά» παρητήθη εὐγενέστατα πάσης περαιτέρω ἐρεύνης. Εἰς τὸν Θεολόγον κ. Παναγιώτην Χρήστου ὁ ὁποῖος κατὰ παράκλησίν μου ἀνέλαβε τὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων Θεοδώρου καὶ Γερσσίμου Παλλαδᾶ ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ ΔΕΚΑ

Εἰς τὸν κώδικα Parisinus Graecus 1744 (de l'ancien fonds grec), ff. 37-58, σώζεται αὐτόγραφον ἔργον τοῦ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς Γόρτυναν τῆς Κρήτης ἐγκατασταθέντος κλασσικοῦ φιλολόγου καὶ θεολόγου Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὑπὸ τὸν τίτλον : « Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου, στίχοι ἱαμβικοί, ἠρωικοὶ καὶ ἠρωοελεγεῖοι εἰς τὰς δεσποτικὰς ἐορτὰς καὶ εἰς τοὺς ἔλλογίμους τῶν ἁγίων »¹. Πρόκειται περὶ 133 ἐπιγραμμάτων ἐπὶ τῶν δεσποτικῶν ἐορτῶν καὶ τῶν γνωστοτέρων ἐκ τῶν ἁγίων, γραφέντων κατὰ τὴν τάξιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ ὑπὸ τὴν σύνθετον μορφήν, δύο ἱαμβικῶν στίχων, ἑνὸς ἠρωικοῦ καὶ ἑνὸς ἠρωοελεγείου. Τὸ ἔργον, ὅπως διηγεῖται ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης εἰς τὸν ἐκδοθέντα ἥδη ὑπὸ Ἐmile Legrand πρόλογον², ἐγράφη κατὰ προτροπὴν τοῦ Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυτινοῦ (εἰς τὸν ὁποῖον ἄλλωστε καὶ τὸ ἀφιεροῖ), ἑνὸς ἐκ τῶν Κρητῶν μαθητῶν του, καλοῦ κωδικογράφου³ καὶ φίλου διαπρεπῶν λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως⁴.

Εἰς τὴν σελίδα 44ν ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον, ἀνέκδοτον μέχρι τοῦδε, ἐπίγραμμα :

*Μηνὶ τῷ αὐτῷ κγ' Εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας
δέκα, τοὺς ἐκ Κρήτης καὶ ἐν Κρήτη.
Ὅσοι φιλοῦσι τὴν πανθαύμαστον Κρήτην,
παθημάτων λυτροῦσθε μάρτυρες δέκα.
Τιμῆντα δέκ' ἄνθεα Κρήτης πέφνε σίδηρος.
Κρήτη ἐνὶ κροναῆ δέκα μάρτυρας εἶλεν ἀτειροῆς
χαλκός, ὁμοῦ πάντας ἰσοθέους ἀνέρας.*

Ὁ Noiret χρονολογεῖ τὰς πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸν σωζομένας ἐπιστολάς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη κατὰ τὴν περίοδον 1469-

¹) O m o n t H.. Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale II, 1888, 134.

²) L e g r a n d E., Bibliographie Hellénique I, 1885, LXVIII.

³) V o g e l M. G a r d t h a u s e n V., Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, 1909, 116.

⁴) L e g r a n d E., ἐνθ' ἀν. II, 1885, 258, σημ. 3.

1472⁵. Ἐπειδὴ αἱ σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν ἐτραχύνθησαν ἀργότερον, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ βιαίωτατον φυλλάδιον τοῦ Μιχαὴλ Ἐπιστολή: «Λόγος κατὰ Ἐμμανουηλοῖν μαρωτάτοιον αὐτοῦ φοιτηταῖν, τοῦ μὲν Κρητῶς Ἀτραμυτινοῦ, τοῦ δὲ Ἐλλωτιος»⁶, προφανῶς κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτὴν ἐποχὴν 1469-1472 δέον νὰ ἔχουν γραφῆ καὶ τὰ ἐπιγράμματα⁷.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

⁵) Noiret Hip., Lettres inédites de Michel Apostolis, 1889, 29.

⁶) British Museum Sloane 324. Τμήματα τοῦ φυλλάδιου ἐδημοσιεύθησαν εἰς Noiret, ἔνθ' ἀν. 154-164. Τὸ κείμενον τὸ ἐμελέτησα καὶ ἐγὼ εἰς τὸ British Museum, νομίζω δὲ ὅτι ὀρθῶς ὁ Noiret ἀπέφυγε νὰ τὸ δημοσιεύσῃ ὀλόκληρον. Ἡ βιαιότης τοῦ Μιχαὴλ Ἐπιστολή εἶναι ἀχαλίνωτος!

⁷) Ἐνδεχομένως μάλιστα ἢ εἰς Noiret 133, CXX ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἐπιστολή πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ νὰ σχετίζεται μὲ τὰ ἐπιγράμματα.

ΟΠΛΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗ

Ἡ παροῦσα δημοσίευσις ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς γενικωτέρου προγράμματος δημοσιεύσεως τῶν κυριωτέρων ἀντικειμένων τῆς ἹΑρχαιολ. Συλλογῆς Στυλ. Γιαμαλάκη. Ἦδη προέβην εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν μινωικῶν πινακίδων καὶ ἑνὸς μέρους τῶν μινωικῶν σφραγιδολίθων, τῶν πρισματικῶν¹. Δημοσιεύω ἔνταῦθα τὰ ὄπλα καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς Συλλογῆς, περιλαμβάνουσα τὰ δύο ταῦτα εἶδη εἰς μίαν δημοσίευσιν ὡς συγγενῆ, λόγῳ τῶν κοινῶν αὐτῶν χαρακτηριστικῶν ὡς πρὸς τὴν ὕλην καὶ τὴν τεχνικὴν τῆς κατασκευῆς των, καὶ λόγῳ τῆς συγγενοῦς αὐτῶν χρήσεως².

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὁμάς τῶν ὄπλων, καίτοι ἀντιπροσωπεύεται δι' ὀλίγων μόνον ἀντικειμένων. Περιλαμβάνει κυρίως ξίφη καὶ ἐγχειρίδια ποικίλων τύπων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνήθων εἰς τὴν Κρήτην, αἰχμᾶς δοράτων καὶ βέλη. Τὰ ὄπλα ταῦτα χρονικῶς ἀνάγονται εἰς δύο κατηγορίας· τούτων ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰ μινωικά, ἡ δὲ δευτέρα τὰ γεωμετρικά. Ὡς πρὸς τὴν ὕλην διαστέλλονται αἱ ὁμάδες τῶν χαλκῶν καὶ τῶν σιδηρῶν. Δυστυχῶς τὰ τελευταῖα εἶναι, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ὀξειδώσεώς των, ὄχι καλῶς διατηρημένα καὶ παρουσιάζουν τοὺς τύπους των ἠλλοιωμένους, ὥστε ἡ μελέτη καὶ περιγραφὴ των νὰ μὴ δύνανται νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλεῖς.

Ἡ ὁμάς τῶν ἐργαλείων, περιλαμβάνουσα κυρίως πελέκεις, σμίλας καὶ ἓνα ἀξιοσημείωτον διὰ τὸ μέγεθός του πρίονα, παρέχει μικρότερον ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ ὄπλα. Πάντα σχεδὸν τὰ εἶδη τῆς ὁμάδος ἀνήκουν εἰς γνωστοὺς ἤδη τύπους.

Τὴν συστηματικὴν δημοσίευσιν τῶν ὄπλων καὶ ἐργαλείων δυσχεραίνει ὄχι ὀλίγον τὸ γεγονός, ὅτι μέχρι σήμερον δὲν ἐνεφανίσθη συνθετικὴ μελέτη διὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴν χαλκουργίαν καὶ ὅτι καὶ τὸ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἢ ἐκ τυχαίων εὗρημάτων προελθὸν ὕλικὸν δὲν ἔχει δημοσιευθῆ ἢ ἔχει δημοσιευθῆ ἀτελῶς. Εἰς συγγράμματα μὲ ἐθρύτερα χρονικά καὶ τοπικά ὄρια, ἀναφερόμενα κυρίως εἰς τὴν ἹΑνατολήν,

¹) «Κρητικά Χρονικά» Α' (1947), σσ. 391-392: Μινωικαὶ πινακίδες τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, καὶ Πίν. ΙΓ'-ΙΔ'. Αὐτόθι Γ' (1949), σσ. 60-84: Οἱ μινωικοὶ σφραγιδολίθοι τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη· Α) Πρισματικοὶ σφραγιδολίθοι, καὶ Πίν. Α'-Γ'.

²) Ὁ Fl. Petrie εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου του Tools and Weapons ἐρμηνεύει πῶς κατ' ἴσχυρὰς τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον ἐξεπλήρωσε ῥόλον ὄπλου καὶ ἐργαλείου.

γίνεται βεβαίως λόγος διὰ τὴν μινωικὴν χαλκουργίαν, ἀλλὰ τὰ παρεχόμενα ἐκεῖ στοιχεῖα εἶναι λίαν ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ βοηθήσουν μίαν συστηματικὴν δημοσίευσιν. Εἰς εἰδικώτερα ἔργα κυρίως ἐμελετήθησαν συστηματικώτερον τὰ ξίφη καὶ τὰ ἐγχειρίδια. Ἐπὶ καὶ εἰς τὰ κυριώτερα τούτων, τὰ ἔργα τοῦ N a u e καὶ τοῦ R e m o u c h a m p s³ τὸ κεφάλαιον τῶν προελληνικῶν ὄπλων ἀποτελεῖ μᾶλλον προεισαγωγὴν εἰς τὸ κύριον θέμα.

Ἡ προέλευσις καὶ καταγωγὴ, ἡ ἀναγωγὴ εἰς τοὺς τύπους καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν τύπων τούτων, ἡ χρονολόγησις των, εἶναι τὰ κυρίως ἀπασχολοῦντα θέματα εἰς μίαν συστηματικώτεραν μελέτην τῶν ὄπλων καὶ ἐργαλείων, τοῦ προελληνικοῦ μάλιστα κόσμου. Ἄλλ' ἡ παρούσα δημοσίευσις δὲν δύναται νὰ παράσῃ ἀσφαλῆ στοιχεῖα διὰ τινὰ τῶν θεμάτων τούτων. Ἡ προέλευσις τῶν ἀντικειμένων μιᾶς Συλλογῆς, καὶ ἂν ἔχη ἀκόμη δηλωθῆ, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀσφαλῆς. Συχνὰ συμβαίνει νὰ ἀποσιωπᾶται ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως ἢ ἀκόμη νὰ δηλοῦται σκοπίμως ἄλλος ἀντ' ἄλλου. Ἐνδιαφέρον ὅμως ἐμφανίζει ἡ ἀναζητήσις τῆς καταγωγῆς ἑνὸς τύπου, ὅταν οὗτος εἶναι γνωστὸς ἐξ ἀναλόγων ὠρισμένης περιοχῆς, ὅπως συμβαίνει μὲ ἕνα τῶν ἐγχειριδίων τῆς Συλλογῆς, τοῦ ὁποίου ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς κυρίως ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀναγωγὴ εἰς ὠρισμένους τύπους, μάλιστα τῶν ξιφῶν καὶ ἐγχειριδίων, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ βάσει τῶν κατατάξεων τοῦ N a u e καὶ τοῦ R e m o u c h a m p s, ἀλλ' αἱ κατατάξεις αὗται δὲν φαίνονται ἱκανοποιητικαὶ καὶ δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσουν εἰς τὴν κατάταξιν ὄλων τῶν ὄπλων τῆς Συλλογῆς. Βάσει δὲ τόσοσιν ὀλιγαρίθμων ἀντικειμένων δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιχειρηθῆ τις ἄλλη κατατάξις. Ἐπιπροτίμησα ὅθεν νὰ ἀρκεσθῶ εἰς τὴν ἀπλὴν μελέτην τῶν καθ' ἕκαστα στοιχείων τῶν δημοσιευομένων, ὡς τῆς μορφῆς τῆς λεπίδος, τῆς ράχους, τῶν ὤμων, τῆς λαβῆς, τοῦ τρόπου προσηλώσεως τῆς ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς τῶν ὄπλων κλπ. καὶ νὰ ἐξαγάγῃ βάσει τούτων περιορισμένα συμπεράσματα. Προσπάθεια ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων εὐρυτέρας κλίμακος θὰ ἦτο παράτολμος, ἀφοῦ μάλιστα πολὺ ἀπέχομεν ἀπὸ τοῦ νὰ διαθέσωμεν πλήρεις καὶ ἱκανοποιητικὰς δημοσιεύσεις⁴. Ἐπὶ τοῦ παρόντος δέ, οὐσιαστικὴν δυσχέρειαν διὰ τὴν μελέτην καὶ δημοσίευσιν ἀποτελεῖ τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἀρχαιότερες τοῦ Μουσείου Ἡρα-

³) N a u e, Die vorrömischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen, 1903. R e m o u c h a m p s, Griechische Dolch — und Schwertformen, Leiden 1926.

⁴) Λίαν αἰσθητὴ εἶναι ἡ μέχρι σήμερον ἔλλειψις δημοσιεύσεως τοῦ μοναδικοῦ εἰς χαλκᾷ ἀντικείμενα, ἰδίως ξίφη καὶ πελέκεις, εὐρήματος τοῦ σπηλαίου Ἀρχαλοχωρίου.

κλείου παραμένουν εἰσέτι ἀπρόσιτοι διὰ τοὺς ἐπιστήμονας, μὴ γενομένης εἰσέτι τῆς ἐπανεκθέσεώς των. Εἶναι εὐνόητον ἀφ' ἐτέρου ὅτι καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως τῶν διαφόρων τύπων ὄπλων καὶ ἐργαλείων ἢ παροῦσα δημοσίευσις ἐλάχιστα δύναται νὰ συμβάλῃ, ἀφοῦ σπανίως ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα μιᾶς Συλλογῆς προκύπτουν χρονολογικαὶ ἐνδείξεις. Ἡ χρονολόγησις ἐπομένως τῶν δημοσιευομένων, μάλιστα τῶν ὄπλων ἐστηρίχθη εἰς τὸν παραλληλισμὸν των πρὸς ἄλλα χρονολογημένα, γνωστὰ κυρίως ἐξ ἀνασκαφῶν, ὅμοια.

Ο Π Λ Α

Α. ΞΙΦΗ ΚΑΙ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

1.—Ἄρ. Συλλογῆς 355 (Πίν. Γ').

Ξίφος ἢ ἐγχειρίδιον χαλκοῦν εἰς δύο τεμάχια. Διαστάσεις: Μῆκος 0,324, μῆκος λαβῆς 0,082, πλάτος ὤμων 0,05, πλάτος λαβῆς 0,017. Ἡ λεπίς, ἔχουσα σχῆμα πλησιάζον πρὸς τὸ τριγωνικόν, μειοῦται μᾶλλον ἀποτόμως κάτω τῶν ὤμων καὶ κατόπιν βαίνει πρὸς τὴν στρογγυλοκυμένην αἰχμὴν ἀνεισοθήτως μειουμένη. Εἶναι ἐλαφρῶς ἀμφίκυρτος, ἄνευ μέσης ράχεως. Οἱ ὄμοι πίπτοντες σχηματίζουν γωνίαν μικροτέραν τῶν 90°. Ἡ λαβὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μακρὰν γλώσσαν μετὰ μικρᾶς ὀρθογωνίου ἀπολήξεως μήκους 0,008 ἣτις φέρει μικρὰν ὀπήν. Ἡ στερέωσις τοῦ καλύμματος τῆς λαβῆς ἐπετυγχάνετο διὰ τριῶν ἤλων κατὰ μῆκος τῆς γλώσσης καὶ δύο ἐπὶ τῶν ὤμων ὡς καὶ διὰ τοῦ ὀρθομένου πλαισίου τῆς λαβῆς καὶ τῶν ὤμων. Ἐκ τῶν ἰχνῶν ἐπὶ τῆς ὀξειδώσεως φαίνεται ὅτι ἡ λαβὴ κατέληγεν ἐπὶ τῆς λεπίδος εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν, ἐνώνουσαν τὰ ἄκρα τοῦ πλαισίου τῶν ὤμων.

2.—Ἄριθ. Συλλογῆς 356 (Πίν. Γ').

Ξίφος βροχὴν ἢ ἐγχειρίδιον χαλκοῦν, εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν. Διαστάσεις: Μῆκος 0,365, μῆκος λαβῆς 0,08, πλάτος ὤμων 0,055, πλάτος λεπίδος κάτωθεν τῶν ὤμων 0,035. Πλάτος λαβῆς 0,02, μειούμενον πρὸς τὴν βάσιν κατὰ 0,002. Ἡ λογχοειδὴς λεπίς ἔχει ὤμους διαμορφουμένους κατὰ τὸν σταυρόσχημον τύπον, ὅστις ἀναδεικνύεται διὰ τῶν βαθειῶν καμπυλῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῶν ὤμων πρὸς τὴν λεπίδα. Ἡ τομὴ τῆς λεπίδος ἐλαφρῶς ἀμφίκυρτος, ἄνευ ράχεως. Ἡ λαβὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μακρὰν γλώσσαν μετὰ μικρᾶς ὀρθογωνίου καταλήξεως. Ἡ στερέωσις τῆς ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς θὰ ἐπετυγχάνετο διὰ τοῦ ὀρθομένου πλαισίου, τὸ ὁποῖον περιβάλλει τοὺς ὤμους καὶ τὰς δύο πλευράς τῆς γλώσσης. Ὅπαι δι' ἧλους ἔλλειπουν. Ἐκ τῶν ἰχνῶν ἐπὶ τῆς ὀξειδώσεως φαίνεται ὅτι ἡ λαβὴ κατέληγεν εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν μεταξὺ τῶν ἄκρων τοῦ πλαισίου κάτω τῶν ὤμων.

3.—Ἀριθμὸς Συλλογῆς 357 (Πίν. Γ΄).

Ἐγχειρίδιον χαλκοῦν ἐπίμηκες, ἐφθαρμένον κατὰ τὰς ἀκμὰς. Διαστάσεις: Μῆκος 0,315, μῆκος λαβῆς 0,086, πλάτος ἄνω τμήματος λεπίδος 0,055, πλάτος λεπίδος πλησίον τῆς αἰχμῆς 0,035, πλάτος λαβῆς 0,02. Ἡ λεπίς πλατεία, εἰς σχῆμα γλώσσης· κυρτοῦται τόσον ἐλαφρῶς εἰς τὴν μέσην, ὥστε παρουσιάζει σχεδὸν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν. Οἱ εὐθεῖς ὄμοι καμπυλοῦνται κανονικῶς πρὸς τὰ κάτω. Ἡ λαβή, ἀποτελουμένη ἐκ τῆς μακρᾶς γλώσσης καὶ τῆς μικρᾶς καταλήξεως, ἡ ὁποία φέρει ὀπὴν, εἶχε, φαίνεται, ἐτένδυσιν ἢ ὁποία θ.λ. ἐστερεώμετο δι' ἑνὸς ἤλου εἰς τὸ μέσον τῶν ὤμων καὶ διὰ τοῦ ὀρθουμένου πλαισίου, τοῦ περιβάλλοντος τὴν λαβὴν καὶ τοὺς ὤμους. Ἐκ τῶν ἰχνῶν ἐπὶ τῆς ὀξειδώσεως συμπεραίνεται ὅτι ἡ ἐτένδυσις κατέληγεν εἰς εὐθείαν γραμμὴν, ἣτις ἐνώνει τὰ ἄκρα τοῦ πλαισίου τῶν ὤμων.

4.—Ἀριθ. Συλλογῆς 358 (Πίν. Γ΄).

Ἐγχειρίδιον χαλκοῦν, εἰς καλὴν κατάστασιν διατηρούμενον. Διαστάσεις: Μῆκος 0,216, μῆκος λαβῆς 0,022, πλάτος ὤμων 0,047, πλάτος κάτωθεν τῶν ὤμων 0,035.

Ἡ λεπίς παρουσιάζει ἰδιότυπον σχῆμα, ἔχουσα τὰς πλευρὰς κοίλας κάτωθεν τῶν ὤμων, κυρτὰς περὶ τὸ μέσον καὶ εὐθείας καθ' ὅσον τείνουν πρὸς τὴν πλατεῖαν αἰχμὴν, κατὰ τὸ ἥμισυ δηλαδὴ τῆς λεπίδος. Οἱ ὄμοι καμπυλοῦνται κανονικῶς, ἡ δὲ ράχιν εἶναι ἐπίπεδος, καταλαμβάνουσα τὸ πλεῖστον τῆς λεπίδος — με περιθώριον 0,004-0,005 — καὶ βαθμιαίως ἐξαφανίζεται καθ' ὅσον βαίνει πρὸς τοὺς ὤμους. Ἡ γλώσσα τῆς λαβῆς, μήκους 0,02, μειοῦται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω καὶ δὲν φέρει ὀπὴν δι' ἤλον. Δύο ἰδιόρρυθμοι ὀπαὶ ἐπιμήκει, ἀποτελούμεναι ἐκάστη ἐκ τριῶν συνεχόμενων κυκλικῶν τρημάτων, ἀνοίγονται ἐπὶ τῆς ράχεως εἰς ἀπόστασιν 0,06 ἀπὸ τῶν ὤμων. Τὰ ἴχνη τοῦ πέρατος τῆς ἐπενδύσεως ἐπὶ τῆς λεπίδος, καίτοι ἀμφίβολα, φαίνεται ὅτι σχηματίζουσι εἰς τὸ κέντρον γωνίαν βαθεῖαν, τῆς ὁποίας αἱ πλευραὶ καμπυλοῦμεναι φθάνουσι μέχρι τῆς ἀκμῆς εἰς τὸ ὕψος τῶν ὀπῶν.

5.—Ἀριθμ. Συλλογῆς 437 (Πίν. Γ΄).

Ξίφος χαλκοῦν εἰς τέσσαρα τεμάχια, τοῦ ὁποίου ἀπωλέσθη τὸ ἐν μικρὸν τμήμα τῆς αἰχμῆς. Ἰσχυρὰ ὀξειδώσις. Διαστάσεις: Μῆκος 0,415, πλάτος ὤμων 0,07. Ἡ ἐπιμήκης λεπίς, μειουμένη βαθμηδὸν κάτω τῶν ὤμων, φέρει ράχιν διήκουσαν μέχρι τῆς βάσεως τῆς λαβῆς, ἰσοπλατεῖαν, ἐξέχουσαν καὶ ἐπιπεδουμένην, πλάτους 0,11, ἣτις διακοσμεῖται διὰ δύο ραβδώσεων ἑκατέρωθεν ἐπιπέδου ταινίας. Οἱ ὄμοι ἀκολουθοῦν κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν τὸν σταυρόσχημον τύπον ἢ μετάβασις ἀπὸ μὲν τῶν πτερυγίων πρὸς τὴν λεπίδα γίνεται διὰ πολὺ ἀνοικτῶν καμπυλῶν, ἀπὸ δὲ τούτων πρὸς τὴν λαβὴν διὰ καμ-

πυλῶν τεινοσῶν πρὸς διαγωνίαν διαμόρφωσιν. Ἡ λαβὴ ἀποτελεῖται ἐκ γλώσσης ἰκανῶς ἐπιμήκουσ, ἄνευ ἤλων, ἡ δὲ στερεώσις τῆς ἐπενδύσεως θὰ ἐξησφαλιζέτο διὰ τῶν δύο ἤλων τῶν εὐρισκομένων κάτωθεν τῶν πτερυγίων καὶ διὰ τοῦ ἑλαφρῶς ὀρθουμένου πλαισίου, τὸ ὁποῖον περιβάλλει τοὺς ὤμους καὶ τὴν γλώσσαν κατὰ τὰς δύο πλευράς. Εἰς τὴν μίαν τῶν ὀπῶν διατηρεῖται ὁ ἦλος, μικρὸς καὶ κυλινδρικός, ἄνευ κεφαλῆς.

6.—Ἀριθ. Συλλογῆς 500 (Πίν. Γ').

Ξίφος χαλκοῦν, τοῦ ὁποῖου ἔλλείπει τὸ κάτω τμήμα τῆς λεπίδος καὶ ἡ λαβή. Διαστάσεις: Μῆκος σωζομένου τμήματος 0,332, πλάτος ὤμων 0,074. Τόπος εὐρέσεως: Χερσόνησος. Ἡ λεπίς μειουμένη βαθμιαίως, ἐνισχύεται εἰς τὸ μέσον δι' ἰσχυρᾶς ράχεως, ἰσοπλατοῦς, ἐξεχούσης καὶ ἡμικυλινδρικῆς, ἣτις φέρει λεπτὰς ραβδώσεις, πέντε τὸν ἀριθμόν. Οἱ ὤμοι ἀκολουθοῦν κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τὸν κερατοειδῆ τύπον, διὰ τῆς ἀνορθώσεως τῶν πτερυγίων καὶ τοῦ σχηματισμοῦ βαθέων κόλπων μεταξύ λαβῆς καὶ ὤμων. Πλαίσιον καμπτόμενον περιβάλλει τοὺς ὤμους. Ὅπαι ἤλων δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸ σωζόμενον τμήμα· ἐὰν ὑπῆρχον εἰς τὴν γλώσσαν δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Ἐκ τῶν ἰχνῶν ἐπὶ τῆς ὀξειδώσεως συμπεραίνεται ὅτι ἡ ἐπένδυσις κατέληγεν εἰς εὐθειᾶν γραμμὴν, ἡ ὁποία ἐνώνει τὰ ἄκρα τοῦ πλαισίου.

7.—Ἀριθ. Συλλογῆς 415 (Πιν. Ε' 1).

Μικρὸν τμήμα ἐκ τῆς λαβῆς καὶ λεπίδος ἐγχειριδίου σιδηροῦ, λίαν ὀξειδωμένον. Διαστάσεις: Μῆκος 0,15. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς λεπίδος, τὸ ὁποῖον καὶ μόνον σώζεται, εἶναι ἑλαφρῶς κυρτωμένον, ἡ δὲ λαβὴ ἔχει σχῆμα τριγωνικόν, κορυφούμενον εἰς γλωσσίδα ὠοειδῆ, ἀποκεκρουσμένην ἄνω. Ἐκ τῶν τριῶν τριγωνικῶς τοποθετημένων ἤλων διασφίζονται μόνον οἱ δύο, ὁ τῆς κορυφῆς καὶ ὁ εἰς τῆς βάσεως.

B. Δ Ο Ρ Α Τ Α

8.—Ἀριθ. Συλλογῆς 319 (Πίν. Δ').

Αἰχμὴ δόρατος χαλκῆ, εἰς καλὴν κατάστασιν, ἀποκεκρουσμένη κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ αὐλοῦ. Διαστάσεις: Μῆκος 0,488, διάμετρος τοῦ σωζομένου τμήματος τοῦ αὐλοῦ 0,028. Τόπος εὐρέσεως: Ἀξός. Ἡ αἰχμὴ τοῦ δόρατος λίαν ἐπιμήκης εἰς σχῆμα λογχοειδές, ἀπολήγον εἰς αἰχμὴν τριγωνικὴν ἀρκοῦντως ὀξεῖαν, φέρει ράχιν ἰσχυράν, σχήματος ἡμικυλινδρικοῦ, μετὰ λεπτῶν ραβδώσεων, πέντε τὸν ἀριθμόν, αἱ ὁποῖαι συνεχίζονται καὶ ἐπὶ τοῦ αὐλοῦ. Ἡ ράχις ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ αὐλοῦ ὅστις μειοῦται βαθμιαίως ἐφ' ὅσον τείνει πρὸς τὴν αἰχμὴν, οὕτως ὥστε ἡ λεπίς ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κωνικοῦ στελέχους, ἐν εἴδει σπονδυλικῆς στήλης, καὶ τῶν ἑκατέρωθεν τούτου πτερυγίων,

9.—Ἄριθ. Συλλογῆς 435 (Πίν. Δ').

Αἰχμὴ δόρατος χαλκῆ, εἰς ἄριστην κατάστασιν. Διαστάσεις: Μῆκος 0,315, μῆκος αὐλοῦ 0,11, διάμετρος αὐλοῦ 0,025. Ὁ αὐλός, σχεδὸν κυλινδρικός, μειοῦται ἄνω καὶ συμπιέζεται καθ' ὅσον προχωρεῖ πρὸς τὴν λεπίδα, ἣτις ἔχει σχῆμα ἐπιμήκουσ λογχοειδοῦς φύλλου καὶ φέρει πλατεῖαν ἐπιπεδουμένην ράχιν, ἥπιώς πρὸς τὰ ἄκρα βαίνουσιν. Τὸ ὄριον μεταξὺ αὐλοῦ καὶ λεπίδος εἶναι λίαν εὐδιάκριτον διὰ τοῦ σχηματισμοῦ καμπύλης ἀνοικτῆς εἰς τὸ σημεῖον συναντήσεώς των. Ἡ σχισμὴ τοῦ αὐλοῦ ἔχει τὰ χεῖλη ἐνωμένα. Δύο ὄπαι, ἀντιδιαμετρικῶς τοποθετημένοι εἰς ἀπόστασιν 0,02 ἀπὸ τῶν χειλῶν τῆς ὀπῆς, ἐχρησίμευον διὰ τὴν προσήλωσιν τῆς αἰχμῆς εἰς τὸν κοντόν.

10.—Ἄριθ. Συλλογῆς 436 (Πίν. Δ').

Αἰχμὴ δόρατος χαλκῆ, λίαν ὀξειδωμένη, τῆς ὁποίας ἐλλείπει τμῆμα τοῦ αὐλοῦ κατὰ μῆκος τῆς σχισμῆς. Διαστάσεις: Μῆκος 0,228, μῆκος αὐλοῦ 0,01, διάμετρος αὐλοῦ 0,03. Ὁ αὐλός σχεδὸν κυλινδρικός καὶ δυσαναλόγως μεγάλος ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν λεπίδα, βαίνει βαθμηδὸν πρὸς αὐτήν, ὥστε δὲν ὑπάρχει σαφές ὄριον μεταξύ των. Ἡ λεπίς, φυλλόσχημος καὶ μᾶλλον ἐλλειψοειδής, φέρει πλατεῖαν ἐπίπεδον καὶ μόλις ἐξέχουσιν ράχιν. Ἐπὶ τοῦ αὐλοῦ ὑπάρχουν δύο ὄπαι ἀντιδιαμετρικῶς τοποθετημένοι διὰ τοὺς ἥλους καὶ ἡ συνήθης σχισμὴ.

11.—Ἄριθ. Συλλογῆς 508 (Πίν. Δ').

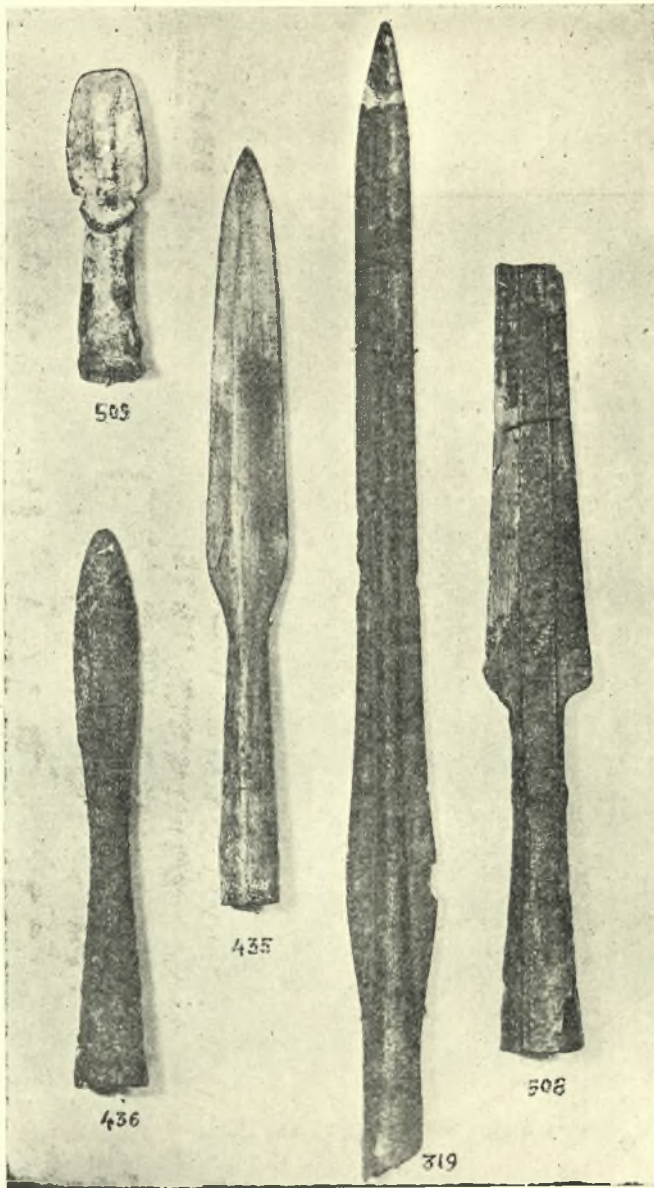
Αἰχμὴ δόρατος χαλκοῦ εἰς δύο τεμάχια, ἐλλειπῆς τοῦλάχιστον τὸ ἐν τρίτον καὶ ἀποκεκρουσμένη κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ αὐλοῦ. Διαστάσεις: Μῆκος σωζομένου τμήματος 0,318, μῆκος αὐλοῦ 0,145, διάμετρος αὐλοῦ 0,03. Τόπος εὐρέσεως: Χερσόνησος. Ὁ κυλινδρικός αὐλός μειοῦται βαθμηδὸν καὶ συμπιέζεται εἰς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὅποῖον συνάπτεται πρὸς τὴν λεπίδα ἡ ὁποία ἔχει σχῆμα πλησιάζον τὸ τριγωνικόν· οἱ εὐθεῖς καὶ πίπτοντες ὄμοιοι σχηματίζουν γωνίας μεγαλυτέρας τῶν 90°, ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸν αὐλὸν καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰς πλευρὰς τῆς λεπίδος. Ἡ ράχιν πλατεῖα καὶ ἐπίπεδος, συνεχίζεται βαθμηδόν, ἐξαφανιζομένη ἐπὶ τοῦ αὐλοῦ. Ἡ σχισμὴ τοῦ αὐλοῦ, τῆς ὁποίας τὰ χεῖλη παραμένουν κλειστά, φαίνεται χαίνουσα πρὸς τὸ ἄνω τμήμα. Εἰς τὸ διασωζόμενον τμήμα τοῦ αὐλοῦ ὑπάρχει ὀπῆ ἢ ἀντίστοιχος θὰ ἀπεκρούσθη. Ἐπὶ τοῦ αὐλοῦ διακρίνεται διακόσμησις ἐξ ἐλαφρῶν παραλλήλων χαραξέων.

12.—Ἄριθ. Συλλογῆς 412 (Πίν. Ε' 1).

Αἰχμὴ δόρατος σιδηρᾶ, παραμορφωθείσα καὶ διασχιθεῖσα εἰς τὴν λεπίδα ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς ὀξειδώσεως. Διαστάσεις: Μῆκος 0,235, μῆκος λεπίδος 0,145. Μέγιστον πλάτος λεπίδος 0,045. Ὁ κυλινδρικός αὐλός μειοῦται βαθμιαίως, ἡ δὲ μετάβασιν πρὸς τὴν λεπίδα σχηματίζει ἀνοι-

Μινωικά ξίφη και έγχειρίδια της Συλλογής Γιαμαλάκη.

Χαλκαῖ αιμαί δοράτων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλόκη

κτὴν καμπύλην. Ἡ φυλλόσχημος λεπίς δὲν φέρει ράχιν. Ὅπῃ μάλιστα διακρινομένη εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ αὐλοῦ.

13.—Ἀριθ. Συλλογῆς 413 (Πίν. Ε' 1).

Αἰχμὴ δόρατος σιδηρᾶ, παραμορφωθείσα ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς ὀξειδώσεως καὶ ἀποκεκρουσμένη τὸ ἄκρον τοῦ αὐλοῦ. Διαστάσεις: Μῆκος 0,145. Οὐδαμοῦ σώζεται ὀλόκληρον τὸ πλάτος. Ὁ αὐλὸς ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ράχεως, ἡ δὲ λεπίς, σχήματος πλησιάζοντος τὸ ἔλλειψοειδές, βλαστάνει βαθμηδὸν ἐκ τοῦ αὐλοῦ.

14.—Ἀριθ. Συλλογῆς 414 (Πίν. Ε' 1).

Αἰχμὴ δόρατος σιδηρᾶ, ἰσχυρῶς ὀξειδωμένη καὶ ἀποκεκρουσμένη τὸν αὐλόν. Διαστάσεις: Μῆκος 0,125. Ἡ λεπίς, φυλλοειδὴς τὸ σχῆμα, βλαστάνει βαθμηδὸν ἐκ τοῦ αὐλοῦ, ὅστις ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ράχεως.

15.—Ἀριθ. Συλλογῆς 416 (Πίν. Ε' 1).

Αἰχμὴ δόρατος σιδηρᾶ, ἰσχυρῶς ὀξειδωμένη καὶ ἔλλιπὴς τὸ ἄνω τμήμα τῆς λεπίδος. Διαστάσεις: Μῆκος 0,16, μῆκος τοῦ αὐλοῦ 0,09. Ἐκ τοῦ κυλινδρικοῦ αὐλοῦ βλαστάνει ἡ φυλλόσχημος λεπίς, ἡ ὁποία φέρει ράχιν, ἀποτελοῦσαν συνέχειαν τοῦ αὐλοῦ. Διακρίνεται ὀπῇ εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ αὐλοῦ.

16.—Ἀριθ. Συλλογῆς 417 (Πίν. Ε' 1).

Αἰχμὴ δόρατος σιδηρᾶ, ἰσχυρῶς ὀξειδωμένη καὶ κατεστραμμένη, τῆς ὁποίας ἐλλείπει ὁ αὐλὸς καὶ τμήμα τῆς λεπίδος. Διαστάσεις: Μῆκος 0,255. Ἡ λεπίς λίαν ἐπιμήκης καὶ λογχοειδῆς, διασώζει ἴχνη μόνον τῆς ράχεως.

17.—Ἀριθ. Συλλογῆς 418 (Πίν. Ε' 1).

Αἰχμὴ δόρατος σιδηρᾶ, εἰς δύο τεμάχια, λίαν ὀξειδωμένη, κρυτωθεῖσα κατὰ ταφικὸν ἔθιμον. Διαστάσεις: Μῆκος 0,40, πλάτος 0,027, μῆκος αὐλοῦ 0,08. Ἡ λεπίς, λίαν ἐπιμήκης λογχοειδῆς, φέρει ράχιν, ἣτις ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ αὐλοῦ, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἐκτείνονται τὰ πτερόγια τῆς λεπίδος.

18.—Ἀριθ. Συλλογῆς 509 (Πίν. Δ').

Αἰχμὴ μετ' αὐλοῦ χαλκῆ, ἴσως σαυρωτήρ, εἰς καλὴν κατάστασιν, Διαστάσεις: Μῆκος 0,123, μῆκος λεπίδος 0,05. Ὁ αὐλὸς δὲν παρουσιάζει τὸ σύνθηρες κυλινδρικὸν σχῆμα, ἀλλ' εἶναι πεπιεσμένος κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν καὶ ἐμφανίζει σχῆμα μᾶλλον ἡμικυλινδρικόν, καταλήγον εἰς δακτύλιον πλάτους 0,06, φέρει δὲ δύο ὀπὰς ἀντιδιαμετρικῶς τοποθετημένας καὶ μάλιστα διακρινομένας, διότι ὁ περὶ ταύτας αὐλὸς εἶναι κατεστραμμένος. Ἡ λεπίς, σχήματος ἔλλειψοειδοῦς τείνοντος πρὸς τὸ ὀρθογώνιον καὶ ἄνευ αἰχμῆς, ὡς μορφοῦται μετὰ τῆς διαπλατυνομένης εἰς τὸ ἄνω ἄκρον ἐπιπέδου καὶ πλατείας ράχεως πα-

ρουσιάζει ιδιόρρυθμον τύπον. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἀλλοῦ πρὸς τὴν λεπίδα γίνεται σαφῆς διὰ τῶν κόλπων, οἱ ὅποιοι σχηματίζονται μεταξύ τοῦ ἀλλοῦ καὶ τῶν πτερυγίων τῆς λεπίδος, καὶ διὰ τοῦ ἀναγλύφου, ἔλισσομένου κύκλω καὶ σχηματίζοντος ἀμφιπλεύρως θύλακας, δακτυλίου.

Γ. Β Ε Λ Η

19.—ᾠΑριθ. Συλλογῆς 441 (Πίν. Ε' 2).

Αἰχμὴ βέλους χαλκῆ, εἰς καλὴν κατάστασιν. Διαστάσεις: Μῆκος 0,04, πλάτος 0,013, μῆκος ὀγκίνων 0,005. Ἡ αἰχμὴ μορφοῦται κάτω εἰς δύο τριγωνικὰς γλασσίδας, ἐγκίνους ὑπὸ Ὀμήρου καλουμένας (*Ἰλ. Δ 151, 214), καὶ εἰς μέσον στέλιχος, γνωστὸν μὲ τὸ ὄνομα ὀβελίσκος. Εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ ὀβελίσκου, εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς αἰχμῆς, μικρὸν τρίγωνον ἰσχυρῶς ἐξέχον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχεται ἡ ὀξεῖα χάρις. Τομὴ ρομβοειδῆς· χάραγμα ἐπὶ τῆς αἰχμῆς εἰς σχῆμα Π μὲ διπλοῦν κροσσὸν ὑπὸ τὴν ἄνω κεραίαν.

20.—ᾠΑριθ. Συλλογῆς 335 (Πίν. Ε' 2).

Αἰχμὴ βέλους χαλκῆ εἰς καλὴν κατάστασιν. Τόπος εὐρέσεως: Ἄξος. Διαστάσεις: Μῆκος 0,05, πλάτος 0,016, μῆκος ὀγκίνων 0,012· ὁ εἰς ἀποκεκρουσμένους κατὰ τὸ ἦμισυ. Ὁμοία εἰς τὸ σχῆμα πρὸς τὴν προηγουμένην· φέρει χάραγμα ἐπιφανειακὸν εἰς σχῆμα Π μὲ δῆλωσιν σημείου ὡσεὶ τριαίνης μορφῆς ὀμέγα μεταξύ τῶν σκελῶν του.

Ε Ρ Γ Α Λ Ε Ι Α

Ι. Π Ε Λ Ε Κ Ε Ι Σ

1.—ᾠΑριθ. Συλλογῆς 370 (Πίν. ΣΤ' 1).

Διπλοῦς πέλεκυς, χαλκοῦς, χυτός, πρακτικῆς χρήσεως, μὲ μικρὰς φθορὰς εἰς τὰς ἀκμὰς. Διαστάσεις: Μῆκος 0,16, πλάτος τοῦ μέσου 0,45, πλάτος ἀκμῶν 0,055, πύχος μέσου 0,025. Σύννηθες σχῆμα, μὲ τὰς ἀκμὰς ἐλαφρῶς καμπυλουμένας καὶ ὀπὴν στειλεοῦ κυκλικήν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν μίαν ἀπόληξιν φέρει ἑκατέρωθεν ἐγκοπὴν.

2.—ᾠΑριθ. Συλλογῆς 338 (Πίν. ΣΤ' 2).

Χαλκοῦς διπλοῦς πέλεκυς ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον κατὰ τὸ σχῆμα, ἀλλ' ἄσυνήθους μήκους· διαφέρει ὡς πρὸς τὴν ἑλλειψοειδῆ μορφήν τῆς ὀπῆς τοῦ στειλεοῦ. Δὲν φέρει ἐγκοπὰς. Διαστάσεις: Μῆκος 0,215, πλάτος μέσου 0,04, πλάτος ἀκμῶν 0,065. Τόπος εὐρέσεως: Μεσσαρᾶ.

3.—ᾠΑριθ. Συλλογῆς 439 (Πίν. ΣΤ' 2).

Διπλοῦς πέλεκυς, χαλκοῦς, ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον. Ὀπὴ στειλεοῦ κυκλική, φέρουσα ἑκατέρωθεν βαθεῖαν τριγωνικὴν ἐγκοπὴν

καὶ εὐθεῖαν χάραξιν. Διαστάσεις : Μῆκος 0,13, πλάτος μέσου 0,05, πλάτος ἀκμῶν 0,06.

4.—Ἀριθ. Συλλογῆς 317 (Πίν. ΣΤ' 1).

Διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον, ἄνευ ἐγκοπῶν. Διαστάσεις : Μῆκος 0,19, πλάτος μέσου 0,05, πλάτος ἀκμῶν 0,06. Τόπος εὐρέσεως : Κνωσός.

5.—Ἀριθ. Συλλογῆς 340 (Πίν. ΣΤ' 2).

Διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον, ἀλλὰ βραχύς. Βραχέεται καὶ βαθεῖται ἐγκοπαὶ ἐκατέρωθεν τῆς ὀπῆς τοῦ στελλεοῦ. Τόπος εὐρέσεως : Μεσαρᾶ.

6.—Ἀριθ. Συλλογῆς 371 (Πίν. ΣΤ' 1).

Διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς, ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον· διαφέρει κατὰ τὸ σχῆμα τῶν ἐγκοπῶν : ἡ μία εἶναι τριγωνικὴ καὶ βαθεῖα, ἡ ἄλλη ἀβαθῆς καὶ εὐθεῖα. Εἰς τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς φέρει χαρακτὴν παράστασιν περικεφαλαίας κωνικῆς, φερούσης λοφίον μέγα, ἀνυψούμενον καὶ διαγράφον ἡμικύκλιον. Διαστάσεις : Μῆκος 0,18, πλάτος μέσου 0,047, πλάτος ἀκμῶν 0,057.

7.—Ἀριθ. Συλλογῆς 501 (Πίν. ΣΤ' 1).

Διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον. Αἱ τριγωνικαὶ ἐγκοπαὶ βαθεῖται, ἡ μία βραχυτέρα. Διαστάσεις : Μῆκος 0,163, πλάτος μέσου 0,045, πλάτος ἀκμῶν 0,055. Τόπος εὐρέσεως : Μεγάλῃ Βρῦση.

8.—Ἀριθ. Συλλογῆς 502 (Πίν. ΣΤ' 1).

Διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον· ἐκ τῶν ἐγκοπῶν ἡ μία τριγωνικὴ, ἡ ἄλλη εὐθεῖα. Διαστάσεις : Μῆκος 0,168, πλάτος 0,045, πλάτος ἀκμῶν 0,055. Τόπος εὐρέσεως : Μεγάλῃ Βρῦση.

9.—Ἀριθ. Συλλογῆς 503 (Πίν. ΣΤ' 2).

Διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον. Ἡ ὀπὴ τοῦ στελλεοῦ ἀπέχει ἀνίσως τῶν ἀκμῶν, 0,06 ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ 0,05 ἀπὸ τῆς ἄλλης. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν στόμωσιν τῆς μιᾶς ἀκμῆς, ἀλλ' εἰς ἄτεχνον τοῦ πελέκεως κατασκευῆν. Αἱ ἀκμαὶ ἀμβλυθεῖσαι παρουσιάζουν ἀκανόνιστον διαμόρφωσιν. Διαστάσεις : Μῆκος 0,145, πλάτος μέσου 0,05, πλάτος ἀκμῶν 0,063. Τόπος εὐρέσεως : Μεγάλῃ Βρῦση.

10.—Ἀριθ. Συλλογῆς 504 (Πίν. ΣΤ' 1).

Διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον· ἡ διπλάτυνσις πρὸς τὰς ἀκμὰς δὲν γίνεται βαθμηδόν, ἀλλ' ἀποτόμως. Ἐκ τῶν ἐγκοπῶν ἡ μία εἶναι τριγωνικὴ, ἡ ἄλλη εὐθεῖα. Διαστάσεις : Μῆκος 0,163, πλάτος 0,043, πλάτος ἀκμῶν 0,054. Τόπος εὐρέσεως : Μεγάλῃ Βρῦση.

2. Σ Μ Ι Λ Α Ι

11.—Ἀριθ. Συλλογῆς 505 (Πίν. ΣΤ' 2).

Σμίλη χαλκῆ, τοῦ συνήθους μινωικοῦ σχήματος. Διαστάσεις : Μῆκος 0,303, πλάτος ἀκμῆς 0,04, πλάτος ἄνω τμήματος λαβῆς 0,01, μέγιστον πάχος 0,009. Τόπος εὐρέσεως : Μεγάλη Βρύση,

12.—Ἀριθ. Συλλογῆς 506 (Πίν. ΣΤ' 2).

Σμίλη χαλκῆ, ἀποκεκρουσμένη τὸ ἄκρον τῆς λαβῆς. Διαστάσεις : Μῆκος 0,252, πλάτος ἀκμῆς 0,036, πλάτος ἄνω τμήματος λαβῆς 0,011, μέγιστον πάχος 0,008. Τόπος εὐρέσεως : Μεγάλη Βρύση.

13.—Ἀριθ. Συλλογῆς 507 (Πίν. ΣΤ' 2).

Σμίλη χαλκῆ ὁμοία πρὸς τὴν προηγουμένην. Διαστάσεις : Μῆκος 0,248, πλάτος ἀκμῆς 0,04, πλάτος ἄνω τμήματος λαβῆς 0,011, μέγιστον πάχος 0,007. Τόπος εὐρέσεως : Μεγάλη Βρύση.

3. ΔΙΑΦΟΡΑ ἈΛΛΑ ΧΑΛΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

14.—Ἀριθ. Συλλογῆς 438. Δὲν ἀπεικονίσθη.

Χαλκοῦς πρίων εἰς δύο τεμάχια, ἑλλιπὲς τὸ ἓν ἄκρον. Διαστάσεις : Μῆκος 0,87, πλάτος 0,11. Ὄρθογώνιος τὸ σχῆμα, φέρει κανονικὴν ὀδόντωνσιν ἐπὶ τῆς μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς καὶ δύο ὀπὰς εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τῆς δευτέρας μακρᾶς πλευρᾶς, ἀπεχούσας μεταξύ των 0,06.

15.—Ἀριθ. Συλλογῆς 440 (Πίν. Ε' 2).

Μικρὸς κοπεύς, τοῦ συνήθους μεσομινωικοῦ σχήματος, μετὰ δύο ὀπῶν εἰς τὸ ἄνω ἄκρον διὰ τὴν στερέωσιν τῆς λαβῆς. Διαστάσεις : Μῆκος 0,042, πλάτος ἀκμῆς 0,022, πλάτος ἄνω τμήματος 0,01, πάχος 0,001. Τόπος εὐρέσεως : Ἀρκαλοχώρι.

16.—Ἀριθ. Συλλογῆς 369 (Πίν. Ε' 2).

Ἐυράφιον χαλκοῦν ἐφθαρμένον ἀπὸ τὴν βάσιν τῆς λαβῆς καὶ καθ' ὄλον τὸ μῆκος τῆς λεπίδος, ὥστε νὰ παρουσιάζῃ μᾶλλον μορφὴν μαχαίριου. Διαστάσεις : Μῆκος 0,155, μέγιστον σωζόμενον πλάτος 0,027, πλάτος λαβῆς 0,018. Ἀνήκει εἰς τὸν γνωστὸν καμπύλον ΥΜΠΙ τύπον. Ἐμφανίζει μικρὰν σχετικῶς κυρτότητα. Ἡ λαβή, βαθμηδὸν μειουμένη πρὸς τὰ ἄνω, φέρει 3 ὀπὰς κατὰ τὸ μέσον· κατὰ τὸ τέμα αὐτῆς ἕχνη λοξῆς γραμμῆς δεικνύουν τὸ σημεῖον μέχρι τοῦ ὁποίου ἔφθανε τὸ κάλυμμα τῆς λαβῆς.

17.—Ἀριθ. Συλλογῆς 368 (Πίν. Ε' 2).

Μαχαίριον χαλκοῦν μονόστομον ἐκ δύο τεμαχίων, ἑλλιπὲς τὴν αἰχμὴν καὶ ἐφθαρμένον κατὰ τὴν λαβήν. Διαστάσεις : Μῆκος 0,308 (:), μέγιστον πλάτος λεπίδος 0,03. Ἡ ἀκμὴ τῆς λεπίδος συναντᾶται κατ' ἀμβλεῖαν γωνίαν μὲ τὸ κάτω χεῖλος τῆς λαβῆς. Ἐπὶ τῆς τελευταίας ὑπάρχουν δύο ὀπαί, τῶν ὁποίων ἡ μία εἶναι μεγαλυτέρα. Ἐπὶ τῆς

λεπίδος, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου κατέληγε τὸ κάλυμμα τῆς λαβῆς, διακρίνονται ἴχνη καμπυλουμένης γραμμῆς.

18.—Ἄριθ. Συλλογῆς 442 (Πίν. Ε' 2).

Λεπίς χαλκῆ μονοστόμου μαχαίριου, τριγωνικοῦ καὶ καμπύλου πως σχήματος. Διαστάσεις : Μῆκος 0,095, πλάτος ἄνω ἄκρου 0,018.

19.—Ἄριθ. Συλλογῆς 432 (Πίν. Ε' 2).

Μικρὸν λογχοειδὲς εργαλεῖον. Διαστάσεις : Μῆκος 0,063, μῆκος στελέχους 0,05. Τὸ κύριον σῶμά του σχηματίζει ῥίχιν ὀξεῖαν κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν καὶ ἐπίπεδον κατὰ τὴν ἄλλην, οὕτως ὥστε ἡ τομὴ του ἀποτελεῖ ἰσοσκελὲς τρίγωνον. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τούτου πρὸς τὸ στέλεχος σχηματίζονται δύο μικροὶ ἡμικυκλικοὶ κύκλοι τὸ δὲ στέλεχος μορφοῦται τριγωνικῶς.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τὰ εἶδη τῶν ὄπλων, τὰ ὅποια ἀντιπροσωπεύονται εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον κοινῶν: ξίφη, ἐγχειρίδια, αἰχμαὶ δοράτων, βέλη. Μόνον μία αἰχμὴ μετ' αὐλοῦ (18) παρουσιάζει πρωτοφανῆ τύπον, παρέχουσα δυσκολίας εἰς τὸν ἀκριβέστερον χαρακτηρισμόν της. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς ἔξ ἄλλου τῶν δημοσιευομένων ὄπλων δὲν ἐπιτρέπει διατύπωσιν εὐρύτερων συμπερασμάτων δι' ἕκαστον εἶδος. Αἱ παρατιθέμεναι ὅμως παρατηρήσεις εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐπιφελῶς εἰς μίαν μελέτην συνθετικὴν ἐπὶ τῶν μινωικῶν ὄπλων.

Ἡ κατηγορία τῶν ξιφῶν καὶ ἐγχειριδίων ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑπτὰ δειγμάτων διαφόρων τύπων. Κατὰ πρῶτον τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως ξίφους καὶ ἐγχειριδίου. Μόνοι αἱ διαστάσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέσουν κριτήριον διὰ τὸν διαχωρισμὸν τῶν δύο τύπων εἰδῶν. Κυρίως χαρακτηρίζουσα εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τοῦ ὄπλου. Ὁ Fl. Petrie εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου του Tools and weapons γράφει ὅτι τὰ μὲν ἐγχειρίδια ἐχρησίμευον διὰ νὰ πλήξουν ἀμέσως τὸν ἐχθρὸν, τὰ δὲ ξίφη διὰ νὰ κρατοῦν αὐτὸν εἰς ἀπόστασιν. Γίνεται φανερόν ἐκ τούτου, ὅτι αὐστηρὸς διαχωρισμὸς καὶ ἀσφαλῆς τύπων χαρακτηρισμὸς δὲν εἶναι πάντοτε ἐφικτός. Μεταξὺ τῶν ἑπτὰ δειγμάτων δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ χαρακτηρίσωμεν τὰ μὲν 358 καὶ 357 ὡς ἐγχειρίδια λόγῳ τῆς πλατείας λεπίδος καὶ τῶν μικρῶν αὐτῶν διαστάσεων, τὰ δὲ 437 καὶ 500 ὡς ξίφη διὰ τὴν ἐπιμήκη λογχοειδῆ λεπίδα των. Τῶν ὄπλων 356 καὶ 355 ὁ χαρακτηρισμὸς παραμένει ἀμφίβολος, διότι ἐνῶ ἡ μορφή γενικῶς ἐνθυμίζει ξίφη, τὸ μικρὸν αὐτῶν μῆκος μᾶς φέρει πρὸς τὰ ἐγχειρίδια.

Τὰ ὄπλα τῆς Συλλογῆς παρουσιάζουν τρεῖς κυρίως μορφὰς λεπίδος: 1) τὴν ἐπιμήκη τριγωνικὴν, 2) τὴν λογχοειδῆ, 3) τὴν γλωσσοει-

δῆ. Λεῖγμα ἐπιμήκους λογχοειδοῦς λεπίδος ἀποτελεῖ τὸ ἐγχειρίδιον 358, περὶ τοῦ ὁποῖου θὰ γίνῃ κατωτέρω ἰδιαίτερος λόγος, διότι παρουσιάζει ἰδιορρυθμίαν καὶ θέτει ὁρισμένα προβλήματα. Ἐνταῦθα δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ ἐπιμήκης τριγωνικὴ λεπίς τοῦ ἐγχειριδίου 358 τάσσεται μεταξὺ τοῦ πέμπτου τύπου τοῦ Remouchamps, τοῦ ὁποῖου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ τριγωνικὴ ἐπίπεδος λεπίς⁵, καὶ τοῦ ἕκτου τύπου τοῦ ἰδίου, ὁ ὁποῖος φέρει ἐν συνεχείᾳ τῆς τριγωνικῆς λεπίδος γλῶσσαν διὰ τὴν λαβὴν καὶ ὀρθούμενον πλαίσιον μόνον περὶ τοὺς καμπυλωμένους ὄμους⁶. Ὁ τελευταῖος χρονολογεῖται ἀπὸ ΜΜΠ μέχρι ΥΜΙ. Ἡ ἐπιμήκης τριγωνικὴ λεπίς τῶν τεσσάρων ὄπλων 437, 500, 356, 355, κοινοτάτη εἰς τὰ ὑστερομινωικὰ ξίφη, δὲν ἀποτελεῖ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν στοιχεῖον μὲ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Βεβαίως παρουσιάζει μικρὰς διαφορὰς εἰς τὰ ὡς ἄνω ὄπλα ὡς πρὸς τὸν τρόπον μειώσεως, ἐὰν δηλαδὴ αἱ πλευραὶ συγκλίνουν βαθμιαίως πρὸς τὴν αἰχμὴν ἢ εἰάν, βαίνουσαι σχεδὸν παραλλήλως, συγκλίνουν ἀποτόμως πλησίον τῆς αἰχμῆς. Ἡ γλωσσοειδὴς ἄνευ ράχεως λεπίς τοῦ ἐγχειριδίου 357 παρέχει μορφὴν βυρεῖαν· ἀποσκοπεῖται διὰ τῆς διαμορφώσεως ταύτης νὰ ἐπιφέρονται μεγάλα τραύματα. Ἡ μορφὴ αὕτη χαρακτηρίζει τὴν ὑστάτην μινωικὴν περίοδον⁷.

Στοιχεῖον τῆς λεπίδος τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ ράχις. Ἐκ τῶν ἕξ λεπίδων μόνον τρεῖς φέρουν ράχεις. Ἡ ἔλλειψις ράχεως, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὰ τρία ὄπλα 356, 355 καὶ 357, ἀποτελεῖ μᾶλλον ἐνδειξὴν προκεχωρημένης ἐποχῆς⁸. Ἡ ἀπλουστερα μεταξὺ τῶν τριῶν ράχεων εἶναι ἡ πλατεῖα ἐπιπεδουμένη ράχις τοῦ ἐγχειριδίου 358, γνωστὴ κυρίως εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ ἐγχειρίδια τῶν Γουρνιῶν καὶ ἀπὸ ἐλάχιστα παραδείγματα ἐκ Μόχλου. Τὰ χρονολογη-

⁵) Αὐτ. σ. 8 εἰκ. 10. Τύπος γνωστός ἀπὸ τὰ Γουρνιά, τὸν Μόχλον, τὴν Ζαφὲρ Παπούρα καὶ τὴν Ἄγ. Τριάδα.

⁶) Αὐτ. σ. 9 εἰκ. 11. Τύπος γνωστός ἀπὸ ἐγχειρίδια τοῦ Ψυχοῦ, τῆς Ἄγίας Τριάδος καὶ τῶν ὀρθογωνίων τάφων τῶν Μυκηθῶν.

⁷) Ὁ τύπος γνωστός ἀπὸ τὴν Ζαφὲρ Παπούραν καὶ τὰ Μουλιανὰ (E v a n s, Preh. Tombs of Knos. εἰκ. 109, 95e. E a v θ ο υ δ ῖ δ η ς, Ἄρχ. Ἐφημ. 1904, εἰκ. 7). Τὴν ἐξέλιξιν τούτου παρακολουθοῦμεν εἰς τὸ ἐγχειρίδιον 357 καὶ εἰς ἄλλα ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος (B l e g e n, Prosymna II, εἰκ. 462, 485, 198, P e r s s o n, The royal Tombs at Dendra near Midea, σελ. 97, πίν. XXXIII. P e r s s o n, New Tombs at Dendra, σελ. 34, εἰκ. 354). Εἰς τὰ ἐγχειρίδια τῆς Κρήτης ἡ λεπίς δὲν ἔχει ἀκόμη λάβει τὸ πλατὺ γλωσσοειδὲς σχῆμα.

⁸) E v a n s, Preh. tombs. εἰκ. 109, 95e. Prosymna II εἰκ. 462, 485, 198. P e r s s o n, Royal tombs, σελ. 97, πίν. XXXIII. New tombs, σελ. 35 εἰκ. 354. E a v θ ο υ δ ῖ δ η ς, Ἄρχ. Ἐφημ. 1904, εἰκ. 7.

μένα δείγματα τοιαύτης ράχως ανήκουν εις την ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ εποχήν. Αί δύο άλλαι ράχεις είναι συγγενείς την μορφήν : άμφότεραι εξέχουν ίσχυρῶς, είναι δέ μάλλον στεναι και σχεδόν ίσοπλατεϊς. Η ράχισ τοῦ ξίφους 437 επιπεδοῦται εις την κορυφήν, ὡστε σχηματίζει στενήν ταινίαν τήν ὁποίαν πλαισιώνουν δύο αὔλακες. Ὅμοια παραδείγματα ἀπό τήν Ζαφῆρ Παπούρα (ξίφη 55a, 14i) τοποθετοῦνται εις την ΥΜΙΙΙ εποχήν. Πάντως είναι τολμηρὸν μὲ βάσιν τόσον ὀλίγα παραδείγματα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι πράγματι ἡ τοιαύτη ράχισ συναντᾶται μόνον κατὰ τήν περίοδον ταύτην. Η ράχισ τοῦ ξίφους 500, ἔχουσα σχῆμα ἡμικυλινδρικόν, καλύπτεται ὑπὸ παραλλήλων αὔλακώσεων. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς διακοσμῆσεως ἐμφανίζεται ἐνωρίτερα εις τήν Κρήτην, γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Πλατάνου καὶ ἀπὸ τὸν Χρυσόλαικον τῶν Μαλιῶν⁹. Αἱ παράλληλοι αὔλακώσεις, τόσον συχναὶ ἐπὶ τῶν ράχεων τῶν ξιφῶν, ἴσως δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν ὄχι ἀπλῶς εις διακοσμητικὴν προσπάθειαν, ἀλλ' εἰς τήν τάσιν τῶν κατασκευαστῶν νὰ τολμήσῃ τὸ ἀλύγιστον καὶ τὴν κατ' εὐθείαν κίνησιν τοῦ ξίφους. Εἰς τὰ ἀναφερθέντα δείγματα ἡ ράχισ εἶναι μάλλον πλατεῖα καὶ ἐπίπεδος. Στρογγύλη, ἰσχυρῶς ἐξέχουσα ράχισ συναντᾶται εις ξίφη κρητικὰ καὶ μυκηναϊκά¹⁰. Ὅμοιās ἀκριβῶς ράχεις πρὸς τὴν ράχιν τοῦ ξίφους 500 δὲν ἤυρον μεταξὺ τῶν μινωικῶν ξιφῶν, ἐμφανίζονται ὅμως συγγενῆ παραδείγματα¹¹.

Τὸ σχῆμα τῶν ὤμων καὶ τῆς λαβῆς ἐξετάζομεν συγχρόνως καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον προσηλώσεως τῆς ἐπενδύσεως, τὴν ὁποίαν καὶ προσδιορίζει. Στοιχεῖον χαρακτηριστικώτατον τῶν τύπων τῶν ξιφῶν καὶ ἐγχειριδίων ἀποτελεῖ τὸ σχῆμα τῆς λαβῆς, ὁ τρόπος καταλήξεως καὶ συνδέσεως αὐτῆς μὲ τοὺς ὤμους καὶ ἡ διάταξις τῶν ἤλων, οἱ ὅποιοι στερεώνουν τὴν ὀστεῖνην ἢ ξυλίνην ἐπένδυσιν. Εἰς τὴν περίπτωσιν λαβῆς μὲ ἐνθετον ὕλην τὸ ὀρθούμενον πλαίσιον χρησιμοποιεῖται κυρίως διὰ τὴν συγκράτησιν ταύτης. Εἰς τὰ ἑπτὰ ὅπλα δύνανται νὰ ἀναγνωρισθοῦν δύο τρόποι προσαρμογῆς τῆς ἐπενδύσεως. Ὁ πρῶτος διαμορφώνεται διὰ τῆς βραχείας γλώσσης καὶ τῶν κανονικῶς καμπυλουμένων ὤμων (ἐγχειρίδιον 358). Ἡ βραχεῖα γλῶσσα δὲν ἀνταπεκρίνετο βεβαίως πρὸς ὀλόκληρον τὸ μῆκος τῆς λαβῆς· προσελάμβανε τὸ μῆκος τὸ ὁποῖον ἀπηρεῖτο διὰ νὰ ἐμπηχθῆ εἰς σχισμὴν τῆς συμπαγοῦς ἐπενδύσεως, ἡ ὁποία διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν ἐστερεώνετο δι' ἤλων ἐπὶ τῶν ὤμων.

⁹) X a n t h o u d i d e s, Vaulted Tombs, ἀριθ. 1893. D e m a r g n e, Mallia, Necropoles, πίν. LXI 3.

¹⁰) E v a n s, Preh. tombs, εἰκ. 109, 55a. P e r s s o n, Royal Tombs. πίν. XX, I-V.

¹¹) Πρβλ. ξίφη 435, IV ὀρθογωνίου τάφου, καὶ 750, V τάφου Μυκηνῶν.

Τὰ δείγματα τῆς τοιαύτης προσηλώσεως εἶναι μᾶλλον σπάνια. Ὅταν ἐμφανίζεται ἡ γλῶσσα τῆς λαβῆς, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς, δὲν προσλαμβάνει ἦλους, ἐκτὸς ὀλίγων περιπτώσεων. Ὁ Remouchamps κατατάσσει τὴν γλῶσσαν ἄνευ ἦλων εἰς τὸν τρίτον τύπον. Παραθέτει παραδείγματα τῆς Π πόλεως τῆς Τροίας καὶ ἐκ προμυκηναϊκῶν ἐθρημάτων τῆς Εὐβοίας. Ὁ δεύτερος τρόπος προσηλώσεως χαρακτηρίζεται ἐκ τῆς ἐπιμήκους γλώσσης, ἡ ὁποία φέρει ἢ μὴ ἦλους, καὶ ἐκ τοῦ ὀρθομένου πλαισίου καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς γλώσσης καὶ κατὰ τοὺς ὦμους. Ἡ ὑπαρξίς τοῦ πλαισίου τούτου τὸ ὁποῖον συσφίγγει ἐκατέρωθεν τὴν ἐπένδυσιν ἐπιτρέπει τὴν ἐλάττωσιν ἢ καὶ τὴν παράλειψιν τῶν ἦλων ὅπως εἰς τὸ παράδειγμα 356. Ἄλλ' ἐκτὸς τοῦ ὁλόου τῆς στηρίξεως τῆς ἐπενδύσεως τὸ πλαίσιον ἔχει σκοπὸν νὰ προφυλάξῃ τὴν φθαρτὴν ἐπένδυσιν, ὥστε νὰ μὴ φθείρεται κατὰ τὰ ἄκρα διὰ τῆς συχνῆς χρήσεως¹². Κατὰ τὴν ΥΜ περίοδον τὸ ὀρθούμενον πλαίσιον ἀποτελεῖ στοιχεῖον σχεδὸν ἀπαραίτητον τῆς λαβῆς. Τὸν γενικώτατον τοῦτον χαρακτηριστὴρα ἐμφανίζουν τὰ ἔξ ἐκ τῶν ἑπτὰ ξιφῶν τῆς Συλλογῆς, διακρινόμενα ἐκ τοῦ σχήματος τῶν ὦμων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἦλων εἰς πέντε νέους τύπους :

α) Τὰ ὑπ' ἀριθμ. 356 καὶ 437 ἀντιπροσωπεύουν τὸν γνωστὸν ὡς σταυρόσχημον τύπον ὁ ὁποῖος συναντᾶται εἰς μὲν τὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς ἀνακτορικῆς περιόδου μέχρι καὶ τῆς ΥΜΙΙ¹³, εἰς δὲ τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα εἰς ἐποχὴν ἀκολουθοῦσαν τὴν περίοδον τῶν ὀρθογωνίων τάφων, δηλ. ΥΕΙΙ-ΙΙΙ¹⁴. Τὰ δύο παραδείγματα τοῦ εἶδους τούτου εἰς τὴν Συλλογὴν διαφέρουν μεταξύ των ὡς πρὸς τοὺς ἦλους καὶ τὴν κατάληξιν τῆς γλώσσης. Ἡ μικρὰ προεξοχὴ τοῦ 356 δεικνύει ὅτι ἡ λαβὴ κατέληγεν εἰς σφαίρωμα, τὸ ὁποῖον ἐνεπηγνύετο ἐπὶ τῆς προεξοχῆς ταύτης. Συνήθως τὸ σφαίρωμα τοῦτο ἐστερεώοντο καὶ δι' ἐνὸς ἦλου, ὁ ὁποῖος διήρχετο διὰ μικρᾶς ὀπῆς τῆς προεξοχῆς, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ὄπλα 355 καὶ 357. Οἱ ἦλοι ἔχουν ἐλαττωθῆ εἰς δύο εἰς τὸ 437 καὶ ἔχουν ἐκλείψει εἰς τὸ 356. Ἡ ἐπένδυσίς εἰς τὸ τελευταῖον κατέληγε, φαίνεται, εἰς εὐθείαν γραμμὴν τοῦτο τοὐλάχιστον μαρτυροῦν τὰ ἴχνη ἐπὶ τῆς ὀξειδώσεως διὰ τὸ πρῶτον παραμένει προβληματικὴ ἡ ἀποκατάστασις τῆς. Γενικῶς ἡ ἐπένδυσίς λαβῆς, ἡ ὁποία φέρει δύο ἦλους χαμηλὰ ἐπὶ τῶν ὦμων, ἔχει, φαίνεται, τὴν μορφήν ἢ ὁποία μᾶς κατέστη γνωστὴ ἐκ τοῦ ξίφους τοῦ τάφου τοῦ Ἀρχηγού,

¹²) Πρόδρομα τῶν ξιφῶν μὲ τὸ ὀρθούμενον πλαίσιον, εἶναι τὰ γνωστὰ ἐγχειρίδια ἔξ Ἀγ. Τριάδος καὶ τὸ ἐκ Λασηθίου ΜΜΙΙ ἐποχῆς παρὰ E v a n s P. of M. IV, σελ. 848, εἰκ. 839, I, σελ. 718, εἰκ. 541.

¹³) E v a n s, P. of M. IV, σ. 851.

¹⁴) W a c e, Chamber Tombs, σελ. 189.

όπου σχηματίζεται έλλειψοειδής όπη μεταξύ τών δύο ήλων¹⁵. Δυστυχώς δέν υπάρχουν ίχνη επί τής δξειδώσεως, ώστε νά επιβεβαιώσουν τήν τοιαύτην άποκατάστασιν.

β) Ο κερατόσχημος τύπος αντιπροσωπεύεται δια τοῦ ξίφους 500. Οὔτος είναι γνωστότατος εἰς τήν Κρήτην¹⁶ καί ἐκτός αὐτῆς, ἐμφανίζεται δέ κατὰ τόν Evans ἀπό τῆς MMIII περιόδου¹⁷. Ἄν συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ σωζομένου τμήματος τῆς λαβῆς τοῦ ξίφους 500, αὕτη δέν ἔφερεν ἦλους, ἀλλά καί ἄν εἶχεν, δέν θά ἦτο τὸ μοναδικόν παράδειγμα: κερατόσχημον ξίφος ἀπὸ τὸ Gezer δέν φέρει ὀπήν εἰ μὴ μόνον εἰς τήν μικράν ἄνω προεξοχήν. Ἄλλα καί ἄνευ ἦλων ἡ προσήλωσις τῆς ἐπένδύσεως θά ἐγένετο μᾶλλον ἀσφαλῶς, διότι τὸ πλατὺ πλαίσιον, καμπτόμενον πρὸς τὰ ἔσω, θά περιέσφιγγεν αὐτήν καί θά τήν συνεχράτει στερεῶς.

γ) Τοῦ τύπου μὲ τοὺς ὀρθογωνίους ὤμους παραδείγματα εἶναι γνωστά μόνον ἀπὸ τήν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα¹⁸. Τὸν τύπον ἀντιπροσωπεύει ἐνταῦθα τὸ ξίφος 355, τὸ ὁποῖον θά ἦτο μᾶλλον ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν Δενδρῶν¹⁹ κατὰ τήν ὄλην μορφήν τῆς λαβῆς, ἀφοῦ ἔφερε, φαίνεται, σφαίρωμα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὀπή ἐπὶ τῆς προεξοχῆς, τρεῖς ἦλους ἐπὶ τῆς γλώσσης καί τρεῖς ἐπὶ τῶν ὤμων ἡ ἐπένδυσις κατέληγεν εἰς εὐθείαν γραμμὴν, ὡς μαρτυροῦν τὰ ἴχνη τῆς δξειδώσεως.

δ) Τύπον μὲ καμπυλούμενους ὤμους ἐμφανίζει τὸ ἐγχειρίδιον 357. Οἱ κανονικῶς καμπυλούμενοι ὤμοι ξιφῶν καί ἐγχειριδίων συναντῶνται εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς παραλλήλως πρὸς τοὺς ἄλλους τύπους. Ἐνταῦθα, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προσδίδει ἰδιαίτερον χαρακτῆρα εἰς τήν λαβὴν τοῦ ἐγχειριδίου 357 εἶναι τὸ ἰσχυρὸν ὀρθούμενον πλαίσιον καί ἡ μοναδικὴ ὀπή μεταξύ τῶν δύο ὤμων ἡ ὑπάρχει ἐπίσης μικρὰ ὀπή διὰ τὸ σφαίρωμα. Ἡ ἐπένδυσις κατέληγεν εἰς εὐθείαν γραμμὴν. Γενικῶς ἡ μορφή εἶναι μᾶλλον βαρεῖα καί συγχρόνως πολὺ λιτή. Οὐδέν περιττὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον προστίθεται. Ὅμοίου τύπου λαβὴ συναντᾶται εἰς ΥΜΙΙ ἐγχειρίδια ἐκ Προσύμνης²⁰. Εἰς τήν Κρήτην ἐγχειρίδια ὁμοιάζοντα κατὰ τήν λεπίδα καί τοὺς ὤμους καταλήγουν εἰς τοξεοειδῆ ὀριζοντίαν διαμόρφωσιν, περίξ τῆς ὁποίας συνεχίζεται τὸ ὀρθούμενον πλαίσιον.

¹⁵) Evans, Preh. Tombs, εἰκ. 109, 36i.

¹⁶) Πρβλ. ἐκ Φαιστοῦ (τῆς ΥΜΙΙ), Mon. Ant. 14, 1904, σ. 535, καί ἐκ Ζαφῆρ Παπούρας, Evans, Preh. Tombs, εἰκ. 109, 44a, 36h 14r.

¹⁷) Chappouther, Deux épées d'apparat, σ. 31, σημ. 7.

¹⁸) Πρβλ. ἐκ τοῦ IV τάφου Μυκηνῶν τὰ ξίφη 407, 413, 435, 398.

¹⁹) Persson, Royal Tombs, πίν. XX I.

²⁰) Prosymna, εἰκ. 485.

ε) Ὁ πέμπτος τύπος ἀντιπροσωπεύεται εἰς τὴν Συλλογὴν διὰ τοῦ τεμαχίου λαβῆς 415. Ὁ τύπος οὗτος σχηματίζει, κατὰ τὴν λαβὴν ἰσοσκελὲς τρίγωνον, εἶναι δὲ σπανιότατος εἰς τὰς χώρας τοῦ Αἰγαίου πρὸς τοῦ τέλους τῆς Β' Χιλιετηρίδος. Εἶναι γνωστός εὐρύτερον ὑπὸ τὸ ὄνομα *N a u e II*²¹. Ὁ *Naue* κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται περὶ βορείου εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ἐμφανιζομένου εἰς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὸ αὐτὸ παραδέχεται καὶ ὁ *Doro L e v i* ὅστις ἐμελέτησε τὸν τύπον τοῦτον ἐπὶ τῆς Κρήτης²². Οὗτος καθορίζει *terminus post quem* τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ τύπου τούτου εἰς τὴν Μεσόγειον, ἐκ τῆς ἐμφανίσεως εἰς Αἴγυπτον ξίφους ὁμοίου πρὸς τὸν τάφον Β Μουλιανῶν, μετὰ τὸ τέλος τῆς 13ης καὶ τοῦ τέλους τῆς 12ης ἑκατονταετηρίδος. Τὸ ἀρχαιότερον πρᾶγματι παράδειγμα εἰς τὴν Κρήτην τοῦ τύπου τούτου εἶναι τὸ χαλκοῦν ξίφος ἀπὸ τὸν τάφον Μουλιανῶν, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὴν ὑπομινωικὴν περίοδον.

Τὸ ἐγχειρίδιον 358 παρέχει τύπον σπανίζοντα ἐπὶ τῆς Κρήτης καὶ ἐκτὸς αὐτῆς. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι, ἐνῶ τὰ ἰδιάζοντα στοιχεία τούτου, δηλαδὴ τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος, ἡ θέσις καὶ τὸ σχῆμα τῶν ὀπῶν, συναντῶνται μεμονωμένα εἰς ὅπλα τοπικῶς καὶ χρονικῶς ἀπέχοντα, οὐδὲν ἐγχειρίδιον ἔχει δημοσιευθῆ μέχρι σήμερον εἰς τὸ ὁποῖον νὰ συνυπάρχουν πάντα τὰ στοιχεία ταῦτα^{22α}. Τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ ἐπιμηκνομένου καὶ τείνοντος πρὸς τὸ λογχοειδὲς τριγωνικοῦ ἐγχειριδίου, μετὰ πλατείας ράχως καὶ βραχείας γλώσσης, τὸ ὁποῖον συναντᾶται ἤδη εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσσαρῆς καὶ εἰς τὸν Μόχλον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ΜΜ ἐποχῆς. Ἀπομακρύνεται τοῦ τύπου τούτου ὡς πρὸς τὸν σχηματισμὸν καμπυλῶν κάτωθεν τῶν ὄμων καὶ τῆς ἐκ νέου διαπλατύνσεως κατὰ τὸ μέσον τῆς λεπίδος. Τὸ σχῆμα τοῦτο μᾶς φέρει πρὸς τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ IV ὄρθου. τάφου τῶν Μυκηνῶν²³, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ *Karo* ἀναγνωρίζει *halberd* τύπον τῆς ΒΔ Εὐρώπης, θεωρῶν τοῦτο ὡς ἀπόδειξιν ἐμπορικῶν σχέσεων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἀναλογία ὁμως τοῦ μυκηναϊκοῦ ἐγχειριδίου πρὸς τὸ ἰδικόν μας δὲν εἶναι στενὴ: αἱ καμπύλαι τοῦ μυκηναϊκοῦ ὄπλου εἶναι βαθεῖαι, ἰδιαίτερος δὲ ἡ μία ἐκ τῶν δύο, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ *halberd* ἀπὸ τὴν *Ireland* καὶ τὸ *Cambaro*²⁴, ἐνῶ εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐγχειρίδιον,

²¹) *N a u e*, σελ. 12.

²²) *Doro L e v i*, *Arcades* (Annuario 1927-29), σ. 464.

^{22α}) Λίαν ἐνδιαφέρον παράδειγμα διακόσμητον στενωῶς ἀνάλογον ἀνευρέθη μετ' ἄλλων ὄπλων ἐπ' ἐσχάτων εἰς τάφον ἱστορομινωικῶν χρόνων κατὰ τὴν περιοχὴν Ἄγ. Ἰωάννου Ἡρακλείου [Σημ. τῆς Συντάξεως].

²³) *K a r o*, *Schachtgräber v. Mykenae*, II, πίν. XCV, 928.

²⁴) *E v a n s*, *P. of M.* II, σελ. 170.

μόλις διακρίνονται και έχουν και αί δύο τὸ αὐτὸ βίβλος. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι αἱ καμπύλαι ἐγένοντο ὅταν ἐκτυλήθη εἰς τὸ κέντρον ἡ πυρακτομένη λεπίς διὰ τὴν διάνοξιν τῶν ὀπῶν, διότι ἡ διεύθυνσις ἐξ ἧς προῆλθον οἱ καμπύλαι εὐρίσκεται σαφῶς κατὰ τὸ ὕψος τῶν ὀπῶν. Πιθανὸν τὸ ἄσχηκόν σχῆμα θὰ παρείχε τύπον ἐξειλιγμένον τῆς μορφῆς τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Μόχλου XI, 22. Σημεῖον ἄξιον προσοχῆς ἀποτελοῦν αἱ ὀπαὶ λόγῳ τῆς θέσεώς των κατὰ τὸ μέσον τῆς λεπίδος καὶ λόγῳ τοῦ ἐπιμήκους σχήματός των. Ὁ σχηματισμὸς τούτων ἐκ τριῶν συνεχόμενων ὀπῶν, τοῦ ὁποῦ δὲν γνωρίζω ἄλλο ἀνάλογον, ἐρμηνεύεται εὐκόλως : προκειμένου νὰ ἀνοίξουν ἐπιμήκη ὀπὴν ἐχρησιμοποίησαν τὸν ὀπέα τρις ἄλληπαλλήλως. Ἐπιμήκεις ὀπαὶ συναντῶνται ἐνωρίτατα εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον εἰς λεπίδας, τῶν ὁποίων ἡ ἐρμηνεία κυμαίνεται μεταξὺ ἐγχειριδίου καὶ αἰχμῆς δόρατος. Ἡ τελευταία δὲν φαίνεται πιθανὴ διὰ τὴν προκειμένην περίπτωσιν· δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ ἐγχειριδίου. Διὰ τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τῆς ὀπῆς ὑπάρχει γενικῶς ἡ γνώμη, ὅτι ἀπεσκόπει νὰ ἐπιτρέπη τὴν πρόσδεσιν τοῦ καλύμματος τῆς λαβῆς δι' ἱμάντων. Θὰ πρέπη νὰ υποθέσωμεν, ὅτι οἱ ἱμάντες οἱ διερχόμενοι ἀπὸ τὰς δύο ὀπὰς τῆς λεπίδος ἐστερέωνον τὴν ἐπένδυσιν διερχόμενοι καὶ διὰ τῶν ὀπῶν τοῦ καλύμματος. Ὁ τρόπος τῆς καλύψεως τῆς λεπίδος ὑπὸ τῆς ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς δὲν εἶναι πρωτοφανής. Ἀπὸ τὴν Κρήτην ἔχομεν δύο λεπίδας, αἱ ὁποῖαι φέρουν ὀπὰς στρογγύλας ἀπεχούσας ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ τὴν αἰχμὴν, σχεδὸν ὅσον καὶ εἰς τὸ ἐγχειρίδιον 358. Τὸ πρῶτον παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὸ Χαμαῖζι²⁵ ΜΜΙ ἐποχῆς καὶ φέρει μέσην ράχιν ἀπὸ τῆς ὀπῆς μέχρι τῆς αἰχμῆς· τὸ δεύτερον ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Χρυσολάκκου τῶν Μαλίων²⁶, τῆς β' περιόδου τοῦ ἀνακτόρου, φέρον πλατεῖαν γλῶσσαν ἄνευ ὀπῶν καὶ ράχιν μετὰ παραλλήλων χαραξέων. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐπένδυσις τῆς λαβῆς εἰς τὸ ἐγχειρίδιον τῶν Μαλίων θὰ ἔφθανε μέχρι τοῦ μέσου τῆς λεπίδος, ἀφοῦ ἡ διακόσμησις τῆς ράχεως δὲν συνεχίζεται ἄνω τῶν ὀπῶν.

Δευτέραν θέσιν μεταξὺ τῶν ὀπῶν τῆς συλλογῆς καὶ διὰ τὸν ἀριθμὸν των καὶ διὰ τὸ ἐνδιαφέρον των κατέχουν αἱ αἰχμαὶ τῶν δοράτων, διακρινόμεναι, ὡς ἐσημειώθη, εἰς δύο κατηγορίας, τὰς ἐκ χαλκοῦ καὶ τὰς ἐκ σιδήρου, τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα, φυσικὰ, ἀνήκει εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν.

Αἱ τρεῖς μινωικαὶ αἰχμαὶ δοράτων 435, 319 καὶ 508 ἀνήκουν εἰς

²⁵) Ε α ν θ ο υ δ ἰ δ η ς, Ἄρχ. Ἐφημ. 1906, πίν. 7, 5.

²⁶) D e m a r g n e, αὐτόθι (βλ. σημ. 9).

δύο τύπους, τὸν φυλλόσχημον καὶ τὸν τριγωνικόν. Ὁ φυλλόσχημος τύπος 435 ἔχει σχῆμα λεπίδος ἐπίμηκες λογχοειδές. Ὁ τύπος οὗτος ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν Μόχλον κατὰ τὴν ΜΜΙΙ ἐποχὴν²⁷. Εἰς ἐποχὴν προηγηθεῖσαν τῶν ὀρθογωνίων τάφων, δηλαδὴ ΜΕΙΙΙ, ἀποδίδεται τύπος ἀνάλογος, εὐρεθεὶς εἰς τὴν Ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα²⁸. Εἰς τὸν αὐτὸν τύπον ἀνήκει καὶ ἡ αἰχμὴ 436, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι δὲν τονίζονται οἱ ὦμοι, ὥστε ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸν αὐτὸν πρὸς τὴν λεπίδα γίνεται βαθμιαίως, ὅριον δὲ σαφὲς μετὰξὺ αὐτῶν δὲν ὑπάρχει. Ὁ τριγωνικὸς τύπος, τὸν ὁποῖον ἀντιπροσωπεύει ἡ αἰχμὴ 503, εἶναι γνωστός²⁹. Παρουσιάζει σαφήνειαν περιγράμματος καὶ στερεότητα κατασκευῆς μετὰ τὴν τριγωνικὴν λεπίδα καὶ τοὺς γωνιώδεις ὦμους του. Τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς λεπίδος συνεχίζεται, φαίνεται, μέχρι καὶ τῆς ΥΜΙΙ περιόδου, ὅπως μαρτυρεῖ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Χ τάφον τῆς Προσύμνης. Γενικῶς αἱ αἰχμαὶ φέρουν ράχεις πλατείας ἐπιπεδουμένας καὶ αὐτὸν κυλινδρικὸν ἐκτεινόμενον πρὸς τοὺς ὦμους. Ἡ στερέωσις ἐπὶ τοῦ κοντοῦ τοῦ δόρατος γίνεται δι' ἑνὸς ἤλου, ὅστις διαπερᾶ τὰς δύο ἀντιδιαμετρικῶς τοποθετημένας πλησίον τῶν χειλέων τοῦ αὐλοῦ ὁπὰς

Αἱ σιδηραῖ γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων αἰχμαὶ δοράτων τῆς Συλλογῆς, ἡμικατεστραμμένα ἐκ τῆς ὀξειδώσεως, παρέχουν ἀνεπαρκῆ στοιχεῖα πρὸς μελέτην τῶν καθ' ἕκαστα χαρακτηριστικῶν. Αἱ ἑπτὰ αἰχμαὶ βάσει τοῦ σχήματος διακρίνονται εἰς δύο τύπους :

1ον) Τὸν φυλλόσχημον, ὅστις ἔχει λεπίδα εἰς σχῆμα φύλλου μᾶλλον ὀσειδοῦς, ἀνευ ράχεως, μετὰ ἑλαφρὰς καμπύλας εἰς τὸ σημεῖον μετάβασεως πρὸς τὸν αὐλόν, ὅπως εἰς τὸ παράδειγμα 412. Ὁ τύπος οὗτος, γνωστός ἀπὸ τὴν Μινωικὴν Κρήτην³⁰, συναντᾶται ἑνωρῶς εἰς τὰς Μυκήνας³¹ καὶ ἐξαπλώνεται εἰς τὸ Αἰγαῖον³². Εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν ἀπαντᾷ παραλλήλως μετὰ τοῦ δευτέρου τύπου, ἀλλὰ σπανιώτερον τούτου³³.

2ον) Τὸν ἐπίμηκη μετὰ κωνικῆς ράχεως συνεχιζομένης εἰς αὐτὸν τύπον, ὅστις εἶναι ὁ ἐπικρατέστερος ἀπὸ τῶν μινωικῶν μέχρι τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Τὸ ὠραιότερον δείγμα τοιαύτης αἰχμῆς, ἡ χαλκῆ αἰχμὴ 319 ἀπὸ τὴν Ἀξόν, ἀνήκει εἰς τὴν λήγουσαν γεωμετρικὴν ἢ τὴν ἀρχαϊκὴν ἑλληνικὴν περίοδον, ὅπως δηλώνει ἡ προέλευσις της. Αἱ

²⁷) See a g e r, Mochlos, τάφος XX, 10, 12.

²⁸) W a c e, Chamber Tombs, σελ. 190, πίν. VII.

²⁹) Πρβλ. ἀπὸ τὰ Γουρνιά: Η. B o y d - H a w e s, Gournia, πίν. IV, 48.

³⁰) E v a n s, Preh. Tombs, εἰκ. 113, 14p.

³¹) W a c e, αὐτόθι.

³²) F u r t w ä n g l e r - L o e s c h c k e, Mykenische Vasen, πίν. D 12.

³³) Πρβλ. H a l l, Vrokastro, πίν. XXI.

έλαφραί παράλληλοι αΐλακώσεις επί τής ράχεως συνεχίζουιν τόν τρόπον διακοσμήσεως, τόν όποϊον σινηντήσαμεν εις τήν ύπ' αριθ. 508 αΐχμήν. Είς τόν αυτόν τύπον ανήκει και ή κεκαμμένη⁸⁴ αΐχμη 418, ή όποία διατηρεΐται καλύτερον τών άλλων, αΐτινες Ισχυρωΰς έπαθον εκ τής όξειδώσεως και του τεμαχισμού των.

Περί των αΐχμών των βελών 411 και 335 δέν είναι δυνατόν να λεχθΐ τι τó απολύτως θετικόν. Ό τύπος οΐτος, άγνωστος ΐσως εις τήν μυνωικήν Κρήτην, ήτο, φαίνεται, διαδεδομένος κατά τήν γεωμετρικήν και αρχαϊκήν έλληνικήν περίοδον. Δυστυχώς έλάχιστα έχουν δημοσιευθΐ ανάλογά πως⁸⁵, ώστε κατ' αρχάς έπίστευσα, ότι πρόκειται περι τύπου σπανίζοντος εις τήν Κρήτην. Έπεστήθη όμως ή προσοχή μου επί όμοίων βελών ευρεθέντων εις Πριινιάν και άλλαχοΐ τής Κρήτης εκ χαλκοΐ και σιδήρου σχεδόν πάντων άδημοσιεύτων. Έκτός τής Κρήτης όμοια βέλη είναι γνωστά από τήν Δωδώνην και τας Μυκήνας. Ό Fl. Petrie⁸⁶ χαρακτηρίζει τόν τύπον τουτον «ρομβοειδή» διά τήν εις σχήμα ρόμβου τομήν του σώματός των, δίδει δέ παραδείγματα όμοια και με όμοίας χαράξεις από τήν Αΐγυπτον, σύγχρονα του Ραμοΐ Η. Τα χρονολογικά όρια, κατά τόν Fl. Petrie, του ρομβοειδοΐς τύπου είναι 1200 και 800 π.Χ. Είς τήν χρονολογίαν ταύτην είναι σύμφωνον τó γεγονός τής προελεύσεως του ένός εκ τούτων εκ τής Άξοΐ, ή όποία έδωσεν άφθονα ευρήματα τής αρχής τής Ιης χιλιετηρίδος.

Ό χαρακτηρισμός τής αΐχμής μετ' αυτού αριθ. 509 παρέχει μεγίστας δυσκολίας. Ουδαμοΐ ηΐρον παρόμοιον αντικείμενον ή παράστασιν ανάλογον ή όποία θα διηυκόλυνε τήν έρμηνείαν τής αΐχμής. Τό μικρόν μήκος και ή ευθέως καταλήγουσα λεπίς αποκλείουν τήν έρμηνείαν τής αΐχμής ταύτης δόρατος. Δέν θεωρώ έξ άλλου άπίθανον τόν χαρακτηρισμόν του αντικειμένου ως σαυρωτήρος, διότι άφ' ένός οι γνωστοί σαυρωτήρες εκ των ανασκαφών τής Ζαφερ Παπούρας, τής Δωδώνης και τής Όλυμπίας και εκ των παραστάσεων άγγείων ελληνικών έλάχιστα όμοιάζουν προς τήν αΐχμήν 509, άφ' έτέρου ή πλατεΐα εις όρθογώνιον μάλλον κατατείνουσα λεπίς δέν μοι φαίνεται ότι ήτο κατάλληλος διά να έμπήγνυται εις τó έδαφος.

⁸⁴) Μεταξύ των γεωμετρικών όπλων τής Συλλογής δύο παρουσιάζονται κεκαμμένα : ή αΐχμη 418 και ή λαβή ξίφους 415. Τό αυτό φαινόμενον παρουσιάζεται εις όπλα των τάφων των Μουλιανών, αναμφιβόλως δέ σχετίζεται με ταφικόν έθιμον.

⁸⁵) Πρβλ. L e v i, Arcades, πίν. XI.

⁸⁶) Ένθ' άνωτέρω,

Εἰσαγωγικῶς ἐσημείωσα ἤδη ὅτι ἡ χρονολόγησις τῶν ὄπλων μόνον διὰ τοῦ παραλληλισμοῦ πρὸς ἄλλα ὅμοια χρονολογημένα εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ, ἀφοῦ εἰς τὰ δημοσιευόμενα ἔλλείπουν αἱ ἐνδείξεις τῶν συνθηκῶν εὐρέσεως.

Διὰ τὸ ξίφος 355 ἔλλείπουν τὰ ὅμοια παραδείγματα εἰς τὴν Κρήτην. Ἀπὸ τὰ προσαχθέντα ἀνωτέρω ἀνάλογα, συγγενέστερον εἶναι τὸ ἐκ Δενδρῶν, ἐκ τοῦ ὁποῦ φαίνεται ὅτι ὁ τύπος μὲ τοὺς ὀρθογωνίους ὤμους καλύπτει ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν ΥΜ ἐποχὴν. Πιθανωτέρα ἐκ τούτου φαίνεται ἡ χρονολόγησις τοῦ ὄπλου 355 εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ περίοδον, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἔλλειψις ράχως εἶναι σύνηθες φαινόμενον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Ὁ σταυρόσχημος τύπος, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, συναντᾶται κατὰ τὴν ΥΜΙΙ-ΥΜΙΙΙ περίοδον. Τὸ ἐγχειρίδιον ἢ ξίφος 356 ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ περίοδον διὰ τὴν ἔλλειψιν ράχως. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην, ὡς εἶδομεν, ἀνήκει τὸ ἐκ τοῦ XXV τάφου τῆς Προσύμνης ὅμοιον.

Τὸ σταυρόσχημον ξίφος 437 δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς στενωτέρων χρονολογικῶν ὁρίων ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα καθορίζει τὸ σχῆμα τῶν ὤμων. Ὅμοια ράχις πρὸς τὴν ράχιν τοῦ ξίφους τούτου συναντᾶται εἰς ξίφη ἀπὸ τὴν Ζαφῆρ Παπούρας τῆς ΥΜΙΙΙ περιόδου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ξίφους εἰς τὴν ΥΜΙΙ περίοδον.

Ὅμοιος εἶναι δύσκολος καὶ ἡ τοποθέτησις ἐντὸς στενωτέρων χρονικῶν ὁρίων τοῦ ξίφους 500. Ὁ κερατόσχημος τύπος κατὰ τὸν Evans ἐμφανίζεται ἀπὸ τῆς ΜΜΙΙΙ καὶ φθάνει μέχρι τοῦ τέλους τῆς ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς.

Μετὰ μεγαλυτέρας ἀσφαλείας δύναται νὰ γίνῃ ἡ χρονολόγησις τοῦ ἐγχειριδίου 357. Τὰ μνημονευθέντα συγγενῆ ἐγχειρίδια ἐκ Μουλιανῶν καὶ Ζαφῆρ Παπούρας, διάφορα μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀπόληξιν τῆς λαβῆς καὶ τὸ πλάτος τῆς λεπίδος, ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ τὸ ἀκριβῶς ὅμοιον πρὸς τὸ 357 ἐγχειρίδιον ἐκ Προσύμνης³⁷.

Ἡ χρονολογία τοῦ ἐγχειριδίου 358 θὰ πρέπη νὰ προσδιορισθῇ εἰς τὴν προκεχωρημένην ΜΜ ἐποχὴν, διότι ἀφ' ἐνός τὸ σχῆμα παρουσιάζει ἐξέλιξιν ἔναντι τῶν ἐγχειριδίων τοῦ Μόγλου καὶ τῆς Μεσαρᾶς, ἀνηκότων εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς, ἀφ' ἑτέρου διότι ἡ πλατεῖα ράχις, ἐμφανιζομένη εἰς τὴν ΜΜ, συνεχίζεται εἰς τὴν ΥΜ ἐποχὴν. Γενικῶς ἡ μορφή τοῦ ἐγχειριδίου 358 φαίνεται ὅτι προαναγγέλλει τὸν τύπον τῶν ἐγχειριδίων τῶν ὀρθογωνίων τάφων τῶν Μυκηνῶν, καὶ ἐπομένως ὅτι προηγούμενος ἀμέσως τούτων.

³⁷) Βλ. ἀνωτ. σημ. 20.

Ἡ ὁμάς τῶν ἐργαλείων δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ περιλαμβάνει τύπους συχνότατα ἀπαντῶντας εἰς τὴν Κρήτην, γνωστοὺς δὲ καὶ ἐκ τυχαίων εὐρημάτων καὶ ἐξ ἀνασκαφῶν. Τὰ εὐρήματα τῆς Μεσαρᾶς, τοῦ Μόχλου, τῶν Γουρνιῶν, τῆς Νοτίου Οἰκίας Κνωσοῦ παρέχουν ἱκανὰ ἀνάλογα διὰ τὸν παραλληλισμὸν καὶ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἐργαλείων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Οἱ διπλοὶ πελέκεις ἔχουν τὸ σύνηθες σχῆμα τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τῆς ΠΜΗ⁹⁹ ἐποχῆς μέχρι τέλους τῆς ΥΜ. Μικραὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δέκα πελέκεων παρατηροῦνται, κυρίως ὡς πρὸς τὸ βάθος καὶ τὸ σχῆμα τῆς ἔγκοπῆς καὶ τὸ γενικὸν σχῆμα τοῦ σώματός των. Ἡ ἔγκοπή ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰσεχώρει ὁ ἥλος διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ στελλεοῦ, ἔχει συνήθως σχῆμα τριγωνικὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥτιον ἀκανόνιστον. Αἱ ἔγκοπαὶ ποικίλλουν ὡσαύτως εἰς ἀριθμὸν· συνήθως εἶναι δύο, δύνανται ὅμως νὰ εἶναι καὶ τέσσαρες ἢ καὶ μία μόνη. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα οἱ πελέκεις παρουσιάζουν ἐνίοτε ὀρθογώνιον διαμόρφωσιν, μὲ ἐλαχίστην κύρτωσιν τῶν πλευρῶν, ἢ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα διὰ τῆς μειώσεως τοῦ σώματός των κατὰ τὸ μέσον καὶ τῆς βαθμιαίας ἢ ἀποτόμου διαπλατύνσεως κατὰ τὰς ὀξείας ἀκμᾶς. Λόγω τῆς ἀτελοῦς δημοσιεύσεως τῶν χρονολογημένων δειγμάτων — συνήθως δὲν ἀναφέρεται ἀριθμὸς καὶ σχῆμα ἔγκοπῶν, οὔτε αἱ φωτογραφίαι ἀποδίδουν ἱκανοποιητικῶς τὸ σχῆμα τῶν πελέκεων — δὲν δύναμαι, βασιζομένη ἐπ' αὐτῶν, νὰ συμπεράνω, ἂν αἱ ὡς ἄνω διαφοραὶ ἔχουν σημασίαν διὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν πελέκεων. Ἐκ τῶν δέκα πελέκεων τῆς Συλλογῆς, οἱ τρεῖς παρέχουν χαρακτηριστικὰ ὄχι συνήθη. Ὁ 338 πέλεκυς, διακρίνεται διὰ τὸ μέγα μήκος του, φέρει δ' ὀπὴν στελλεοῦ ἑλλειψοειδῆ. Παρόμοιον σχῆμα ὀπῆς συναντᾶται εἰς πέλεκυν τάφου τῶν Μυκηνῶν καὶ εἰς ἕτερον ἐκ Νάξου, ἀνήκοντα εἰς ὑψηλὴν ἐποχὴν. Ὁ πέλεκυς 503 φέρει ὀπὴν ὄχι ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον· ἀλλὰ τοῦτο μᾶλλον ὀφείλεται εἰς ἄτεχνον κατασκευὴν.

Ὁ πέλεκυς 371, διὰ τῶν χαρακτῶν περικεφαλαίων τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς, παρέχει τὸ δευτερον παράδειγμα ἐκ Κρήτης πελέκεως μετὰ χαρακτῆς παραστάσεως. Τὸ πρῶτον προέρχεται ἀπὸ τὴν Φαιστόν⁹⁹ καὶ φέρει παραστάσιν ψυχῆς· θεωρεῖται ὡς ἀναθηματικὸς πέλεκυς καὶ χρονολογεῖται εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ δευτέρου ἀνακτοῦρου. Πιθανῶς καὶ ἐνταῦθα εὐρισκόμεθα πρὸς πέλέκεως ἔχοντος

⁹⁹) Οἱ ἀρχαιότεροι ΠΜ πελέκεις, ἀναθηματικῆς καὶ ὄχι πρακτικῆς χρήσεως, θεωροῦνται σήμερον οἱ τοῦ Μόχλου.

⁹⁹) Ang. M o s s o, *Origini d. civiltà Mediterranea*, σ. 245, εἰκ. 261.

σχέσιν μὲ τὴν λατρείαν, διότι ἔκτος τοῦ ἀναλόγου γεγονότος τῆς διακοσμῆσεως, αὐτὴ αὐτὴ ἢ παράστασις περικεφαλαίας ἀπαντᾷ ἐπὶ ἱερῶν ἀντικειμένων· οὕτω π.χ. ἐπὶ ἀγγείου τελετουργικοῦ σχήματος ἀπὸ τὸν τέταρτον τάφον τῶν Ἰσοπάτων καὶ ἐπὶ τῆς τριποδικῆς τραπέζης προσφορῶν ἀπὸ τὰς Μυκήνας⁴⁰. Αἱ περικεφαλαίαι τοῦ πελέκειως 371 ἐμφανίζουσι πλήρη καὶ πρωτοφανῆ διὰ τὴν Κρήτην τύπον περικεφαλαίας ἐκ χαυλιοδόντων μετὰ ὑψηλοῦ κυκλικῶ λοφίου⁴¹.

Ἐκ τῶν ξυλουργικῶν ἐργαλείων δύο μόνον εἶδη ἀντιπροσωπεύονται εἰς τὴν Συλλογὴν: ὁ πρίων καὶ ἡ σμίλη. Ὁ πρίων, εἷς ἐκ τῶν καλυτέρων ἐκ Κρήτης δειγμάτων, παρέχει σχῆμα, ὀδόντωσιν, θένιν λαβῆς, γνωστὰ ἤδη ἀπὸ ὅμοια εὐρήματα τῶν Γουρνιῶν, τῆς Νοτίας Οἰκίας Κνωσοῦ καὶ τῆς Ζαφῆρ Παπούρας.

Τὸ σχῆμα τῶν σμιλῶν μὲ τὴν εὐρειάν ἀκμὴν, τὴν βαθμιαίαν μείωσιν πρὸς τὴν λαβὴν δι' ἑλαφροῦς καμπυλώσεως τῶν πλευρῶν, εἶναι γνωρίζον ἀπὸ τῆς προανακτορικῆς ἐποχῆς (σμίλη Χαμαιζίου ΜΜΙ) μέχρι καὶ τῆς ΥΜ περιόδου (σμίλαι Γουρνιῶν καὶ Ζαφῆρ Παπούρας). Ἡ ἐπὶ τόσον χρόνον ἐμμονὴ τοῦ σχήματος δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῶν σμιλῶν τῆς Συλλογῆς. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν μικρὸν κοπέα, τοῦ ὁποίου τὸ σχῆμα εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Μέσαρᾶς καὶ τὰ Γουρνιά.

Εἷς μᾶλλον περιορισμένα χρονικὰ ὄρια τάσσεται τὸ ξυράφιον 369 τοῦ ὁποίου ὁ τύπος εἶναι χαρακτηριστικὸς τῆς ΥΜΙΙ-ΙΙΙ ἐποχῆς. Τοῦτο, ἂν καὶ ἐφθαρμένον, παρέχει ἐνδείξεις διὰ τὴν συμπλήρωσιν του. Ἡ ἄνω πλευρὰ, σωζομένη καθ' ἕλκρον τὸ μῆκος της καὶ διαγραφούσα ἑλαφρὰν καμπύλην, περατοῦται κατ' ὀρθὴν γωνίαν, καὶ τοῦτο δηλώνει ὅτι τὸ τέγμα τῆς λεπίδος ἦτο εὐθύ. Ἡ λαβὴ, κατὰ πολὺ στενωτέρα τῆς λεπίδος, σχηματίζει βαθὺν κόλπον μὲ τὸ κύριον σῶμα, ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὰ ξυράφια ἐκ Προσύμνης⁴² καὶ Δενδρῶν⁴³. Τὰ ἐκ Κρήτης ξυράφια τοῦ αὐτοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ζαφῆρ Παπούρα καμπυλοῦνται ἰσχυρότερον τοῦ ξυραφίου τῆς Συλλογῆς.

ΑΓΝΗ ΞΕΝΑΚΗ

⁴⁰) Evans, Tomb of Double Axes σ. 27, εἰκ. 27b, Wace, Mycenae 1949.

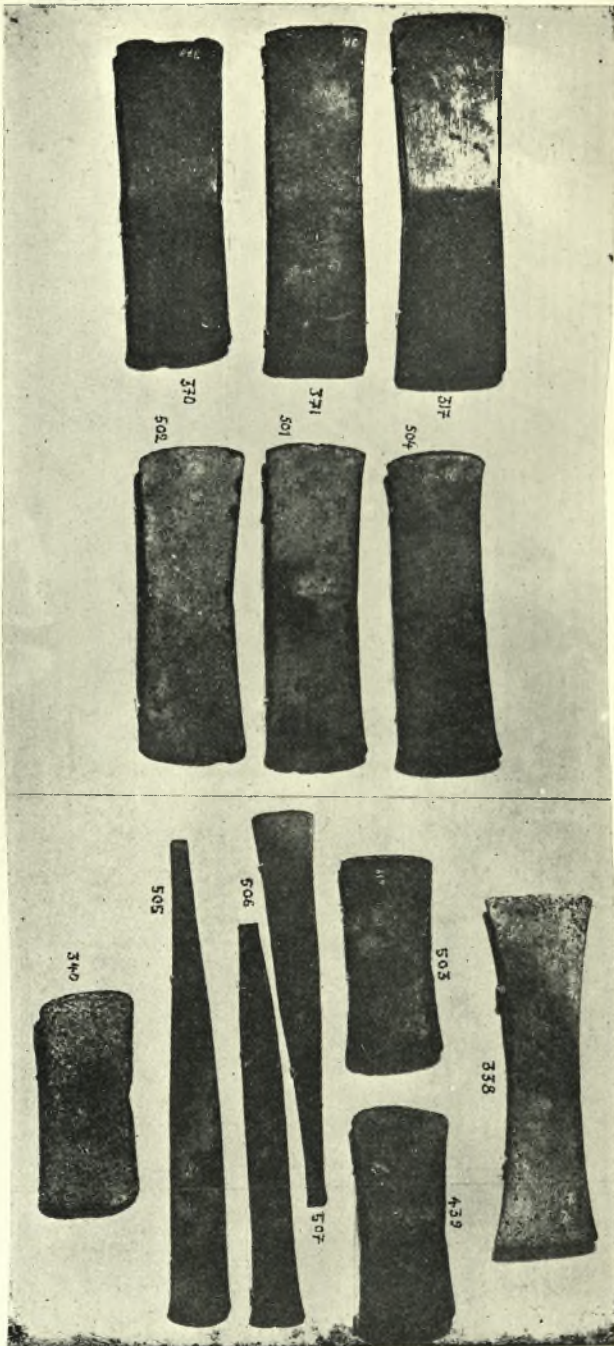
⁴¹) Ἐπειδὴ αἱ παραστάσεις αὗται προσφέρουσι πολλὰ νέα στοιχεία εἰς τὸ πρόβλημα τῆς κρητομυκηναϊκῆς περικεφαλαίας, θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης.

⁴²) Prosymna, τάφος X, εἰκ. 512, τάφ. XLIII, εἰκ. 485.

⁴³) Persson, Royal Tombs, πίν. XXXII.

1) Σιδηρά γεωμετρικά όπλα, 2) Χαλκιά βέλη, μαχαίρια και άλλα εργαλεία της Συλλογής Γκιμαλάκη.

1-9. Διάφορα πελάσματα και σμύδα της Συλλογῆς Γεωμετρικῆς.

ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Ἡ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΚΡΙΒΕΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

Ὁ Σαοὺλ Σ. Weinberg εἰς μίαν ἐσπευσμένην ὅσον καὶ αὐστηρὰν κριτικὴν¹ τοῦ τομιδίου μου *Early Hellenic Pottery of Crete* (Princeton 1945, ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Hesperia» XIV, 1945, σελ. 1 κ.ξ.) πιστεύει ὅτι ἀναίρετῶς εὐκόλως, μὲ τὸ ἴδιον αὐτοῦ κῦρος καὶ τὸ κῦρος ἄλλων, ὠρισμένα ἐκ τῶν βασικῶν συμπερασμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα μὲ ὠδήγησαν, ἀπὸ μακροῦ, αἱ μελέται μου ἐπὶ τῆς μεταμινωικῆς κεραμεικῆς τῆς Κρήτης, μελέται ἐνισχυόμεναι καὶ ἀπὸ τὰς ἐνεργηθείσας ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφὰς τὸ 1924 εἰς τὴν θέσιν «Ἀρχάδες» τῆς Πεδιάδος. Δὲν ἀποτελεῖ συνήθειάν μου νὰ ἀπαντῶ εἰς ἐπικρίσεις ἢ νὰ εἰσέρχωμαι εἰς μίαν πολεμικὴν, τελείως ἀνωφελῆ: αἱ γόνιμοι ἰδέαι παραμένουν καὶ καρποφοροῦν, ἐνῶ αἱ σαθραὶ ἐξαφανίζονται ὁπωσδήποτε χωρὶς νὰ ἀφήνουν ἴχνη. Τὴν φορὰν ὅμως αὐτὴν πιστεύω ὅτι δύναται νὰ προκύψῃ ὄφελος ἀπὸ μίαν συζήτησιν ἐπὶ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἐπικριτοῦ: πρὸ πάντων θὰ τεθῆ οὕτω ἐκ νέου σαφέστερον καὶ περιεκτικώτερον ἢ μέχρι τοῦδε καὶ θὰ ἐξετασθῆ ἀπὸ τὰς πολλαπλᾶς αὐτοῦ ἀπόψεις τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει ἡ κρητικὴ τέχνη εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἑλληνικῆς τέχνης: κατὰ δεύτερον λόγον θὰ προβληθοῦν παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ ὠρισμένων νέων ὁδῶν καὶ ὠρισμένων νέων μεθόδων, αἱ ὁποῖαι φαίνεται ὅτι ἐδραιοῦνται συνεχῶς μετὰ μείζονος ἐπιμονῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν τῷ πεδίῳ τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν ἐν γένει.

Ἡ πρώτη παράγραφος τῆς κριτικῆς λέγει ἀπεριφράστως, ὅτι ἡ μελέτη μου ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ της, τοῦ σκοποῦ δηλαδὴ ἐκείνου, ὅστις προδιεγράφετο ὡς ἀναπόφευκτος ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ προορισμοῦ της — ματαιωθέντος ἔνεκα τόσον τραγικῶν γεγονότων τῆς πολεμικῆς καὶ τῆς εἰρηνικῆς περιόδου — νὰ ἀποτελέσῃ μέρος τῆς σειρᾶς τῶν μονογραφικῶν ἐπὶ τῆς ἀρχαίας κεραμεικῆς *Bilder griechischer Vasen*: καὶ τοῦτο, διότι, ἵνα στηρίξω ἢ ἀνασκεύασω ὠρισμένας θεωρίας μου, «ἐλαχίστη προσοχὴ ἐδόθη διὰ μίαν περιγραφὴν τῆς πρωίμου ἑλληνικῆς κεραμεικῆς τῆς Κρήτης, περιόδου πρὸς περίοδον». Νομίζω ὅτι πράγματι διήρρεσα τὸ ὑλικὸν τοῦτο εἰς τὰς κυρίας του περιόδους, διαχωρίζων μάλιστα, χάριν μεγαλυτέρας σαφηνείας, διὰ διαστήματός τινος

¹) A. J. A., LI, 1948, σελ. 304 κ.ξ.

τὴν μίαν περίοδον ἀπὸ τὴν ἄλλην : ὑπομυκηναϊκὴν, πρωτογεωμετρικὴν, γεωμετρικὴν, ἀνατολίζουσαν· διὰ τὴν τελευταίαν ἐξήτασα τὴν ἀποψιν τῆς εἰσαγωγῆς στοιχείων ἐκ τῆς Ἐνατολῆς, ὡς καὶ τὴν ἀποψιν τῶν σχέσεων τῆς κρητικῆς κεραμεικῆς μετὰ τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἐξήτησα νὰ χαρακτηρίσω ἐκάστην περίοδον κατὰ τὴν γένεσιν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν περαιτέρω πορείαν τῆς, ὡς καὶ κατὰ τὴν διασταύρωσιν διαφόρων ρυθμῶν ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἄν ὁ Weinberg λέγων περιγραφὴν ἐννοεῖ, τὴν διαίρεσιν ἐνὸς καλλιτεχνικοῦ φαινομένου εἰς ὀρισμένας φάσεις, καὶ τὴν ὑποδιαίρεσιν τούτων εἰς ὑπο-φάσεις, μὲ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς, ἀφῆνω εἰς ἄλλους τὴν φιλοδοξίαν μᾶς τιοιούτης περιγραφῆς. Δι' ἐκάστην τῶν φάσεων καὶ ὑπο-φάσεων τούτων ὁ Weinberg θὰ ἐπεθύμει, φαίνεται, νὰ δίδονται ἀκριβεῖς χρονολογίαι, ἐξ ὧν εἰς τὴν παράγραφον 3 λέγει: «ποτὲ δὲν εἶναι σαφὲς πόσον χρονικὸν διάστημα καταλαμβάνει ἐκάστη περίοδος, διότι σχεδὸν δὲν ὑπάρχει οὐδεμία μεία χρονολογιῶν, ἔστω καὶ ἡ πλέον γενικὴ». Ἄρκει νὰ φυλλομετρηθῆ τις τὸ τομίδιον μου διὰ νὰ ἀνεύρη διαφόρους χρονολογίας, καὶ μάλιστα ὄχι τόσον γενικᾶς. Διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου δίδεται μία (σελ. 3), μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.χ.: χρονολόγησις πού θὰ ἠδύνατο νὰ φανῆ ἀρκετὰ τολμηρά, ὅταν ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν δημοσίευσίν μου τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Ἀρχάδων² (ὁπότε ἠγνοεῖτο ἀκόμη ὁ τελευταῖος ρυθμὸς τῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς, ὁ λεγόμενος «Granary Style», καὶ ἐπιστεύετο ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη εἶχε παύσει ἤδη περὶ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος), ἡ ὁποία ὅμως σήμερον ἔχει γίνεαι γενικῶς παραδεκτὴ³. Μία ἄλλη χρονολογία ὑποδεικνύεται ὑπ' ἐμοῦ (σελ. 8) διὰ τὴν πρώτην διεσόδυσιν ἀνατολικῶν στοιχείων, περὶ τὸ 800 π.Χ., ἥτοι εἰς μίαν στιγμὴν, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν γνώμην μου, συμπύπτει μὲ τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ· ἡ παρακμὴ τοῦ ἀνατολίζοντος καὶ ἡ ἐναρξίς τοῦ πρωτοελληνικοῦ ρυθμοῦ τῆς Κρήτης καθορίζεται περὶ τὸ μέσον τῆς 7ης ἑκατονταετηρίδος (σελ. 14 καὶ 18), ἂν καὶ παρατηρεῖται ἐπιβίωσις καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος τούτου, ἀφοῦ στοιχεῖα τῶν ρυθμῶν τούτων

²) Ἰδε «Annuario della Scuola di Atene», X - XII, 1929 (Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ λοιποῦ σημειοῦται ὡς Ark.) σελ. 683.

³) Ἐπίσης κατὰ τὸν F u r u m a r k (Mycenaean Pottery, σελ. 179· τοῦ Ἰδίου, Chronology of the Mycenaean pottery, σελ. 10) κ.ἐξ., σ. 115) ἡ ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ τῆς Κρήτης, περιλαμβάνουσα τὴν κεραμεικὴν τῶν Ἀτσιπιδῶν, τοῦ Βροκάσιρου κλπ., ἀνήκει εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 12ου αἰῶνος. Βλ. ἀντιθέτως Ark., σελ. 552 κ.ἐξ. 694.

ευρίσκονται συνδεδεμένα μετά προϊόντων του κορινθιακού εργαστηρίου (σελ. 18). Είς τὸν τόμον μου περὶ τῶν Ἀρχαίων διαγράφονται ἀκόμη καὶ τὰ διαδοχικὰ ἐξελικτικὰ στάδια ἐντὸς ἐκάστης τῶν μεγάλων τούτων περιόδων ἐπὶ τῶν σταδίων ὅμως αὐτῶν θὰ ἦτο ἀντιθέτως ἄκαιρον νὰ ἐπιμείνω εἰς ἓν βραχὺ συνοπτικὸν τομίδιον. Ἐὰν κανεῖς ἐπιθυμῇ νὰ ἴδῃ τὰς ὡς ἄνω περιόδους καὶ τὰ στάδια συμπυκνούμενα εἰς ἓνα ἀκριβῆ χρονολογικὸν πίνακα, ὑποδιηρημένον εἰς δεκαετίας ἢ πενταετίας, ἐγὼ θὰ ἤθελον τὴν φορὰν ταύτην ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, νὰ ἀποδείξω δηλαδὴ ὅτι ἡ αὐστηρὰ αὕτη σχηματοποίησις εἶναι τελείως ἄλογος καὶ ἀδύνατος νὰ ἐφαρμοσθῇ, δι' ὅσους κατενόησαν πλήρως τὰ περίπλοκα φαινόμενα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς τέχνης τῶν ταραχῶδων τούτων αἰώνων τῆς ζωῆς τῆς νήσου.

Ἡ δευτέρα παράγραφος τῆς κριτικῆς στρέφεται ἐναντίον τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο προσαγομένων ὡς κυρίων σκοπῶν τῆς μελέτης μου, ἦτοι κατὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ἡ γεωμετρικὴ κεραμικὴ τῆς Κρήτης δὲν εἶναι προῖον δευτέρας τάξεως ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ ἐργαστήρια. Παρέλειψα, λέγει, νὰ ἀποδείξω ὅτι «ὁ τοπικὸς κρητικὸς ρυθμὸς στερεῖται ποικιλίας καὶ ρώμης μοτίβων ἐναντι τῶν ρυθμῶν ἄλλων κέντρων, καὶ δύναται διὰ τοῦτο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μία τέχνη δευτέρας ποιότητος». Νομίζω ὅτι ὁ ἐπικριτὴς ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτόν, ἀφοῦ ὀλίγον κατωτέρω δηλοῖ ὅτι δὲν δύναται νὰ μὴ κάμῃ ἰδιαιτέραν αἴσθησιν εἰς τινα τὸ «εἰδικὸν τοπικὸν χρῶμα» τῆς κρητικῆς ταύτης τέχνης, τῆς ὁποίας παραδέχεται ὅχι μόνον τὴν πρωτοτυπίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφθονίαν, τὴν ποικιλίαν, τὴν ἐλευθερίαν εὐρέσεως, τὴν δύναμιν ἀνανεώσεως διὰ τολμηρῶν πειραματισμῶν πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις. Ἐν ἀπομένῃ μόνον ἡ ρώμη τῶν μοτίβων («strength of design») ὡς κόσκινον, διὰ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ περάσῃ πᾶν εἶδος κεραμικῆς, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὴν τάξιν τῆς πρώτης ποιότητος, ἐγὼ ἤδη ἐντίμως κατεδίκασα ἑμαυτόν, εἰδικῶς μάλιστα (σελ. 9), δ.ὲ τὸ σφάλμα μου νὰ μὴ εἶμαι εἰς θέσιν ν' ἀκολουθίσω τὰς ἀποκρίμους ἀτροπὸς ὀρισμένου εἶδους κριτικῆς τῆς τέχνης καὶ νὰ ἀρνοῦμαι νὰ παραδεχθῶ μίαν ἀκαμπτον κλίμακα ἀξιῶν, δυναμένων νὰ ἐφαρμοσθοῦν αὐτομάτως κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴν κρίσιν. Καὶ ἀκόμη, ὡς πρὸς ἐκείνην τὴν γεωμετρικὴν κεραμικὴν, μὲ ἐπικρίνει ὅτι ὑπεστήριξα «almost belligerently» τὴν ἄποψιν τῆς βαθμιαίας ἐξέλιξος καὶ μεταμορφώσεως, ἀνευ οὐδεμιᾶς ἀποτόμου διακοπῆς, ἀλήθειαν αὐτονόητον, ἣτις εἶχε τάχα γίνεαι πλέον δεκτὴ σχεδὸν περὶ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ἐργαστηρίων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν μου, ὅταν τὸ πρῶτον ἐπεδόθην εἰς τὴν σπουδὴν τῆς κρητικῆς κεραμικῆς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ διενήργησα ἀνασκαφὰς πρὸς διαφώτισιν τῆς φύσεως καὶ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν

της, ἂν δὲν μὲ ἀπατᾶ ἡ μνήμη, ἀπεδίδεται εἰς ὄλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος μία τομὴ ἀπροσδόκητος καὶ ἀπόλυτος μεταξὺ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν προϊόντων του ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ἀφ' ἑτέρου, μία δευτέρα τομὴ μεταξὺ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ, ἐνῶ κυριολεκτικῶς μία νέα ἐποχὴ ἐφαίνετο ὅτι ἤρχιζε μὲ τὴν ἀφίξιν ἑνὸς κύματος ἀνατολιζούσης τέχνης: θὰ ὄφειλα λοιπὸν νὰ δεχθῶ μὲ χαρὰν τὴν μεταστροφὴν τῶν μελετητῶν, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τοῦτο τὸ σημεῖον τῶν θεωριῶν μου, εὐχόμενος νὰ ἀκολουθήσῃ μία τοιαύτη ἀναγνώρισις καὶ ἐπὶ ὄλων τῶν λοιπῶν σημείων! Ἀλλὰ, διὰ νὰ εἴπωμεν τὴν ἀλήθειαν, ποῦ ὑφίσταται αὐτὴ ἡ ὁμοφωνία τῶν ἐπιστημόνων; Αἱ πρόσφατοι ἔρευναι⁴ ἀντιθέτως παραδέχονται ὅτι ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς, ἂν καὶ ἐγεννήθη ἐπὶ μυκηναϊκῶν στοιχείων καὶ εἰς ἓν περιβάλλον οὐχὶ δωρικόν — πιθανῶς ἐν Ἀττικῇ — εἶναι μία καλλιτεχνικὴ φάσις τελειῶς νέα, σαφῶς διακρινομένη τῆς προηγηθείσης τέχνης. Μόνον ὡς πρὸς τὸν κρητικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν γίνεται γενικῶς ἐξαιρέσις καὶ θεωρεῖται οὗτος ὡς κατ' εὐθειαν συνεχίζων τὸν ἕστατον μινωικὸν ρυθμὸν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος: κρητικὸν ρυθμὸν ὅστις, διὰ τὴν γενικὴν συνθετικὴν καὶ διακοσμητικὴν αὐτοῦ ἀντίληψιν, καταγοῶνται, οὕτως εἶπεῖν, τοῦ ὀνόματος τούτου, καὶ διὰ τὸν ὅποιον προετάθη ἐκ τούτου καὶ διάφορον ὄνομα: «πρωτογεωμετρικὸς»⁵. Ὡς πρὸς δὲ τὴν καθαρὴν καὶ ἀπόλυτον τομὴν μεταξὺ πρωτογεωμετρικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ, μάλιστα εἰς τὴν Κρήτην, αὕτη εἶναι παραδεκτὴ, δύνανται νὰ εἴπη τις, ὑπὸ πάντων τῶν μελετητῶν⁶. Ἄν ἤρκεσε διὰ τὴν χαλάρωσιν τῆς αὐστηρᾶς ταύτης διακρίσεως ἡ

⁴) Βλ. Desborough, «What is protogeometric?», B.S.A., XLIII, 1948, σελ. 260 κ.έξ. Πρβλ. καὶ Broner, «Hesperia», VIII, 1939, σελ. 416 κ.έξ. Νέα εὐρήματα θαυμασίων ἀττικῶν πρωτογεωμετρικῶν προϊόντων, ἀρκούντως ἀρχαϊκῆς ἐμφανίσεως, ἐγένοντο τελευταίως ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Παπαδημητρίου εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν προάστειον τῆς Νέας Ἰωνίας.

⁵) Desborough, αὐτόθι σελ. 265 κ.έξ., 270 πρβλ. καὶ Hartley, B.S.A., XXXI, 1930-31, σελ. 101 κ.έξ. Furumark, Mys. Pottery, σελ. 179. Ὁ Desborough εὐρίσκει στενωτέρου τοῦ συνήθους σύνδεσμον πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν τέχνην — κατὰ τρόπον οὐχὶ διάφορον ἐκεῖνου τῆς κρητικῆς κεραμικῆς — καὶ εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν τάξιν ἀγγείων τῆς Ἰθάκης. Ἀντιθέτως ὁ Payne, B.S.A., XXIX 1927-28, σελ. 267 κ.έξ., θεωρεῖ τὰ πρωτογεωμετρικὰ προϊόντα τῆς Κρήτης ὡς ὁμάδα σαφῶς διακρινομένη. Περὶ τῆς βαθμιαίας καὶ ἀδιόρατου μεταμορφώσεως τοῦ ὑπομινωικοῦ εἰς πρωτογεωμετρικὸν βλ. ἀντιθέτως τὴν ἡδη μνημονευθεῖσαν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος A r k., σελ. 552 κ.έξ. καὶ passim.

⁶) Payne, αὐτόθι, σελ. 268 κ.έξ. Shweitzer, «Gnomon», 1934,

παραδοχὴ ὅτι ὁ γεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Κρήτης ἔχει εἰδικὸν χαρακτῆρα, καὶ ὅτι ἀπορροφᾷ εἰς μέγαν ἀριθμὸν στοιχεῖα ἐκ τῆς προελληνικῆς τέχνης· δὲν ἤρκεσεν ἡ ἰδική μου ἐπιμονὴ νὰ ὑποδεικνύω ὅτι ὁ ρυθμὸς οὗτος εἰς τὴν συνολικὴν του ἐμφάνισιν συχνὰ ἀντιβαίνει πρὸς τοὺς κανόνας οἵτινες τὸν διαστέλλουν ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸν ρυθμὸν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, ὡς συνιστάμενος ἐνίοτε ἀποκλειστικῶς ἐκ θεμάτων κεκινημένων, καμπυλογραμμῶν, κυματοειδῶν ἢ περιέχων τοιαῦτα θέματα εἰς ἀναλογίαν ἀπολύτως ὑπερέχουσαν, ὡς τείνων εἰς τὴν διακοπὴν τῆς κατὰ ζῶνας διακοσμήσεως καὶ τὴν παρεμβολὴν μεμονωμένων, ἀτομικῶν θεμάτων, τὰ ὅποια καταστρέφουν τὴν γενικὴν ἁρμονίαν. Ἡ γεωμετρικὴ διακόσμησις ἐν Κρήτῃ συχνὰ συνίσταται μόνον ἀπὸ σειρᾶς συγκεντρικῶν κύκλων ἢ τριγῶνων, ὁμοίας πρὸς τὴν θεματογραφίαν τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ· ἵνα κλονισθῇ ἡ πίστις πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ δυνατοῦ σαφοῦς καὶ ἀσφαλοῦς διακρίσεως μεταξὺ τῶν δύο κατηγοριῶν, ἥτις ἀνάγκη νὰ προσαχθῇ πλῆθος δειγμάτων ἀπὸ τὰ περιφερικὰ κρητικὰ ἐργαστήρια, τὰ ἀπομακρυσμένα ἐκ τῶν μεγάλων κνωσιακῶν ἐργαστηρίων, δειγμάτων δυσκόλως δυναμένων νὰ ταξινομηθοῦν εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν κατηγορίαν. Τοῦτο ἔπραξα εἰς τὸν τόμον μου τῶν Ἀρχαίων· τὰ ἐπαρχιακὰ ταῦτα προϊόντα ἐπολλαπλασιασθήσαν χάρις εἰς τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς καὶ ἀνακαλύψεις, ἃν καὶ παραμένουν ἀκόμη κατὰ μέγα μέρος ἀδημοσίευτα. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸ πρόβλημα τῆς ἀδιοράτου καὶ βαθμιαίας διεισδύσεως τῆς ἀνατολιζούσης τέχνης εἰς τὴν Κρήτην — ἣτις συμπίπτει μὲ τὴν πλήρη διαμόρφωσιν τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ — θὰ λάβωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Αἱ μεγαλύτεραι καὶ περισσόμερον στηριζόμεναι εἰς παραδείγματα ἀντιρροήσεις τοῦ γράψαντος τὴν κριτικὴν ἀφοροῦν τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ὡς κυρίων θεωρουμένων θεμάτων τοῦ τομίδιου μου, δηλαδὴ τὸ θέμα τῆς κρητικῆς ἐπιρροῆς περὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ. Οὕτω, κατ' αὐτὸν, ἡ ἀρχὴ τοῦ σχήματος τῆς κοτύλης πρέπει νὰ εἶναι ὁπωσδήποτε πρωτοκορινθιακὴ, διότι εἰς τὴν Κόρινθον δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀδιάκοπον ἐξέλιξίν της, ἣτις ἀνέροχεται μέχρι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς· καὶ ἐδῶ εἶναι ἡ πρώτη ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλανῶν φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος, τὰς ὁποίας διαπράττει ὁ ἀμερικανὸς ἐπιστήμων, καὶ αἱ ὅποιαι συγκεκριμένως ἀνήκουν εἰς τὴν σοφιστικὴν κατηγορίαν τῆς *petitio principii*. Εἰς οὐδεμίαν μελέτην μου ὑπεστήριξα ὅτι μόνον εἰς τὴν Κρήτην παρατηροῦμεν τὴν βαθμιαίαν καὶ συνε-

σελ. 339 κ.ἐξ. De m a r g n e, La Crète dédalique, σελ. 96, 98. Desb o r o u g h, αὐτ. σελ. 267, 271, κλπ.

ἤ ἐξέλιξιν ὁρισμένων κατηγοριῶν τῆς πρωτοκορινθιακῆς κεραμεικῆς, τὰς ὁποίας ἀκολουθῶς εὐρίσκομεν εἰσαγομέναις ἐτοιμοὺς καθ' ὅλα εἰς τὴν Κόρινθον· ὑπεστήριξα τοῦτο : ὅτι ἡ Κρήτη, ὡς καὶ ἡ Κόρινθος καὶ ἄλλα καλλιτεχνικὰ ἑλληνικὰ κέντρα, μετέσχεν ἐνεργῶς, μέχρις ὁρισμένου βαθμοῦ, μὴ καθορισθέντος τελείως, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχημάτων, τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τῆς κεραμεικῆς ἐκείνης, διαμόρφωσιν ἣτις κατέληξεν εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ· τούτου ζητῶ νὰ καταδείξω τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν σπέρματα, διότι νομίζω ὅτι ὁ ρυθμὸς οὗτος δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ὕστατον προῖόν τοῦ κύματος τῆς τέχνης, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς ἀνατολίτιζουσα. Ἐφ' ὅσον δὲν ἀποδεικνύεται, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν, ὅτι τὰ βήματα κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου τούτου τῆς ἐξέλιξεως, τὰ ὁποῖα σημειοῦνται εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἀλλαχοῦ ἔξω τῆς Κορίνθου, ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ μίαν προγενεστέραν ἐξέλιξιν γενομένην εἰς τὴν Κόρινθον, οὐδὲν εἶναι ἀποδεδειγμένον. Πράγματι τὰ δύο μόνον παραδείγματα, ἅτινα προσεκόμισα ὡς ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς κατηγορίας ταύτης (πίν. XXI 1 καὶ 3) ἐκ μιᾶς σειρᾶς ποικίλων καὶ ἐνδιαφερόντων προϊόντων, ἐλθόντων εἰς φῶς κατὰ τὰς τελευταίας κρητικὰς ἀνασκαφάς, εἶναι ἀρκούντως πλησιέστερα πρὸς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ σκύφου παρ' ὅσον τὰ ἀρχαιότερα πρωτοκορινθιακὰ δείγματα, τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ Weinberg (Corinth, VII 1. The Geometric and Orientalizing Pottery, 1943, σελ. 86 κ.ἐξ., πίν. 16, ἀρ. 107 κ.ἐξ.). Αἱ δύο κρητικαὶ κοτύλαι δύνανται ἀκόμη νὰ ἀποτελέσουν ἓνα κρίκον μεταβατικὸν μεταξὺ τῆς κατηγορίας ταύτης τῆς κεραμεικῆς καὶ τῆς κατηγορίας τῶν σκύφων, τοῦ τύπου τοῦ ὁποίου παράδειγμα ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ προσίγει ὁ Weinberg τὸ ἀγγεῖον ἔ.ἀ. πίν. 13 ἀρ. 80. Ἀκόμη καὶ αἱ πλαιότεραι κορινθιακαὶ «ἀρχαῖαι κοτύλαι», αὐτόθι, πίν. 17 ἀρ. 123 κ.ἐξ., ἔχουν σχήματα περισσότερον προχωρημένα πρὸς τὸ κανονικὸν σῶμα, τὸ βραδύτερον ἐμφανιζόμενον — μὲ πλευρὰς περισσότερον εὐθυγράμμους, στόμα περισσότερον πλατὺ καὶ εὐθέως τεμνόμενον κατὰ τὰ χεῖλη — παρὰ τὸ κρητικὸν ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθὲν παράδειγμα (πίν. XXI, 4) τὸ ὁποῖον εἰς τὴν κεκοσμημένην μεταξὺ τῶν λαβῶν ταινίαν διατηρεῖ ἀκόμη χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἀποκλειστικῶς τοῦ γεωμετρικοῦ-ἀνατολίτιζοντος ρυθμοῦ τῆς νήσου.

Τὸ αὐτό, κατὰ μείζονα λόγον, δύναται νὰ λεχθῆ ὡς πρὸς τὸν πρωτοκορινθιακὸν «σφαιρικὸν ἀρύβαλλον». Αἱ μαρτυρίαι τοῦ τύπου τούτου ἀνέρχονται, εἶναι ἀληθές, εἰς τὴν Κόρινθον, ἂν καὶ εἰς ἀρκούντως περιορισμένον ἀριθμὸν, μέχρι τοῦ IX αἰῶνος : καὶ ἡ αὐτὴ διαπίστωσις θὰ ἦδύνατο νὰ ἐπαναληφθῆ καὶ δι' ἱκανὸν μέρος τῆς λοιπῆς ἑλληνι-

κῆς παραγωγῆς διὰ τὴν Θήραν, τὴν Μήλον, τὴν Ρόδον, τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τῆς Ἰταλίας κλπ. Δὲν γνωρίζω ἂν διὰ τοῦτου ὁ Weinberg προτιθῆται νὰ ἀρνηθῆ τὴν ἐκ Κρήτης καταγωγὴν τῶν σχημάτων τούτων, τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦδε παραδέχονται οἱ περισσότεροί ἐκ τῶν μελετητῶν τῶν ἀρχαιοτέρων ἑλληνικῶν προϊόντων κεραμεικῆς⁷, διότι εἰς τὴν Κρήτην (καὶ ἴσως καὶ εἰς τὰς ἄλλας μεγάλας ἑλληνικὰς νήσους τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου) δύναται νὰ συναγάγῃ τις τὴν ἄμεσον διαδοχὴν ἀπὸ τῆς ὀψίμου μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς εἰς τὴν γεωμετρικὴν. Ἄλλὰ δὲν εἶχον μόνον τὴν πρόθεσιν νὰ ὑποστηρίξω ἐπιμόνως τὴν ἄποψιν περὶ τῆς τοιαύτης γενέσεως τῶν σχημάτων εἰς τὴν δημοσίευσιν καὶ συνοπτικὴν διαπραγματεύσιν ἱκανοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυροδοχείων ἐκείνων, περιληφθέντων εἰς τοὺς πίνακας XVIII - XIX τῆς μελέτης μου: ἤθελον ἐπὶ πλέον νὰ καταστήσω προφανὲς πῶς σχῆμα καὶ διακόσμησις τῆς κατηγορίας ταύτης τῆς κεραμεικῆς ἐξελίσσονται βῆμα πρὸς βῆμα ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ μὲ ὅλας τὰς ἀνεπαισθήτους διαβαθμίσεις πρὸς τὴν μορφὴν καὶ τὴν τεχνικὴν ἐκείνην, αἱ ὁποῖαι θὰ γίνουσι ἀργότερον χαρακτηριστικαὶ τῆς τάξεως τῶν «ὠοειδῶν ἀρυβάλλων», ἡ ὁποία διαδέχεται τὴν τάξιν τῶν σφαιροειδῶν καὶ ἐπίσης νὰ ἐπισύρω τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι καθ' ὅλας τὰς μεταβατικὰς φάσεις τῆς ἡ κατηγορία αὕτη διατηρεῖ καὶ ὠρισμένα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ὁδὸν ἐκ τῆς ὁποίας ἔφθασαν αἱ παρορμήσεις καὶ αἱ ὠθήσεις πρὸς τὴν μεταβολήν: ἡ ὁδὸς αὕτη εἶναι ἡ Κύπρος καὶ ἡ Ἄνατολή.

Ὡς πρὸς τὴν τάξιν τῶν «οἰνοχοῶν μετὰ ἐπιπέδου πυθμένους»⁸, ἀσφαλῶς δὲν ἐπεδίωξα νὰ ἀποδώσω εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς διαμορφώσεώς της τὸ ἀγγεῖον τοῦ τάφου R τῶν Ἀρχάδων, ὅπερ ἐταξινομήθη εἰς τὴν ἀνατολίτζουσαν περίοδον, πίν. XIII, 4: οὔτε πάλιν δίδει ἀποφασιστικὴν λύσιν ὑπὲρ τῆς κορινθιακῆς καταγωγῆς τῆς κατηγορίας ταύτης, τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν Κορίνθῳ ἀπαντᾷ ἐν ἀρκούντως ὅμοιον δεῖγμα, ἀνῆκον εἰς τὴν πρῶμον κορινθιακὴν φάσιν (Weinberg, ἔ.ἀ. ἀρ. 198, πίν. 28), καὶ ἕτερον τῆς μεταβατικῆς φάσεως μετὰξὺ πρωτοκορινθιακοῦ καὶ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ (Payne, Protokorinthische Vasenmalerei, πίν. 31, 1.: ἀμφοτέρα τὰ ἀγγεῖα πράγματι, τοῦλάχιστον γενετικῶς, ἐμφανίζουσι στάδιον περισσότερον προκεχωρημένον τοῦ κρητικοῦ ἀγγείου μὲ τὸ ἐλαστικὸν ἀκόμη, τελείως ἡμισφαιρικὸν καμπύλον σῶμά

⁷) Βλ. J o h a n s e n, Vases Sicyoniens, σελ. 16 κ.ἑξ. καὶ 58 κ.ἑξ. Payne, Necrocorinthia, σελ. 5 κ.ἑξ.

⁸) Δὲν εἶμαι οὔτε ὁ μόνος οὔτε ὁ πρῶτος ἔρρευνητής, ὁ ὀνομάσας τὸν τύπον αὐτὸν «λήκυθον»: πρέπει νὰ μοιρασθῶ τὴν μομφὴν τοῦλάχιστον μὲ τὸν Johansen, οὗτ., σελ. 21 κ.ἑξ.

του, ἐνῶ ἀντιθέτως τῶν ἄλλων ἐκείνων εἶναι ἤδη βαρῦ, μὲ τοιχώματα τείνοντα χαμηλὰ πρὸς τὴν κατακόρυφον, μὲ τοὺς διαταράσσοντας μεγάλους γλυπτοὺς δακτυλίους). Ἦδη ὁ Johansen εἶχε δεῖξει ὡς προδρόμους τοῦ σχήματος τούτου ὁρισμένες προχοῖσκάς τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, ὡς ἐν ἄττικὸν παράδειγμα⁹⁾, μετὰ τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ συσχετισθοῦν ἄλλα ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν κέντρων, π.χ. ἐκ τῆς Θήρας¹⁰⁾. Τῶν μεταβατικῶν τούτων μορφῶν πρόκειται νὰ προσδιορισθῇ ὁ τύπος προελεύσεως, ὡς καὶ ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν διάδοσίν των· ταυτοχρόνως πρόκειται περὶ τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τῆς κατηγορίας ταύτης μετὰ τῆς «τῶν ἀρυβάλλων μὲ ὑψηλὸν λαιμὸν», ἄλλης ἐκείνης κατηγορίας διὰ τὴν ὁποίαν προεβλήθη ἡ γεωμετρικὴ εἰς τὴν Κρήτην¹¹⁾ σχηματοποίησις· ἄλλὰ ταύτης ἡ μακροὴ καταγωγή ἀναμφιβόλως δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν Κύπρον, πατρίδα τῶν σχημάτων τούτων μὲ τὸ σφαιροειδὲς σῶμα καὶ τὸν ὑψηλὸν λαιμὸν ἤδη ἀπὸ τῆς χαλκῆς ἐποχῆς. Εἰς ταῦτα, εἰδικῶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «base-ring ware», συχνὰ ἡ βᾶσις πλατύνεται καὶ καθίσταται ἐπίπεδος· ἐντεῦθεν πιθανῶς διαδίδονται καὶ ἐξελίσσονται τὰ ἀγγεῖδια καὶ αἱ μικραὶ ὑδρῖαι μὲ ὑψηλὸν λαιμὸν καὶ ἐπίπεδον βᾶσιν, εἰς σχήματα οὐχὶ ἀπέχοντα τῆς γεωμετρικῆς ἐκείνης οἰνοχόης, ἤδη ἐντὸς τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ περιβάλλοντος τῆς Ρόδου¹²⁾.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσω τοῦλάχιστον κάποιαν μικρὰν ἐπιφύλαξιν, ἀπέναντι τῆς ἡρέμου βεβαιότητος μετὰ τῆς ὁποίας ὁ Weipberg ἀποδίδει μαζικῶς εἰς τὴν Κόρινθον—ἐνῶ ἀκόμη συζητεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ τόπου προελεύσεως καὶ τῶν κέντρων τῆς κατασκευῆς των—ἅλα ἐκεῖνα τὰ διαμφισβητούμενα εἶδη κεραμεικῆς τῆς Κρήτης, χωρὶς μάλιστα νὰ ἔχη τὴν δυνατότητα νὰ ρίψη ἐν βλέμμα ἐπὶ τῶν πρωτοτύπων, τὰ ὅποια παραμένουν βαθέως τεθαμμένα εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Μουσείου, ἀπρόσιτα καθ' ἕλην τὴν περίοδον τῶν πολεμικῶν τούτων ἐτῶν¹³⁾.

⁹⁾ J o h a n s e n, σελ. 23, εἰκ. 12· ἐν ὁμοίον ἀγγεῖον ἐκ τάφου τῆς Κορίνθου, A. J. A, XLV, 1941, σελ. 31, εἰκ. 1d.

¹⁰⁾ P l u h l, «Ath. Mitt.», XXVIII, 1903, ἐνθ. Πίν. XIX, 7.

¹¹⁾ J o h a n s e n, σελ. 41 κ.εξ.

¹²⁾ Ἴδε «Clara Rhodos», VI-VII, σελ. 189 κ.εξ. εἰκ. 223 κ.εξ.

¹³⁾ Οὕτω π.χ. ὁ ἀρύβαλλος, Early Hell. Pottery, πίν. XIX, 7, παρουσιάζει λεπτὴν ἀργίλλον ἀνοικτὴν κιτρινωπὴν, ἀργίλλον ἢ ὁποῖα εἰς ἄλλα συζητηθέντα δείγματα ἔχει ἀκόμη σκοτεινότερον χρῶμα, κιτρινωπὸν-φαιὸν ἢ κιτρινωπὸν πορτοκαλλιόχρουν, τὸ ὅποιον θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμβάλῃ, τοῦλάχιστον πρὸς στιγμὴν, εἰς ἀμηχανίαν τοὺς εἰδικούς τῆς τεχνικῆς τῆς ἀργίλλου, οἵτινες γενικῶς ἀναγνωρίζουν ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς κορινθιακῆς κεραμεικῆς τὴν λευκωπὴν ἢ λευκὴν ὑποπρασινίζουσαν ἀργίλλον.

Ύπεστήριξα, προβάλλει ό W., ότι ή πρωτοκορινθιακή διά λεπτῶν ταινιώσεων διακόσμησης έφ' όλοκλήρου τοῦ σώματος τοῦ άγγείου αποτελεί μίμησιν εκ Κρήτης, ένῶ αύτη δύναται άντιθέτως νά παρακολουθηθῆ είς παραδείγματα εκ Κορίνθου άνευ διακοπής, από τής γεωμετρικής περιόδου. Μακράν έμοῦ είς τόσον άόριστος και συγχρόνως τόσον άφελής ίσχυρισμός! Η ιδέα τής διακοσμήσεως διά λεπτῶν παραλλήλων ταινιῶν είναι έξ εκείνων, αί όποια δύναται νά έλθουν άνεξαρτήτως είς τόν νοῦν παντός κεραμογράφου και είς πᾶν έργαστήριο κεραμεικής: εκτός τής Κορίνθου δυνάμεθα νά τήν ίδωμεν έμφανιζομένην και έδραιουμένην και άλλαχού, ως π.χ. είς τὸ άλλο μέγα γεωμετρικόν, ήδη πρό μικροῦ μνημονευθέν, έργαστήριο τής Θήρας. Έκείνο τὸ όποιον έβεβαίωσα και προσεπάθησα νά αποδείξω (σελ. 17) είναι πολὺ περισσότερον ειδικόν: «βλέπομεν νά σχηματίζεται όλίγον κατ' όλίγον εν Κρήτη, ίσως κατὰ μίμησιν κυπριακῶν προϊόντων, ή γεωμετρική τάξις άγγείων, διακοσμουμένων με στενάς παραλλήλους περιθεούσας ταινίας, άγγείων καθισταμένων συνεχῶς περισσότερον λεπτῶν, έξ άργίλλου βαθμηδόν μάλλον λευκωπής, και αποκλινόντων, με άλλους λόγους, πρός τήν τεχνικήν εκείνην, ήτις μέλλει νά αποβῆ ή πρωτοκορινθιακή τεχνική». Πράγματι δύο άγγεία τοῦ είδους τούτου ύπ' έμοῦ άπεικονισθέντα (πίν. XIV 1-2) έμφανίζουν τήν τεχνικήν ταύτην, μετά τῶν λεπτῶν ταινιώσεων, καιτοι παρουσιάζουν ακόμη αὔστηρῶς γεωμετρικήν διακόσμησην. Κατὰ τήν αντίληψίν μου αί μακρυναί ρίζαι τοῦ τρόπου αὐτοῦ τής διακοσμήσεως δύναται νά άνευρεθοῦν επί τής όδοῦ τῶν έξ ανατολής εισαγωγῶν, μέχρις εκείνης τής διακοσμήσεως δι' όμοίων λεπτῶν ταινιῶν έφ' όλοκλήρου τοῦ σώματος μιᾶς μεγάλης τάξεως κυπέλλων και άρυβάλλων, ή όποια είς τήν Κύπρον (και όλιγώτερον είς τήν Ρόδον), είναι μεταβατική εκ τής όψίμου μυκηναϊκής περιόδου κατ' εὔθειαν είς τήν πρώτην φάσιν τής σιδηρᾶς εποχῆς, ή όποια καλεῖται «έλληνοφοινικική»¹⁴.

Είς τούς όψίμους-μυκηναϊκούς τούτους προδρομούς τής ανατολιζούσης τάσεως θά επανέλθωμεν άργότερον. Διά νά τελειώσωμεν τώρα με τήν κριτικήν τοῦ Weinberg, ύπεστήριξα, λέγει, τήν θεωρίαν τής εκ Κρήτης προελεύσεως τῶν πλαστικῶν άγγείων, βάσει τοῦ άρυβάλλου με άνθρωπίνην κεφαλήν τοῦ Βερολίνου: άλλ' ή θεωρία μου αύτη άντιθέτως (σ. 15) βασίζεται επί άλλων επιχειρημάτων, με τήν προσαγωγήν τής μαρτυρίας μεγάλου άριθμοῦ προϊόντων, τὰ όποια εκκινούν εκ τῶν βαναυσοτέρων εκείνων καθαρῶς γεωμετρικής έμφανίσεως¹⁵.

¹⁴) Πρβλ. A r k, σελ. 665, κλπ.

¹⁵) Πρβλ. A r k, σελ. 500 κ.έξ., 506 κ.έξ.

Ὁ ἀρύβαλλος τοῦ Βερολίνου ἀναφέρεται μόνον ὡς ἐν ὄψιμον δεῖγμα τῆς κατηγορίας¹⁶, κατάλληλον ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι εἰς τὴν Κρήτην, μέχρι τῶν περισσότερων ἐξειλιγμένων προϊόντων τῆς ἀνατολιζούσης κεραμεικῆς, παραμένουν ἴχνη, φευγαλέα ἔστω καὶ σχεδὸν ἀδιόρατα, τῶν μακρυνῶν φοινικικῶν ἢ συριακῶν ἐπιδράσεων (εἰς τὸ σχῆμα τῶν ὀφθαλμῶν τῆς πλαστικῆς κεφαλῆς), καὶ συγχρόνως ἄλλα ἴχνη, περισσότερον ταῦτα αἰσθητὰ (εἰς τὴν διακόσμησιν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου), τῆς κυπριακῆς διακοσμητικῆς ἀντιλήψεως, τὴν ὁποίαν συνήντησεν ὁ ρυθμὸς αὐτὸς κατὰ τὴν πορείαν του πρὸς τὴν Κρήτην. Δυνάμεθα λοιπὸν μὲ ἀναπαυμένην συνείδησιν, πρὶν ἢ προχωρήσωμεν, νὰ ἀναστρέψωμεν αὐτοὺς τούτους τοὺς λόγους τοῦ Weinberg: «Certainly the thesis of Cretan influence on Protocorinthian pottery cannot be said to have been r e f u t e d by these arguments».

Ἡ ὡς ἄνω συζητηθεῖσα κριτικὴ ἀντλεῖ τὴν δυνάμιν της, ὡς εἶπομεν, ἐξ αὐτοῦ τοῦ κύρους τοῦ κριτοῦ καὶ ἄλλων μελετητῶν. Βεβαίως οὐτα οὕτω ὅτι μέγα μέρος τῶν χρονολογιῶν, τὰς ὁποίας δίδω διὰ τὴν κρητικὴν κεραμεικὴν, βασίζεται ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν χαλκῶν, τὴν ὁποίαν ἐγὼ ἀναβιβάζω εἰς λίαν μεμαχυσμένην ἐποχὴν, ἐνῶ ἡ χρονολόγησις των καθωρίσθη πλέον ὑπὸ τῆς Sylvia Benton. Καὶ πρῶτον, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, οὐδέποτε προσήγαγον τὸ ἐπιχείρημα τῶν χαλκῶν εἰς τὸ ζήτημα τῆς μελέτης καὶ χρονολογήσεως τῆς κρητικῆς κεραμεικῆς. Ἀντιθέτως, ἐπανειλημμένως, καὶ ἴσως καθ' ὑπερβολὴν¹⁷, ἐπέμεινα ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ καὶ ἀπομεμονωμένου χαρακτῆρος, ὅστις διακρίνει τὴν παραγωγὴν ἐκείνην τῶν ἐργασιῶν τοῦ χαλκοῦ, παραγωγὴν ἢ ὁποία τὰ μάλιστα ἤχησε κατὰ μίαν ὠρισμένην περίοδον εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλ' ἐπανεφανίσθη προφανῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου μεθ' ὀλοκλήρου τῆς σκευῆς τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς θεματογραφίας ἐκ ξένων θεμάτων. Ἐζήτησα νὰ ἐρμηνεύσω τὸ φαινόμενον τοῦτο διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τοὺς ταραχώδεις χρόνους τῶν πολεμι-

¹⁶) Ὁ Weinberg δέχεται ἀσυζητητὴ τὴν χρονολογίαν—εἰς τὴν πραγματικότητα πιθανῶς ὑπὲρ τὸ δέον χαμηλὴν—τὴν ὁποίαν προτείνει διὰ τὸν ἀρύβαλλον ὁ Jenkins, *Dedolica*, σελ. 48 κ.ἑξ. Ἴσως θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρίαν εἰς προσεχῆ μελέτην μου νὰ ἐπανέλθω ἐπὶ τῆς ἐργασίας ταύτης, ἥτις ἀναμφιβόλως προσέφερε πολὺτιμον συμβολὴν εἰς τὴν ταξινομήσιν τῶν προϊόντων τοῦ ἀρχαιοτάτου γλυπτικοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἢ ὁποία δὲν ἀποφεύγει ἐντελῶς τὸ λάθος μιᾶς ὑπερβολικῆς σχηματικότητος καὶ τοῦ περιορισμοῦ συγγενῶν ἐργων ἐντὸς χρονολογικῶν ὁρίων ὑπὲρ τὸ δέον ἀκριβῶν καὶ ἀσυνωπότητων.

¹⁷) Πρὸβλ. Ark., σελ. 705 κ.ἑξ. καὶ *passim* «Annuario», XIII-XIV, σ.λ. 135, κλπ.

κῶν εἰσβολῶν, τῶν ἐσωτερικῶν ἀγώνων καὶ τῆς ἀθλιότητος, ἡ πολυτελής αὐτῆ δημιουργία κατ' ἀνάγκην οὐσιαστικῶς θὰ εἶχε παύσει, ἐνῶ ὅλως ἀντιθέτως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συμβῆ ὡς πρὸς τὴν καθημερινὴν καὶ ἀπαραίτητον ἀγγειοπλαστικὴν ὅπου παρακολουθεῖται μία συνέχεια ἔμμονος καὶ ἄνευ διακοπῆς, εἰς τὰ σχήματα, τὴν καλλιτεχνικὴν αἴσθησιν καὶ τὴν διακοσμητικὴν θεματογραφίαν, ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς διὰ μέσου ὅλων τῶν μεταγενεστέρων φάσεων μέχρι τῆς διαμορφώσεως τῆς νέας τέχνης. Εἰς τὰ χαλκουρικὰ πράγματι προϊόντα εἰσάγεται, κυριαρχεῖ καὶ διαρκεῖ εἰς ρυθμὸς βροίθων ἀνατολικῶν στοιχείων, προτοῦ τὰ πρῶτα καὶ ἀπλούστερα ἀνατολικά μοτίβα κάμουν τὴν δειλὴν τῶν ἐμφάνισιν—ὡς παρείσαστα καὶ ξένα—ἐντὸς τοῦ δεσπύοντος γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τῆς κεραμικῆς. Ἄλλ' ὡς δεχθῶμεν τὴν πρόκλησιν αὐτὴν τοῦ ἐπιχειρήματος ἐκείνου τῶν χαλκῶν, ἵνα εὐρύνωμεν τὸ πεδίον τῆς συζητήσεως καὶ δυνηθῶμεν νὰ καταστήσωμεν σαφὲς πῶς παρουσιάζεται σήμερον ὁλόκληρον τὸ πλαίσιον τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν αὐγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ἡ Miss Benotn («The Date of the Cretan Shields», B. S. A., XXXIX, 1938-39 — δημοσιευθὲν τὸ 1942 — σελ. 52 κ.ἑξ.) εὐρίσκει ὅτι ὁ E. Kunze εἰς τὴν ὑποδειγματικὴν του δημοσίευσιν τῶν χαλκῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου (Kretische Bronzereliefs, 1931) ἠδυνήθη βεβαίως νὰ κατατάξῃ τὸ ὕλικόν του εἰς ὁμάδας, δὲν κατώρθωσεν ὅμως νὰ μᾶς δείξῃ μίαν συνεπῆ ἐξέλιξιν ἀπὸ τῆς μιᾶς ὁμάδος εἰς τὴν ἄλλην, νὰ προσδιορίσῃ μίαν ἀρχὴν, ἐν μέσον στάδιον καὶ ἐν τέλος, ὅποια ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἡ παραγωγὴ αὐτῆ, ὡς πᾶσα σπουδαία ἑλληνικὴ παραγωγὴ ἐργαστηρίου· καὶ μία μεταλλουργικὴ σχολὴ στατική, ἐντελῶς «κλεισμένη εἰς τὸν ἑαυτὸν της» (self-contained), διατηροῦσα τὸ ἀνατολικόν της χρῶμα ἄθικτον ἐπὶ διάστημα μακρύτερον κάπως τῶν 150 ἐτῶν, θὰ ἦτο φαινόμενον δυσκόλως νοητὸν κτλ. κτλ. Ἡδη αὐτὴ αὐτὴ ἡ ὁλοκληρωτικὴ κρητικὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Kunze προκαλεῖ κατάπληξιν : πῶς γίνεται λόγος περὶ στατικῆς τέχνης, μὴ ἐμφανίζουσης συνεπῆ ἐξέλιξιν ἀπὸ φάσεως εἰς φάσιν, ὅταν ἀκριβῶς τὸ κατόρθωμα τοῦ τότε νέου ἔρευνητοῦ ὑπῆρξε τοῦτο, ὅτι ἔδειξε κατὰ θαυμαστὸν τρόπον τὴν σινηγῆ, κατ' ὅσον καὶ ἀδιόρατον, μεταμόρφωσιν ἐνὸς ρυθμοῦ, κατ' ἀρχὰς ἐξ ὁλοκλήρου διαποτισμένου ἀπὸ θέματα καὶ σχήματα ἀνατολικά, μάλιστα οὐσιωδῶς συμμορφωμένα πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν ἀνατολικὴν τέχνην, ρυθμοῦ, εἰς τὸν ὅποιον μόνον ὠρισμέναι λεπτομέρειαι καὶ μία γενικὴ καλλιτεχνικὴ τάσις, προδίδουν τὴν ἑλληνικὴν φύσιν τῶν δημιουργῶν του, πρὸς μίαν τεχνοτροπίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντιθέτως ἢ σύνθεσις, ἡ μορφολογικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἐπὶ μέρους εἰκόνων, τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, τὸ πᾶν βαθμηδὸν ἐξελληνίζεται, μέ-

χρῆς ὅτου φθάση—ἀκριβῶς κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐξελίξεως τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου—εἰς μίαν τεχνοτροπίαν, ὅπου πᾶσα ἀνάμνησις τῶν πρώτων ἀνατολιζουσῶν τάσεων ἔχει ἐξαφανισθῆ; Μήπως θὰ ἐπεθύμει καὶ ἡ Miss Benton ἓνα χρονολογικὸν πῖνακα, ὅπου αἱ διαδοχικαὶ αὐταὶ φράσεις ἐξελίξεως θὰ καθορίζοντο κατὰ δεκαετίας; Ἡ μίμησις ἀνατολικῶν μοτίβων ὁμολογεῖται ὑπ' αὐτῆς, ἔστω καὶ παρὰ τὴν διάθεσίν της: καὶ θὰ ἦτο δύσκολον νὰ τὴν ἀρνηθῆ ἔφ' ὅσον εἰς τὴν Κρήτην ἀνευρέθησαν δύο καθαρῶς φοινικικῆς παραγωγῆς φιάλαι, ἔκτος τῶν τοπικῶν, ἀλλὰ δουλικῶς μιμουμένων τὰ ἀνατολικά πρότυπα προϊόντων, ὡς π.χ. τῶν ἐλασμάτων τοῦ τάφου τοῦ Σκουριασμένου (Καβοῦσι) καὶ τοῦ μεγαλυτέρου μεταξὺ τῶν πλουσιωτάτων τάφων τῆς Φορτέσας¹⁸: ἀλλ' αἱ συγκρίσεις μὲ τὴν ἀνατολικὴν τέχνην δύνανται, κατ' αὐτήν, νὰ παραμερισθοῦν, διότι ἡ ἀνατολικὴ τέχνη εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον στατικὴ καὶ δὲν δύναται νὰ βοηθήσῃ τὴν χρονολόγησιν. Εἰς τὴν χρονολογίαν τῶν χαλκῶν, τὴν προτεινομένην ὑπὸ τοῦ Kunze, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου διὰ μέσου ὀλοκλήρου τοῦ 8ου αἰῶνος, ἡ Miss Benton ὑποκαθιστᾷ ἰδικήν της χρονολογίαν: 685-640 π.Χ. (καλωσύνη της, ποὺ δὲν παραλείπει οὔτε τὰς πενταετίας!) εἰς τὴν ἀντίληψιν δηλαδὴ μιᾶς μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένης ἀνατολικῆς εἰσαγωγῆς μεταλλουργικῶν προϊόντων, μιᾶς βαθμιαίας—δὲν θὰ ἔλεγον βραδείας—τοπικῆς μεταμορφώσεως καὶ προοδευτικοῦ ἐξελληνισμοῦ, ὑποκαθιστᾷ τὴν εἰκόνα τῆς αἰφνηδίας ἐμφανίσεως μιᾶς λίαν ἀκμαζούσης ὅσον καὶ προσκαίρου μεταλλουργικῆς κρητικῆς παραγωγῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος, ὅποτε πλέον ἡ κρητικὴ τέχνη δὲν ἀπέχει πολὺ τῆς ταχείας παρακμῆς της, τῆς ἐμφανίσεως μιᾶς τέχνης πλήρους ἀνατολικῶν τάσεων, ἥδη μετὰ τὴν ἐδραίωσιν καὶ μάλιστα τὴν παρακμὴν τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τῆς νήσου καὶ ἡ παραγωγή αὕτη θὰ διήρκεσε κατ' αὐτὴν ὀλίγον περισσότερον τῆς μιᾶς γενεᾶς. Ἄν ὁ Kunze ἠναγκάσθῃ νὰ ἐμφανίσῃ κάποιαν ἀμχανίαν¹⁹, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ καταδείξῃ παρὰ μόνον χαλαρὰν ἐπαφὴν μεταξὺ τῶν κρητικῶν χαλ-

¹⁸) A. J. A., V, 1901, σελ. 147 κ.ἐξ. εἰκ. 10-11. A r k., σελ. 561 κ.ἐξ. K u n z e, σελ. 218, εἰκ. 31 καὶ πίν. 56e. J. H. S., LIII, 1933, σελ. 291, εἰκ. 16. D e m a r g n e, σελ. 237, εἰκ. 37-38. Ἡ ἐπὶ μακρότατον ἀναμενομένη δημοσίευσίς τῆς πλουσιωτάτης ταύτης ὀμάδος τῶν τάφων Φορτέσας θὰ μᾶς καταστήσῃ γνωστὴν τὴν ἀκριβῆ ἀνασκαφικὴν συνάρτησιν πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα τῶν δύο μεταλλικῶν ἐλασμάτων, περὶ ὧν ὁ λόγος, ἡ ὁποία, ὡς ἀορίστως ἐνθυμοῦμαι καὶ ὡς βεβαιοῖ ὁ ἔφορος Πλάτων, φαίνεται ἐνισχύουσα τὴν ὑψηλὴν χρονολόγησιν τῶν ἐλασμάτων τούτων.

¹⁹) Ἄληθῶς ὁ K u n z e, σελ. 247 κ.ἐξ., δὲν ἀρνεῖται καθόλου τὰ σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν κρητικῶν χαλκῶν καὶ τῆς συγχρόνου κερραμικῆς· βε-

κων έργων και τής κατ' αὐτὸν συγχρόνου κεραμεικῆς παραγωγῆς, ἥτις εἶναι οὐσιωδῶς γεωμετρική, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκεται ἡ Miss Benton εἰς μεγαλύτεραν ἀμνηχανίαν διὰ τὴν ἀδυναμίαν της νὰ ἐμφανίσῃ οἰανδὴποτε ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν χαλκῶν ἐκ μέρους τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ὅστις ἦτο πλέον τόσον ὄριμος και βέβαιος περὶ αὐτοῦ; Ἄλλ' εἴπομεν ἤδη ὀλίγον ἀνωτέρω ποῖοι εἶναι προφανῶς οἱ λόγοι τῆς χαλαρᾶς αὐτῆς ἐπαφῆς: και μήπως αὐτὴ ἡ σύγχρονος φοινικικὴ κεραμεικὴ παρουσιάζει μεγαλύτεραν διείσδυσιν ἐκ μέρους τοῦ ρυθμοῦ τῶν χαλκῶν; Ὁ Kunze θὰ ἐπλανήθη, στηριζόμενος ἐπὶ ἀμφιβόλων ἀνατολικῶν συγκρίσεων, μόνον ἵνα ἀκολουθήσῃ τὰ ἔχνη τοῦ Johansen, ὁ ὁποῖος ἠθέλε διὰ τῆς βίας νὰ ἀνεύρῃ κρητικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς πρωτοκορινθιακῆς κεραμεικῆς και μετὰ τὴν σειρὰν του, κατὰ ἓνα φαῦλον κύκλον, ὁ Johansen, τὸν ὁποῖον τυφλῶς ἠκολούθησεν ὁ Payne, θὰ ἐβασίσθη, ἵνα βεβαιώσῃ τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν, μόνον ἐπὶ τῶν χαλκῶν τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ἂν μὴ ἐπὶ τῆς ὀψίμου πηλοπλαστικῆς ἐν Πριναῖ. Ἴνα ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀλήθειαν, ὁ Johansen, εἰς μίαν ἄλλην θαυμαστὴν σελίδα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὑποστηρίζει τὰς σχέσεις τῆς Κορίνθου μετὰ τῆς Κρήτης ὄχι μόνον βάσει τῶν χαλκῶν τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου και τῶν πηλίνων τοῦ Πριναῖ, ἀλλ' ἐντὸς πλαισίου περιλαμβάνοντος ὅλα τὰ ἄλλα προϊόντα τῶν προΐμων ἐλληνικῶν ἐργαστηρίων, τὰ ἐξαρθώμενα ἐκ φοινικικῶν και ἀνατολικῶν προτύπων, πλαισίου εἰς τὸ ὁποῖον μελετῶνται τὰ στοιχεῖα τῆς κυπριακῆς και ροδιακῆς τέχνης, ὡς και τὰ προϊόντα τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, μεθ' ὧν ἡ Κρήτη συνδέεται τόσον στενῶς ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς²⁰. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὰς ἐπισηφαεῖς αὐτὰς ἀνα-

βαιοὶ μόνον ὅτι τὰ ἀγγεῖα, ἂν και πολυάριθμα, ἔχουν ἐλλιπῶς μελετηθῇ και δυσκόλως δύνανται νὰ χρονολογηθῶν, και διὰ τοῦτο ὀλίγον τὸ χρησιμοποιοεῖ διὰ τὴν χρονολόγησιν του.

²⁰ Ἐπίσης παραδόξως, τὸ μόνον ἐπιχείρημα, ὅπερ προσάγει ἡ Miss Benton (σελ. 52, σημ. 6) κατὰ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Johansen, εἶναι ἐσφαλμένον: ἡ γιρλάνδα τῆς πρωτοκορινθιακῆς ληκύθου, Payne, P. V., πίν. 9, 5, τοῦλάχιστον τυπολογικῶς, εἶναι ἀπείρως ὀλιγώτερον ὄργανικὴ, παρουσιάζεται περισσότερο ἐξελιγμένη και περίπλοκος εἰς τὴν συμπλοκὴν τῆς ἀλύσεώς της και εἶναι ἤδη ξηρὰ και ἄψυχος μετὰ τὰ ἀνθέματα, ποὺ ἔχουν περιορισθῇ εἰς τρία φυλλάρια ἄμορφα, μετὰ τὴν στίξιν μετὰ τῶν φύλλων τῶν καλύκων και ἐπὶ τῶν στελεχῶν τῆς ἀλύσεως, ἐν παραβολῇ μετὰ τὴν γιρλάνδαν τοῦ θύρακος τῆς Ὀλυμπίας, J o h a n s e n, σελ. 122, εἰκ. 90. Ἄλλ' ὁ Johansen προσάγει ἐπὶ πλέον μίαν γιρλάνδαν μόνον ἐξ ἀνθέων λωτοῦ, ἀρκούντως πλησιέστεραν εἰς τὸ φοινικικὸν πρότυπον, ἐπὶ ἐνὸς χαλκοῦ ἀσφαλῶς κρητικοῦ, σελ. 120, εἰκ. 80. Ἡ σιενὴ και κατ' εὐθειαν ἐξάρτησις τῆς ἐξ ἀνθέων κρητικῆς γιρλάνδας ἀπὸ τῆς ἀναταλικῆς εἰκονογραφεῖται και ἀπὸ τὸν K u n z e, σελ. 90 κ.ἐξ.

τολικὰς συγκρίσεις ; Ἄλλ' ὡς ἀκολουθήσωμεν τὴν Miss Benton εἰς ἓν περισσότερον ὑπιοχνούμενον πεδῖον ἐρεῦνης, εἰς τὰς συγκρίσεις ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ κύκλου τῆς ἀρχομένης ἑλληνικῆς τέχνης. Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχη τὴν ὑπομονὴν νὰ μᾶς ἀκολουθήσῃ διὰ μέσου μιᾶς σειρᾶς «πρόσεξον», «σύγκρινε», «σημείωσε», εἰς τὴν ὁποῖαν ἐλπίζω νὰ φανῇ περισσότερον τυχηρὸς ἀπὸ ἐμέ, ὅστις τελικῶς δὲν κατώρθωσα νὰ ἴδω τίποτε, νὰ σημειώσω τίποτε, νὰ συμπερίνω τίποτε.

Ὁ πρῶτος συλλογισμὸς τῆς Miss Benton εἶναι ὁ ἀκόλουθος : ἂν τὰ πρωτοκορινθιακὰ ἀγγεῖα μιμοῦνται τὴν κρητικὴν μεταλλοτεχνίαν ὡς πρὸς τὴν χάραξιν, τότε ἀγγεῖα παρουσιάζοντα τὴν τεχνικὴν αὐτὴν εἰς ἓν στάδιον δισταγμῶν, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι μιμοῦνται χαλκᾶ ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἡ τεχνικὴ δὲν εἶναι τελειοποιημένη. Ἄλλὰ διατὶ τάχα ; Ἀντιθέτως, εἰς τὴν πρωτοκορινθιακὴν κεραμικὴν εἶναι φυσικὸν ἢ τεχνικὴ τῆς χάραξος νὰ εἶναι ἀκόμη διστακτικὴ, ἀφοῦ προσφάτως εἰσήχθη εἰς τὴν νέαν ὕλην, καθ' ἣν ἐποχὴν εἰς τὰ πρότυπα ἢ τεχνικὴ ἦτο ἤδη καθ' ὅλα σταθερὰ καὶ βεβαία. Ἄλλως ἢ τεχνικὴ αὕτη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἀσταθῆς καὶ διστακτικὴ εἰς τὰ πρότυπα, ἀφοῦ εἰσήχθη ἕτοιμος καὶ τελείως ἀπρητισμένη ἐκ τῆς Ἄνατολῆς. Ἐκ τούτου παράλογον εἶναι τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ κρητικὰ χαλκᾶ ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ χάραξις ἐμφανίζεται προοδευμένη καὶ ἐκλεπτυσμένη, εἶναι μεταγενεστέρα τῶν πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ χάραξις εἶναι τρικλίζουσα καὶ χονδροειδής. Διὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον, ἐπὶ πλέον, προσάγεται ὁ παραλληλισμὸς μεταξὺ δύο μικρῶν πρωτοκορινθιακῶν ληκύθων (Johansen, πίν. XXI, 2, καὶ XXII, 2) καὶ ἐνὸς μικροῦ πλαστικοῦ λέοντος ἐκ Κρήτης (Benton, πίν. 25, 1-2), μὴ ἔχοντος μετ' αὐτῶν οὐδὲν κοινόν, καὶ ὁ ὁποῖος, παρὰ τὴν τραχεῖαν καὶ μὴ ὀργανικὴν ὄψιν καὶ ἀτελεῖ του χάραξιν — ἢ γλῶσσα ἔξω ἢ ἢ γλῶσσα ἐντός —, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁμοίον κρητικὸν προϊόν, χωρὶς ἐκ τούτου νὰ γίνεται οὐδ' ἡ ἐλαχιστοτέρα πρόοδος εἰς τὸ συζητούμενον πρόβλημα²¹. Οὔτε δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι

²¹) Διὰ τὴν παράστασιν ἐκείνην ζώου ἐπὶ ἐνὸς ἀρυβάλλου ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους, βλ. J o h a n s e n, πίν. XX, 3, τὸ ὁποῖον ἢ Miss Benton, ἐν σχέσει πρὸς τὴν μεγάλην κεφαλὴν τοῦ μικροῦ ἐκείνου χαλκοῦ ἀντικειμένου, καλεῖ τὸν «πρῶτον πρωτοκορινθιακὸν πάνθηρα», πρέπει νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι καὶ ἡ συστροφή τῆς κεφαλῆς τῶν αἰλουροειδῶν, ἥτις ὀδηγεῖ βαθμηδὸν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τύπου τοῦ «πάνθηρος», ἔχει τὴν καταγωγὴν ἐκ τῆς Ἄνατολῆς καὶ εὐρίσκειται ἤδη εἰς τὰ φοινικικὰ χαλκᾶ τῆς Nimrud (πρβλ. I bronzi di Axos, «Annuario», XIII-XVI, σ. 121) ἐξ Ἄνατολῆς, ὁπόθεν, ἀπὸ τὴν μινωικὴν ἐποχὴν καὶ ἐκ νέου κατὰ τὴν ἀνατολίζουσαν, εἰσεχώρησεν εἰς τὴν Κρήτην, καὶ μαρτυρεῖται εἰς πολυάριθμα παραδείγματα (πρβλ. Grk. σ. 526) ἢ με-

ὁ συνδυασμὸς καὶ ἡ ἐπιτυχὴς μίξις χαράξεως καὶ ἐκτύπου τεχνικῆς ἀποτελεῖ κατόρθωμα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἀφήνοντες κατὰ μέρος, ἂν θέλετε, τὰ λαμπρὰ προϊόντα τῆς μινωικῆς μεταλλοτεχνίας, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπετεύχθη θαυμαστῶς ἡ μίξις αὕτη, καὶ ἀρχίζοντες ἐκ νέου ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ προϊόντα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὡς πρόδρομοι τῶν ἄλλων ἀνατολικῶν ἐργαστηρίων, ἀφοῦ κατ' ἀρχὴν ἡ χάραξις μόνη δεσπόζει — ὡς π. χ. εἰς τὴν χαλκίνην φιάλην τοῦ Sheikh Abd el Gurnah — ἤδη αἱ δύο μέθοδοι τεχνικῆς εὐρίσκονται συνδυασμένα εἰς τὰ ἀντικείμενα τοῦ θησαυροῦ τῆς Tel Basta²², καὶ ἡ πλήρης μίξις τῶν ἐπανεμφανίζεται εἰς τὰς δύο φιάλας, τὰς τόσον σαφῶς διαπεποτισμένας ἀπὸ αἰγαιακὴν τέχνην, τῆς Ras Shamra²³. Ἐνῶ τὸ μέγιστον μέρος τῶν φοινικικῶν καὶ τῶν κυπριακῶν φιαλῶν παρουσιάζουν συγχρόνως ἀμφοτέρως τὰς τεχνικάς, εἰς ὁρισμένον ἀριθμὸν ἐμμένει ἀκόμη μόνη ἡ χαρακτὴ διακόσμησης· ἂν καὶ συνυπάρχουν ἀμφοτέρω αἱ μέθοδοι, δεσπόζει ἐν τούτοις ἡ κλίσις πρὸς τὴν χάραξιν, ἀφθῶνως κατεσπαρμένην ἐπὶ ὄλων τῶν γυναικείων ἐνδυμάτων, τῶν ἐπιπλῶν, τῶν ἀγγείων, εἰς ἐκεῖνο τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον δέον νὰ θεωρηθῆται ὡς τὸ ἀρχαιότερον μέγρι τοῦδε γνωστὸν προϊόν τῶν κυπριακῶν ἐργαστηρίων, δηλαδή τὴν φιάλην τοῦ Ἰδαλίου (Dali), ἀνήκον εἰς τὴν πρωτοκυπριακὴν I περιόδον²⁴. Δὲν θὰ ἠδύνατο λοιπὸν νὰ ζητηθῆ ἐπισφαλέστερον κριτήριον, ἐκείνου τῆς ταξινομήσεως τῶν χαλκῶν βίσει μᾶς ὑποτιθεμένης προόδου τῆς τεχνικῆς χαράξεως διὰ τὴν δῆλωσιν τῆς ἐσωτερικῆς μυϊκῆς διαμορφώσεως τῶν σωμάτων δεδομένου ἄλλως ὅτι ἡ τεχνικὴ

γάλη κεφαλὴ αἰλουροειδοῦς κατὰ μέτωπον, εἴτε ὡς σύνδεσις δύο σωμάτων τὰ ὁποῖα στρέφονται κατ' ἐνώπιον εἴτε ὡς ἀπόληξις ὀφιοειδῶν σπειρῶν : στοιχείον ἀνατολικὸν ἤδη διατηρηθὲν εἰς τὴν Ἑτρουρίαν καὶ τὴν κελτικὴν τέχνην (πρβλ. P. J a c o b s t a h l, Imagery in Early Celtic Art (The Sir John Rhys Memorial Lectures, Brit. Acad., 1941, σσ. 13 κ.ἑξ., 17) καὶ ἀκόμη εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν τέχνην τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

²²) V o n B i s s i n g, «Jahrb.», XXV, 1910, σελ. 197, εἰκ. 2. Βλ. καὶ τὴν χρυσοῦν φιάλην τοῦ Λούβρου, B o r e u x, Antiquités égyptiennes, Cat. guide du Louvre, II, σ. 341 καὶ πίν. XIV. Διὰ τὴν ομάδα τῶν εὐρημάτων τῆς Tell Basta ὡς ἐπίσης διὰ μερικὰ τεμάχια φιαλῶν, τὰ ὁποῖα προσετέθησαν εἰς αὐτὰ βαθμηδόν, πρβλ. πλὴν ἄλλων : C. C. E d g a r, Musée égyptien, II, 1906, σ. 95 κ.ἑξ. πίν. 43-55 τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, «Annales du Service des antiquités de l'Égypte», XXV, 1925, σ. 256 κ.ἑξ. μετὰ δύο πινάκων G. S t e i n d o r f f, Die Kunst der Aegypten, 1928, εἰκ. σ. 299· A. S h a r f f, Berliner Museen, I, I, 1930, σ. 114 εἰκ. 1 καὶ Bull. Metrop. Mus. Ὀκτ. 1949

²³) «Syria», XV, 1934, σ. 121 κ.ἑξ., πίν. XV-XVI.

²⁴) G j e r s t a d, Decorated Metal Bowls from Cyprus, «Opuscula Archaeologica», IV, 1946, πίν. I.

αὕτη εἶναι ὁ δεσπότης τρόπος διακοσμήσεως εἰς τὴν μεταλλουργίαν τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς²⁵ : ἀντιθέτως ἀκριβῶς εἰς τὴν ἔκτυπον τεχνικὴν εἶναι ἐμπεισιτυμένη κυρίως ἢ δῆλως τοῦ μυϊκοῦ συστήματος εἰς τὰ ἔργα τοῦ περισσότερον προωδευμένου ρυθμοῦ, ὡς π.χ. εἰς τὴν ὠραίαν ἀσπίδα τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὴν διακόσμησιν ζωνῶν καλπαζουσῶν δορκάδων (Kunze, ἀρ. 26, πίν. 3) καὶ 36).

Ἐὰς ἀνοίξωμεν μίαν βραχεῖαν παρένθεσιν ἐπὶ τῆς μεθόδου καταγραφῆς τῶν κρητικῶν χαλκῶν ἔργων. Πᾶσα συζήτησις ἐπὶ τοῦ προκειμένου (Benton, σελ. 53, σημ. 6) θὰ ἠδύνατο νὰ καταστῇ περὶ τῆς, λόγῳ τῆς εὐρέσεως τῆς φιάλης τοῦ τάφου Μ τῶν Ἀρκάδων (Ark. σ. 308 κ.ξ., εἰκ. 408 καὶ πίν. XX). Παραδόξως ἢ προέλευσις τῆς φιάλης αὐτῆς ἀπετέλεσε τὸ θέμα ἰκανῆς συζητήσεως²⁶. Ὁ Kunze πρῶτος ἠρνήθη ὅτι εἶναι κρητικῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἐθεώρησε μᾶλλον φοινικικῆς καταγωγῆς. Τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι: πρῶτον, ἡ ὑποδιαίρεσις τῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν δι' ἐκτύπων ταινιῶν, κοσμιωμένων διὰ σειρᾶς στιγμῶν, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν «σχιδόν» ποτὲ δὲν εὐρίσκειται εἰς τὰ χαλκᾶ τοῦ Ἰδαίου, ἐνῶ ἀντιθέτως εἶναι συνήθης εἰς τὴν φοινικικὴν τέχνην. Αἱ μνημονευθεῖσαι συγκρίσεις εἰς τὴν περιοχὴν τῆς φοινικικῆς ταύτης τέχνης εἶναι πράγματι δύο κυριακαὶ φιάλαι ἀσφαλῶς νησιωτικῆς κατασκευῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ἢ μία ἀνήκει εἰς τὴν πρωτοκυπριακὴν III καὶ ἢ ἑτέρα κυπροφοινικικὴν III κατηγορίαν τοῦ Gjerstad (ἐνθ' ἄνωτ. πίν. III καὶ X), ἥτοι χρονολογούμεναι μόνον εἰς τὸν 6ον αἰῶνα π.Χ. Ἐπὶ πλέον εἰς αὐτὰ αἱ διαιρούσαι ζῶναι δὲν ὁμοιάζουν μὲ τὴν τοῦ κρητικοῦ, ἀλλ' εἶναι εἰς τὴν μίαν περιέπτωσιν εἰς γαλαρὸς πλοχμὸς, καὶ εἰς τὴν ἑτέραν μία σειρὰ δισκίων, ἔχουσα ἑκατέρωθεν ἀνὰ μίαν σειρὰν μικρῶν στιγμῶν. Σειραὶ δισκίων, ὀλίγον μεγαλυτέρων τῶν στιγμῶν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος, φιάλης τῶν Ἀρκάδων, ἐμφανίζονται εἰς τὴν Κρήτην, ἐκτὸς εἰς τὰ παραδείγματα τὰ ὁποία ἀναφέρει ὁ Kunze, ἀρκετὰ συχνά. Αἱ περιθέουσαι σειραὶ στιγμῶν, ἀλλ' ἄνευ τῶν πλαταιῶν ἀναγλύφων ταινιῶν, αἱ ὁποιαὶ τὰς περιέχουν, παρατηροῦνται ἀντιθέτως εἰς πολλὰς «φοινικικὰς» φιάλας

²⁵) Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐπίσης χρησιμοποιεῖται ἡ ἔκτυπος τεχνικὴ, ὡς π.χ., σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, εἰς τὰς χρυσᾶς ταινίας, καὶ εὐρίσκεται ἐπίσης εἰς αὐτὰς ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τεχνικῶν, ἀλλ' ἄνευ τῆς ὀργανικῆς μίξεως, ἥτις εἶναι ἴδιον τῆς ἐπομένης ἐποχῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα.

²⁶) Πρὸβλ. Kunze, σ. 38 τοῦ ἰδίου, «Ath. Mitt.», LV-I, XI, 1935-36, σ. 229, σημ. 2. Demargne, αὐτόθι σ. 224 κ.ξ.

²⁷) Περιθέουσα σειρὰ στιγμῶν εὐρίσκεται ἤδη παρὰ τὴν ἀναθύρωσιν, πέριξ τοῦ πυθμένου τῆς λεκανίσκης τοῦ Tell Basta (Jahrb. XXV, 1910, σ. 197, εἰκ. 2).

τῆς Ἑτρούριας (P o u l s e n : Der Orient und die frühgriechische Kunst, σελ. 24 κ.εξ., ἀρ. 13, 17-18)²⁷. Ἡ κατάστασις ἀποσυνθέσεως τῶν τεμαχίων τῆς φιάλης τοῦ τάφου L τῶν Ἀρχάδων (Ark. σ. 378 κ.εξ. σχῆμα 491 a-b) δὲν ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν, ἂν καὶ ἐδῶ αἱ διαιροῦσαι ταινίαι ἦσαν στικταὶ ἢ ὄχι. Πάντως αἱ ταινίαι αὗται εἰς τὴν φιάλην τοῦ τάφου M, εἰς τὴν γενικὴν ὄψιν των, συνάπτονται πολὺ στενωτέρου πρὸς τὸ σύστημα διαιρέσεως τῶν κρητικῶν χαλκῶν παρὰ πρὸς τὸ τῶν φοινικικῶν. Δεύτερον ἐπιχείρημα τοῦ Kunze : τὰ δύο χονδροειδῆ μὲ ἔλικας ἀνθέμια («schalenpalmetten») τῆς φιάλης τῶν Ἀρχάδων θὰ εὔρισκον ὡς ἀντίστοιχον τὸ — εἰς τὴν πραγματικότητα πολὺ διάφορον τῶν ἰδικῶν μας—ἀνθέμιον μιᾶς ἄλλης φιάλης, κυπριακῆς ἐπίσης κατασκευῆς καὶ ἀνηκούσης εἰς τὴν αὐτὴν ὑστέραν περίουδον, δηλαδὴ τῆς κυπραιογυπτιακῆς III κλάσεως, ἡ ὁποία ἀνήκει καὶ αὐτὴ εἰς τὸν βον αἰῶνα, ὡς καὶ τὰ κύπελλα, περὶ ὧν εἴπομεν ἀνωτέρω (G j e r s t a d, πίν. XIV)²⁸.

Ὅπως δὴποτε ὁ Kunze ἠδύνατο νὰ εὔρη ἓνα μόνον στενωτέρου παραλληλισμὸν μετὰ τοῦ σχεδίου τῆς φιάλης τῶν Ἀρχάδων εἰς ἓν τεμαχίον ἐκ τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ, ἀρ. 65, πίν. 42. Τὸ μεγαλύτερον ἐπιχείρημα διὰ νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὴν κρητικὴν παραγωγὴν ἡ φιάλη, εἶναι ἡ ἰδιομορφία τοῦ τρόπου ἀπεικονίσεως τῶν ταύρων, οἱ ὁποιοὶ εἶναι περισσότερον ραδινοὶ τοῦ συνήθους (ὄχι ὅμως πανταχοῦ, ἀφοῦ εἰς τὴν ἔξωτερικὴν ζώνην τινὲς ἐξ αὐτῶν εἶναι ρωμαλεώτεροι)²⁹, ὅπως καὶ ἡ ὄρμη, ἡ ἀταξία τῆς συνθέσεως εἰς τὸ σύνολόν της, τὰ ὁποῖα ὅμως ἐξ ἄλλου, ὁμολογουμένως, εἶναι ξένα πρὸς τὰ φοινικικὰ προϊόντα, καὶ ἐνθυμίζουσι μᾶλλον τὰ ἐργαστήρια τῆς Ἀμάρας ἢ ἄλλα ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπὶ μακρότερον ἐπέζησαν αἱ μινωικαὶ παραδόσεις. Εἶναι ἐκπληκτικὸν ὅτι εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν συζήτησιν δὲν ὑπεγραμμίσθη τὸ μόνον πειστικὸν ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον — διὰ νὰ ἀποσπᾶσθαι ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἰδικῆς μας συνθέσεως μίαν τῶν εἰκόνων της — λύει τὸν γόρδιον δεσμὸν τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀντικειμένου : τὸ γε-

²⁷) Εἰς τὰ «ἀνθέμια» τῆς φιάλης μας τὰ φύλλα μεταξὺ τῶν σπειρῶν, δηλαδὴ τὰ ἀληθῆ καὶ κύρια ἀνθέμια, λείπουν τελείως ἢ ἔχουν διαλυθῆ εἰς παράλληλα στελέχη. Ἴσως ἡ καταγωγὴ τῶν προτύπων εἶναι διάφορος καὶ προκειται ἀντιθέτως περὶ ἀνθεμίων θάμνων λωτοῦ, μὲ ὑψηλὰ στελέχη, εἰς τὸ κέντρον ἀπλῶν καθέτων ραβδώσεων, ὑψουμένων ἐκ τοῦ κορμοῦ κατ' ἀντιμετώπους σπείρας, ὅπως βλέπομεν ἐπὶ τινῶν ἐλεφαντίνων τῆς Nimrud, πρβλ. B a r n e t t, «Iraq», II, 1935, σ. 179 κ.εξ., πίν. XXIII, 4. Ἴσως ἡ καταγωγὴ τοῦ ἀνθεμίου μὲ ἔλικας δέον νὰ ἀναζητηθῇ ὄχι εἰς τὴν Φοινικὴν, ἀλλ' εἰς τὰ ὑπομυκηναϊκὰ προϊόντα τῆς Κύπρου ἢ τῆς Συρίας: πρβλ. Demargne, σελ. 153.

²⁹) Καὶ δὲν εἶναι ραδινοὶ καὶ ἰσχυροὶ οἱ ταῦροι, ὡς καὶ πάντα τὰ ἄλλα ζῶα, εἰς τὴν μετ' ὁ μ φ α λ ο ὦ ἀσπίδα, K u n z e, ἀρ. 27, πίν. 34;

γονός δηλαδή ότι παρέμεινε τοῦτο σχεδόν κατὰ τὸ ἥμισυ ἀτελείωτον, ἐκτελεσθὲν ἀκριβῶς ἐξ ὀλοκλήρου σχεδόν μόνον ὡς πρὸς τὴν χάραξιν — μίαν βαθεῖαν, ὀλίγον χονδροειδῆ. χάραξιν, περιοριζομένην κατὰ τὸ πλεῖστον μόνον εἰς τὸ περίγραμμα καὶ παραμείνασαν ἡμιτελῆ ὡς πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς λεπτομερεῖας τῶν σωμάτων. Τὸ ἔκτυπον ἤχθη σχεδόν εἰς τέρας εἰς τὴν ἐσωτέραν ζώνην, ἐξετελέσθη κατὰ σημαντικὸν μέρος εἰς τὴν ἀμέσως ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν ζώνην καὶ οὔτε κἀν ἤρχισεν εἰς τὰς παρὰ τὰ χεῖλη μορφάς. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῆ τις ὅτι ἐξήχθη καὶ ἐγένετο δεκτὸν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐν προῖον εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν, καὶ μάλιστα εἰς ἐν κέντρον ὅπου ἤδη ἦνθουν καὶ συνηγάζοντο τὰ ἀκμαῖα, διδουκίμασμένα τοπικὰ ἐργαστήρια ;

Ἐς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν ρυθμὸν τῶν κρητικῶν χαλκῶν, ἵνα ἴδωμεν εἰς ποῖα ἀποτελέσματα φέρουν τὰ αἰτήματα τῆς Miss Benton. Μία ἐξέλιξις ρυθμοῦ, παρακολουθουμένη ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν ἐλάφων (σ. 54 κ.ἐξ.), ἀρχίζει μὲ τὸ ὠραῖον τεμάχιον ὑπ' ἀρ. 59, Kunze, πίν. 45, διακοσμοῦμενον μὲ σειρὰν βοσκουσῶν ἐλάφων μὲ καλῶς διαπεπλασμένον σῶμα κατὰ διαβαθμίσεις ἐπιπέδων καὶ μὲ πλῆθος ἀποχρώσεων, καὶ συνεχίζεται διὰ μέσου ἄλλων τεμαχίων μὲ ζῶα εἰς ὁμοίαν στάσιν, ἀλλὰ μὲ περισσότερον ἀκάμπτους μορφάς, ποὺ φαίνονται ὡς νὰ κατοπτρίζουν ἀκόμη σχήματα τῆς γεωμετρικῆς τέχνης (ἀρ. 60-62, πίν. 44), εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 46 (πίν. 41) καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 44 (πίν. 40), τὰ ὁποῖα ἀπέχουν τόσον πολὺ τῶν προηγούμενων κατὰ τὸν ρυθμὸν καὶ τὰ θέματα, μὲ τὴν ἐνοχλητικὴν στροφὴν κατὰ 180° τῆς κεφαλῆς τῶν λεόντων, ἣτις κλίνει ἵνα κατασπαράξῃ τοὺς μηροὺς τῶν θυμάτων: πρόκειται περὶ στρεβλώσεως προωρισμένης νὰ εξαφανισθῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεματογραφίαν, ἀλλ' ἡ ὁποία ἀντιθέτως ἀπαντᾷ εἰς τὰ χαλκᾶ τῆς Nimrud⁵⁰. Περαιτέρω ἡ ἐξέλιξις προχωρεῖ εἰς τὴν θαυμασίαν ἀσπίδα τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὰς τρεχούσας μεταξὺ τῶν δένδρων ἐλάφους (ἀρ. 26, πίν. 33 καὶ 36), περὶ τῆς ὁποίας εἶπομεν ὅτι εἶναι προφανῶς ἔργον ἀρχαίου προωδευμένον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, καὶ περατοῦται μὲ τὴν ἀσπίδα τῶν Κυνηγῶν (ἀρ. 6, πίν. 10-20 καὶ παρενθ. πίν. 1), ὅπου τὰ πάντα ἀντιθέτως δεικνύουν τὴν πλέον δουλικὴν ἐμμονὴν εἰς τὰ ἀνατολικά πρότυπα: θέμα, στοιχεῖα τῆς ἀμφιτέσεως (ὡς τὸ κράνος τῶν πολεμιστῶν), ζωικαὶ μορφαὶ (ὡς ὁ γῆψ καὶ ἡ ἀρκτος, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἀπαντοῦν εἰς τὰ ἀντικείμενα τῆς Nimrud καὶ εἰς τὴν ἀσσυριακὴν τέχνην), θέματα ὡς τὰ τῶν τοξοτῶν μαχομένων πεζῶν καὶ ἐρίππων, τῶν ἱππέων, οἵτινες κάθηνται βλέποντες πρὸς τὰ νῶτα τῶν ὑποζυγίων, καὶ οὔτω καθ' ἑξῆς. Ἄλλα ὀδη-

⁵⁰) Πρβλ. Kunze, σ. 171.

γητικά νήματα επί τής όδοϋ ταύτης τής κατά ρυθμούς κατατάξεως, εκτός του αξιώματος τής χαράξεως, είναι: ο άόριστος και μη άγων εις συμπέρασμα τύπος τής γοργότητος των νεβρών³¹: ή μία υποτιθεμένη διαχωριστική ταινία εις τήν κοιλίαν των ζώων, ήτις άπαντᾶ εις τήν άσπίδα των Ἀθηνῶν, και ήτις έμφανίζεται μόνον εις τον μέσον πρωτοκορινθιακόν ρυθμόν και διαδίδεται ευρέως κατά τον ύστερον πρωτοκορινθιακόν: άλλ' ή «tentative belly-stripe» αύτη τής άσπίδος των Ἀθηνῶν δέν είναι εις τήν πραγματικότητα είμη ή συνήθης χαρακτή γραμμή του περιγράμματος, ή όποία εις τινα ζωα ύπερεπηδήθη ελαφρώς από τόν άναγλυφον του εκτύπου. Εις άλλα έργα, ώς ή άσπις των Κυνηγών, φαίνεται επί πλέον ότι ή έκχυσις του εκτύπου προεκάλεσε επανάληψιν τής χαρακτής γραμμής του περιγράμματος όλίγον έξωτέρω τής αρχικής γραμμής. Ός προς τήν έπεξεργασίαν δέ των κοιλίων των ζώων εις τὰ χαλκᾶ του Ἰδαίου, ή μόνη παρατήρησις ήτις είναι δυνατή είναι ή άφορώσα εις τόν τύμπανον των Κορυβάντων, όπου παρουσιάζεται ή χαρακτηριστική διά τήν ανατολικήν τέχνην³² δήλωσις του τριχώματος: αύτη πιθανώς δύναται νά αναχθῆ εις τήν ταινίαν μέ λοξήν γραμμωσιν κατά μήκος τής κοιλίας και επίσης κατά μήκος τής σπονδυλικής στήλης των ζώων εις τήν χρυσήν φιάλην τής Ras Shamra.

Ἄς έλθωμεν εις τήν εξέλιξιν του θέματος του λέοντος. Ο Κουνζε, ακολουθών τον Loewy και άλλους, είχε χαράξει μίαν σαφεστάτην ιστορίαν διά τόν θέμα τουτο κατά τήν περίοδον αύτην τής τέχνης: διεφώτισε τήν ανατολικήν εισαγωγήν του θέματος, καταγωγής χιτιτικής ή βορειοσυριακής, επικαλύψαντος τόν γεωμετρικόν θέμα, άλλ' ευθὺς έξ αρχής γενομένου μετ' αντιπαθείας δεκτου εκ μέρους τής ελληνικής τέχνης, προπάντων εις τήν πλαστικήν, όπου ή ελληνική παράδοσις ήτο ισχυροτέρα άφ' ότι ήτο εις τὰ προϊόντα των εργαστηρίων τής χαλκούργιας, τὰ όποια ειχον άνανεωθῆ: ή ελληνική αισθητική αύτη αντίληψις ήτο ξένη προς τήν παραδοχήν τής ανατολικής μίξεως οργανικού και άνοργάνου, ήτις εκδηλοῦται εις ώρισμένας λεπτομερείας, ώς τήν άνθεματήν σχηματοποίησιν του τριχώματος επί των μυκήρων των λεόντων' έν πρώτοις ή λεπτομέρεια αύτη έχει αποκλεισθῆ από τήν Κρήτην, όπου βεβαιοῦται μόνον εις τον πλαστικόν λέοντα των Ἀρχάδων, προσεγγίζοντα ήδη εις τὰ πρωτοκορινθιακά πλαστικά άγγελείδια, τὰ όποια τήν εισάγουν όμοῦ μετὰ του γενικού τρόπου αποδόσεως των λεόντων, όστις ειχεν ήδη επιτευχθῆ έν Κρήτη. Η Miss

³¹) Βλέπε τον αποκλεισμόν του κριτηρίου τουτου εκ μέρους του Κουνζε, σ. 156.

³²) Προβλ. Κουνζε, σ. 185, σημ. 27.

Benton (σελ. 55-57) μᾶς ὀδηγεῖ τώρα δι' ἁλμάτων καὶ δονήσεων ἀπὸ τοῦ ἑνὸς κρητικοῦ χαλκοῦ εἰς τὸ ἕτερον μὲ τόσον λεπτά καὶ ἐπικίνδυνα ὀδηγητικὰ νήματα, ὅσον εἶναι ἢ μεγαλυτέρα ἢ μικροτέρα ραδιόντης τῶν σωμάτων τῶν λεόντων, ἢ αὔξεις ἢ ἐλάττωσις τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τοῦ ἐσωτερικοῦ. "Ὅταν πιστεύωμεν ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀναπνεύσωμεν καὶ νὰ σταθῶμεν ἐπὶ ἀσφαλεστέρας βάσεως, μὲ κάποιαν σύγκρισιν πρὸς θέματα ἔξω τῆς Κρήτης, ἢ ἐλπίς μας διαιφεύδεται διότι ἡ σύγκρισις δὲν ἰσχύει. Ἡ ἄσαρκος καὶ στεγνὴ ραδιόντης τῶν λεόντων τοῦ τεμαχίου ἀρ. 54, πίν. 42, μὲ τὰ διεσπασμένα δι' ἐσωτερικῶν χαράξεων σώματα, ἧτις θὰ ἔπρεπε νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τύπου τῶν λεόντων τοῦ ὑστέρου πρωτοκορινθιακοῦ ἢ μᾶλλον ἐκ τῆς μεταβατικῆς τέχνης μεταξὺ πρωτοκορινθιακοῦ καὶ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, δὲν εὐρίσκει ἀντιθέτως περισσότερον στενὰς ἀντιστοιχίας εἰς τοὺς ὁμοίους λέοντας τοῦ ἐλάσματος τοῦ Καβουσίου, τὸ ὁποῖον, ὡς εἴπομεν, διαποτίζεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ ἀνατολικὸν πνεῦμα, καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα του καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν ; Διὰ τὴν εἰς τετράγωνα διαίρεσιν τῆς χαίτης τῶν λεόντων δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ κατέλθωμεν εἰς τὴν κορινθιακὴν κεραμεικὴν : εἰς τὴν κρητικὴν παραγωγὴν τῶν ἐργαστηρίων τοῦ χαλκοῦ αὕτη ἀνέρχεται μέχρι τοῦ ἄλλου, μνημονευθέντος ἤδη, ἐλάσματος τοῦ τάφου τῆς Φορτέτσας, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐγεννήθη ἀπὸ καὶ εὐθεϊαν ἐρχομένην καὶ ἄμεσον φοινικικὴν ἔμπνευσιν, ὅπου ἀπαντᾷ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ στίξις τοῦ δικτυωτοῦ, ἧτις μετὰ τοῦ θέματος τούτου θὰ διέλθῃ μέσῳ τῶν πρωτοανατολιζόντων προοίοντων, ὡς τῶν ἑλεφαντίνων τῆς Σπάρτης, εἰς τὴν κορινθιακὴν τέχνην⁸³. "Ἄς ἴδωμεν ἓνα εἰδικὸν παραλληλισμὸν : τὰ τεμάχια τῶν χαλκίνων ἐλασμάτων, K u n z e ἀρ. 44 καὶ 45a, πίν. 40, καὶ τὴν πρωτοκορινθιακὴν κοτύλην P a y n e, N.C., πίν. 22, 4. Ἄντὶ νὰ εὐρίσκωμεν μίαν τελείαν ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῶν δύο ἀντικειμένων, εὐρίσκομεν διαφορὰς ἀκόμη καὶ εἰς τὸ θέμα, διότι εἰς τὰ ὄρειχάλκινα ὁ λέων δάκνει μὲ τὴν κεφαλὴν τελείως ἀνεστραμμένην καὶ μὲ τὸν τράχηλον πρὸς τὴν γῆν, δηλαδὴ εἰς μίαν θέσιν ἀποτελοῦσαν, ὡς εἶδομεν, ἀνατολικὸν θέμα, ἐνῶ εἰς τὴν κοτύλην δάκνει μὲ τὸν τράχηλον ὀρώμενον πλαγίως. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει διαφορὰ εἰς τὰ σχεδιαστικὰ στοιχεῖα, διότι ἡ χαίτη τοῦ λέοντος εἰς τὸ πρωτοκορινθιακὸν ἀγγεῖον δὲν εἶναι πλέον διηρημένη εἰς τετράγωνα, ἀλλὰ πότε, εἰς ἓν ζῶον, εἶναι λοφωτὴ, καὶ πότε, εἰς ἕτερον, εἶναι ὄνυχωτὴ. Τελείως διάφορα εἶναι ὁ ρυθμὸς, ἢ κίνησις, ἢ καλλιτεχνικὴ ἀντίληψις· καὶ τὸ ἀγγεῖον δὲν φαίνεται καθόλου ἀπ' εὐθείας καταγόμενον ἐκ τοῦ χαλκοῦ, ἀλλὰ μόνον διὰ μέσου μιᾶς μακρᾶς σειρᾶς

⁸³) Πρβλ. α ὕ τ ὀ θ ι, σ. 174 κ.εξ.

ἐνδιαμέσων προϊόντων, ὡς π.χ. τῶν ἤδη μνημονευθέντων ἔλεφαντί-
νων τῆς Σπάρτης. Ἐπίσης, δὲν δύναται νὰ ἀντιληφθῶ τί κοινὸν ὑφί-
σταται μεταξύ τῆς πάλης λέοντων καὶ ταύρων τῆς πρωτοκορινθιακῆς
ἄλλης, P a y n e, P. V., πίν. 26, 1, 5-6, καὶ τοῦ συγγενοῦς «συμπλέ-
γματος» τοῦ κρητικοῦ τεμαχίου ὑπ' ἀρ. 43, πίν. 39 : διαφορετικὴ εἶ-
ναι ἡ σύνθεσις, διάφορος ὁ ρυθμὸς, εἰς τὸ ἀγγεῖον δύναται μόνον νὰ
παρατηρηθῆ ἢ ἀντίθεσις ὀριζοντίων γραμμῶν εἰς τὸ σῶμα τοῦ λέον-
τος καὶ λοξῶν γραμμῶν εἰς τὸ πίπτον σῶμα τοῦ ταύρου· ἀκόμη καὶ
ἡ θέσις προσβολῆς εἶναι διάφορος, διότι εἰς τὸ χαλκοῦν τεμάχιον
ὁ λέων δάκνει τὸν λαιμὸν τοῦ ἀντιπάλου ἀναστρέφων τὴν κεφαλὴν
πρὸς τὰ ὀπίσω, πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ σῶμα. Ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας
τῶν ζωικῶν μελῶν καὶ ἡ ξηρὰ καὶ γραμμικὴ ἀπόδοσις τῶν ἀνατομι-
κῶν λεπτομερειῶν εἰς τὸ ἀγγεῖον δὲν ἔχουν οὐδὲν κοινὸν πλέον πρὸς
τὸν ρυθμὸν τῶν εὐρημάτων τοῦ Ἰδαίου. Ἄλλαι συγκρίσεις ἀκόμη πε-
ρισσότερον ἀσυνήθεις : ὁ καταβληθεὶς κυνηγὸς τῆς ἀσπίδος τῶν Θη-
ρευτῶν εἶναι τάχα περισσότερο σφικτὰ περιπεπλεγμένος παρὰ εἰς τὴν
ἄλλην Chigi. Καὶ κατόπιν ; Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εὐρωμεν ὅτι ὁ λέων
περισφίγγει ἀκόμη περισσότερο σφικτὰ τὸ θῦμά του εἰς μίαν ἕξ ἔλε-
φαντοστοῦ σφραγίδα τῆς Μεσσαρᾶς⁸⁴ ! Τί νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν «ἐπι-
πέδων κεφαλῶν», αἱ ὁποῖαι διὰ τὴν Miss Benton (σ. 57) εἶναι ἔνδει-
ξις δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ ; Ὁ Kunze εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν λέγει
ὅτι μόνον τὸ ἰδαῖον τεμάχιον 29 (πίν. 35) παρουσιάζει τὸ ἐπίπεδον
τοῦτο δαιδαλικὸν κραινίον· λέγει ὅτι μόνον τὸ τεμάχιον τοῦτο παρου-
σιάζει ὀλόκληρον κατασκευὴν ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος. Ἡ Miss Benton,
ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτόν, ἀνταπαντᾷ ὅτι ὅλαι αἱ κεφαλαὶ τῶν γυναι-
κῶν εἰς τὰ χαλκᾶ ἔργα εἶναι ἐπίπεδοι καὶ κεκαλυμμένοι ἀπὸ τὸν ἐπί-
πεδον πόλον⁸⁵. Ἄν μία ἕξ αὐτῶν δὲν παρουσιάζει τὴν μορφήν ταύτην,
ὅπως ἡ κεφαλὴ τῆς «ποτνίας θηρῶν» τῆς ἀσπίδος ἀρ. 2, πίν. 5, τότε
τὸ ἔργον τοῦτο πρέπει, φυσικὰ, νὰ εἶναι μεταδαιδαλικόν. Ἄλλὰ τότε
θὰ πρέπη νὰ εἶναι ἡδη ἔργον ρυθμοῦ δαιδαλικοῦ καὶ νὰ παρήχθη κα-

⁸⁴) Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η ς, The vaulted Tombs of Messarà, πίν. VIII,
ἀρ. 821. Παρεμφετικῶς δύναται νὰ προστεθῆ, ὅπως εἶναι πλέον σαφές, ὅτι τὸ
θέμα τοῦτο τοῦ ὑπὸ τὸ σῶμα τοῦ λέοντος συνθλιβομένου ἀνθρώπου, μετὰ τὴν
κεφαλὴν ἔξέχουσαν ἐκ τοῦ ἐνὸς πλευροῦ καὶ τοὺς πόδας ἐκ τοῦ ἄλλου, ἦλθεν
εἰς τὴν κρητικὴν τέχνην ἐκ προτύπων ὁμοίων χαλδαϊκῶν σφραγίδων, καὶ ἔφθα-
σε τέλος εἰς παράγωγα ἀρκετὰ ὅμοια ἐκείνων τὰ ὁποῖα συναντῶμεν ἐπὶ τῆς
ἀσπίδος τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου.

⁸⁵) Εἰς πολλὰς περιπτώσεις πράγματι αἱ γυναικεῖαι κεφαλαὶ τῶν χαλκῶν
τοῦ Ἰδαίου δὲν καλύπτονται ὑπὸ ἐπίπεδου πόλου, ἀλλὰ δι' ἐνὸς εἶδους σκού-
φου ἀνατολικοῦ συρμοῦ, ὁμοίου πρὸς ἐκεῖνον ὅστις ἀπαντᾷ συχνὰ κυρίως ἐπὶ
τῶν κυπριακῶν φιαλῶν : πρβλ. A r k., σ. 457.

τὰ μίμησιν πρωτοκορινθιακὴν ἐκεῖνο τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, εἶναι τὸ ἀρχαιότερον, τῶν διασωθέντων χαλκῶν κυπριακῆς κατασκευῆς, ἦτοι τὸ κύπελλον τοῦ Ἰδαίου, G j e r s t a d t, πίν. I, μὲ τὰς τόσον πεπλατυσμένας κεφαλὰς, εἴτε αὐταὶ φέρουν «σκοῦφον» εἴτε εἶναι ἀκάλυπτοι, παρ' ὅλην τὴν τόσον πρωτόγονον, τετράγωνον κατασκευὴν τῶν σωμάτων· καὶ — ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὰς κεκαλυμμένας διὰ πόλου γυναῖκας, ὡς τὴν θεὰν τῆς πρωτογεωμετρικῆς ὑδρίας τῆς Φορτέσας, Early Hellenic Pottery, πίν. II, 3—θα πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀνηκούσας εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον καὶ τὰς μορφὰς πλείστον ἀγγείων τῶν Ἀρχαίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἐκεῖνας διὰ τὰς ὁποίας, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς δημοσιεύσεως, ἐπίστευσα ὅτι ἀναγνωρίζω προέλευσιν ἐκ τοῦ κυπριακοῦ ρυθμοῦ τῆς πρώτης σιδηρᾶς ἐποχῆς, ὡς π.χ. τὴν γυναῖκα τῆς κυλινδρικῆς ὑδρίας, αὐτ., πίν. IX, 1³⁶. Ἄν ὅμως θελήσωμεν νὰ ἀναδράμωμεν εἰς ὀλίγον παλαιότερους χρόνους ἐπὶ τῆς Κρήτης, ἐμφανίζονται κεφαλαὶ χαρακτηριστικῶς πεπλατυσμένοι εἰς τὴν προελληνικὴν τέχνην ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἀπὸ τῶν χαλκῶν καὶ πηλίνων μινωικῶν εἰδωλίων μέχρι μυκηναϊκῶν καὶ ὑπομυκηναϊκῶν ἔργων, ὡς εἰς τὸ περίφημον ρυτὸν εἰς σχῆμα ἀνθρωπίνης γενειοφόρου κεφαλῆς ἐκ Φαιστοῦ, τὴν πηλίνην σφίγγα τῆς Ἀγ. Τριάδος, καὶ τὴν κεφαλὴν ἐκ πηλασβέστου γραπτοῦ ἐκ Μυκηναίων, τὸ χαλκοῦν μαχαίριον τοῦ Ἄντρου τοῦ Ψυχροῦ, τὰς πηλίνας κεφαλὰς τῶν Κυκλάδων, κλπ.³⁷. Τὸ μέγιστον μέρος τῶν εὐρημάτων τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου παρουσιάζει ἕξ ἄλλου κατὰ τὴν Benton τὰ «δαϊδαλικά μῆλα», καὶ ἡ ἀθωρικὴ κεφαλὴ, Kunze ἀρ. 40 (πίν. 38), ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν κρητικὴν τριγωνικὴν διαμόρφωσιν κεφαλῆς. Δὲν δυνάμεθα παρὰ νὰ ἐπαναλάβωμεν τὴν ἐρώτησιν: «Καὶ κατόπιν;». Χαρακτηριστικῶς κρητικὴ ἀπὸ πότε; Εἰς τὴν Κρήτην τὸ τριγωνικὸν περίγραμμα μακρῶν καὶ ἰσχνῶν προσώπων δύναται νὰ παρακολουθηθῆ ἀπὸ τῆς ὑστερας μυκηναϊκῆς ἐποχῆς διὰ μέσον τῆς πρωτογεωμετρικῆς μέχρι τῆς γεωμετρικῆς³⁸, καὶ δύναται νὰ συναντηθῆ π.χ. εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν, σκληρὰν πηλίνην κεφαλὴν τοῦ Καλοῦ Χωρίου³⁹. Ἄλλὰ μήπως δὲν εἶναι ἀκόμη περισσότερον τριγωνικαὶ καὶ ὄξεϊται κατὰ τὸν πῶγωνα, ἀδιάφορον ἂν τὰς ἐφαντάσθησαν μὲ γένειον ἢ ὄχι, ἀμέτρητοι κεφαλαὶ συρο-ασιατικῶν χαλκῶν εἰδω-

³⁶) Πρβλ. A r k., σ. 402, εἰκ. 518, σ. 608.

³⁷) B o s s e r t, *Altkreta*³ εἰκ. 321-322, 296, 294. A r k., σ. 614, εἰκ. 647b (πρβλ. B a n t i, «Annuario», N. S. III-V, σ. 54 κ.ἑξ. καὶ εἰκ. 46), B o s s e r t, αὐτ., εἰκ. 87, 310, 423 κλπ. κλπ.

³⁸) Πρβλ. αὐτόφθι, σ. 612, κ.ἑξ.

³⁹) Αὐτόφθι, σ. 618, εἰκ. 650a.

λίω, τὰ ὁποῖα ἀνέρονται μέχρι τοῦ τέλους τῆς χαλκῆς ἐποχῆς⁴⁰; Μίπως δὲν ἐμφανίζεται ὁμοία μορφή εἰς χρυσοχοϊκὰ ἔργα ἐκ Ρῶς Σάμρα καὶ κατόπιν εἰς ἄλλα κυπριακὰ τῆς ἀρχῆς τῶν χρόνων τοῦ σιδήρου⁴¹, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς;

Οὔτε δύναμαι νὰ ἀντιληφθῶ σημεῖον παραλληλισμοῦ τῆς μετ' ὀμφαλοῦ ἀσπίδος ἐξ Ἰδης, Kunze, ἀρ. 27, πίν. 34, πρὸς τὴν ἤδη μνημονευθεῖσαν πρωτοκορινθιακὴν ὄλπην τῆς Ν. Ὑόρκης, P a u n e, P.V., πίν. 31, διὰ μόνην τὴν ραδινότητα τῶν ζώων, μὲ τὸ καθαρὸν αὐτῶν περίγραμμα, ραδινότητα διὰ τὴν ὁποίαν ἡ Miss Benton ἐπικαλεῖται τὴν χαμηλὴν χρονολογίαν τῆς πρωτοκορινθιακῆς κεραμικῆς· ἀλλὰ τότε δὲν δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ πῶς δύνανται νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν προτύπων τούτων οἱ βαρεῖς καὶ κοντόχονδροι ἵπποι τῆς ἀσπίδος τῶν Κυνηγῶν. Οὔτε πρὸς ἐπιβ-βαίωσιν τῆς χρονολογίας ταύτης βοηθεῖ τὸ στοιχεῖον τῆς λοφωτῆς χაίτης μὲ τὰς χαρακτὰς λοξὰς ραβδώσεις, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀναγνωρίζεται ὡς κοινὸν ἤδη εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς ἵππους. Εἶναι ἄραγε περισσότερον πειστικαὶ αἱ ἀνατρεπτικαὶ συγκρίσεις ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, γεωμετρικὰ καὶ φυτόμορφα, βάσει τῶν ὁποίων ὁ Kunze, ἀκολουθῶν τὰ ἔγνη ἄλλων λαμπρῶν μελετητῶν, κατώρθωσε νὰ χαράξῃ μίαν ἐξελικτικὴν γραμμὴν τόσον σαφῆ καὶ πειστικὴν; Ποία ὁμοιότης δύναται νὰ προσδιορισθῇ μεταξὺ τῶν ἡμιροδάκων—οἷτινες ἐν τῇ πραγματικότητι εἶναι ἐσηματοποιημένοι ρόδακες—εἰς τὴν ἐξ ἀνθεμίων ἄλυσον τοῦ ἐξ Ἰδης χαλκοῦ, Kunze, ἀρ. 5, πίν. 8, καὶ τῆς γιρλάνδας τῶν χαλαρῶν ἀνθεμίων τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ἀπισσχήμου ἀρυβίλλου, J o h a n s e n, πίν. XXXVI; Καὶ διατὶ ὁ ρόδαξ τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πόρπης τοῦ Σηλαίου Ψυχροῦ πρέπει νὰ εἶναι παλαιότερος; Εἰς τί τέλος πάντων δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ σύγκρισις μεταξὺ τῶν γυμνῶν ἀντινώτων σπειρῶν—αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν γνωστὸν προελληνικὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον—τοῦ ἐκ τῆς Ἰδης χαλκοῦ ὑπ' ἀρ. 8, πίν. 21, καὶ τῶν δύο ἀντιθέτων γιρλανδῶν ἐξ ἀνθεμίων μεταξὺ σπειρῶν, μεθ' ὅλων αὐτῶν τῶν πλεγμάτων καὶ ἐπικατασκευῶν των, κοσμήματος ἀπαντῶντος ἐπὶ τοῦ δακτυλοειδοῦς ἀσκοῦ τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου τὸν ὁποῖον μᾶς προσάγει ἡ Miss Benton, πίν. 25, 3;

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξέλιξιν τῶν πλαστικῶν λεόντων, δὲν δυνάμεθα λογικῶς παρὰ νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν ὀξεῖαν ἀνάλυσιν καὶ τὴν σαφῆ

⁴⁰) Valentin Müller, Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien, πίν. XXXVI κ.ἐξ., π.χ. ἀρ. 377 κ.ἐξ., 393 κ.λπ.

⁴¹) Demargne, σελ. 268 κ.ἐξ. εἰκ. 43, 47, 48 πρβλ. Swedish Cyprus Exped., I, πίν. XLIV.

ἑξελικτικὴν γραμμὴν, τὴν ὁποίαν ἐχάραξεν ὁ Kunze, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, διὰ τὴν ἱστορίαν ἐν γένει τῆς μορφῆς τῶν λεόντων. Ἄλλ' ἢ Miss Benton (σ. 60) προτιμᾷ μίαν κατάταξιν λεόντων κατὰ μορφὰς περισσότερον ἢ ὀλιγότερον ζωηράς, αἱ ὁποῖαι καταλήγουν κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ τεμαχίου ἀσπίδος ὑπ' ἀρ. 14, πίν. 19, ἢ ὁποῖα ἀσπίς θεωρεῖται τόσον ὑστέρα, διότι εἰς αὐτὴν ἔχει εἰσαχθῆ ἢ στίξεις πρὸς δῆλωσιν τοῦ τριχώματος τῶν μυκτῆρων, στίξεις χαρακτηριστικῆ ἀκριβῶς τῆς πρωτοκορινθιακῆς τέχνης. Τότε λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ προῆλθεν ἀπὸ μίμησιν πρωτοκορινθιακὴν μία σειρά προϊόντων τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνατολιζούσης τέχνης τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι ἀγαπητὴ ἢ διακοσμητικὴ αὕτη συμβατικὴ ἀπόδοσις⁴², καὶ τὸ αὐτὸ θὰ ἰσχύη καὶ διὰ τὸν μνημονευθέντα ἤδη πῆλινον ὀμφαλὸν ἀσπίδος ἐκ Πριναῖ τὸν εὐρισκόμενον εἰς τὸ Βερολίνον (K u n z e, πίν. 52a), ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶναι ἔργον ἀνῆκον ἀκόμη εἰς τὸ γεωμετρικὸν περιβάλλον. Εἰς τοῦτο τὸ στοιχεῖον τῆς στίξεως, οὐχὶ πλέον τῆς ἐπὶ τοῦ ρύγχους ἀπαντώσης, ἀναγόνται οὐσιωδῶς ὅλοι οἱ παραλληλισμοὶ διὰ τοὺς ὁποίους μᾶς δίδεται ἢ συμβουλή (Benton, σ. 60 κ.ἑξ.) νὰ καταβιβάσωμεν κ α τ ἄ δ ὕ ο α ἰ ὠ ν α ς τὴν προταθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Kunze χρονολογίαν (ποῦ λοιπὸν εἰς τὸν Kunze εὐρίσκεται μία τόσον ἀκριβῆς παλαιότητα χρονολογία;) διὰ τὸ τύμπανον τῶν Κορυβάντων.

«Ἄς ἴδωμεν, ἄς συγκρίνωμεν, ἄς συνδυάσωμεν», ἀλλὰ μόνον τὴν στίξιν αὐτὴν εὐρίσκομεν ὡς κοινὸν στοιχεῖον μεταξὺ τῶν ταύρων τοῦ κρητικοῦ τούτου ἀντικειμένου καὶ τῶν ἀνδροκεφάλων ταύρων τοῦ λέβητος Barberini, μεταξὺ τοῦ τυμπάνου ἐν γένει καὶ τῆς φιάλης τῆς Caprena καὶ τῆς κορινθιακῆς κεραμεικῆς, ὅπου ἢ στίξεις εὐρίσκεται κατεσπυρμένη σχεδὸν πανταχοῦ, εἰς περιγράμματα ζώων, εἰς πτέρυγας, εἰς γυναικείας ἐσθῆτας⁴³ : εἶδομεν ὅμως πρὸ ὀλίγου ὅτι ἢ στίξεις, καὶ ὄχι μόνον ἢ ἐπὶ τοῦ ρύγχους τῶν λεόντων, εἶναι στοιχεῖον χαρακτηριστικὸν καὶ διαδεδομένον εἰς ὅλην τὴν ἀνατολιζούσαν ἑλληνικὴν κεραμεικὴν ἀπὸ τῶν πρώτων βημάτων της, μὴ περιοριζόμενον μόνον εἰς τὰ ἀνατολικά προϊόντα⁴⁴ ἀκόμη, ὅτι εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐργαστηριακὴν παραγωγὴν εὐρίσκει ἰδιαίτερον ἐφαρμογὴν, τοῦλάχιστον εἰς τὴν πλάκιν μνημονευθεῖσαν φιάλην τοῦ Ἰδαλίου, ἣτις εἶναι τὸ ἀρχαιότατον μέχρι σήμερον εὐρεθὲν ἔργον τῆς κυπριακῆς μεταλλουργίας· ὅτι ἀκόμη

⁴²) Πρὸβλ. τὰ παραδείγματα, ἅτινα ἀναφέρει ὁ K u n z e, σ. 63, σημ. 40.

⁴³) Ἄληθῶς ἐπὶ τῆς ἐσθῆτος τῆς Γοργούς, ἣτις προσάγεται εἰς σύγκρισιν, P a y n e, N.C., πίν. 18, ἢ στικτὴ διακόσμησις οὐδόπως ἐμφανίζεται.

⁴⁴) Ἐπὶ τοῦ στοιχείου τούτου βλ. P o u l s e n, σ. 104 κ.ἑξ. καὶ ἀντιθέτως K u n z e, σ. 106 κ.ἑξ.

παλαιότερον ἀπαντᾷ εἰς τὴν διακόσμησιν ὄλων τῶν ζωικῶν περιγραμμάτων ἐπὶ τῶν δύο χρυσῶν φιαλῶν τῆς Ras Shamra, καὶ ἐπίσης εὐρίσκεται ἐν γόρσει εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν λεκάνην τῆς Tell Basta. Σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ ὄλων τῶν ἀντικειμένων, ἅτινα συγκοίνονται μετὰ τὸ κρητικὸν τύμπανον, δὲν παρέχεται τῇ ἀληθείᾳ ἐκ τοῦ θέματος τῶν ἀνοικτῶν δρεπανωτῶν πετερίγων, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται πράγματι τελείως διάφοροι—εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν θέσιν τῶν ἀσσυριακῶν ἀναγλύφων ἐπὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ τυμπάνου. Τὸ δὲλάχιστον ἡ Miss Benton ἀφίσταται ἀπὸ τοῦ νὰ ζητήσῃ εἰς τὴν Κόρινθον παράλληλον πρὸς τὸν ταῦρον τοῦ τυμπάνου, ἀφοῦ οἱ λειμῶνες τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι πολὺ πτωχοὶ καὶ δὲν δύνανται νὰ θρέψουν τόσην ζωικότητα. Ἐσφαλῶς πλουσιώτεροι ὑπῆρξαν οἱ τῆς Ρόδου καὶ οἱ τῆς Κύπρου· οἱ λειμῶνες τῆς Κρήτης θὰ ἐγένοντο εὐφορώτεροι σὺν τῷ χρόνῳ, ἀφοῦ ἡ Miss Benton κατέταξε τὴν ἐξέλιξιν τῆς μεταλλοτεχνίας κατὰ τὴν προοδευτικὴν ζωηρότητα τῶν ταύρων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐξ ἄλλου θὰ ἐνεφανίζετο καὶ μία ἀξάνουσα δῆλωσις ἐσωτερικῶν λεπτομερειῶν καὶ στίξεως διὰ τὰς ἀνατομικὰς διαιρέσεις καὶ τὰ γεννητικὰ ὄργανα· εὐφορώτατοι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς θὰ ἦσαν οἱ λειμῶνες τῆς Συρίας, ἡ ὁποία παρέσχε πρότυπα καὶ κεντρισμοὺς διὰ τὴν διαβολικὴν ὁρμὴν τῶν ταύρων τῆς Ras Shamra.

Φοβοῦμαι ὅτι ἐξέροχεται τοῦ πεδίου τῆς τέχνης, ἂν δὲν ἀνήκῃ εἰς κάποιαν εἰς ἐμὲ ἄγνωστον γωνίαν συρρεαλιστικῶν διαλογισμῶν—ἡ παραβολὴ τῆς εὐσάρκου γυμνῆς Ἀφροδίτης τῆς ἀσπίδος, K u n z e, ἀρ. 5, πίν. 8, πρὸς τὸν ξηρὸν καὶ ἀσκητικὸν πολεμιστὴν τῶν Δελφῶν, F o u i l l e s, V πίν. 1, 7. . .

Ἄς σταματήσωμεν ἔδῳ. Ἐσφαλῶς δὲν θὰ ἤξιζε τὸν κόπον νὰ ὀδηγήσωμεν τὸν ἀναγνώστην διὰ μέσου τῆς κουραστικῆς καὶ ἀνιαρᾶς ἀναλύσεως, ἂν δὲν ἐθεώρουν πιθανὸν ὅτι αὐτὴ αὕτη ἡ ἀνία, εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ὑποβληθῇ τις, ἵνα παρακολουθήσῃ τοιαύτας συγκρίσεις καὶ τοιοῦτους συλλογισμοὺς, κατέστησαν ἄνευ ἐλέγχου παραδεκτὰ τὰ ἐκ τούτων προκύπτοντα συμπεράσματα ὅχι μόνον παρὰ τοῦ Weinberg, ἀλλ' ἴσως καὶ παρ' ἄλλων ἐρευνητῶν. Ἐχομεν ἴδει τὰ ἀποτελέσματα, ἅτινα προέκυψαν εἰς τὸ πεδίου τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐκ τοιούτων «ἀναλυτικῶν» μεθόδων, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἀνάλυσις περιορίζεται εἰς συγκρίσεις—κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἢ καθ' ὀλοκληρίαν ἀρμοζούσας μεταξὺ μεμονωμένων στοιχείων ἔργων τέχνης—ἐνῶ ἔχουν χαθῆ ἐξ ὄψεως αὐτὰ ταῦτα τὰ ἔργα ἐν τῷ συνόλῳ των καὶ ἐντὸς τοῦ δημιουργικοῦ των περιβάλλοντος. Ἐργον ὡς ἡ ἀσπίς τῶν Θηρευτῶν ἐτοποθετήθη εὐλόγως ὑπὸ τοῦ K u n z e, σ. 279 κ.ἐξ.—τὸν ὁποῖον ἡ Miss Benton θὰ ψέξῃ, διότι δῆθεν δὲν

ἡδυνήθη νὰ παρατάξῃ τὰ μελετηθέντα ὑπ' αὐτοῦ ἀντικείμενα εἰς μίαν λογικὴν καὶ ἁρμονικὴν γραμμὴν ἐξελίξεως — εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς προσδευτικῆς ἐξελίξεως, ὅχι μόνον βάσει ἐνὸς ὀξυδεροκοῦς ἐλέγχου ὅλων τῶν διακοσμητικῶν τῆς στοιχείων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν προκύπτουσαν συνολικὴν ἐμφάνισιν, διὰ τὴν ὑποδιαίρεσιν τῆς συνθέσεως εἰς θέματα καὶ ὁμάδας ἀσυνδέτους καὶ μεμονωμένας, μὲ δυσαναλόγου μεγέθους μορφάς, ὁμάδας συνδεομένας μόνον διὰ τῆς δεξιotechνίας τοῦ συνθετικοῦ πνεύματος, κατὰ πασιδὴλον ἀντίθεσιν πρὸς τὴν συνθετικὴν ἐνότητα — τὴν ἐξ ὀλοκλήρου σοφῶς ἰσοζυγούμενην, καὶ συγκεντρωμένην περὶ μίαν κυρίαν πρᾶξιν — ὁποία μᾶς ἐμφανίζεται εἰς τοὺς κόλπους τῆς προσδευμένης πρωτοκορινθιακῆς τέχνης, εἰς τὸ ἄγγειον Chigi. Ἀντιθέτως, βάρει νεωτέρων κριτηρίων, ἡ ἀσπίς αὕτη, ἡ τόσον ἀρχαίου χαρακτῆρος, ἐξ ὀλοκλήρου διαπεποτισμένου ὑπὸ στοιχείων καὶ ἀντιλήψεων μὴ ἑλληνικῶν, χρονολογεῖται περὶ τὰ μέσα τοῦ ἑβδωταίου αἰῶνος, τίθεται δηλαδὴ ἀκριβῶς παρὰ τὸ ἄγγειον Chigi, τὴν μίτραν τῶν Λεόντων τῆς Ἀξοῦ, τὴν μίτραν τῆς Ρεθύμνης. Ἀρκεῖ νὰ εἶναι τις προικισμένος μὲ στοιχειῶδες καλλιτεχνικὸν αἰσθητήριον, ἵνα ἀρνηθῇ νὰ ἀποδώσῃ ἔργα τόσον διαφέροντα μεταξὺ τῶν ὡς πρὸς τὴν δημιουργικὴν πνοὴν καὶ τὴν τεχνικὴν ἐκτελέσεως εἰς τοὺς ἰδίους καλλιτέχναις, ἢ ἔστω εἰς καλλιτέχναις ἐργαζομένους κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον εἰς τὰ ἐργαστήρια τῆς νήσου.

Καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἀποτελέσματα εἰς τὸ ἱστορικὸν πεδῖον ; Πάντες δέχονται, ὡς εἵπομεν, ὅτι μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ τοῦλάχιστον δύο πλήρεις φιάλαι δέον ἀδιστακτικῶς νὰ ἀποδοθῶν εἰς τὰ φοινικικὰ ἐργαστήρια. Φαίνεται ὅτι ἡ Miss Benton δὲν δύναται νὰ ἀνεχθῇ τὴν εἰς μίαν ἀπομεμακρυσμένην ἐποχὴν δημιουργίαν τῶν, κατὰ τὰς ἀρχάς τῆς ὑπὸ τοῦ Kunze προσδιορισθείσης ἐξελίξεως τῶν χαλκῶν τῆς Κρήτης : διότι ἀφοῦ εἶναι δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν μίαν μακρὰν ἐξέλιξιν, διαρκέσαν ἀνω τοῦ αἰῶνος, τοπικῶν ἐργαστηρίων ἐμπεποτισμένων ἐξ ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων, πολὺ δυσκολώτερον θὰ ἦτο νὰ φαντασθῶμεν μίαν μεμονωμένην ἀρχαίαν εἰσαγωγὴν μεμονωμένων τινῶν ἀντικειμένων ἐξ Ἀνατολῆς, τὰ ὁποῖα θὰ παρῆσαν ἀνευ συνεχείας καὶ ἀνευ ἐπιδράσεων εἰς τὴν νήσον, τελείως ἀποκεχωρισμένα, καὶ ἀκόμη ὅτι ἀρκούντως ἀργότερον ἐγεννήθη ἐν τοπικῶν ἐργαστηρίων, τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν, ἀδιαφιλονείκητα εἶναι τὰ σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὰ μακρυνὰ ἐκεῖνα ἀνατολικά προιόντα. Ἡ Miss Benton (σ. 63) φαίνεται ὅτι καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα τῆς ἀπροσδοκίτου ἐξαπλώσεως μᾶς ὁψίμου καὶ ἀκμαιοτάτης κρητικῆς χαλκουργίας, διεπομένης ὑπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῶν πρωτοκορινθιακῶν ἐργαστηρίων καθ' ὅλην τὴν βραχεῖαν αὐτῆς διάρκειαν, ἀλλ' ἐπίσης βαθμηδὸν

ἰσχυρότερον ἐπιρρεαζομένης ἐκ μέρους τῆς ἀνατολικῆς τέχνης. Θὰ ἀπέμενε νὰ ἐξηγηθῇ ἡ καταγωγή τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων ἐν τῆς πρωτοκορινθιακῆς τέχνης ἢ τῆς τέχνης τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, θεμάτων τὰ ὅποια διεισέδυσαν εἰς τὸ γεωμετρικὸν περιβάλλον, ὅπου αἱ τέχναι αὗται θὰ εἶχον τὰς ρίζας των, καὶ τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἐφθασαν ἐκεῖ κατ' εὐθείαν, ὑπερπηδῶντα οἰανδήποτε ἐπαρῆν μὲ τὴν νῆσον, ἣτις κατὰ κακὴν τύχην ἐκτείνεται ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς Ἐνατολῆς: τὴν νῆσον, ἣτις συμμετέχει τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς πρώιμου τέχνης τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Κυκλάδων—τοῦτο εἶναι πλέον σχεδὸν γενικῶς παραδεκτὸν — ἀρκούντως περισσότερον τῆς Ἰωνίας⁴⁵. ἢ τελευταία παρέμεινε ἐξ ἄλλου οἶονεῖ ἀθικτος ἀκόμη καὶ ἐκ μέρους τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὃ ὅποιος διήλθε κατ' εὐθείαν ἐκ τῆς Κρήτης εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Συρίας διαμέσου τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κύπρου⁴⁶. Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου, ἐφ' ὅσον ἡ κρητικὴ μεταλλοτεχνία ἐξελιχθῆ ὑπὸ τὴν διπλὴν ταυτόχρονον ἐπιρροὴν τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ἐνατολῆς, πῶς ἄραγε εἶναι δυνατὸν νὰ βαίνη ἡ κατάταξις τῶν χαλκῶν ἔργων τῆς κατὰ μίαν σαφῆ καὶ συνεχῆ ἐξελικτικὴν γραμμὴν, διήκουσαν ἀπὸ τοῦ ἀπλουστεροῦ εἰς τὸ περιπλοκώτερον, ἀπὸ τῆς γαλήνης εἰς τὴν ἀταξίαν καὶ τὴν κίνησιν, ἀπὸ τῆς ἀποδόσεως τῆς κατασκευῆς τῶν σωμάτων τῶν ζωϊκῶν μορφῶν ὡς κομφῶν, λεπτῶν καὶ σφριγόντων εἰς τὴν ἀπόδοσιν τούτων περισσότερον βαρέων, ἀδεξίων καὶ κεκινημένων; Ἡ εἰσαγωγή τῶν φοινικικῶν εἰδῶν ἐμπορίου θὰ ἔπρεπε τότε νὰ εἶχε φθάσει εἰς τὴν Κρήτην, διὰ πρώτην φοράν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πλήρους ἀκμῆς τῶν τοπικῶν βιομηχανιῶν, ἐν συναγωνισμῶ καὶ πρὸς τὰς αὐτὰς ἐκ Κορίνθου εἰσαγωγὰς, αἱ ὅποια ἀπέναντι τῶν ἀνατολικῶν προϊόντων θὰ εἶχον ἐν σημαντικὸν προβάδισμα καὶ μίαν ἀπόλυτον ὑπεροχὴν εἰς ἐπιρροὴν.

Εἶναι ὅμως πράγματι, ἀκόμη σήμερον, ὅποτε αἱ περὶ τῆς Ἐγγύς Ἐνατολῆς γνώσεις μας ἀυξάνουν ταχέως, ἀδύνατον—ὡς λέγει ἡ Miss Benton—νὰ ζητήσωμεν μίαν ἀπόλυτον χρονολογίαν διὰ τὰ φοινικικά

⁴⁵) Πρὸβλ. παρὰ Demargne, σ. 318, τὴν νεωτέραν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ προβλήματος τούτου. Διὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Κρήτης ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τῶν Κυκλάδων, ἀ τ ὄ θ ι, σ. 335 κ.ἐξ. Κρητικὲς ναυτικοί, ἕνα αἰῶνα πρὸ ἐκείνων τῆς Ἰωνίας, εἰδειξαν πρωτοβουλίαν καὶ ὁρμὴν πρὸς ἐξάπλωσιν εἰς τὸν ἀποικισμὸν καὶ, ἀκόμη πρότερον, εἰς τὰς ἐμπορικὰς σχέσεις μὲ τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα, ὡς δεικνύουν τὰ γεωμετρικῆς τέχνης χειροτεχνήματά των, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας τῆς Δύσεως: βλ. Blakey B. S. A, XXXIII, 1932-33, σ. 170 κ.ἐξ.: πρὸβλ. Demargne, σ. 321 κ.ἐξ.

⁴⁶) Πρὸβλ. ἀ τ ὄ θ ι, σ. 58 κ.ἐξ.

προϊόντα, ὡς τὰ εἰσαχθέντα εἰς τὴν Κρήτην ἀγγεῖα ; Καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἑναρμονίσωμεν μίαν ὀψιμοτάτην ἐμρίνισιν ἐμπόρων καὶ ἐμπορευμάτων ἐκ Φοινίκης εἰς τοὺς λιμένας τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατὰ τὴν αὐγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁποῖαν—ἔστω κατὰ τρόπον ἀκόμη νεφελώδη πως καὶ κατὰ προσέγγισιν—μᾶς ἐπιτρέπουν τοῦ λοιποῦ τὰ δεδομένα τῆς ἱστορίας, τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τέχνης νὰ τὴν ἀναπαραστήσωμεν ;

Θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν παρέλθει οἱ χρόνοι, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ ἀρχαιολόγοι ἐνόμιζον ὑποχρέωσίν των νὰ κατέρχωνται εἰς ἔνοπλον ἀγῶνα ὑπὲρ ἢ κατὰ τῶν Φοινίκων, νὰ κομματίζωνται ὑπὲρ τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐκ τῶν ἀντιτιθεμένων θεωριῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ πολιτισμὸς τοῦ τέλους τῆς χαλκῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς σιδηρᾶς ἐποχῆς ὄφειλε ἢ τὰ πάντα ἢ τίποτε εἰς τοὺς Φοίνικας· τοὺς δύο ἄκρους τούτους πόλους ἐξεπροσώπων—μὲ τόσην «Gründlichkeit» ὅσον καὶ λύσαν—αἱ θεωρίαι τοῦ Dörpfeld καὶ τοῦ Beloch : διὰ τὸν πρῶτον, ὀλόκληρος ἢ μυκηναϊκὴ τέχνη, ὡς καὶ ἡ πρωτοκορινθιακὴ, δὲν ἦσαν παρὰ δύο ἐκδηλώσεις τῆς φοινικικῆς τέχνης, ρυθμὸς κυριαρχῶν ἄνευ ἀντιδράσεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ χαλκοῦ, προῖον ξένον, εἰσηγμένον καὶ συναγωνιζόμενον πρὸς τὰς τοπικὰς γεωμετρικὰς δημιουργίας τῆς Ἑλλάδος· ἐνῶ διὰ τὸν δεῦτερον, δὲν ἔπρεπε οὔτε κἀν νὰ γίνεται λόγος περὶ ἐμφανίσεως τῶν Φοινίκων εἰς τὴν Μεσόγειον πρὸ τοῦ 8ου αἰῶνος π.Χ. Ἡ πυρετώδης ἀνασκαφικὴ δραστηριότης κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Συρίας κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων καὶ μία σειρὰ θαυμασίων ἀνακαλύψεων, μᾶς ἐπιτρέπουν τοῦ λοιποῦ τὴν χάραξιν ἐνὸς πλαισίου, καθόλου πλέον ἀορίστου, ἃν καὶ ὄχι ἀκόμη διαυγεστάτου ὡς πρὸς τὸ περίγραμμα, δι' ἓνα «πρωτοφοινικικὸν πολιτισμὸν», ὅστις ἦνθι ἤδη κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τῆς 2ας χιλιετηρίδος π.Χ. Μία πόλις ὡς ἡ Ras Shamra (Ugarit), ἐκτὸς τοῦ ὅτι παρέσχε διάφορα δείγματα τῶν καλλιτεχνικῶν τῆς δημιουργιῶν, μᾶς προσέφερε καὶ μίαν λίαν ἐνδιαφέρουσαν εἰκόνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ ἐκείνου, μᾶς παρουσίασε γραπτὰ μνημεῖα τῆς πολιτικῆς σημασίας του, τῶν σχέσεων του πρὸς τὰ πλησίον ἢ μακρὰν αὐτοῦ ἔθνη τῆς ἀρχαιότητος, τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν του, τῶν πολλαπλῶν ἀποπειρῶν του διὰ τὴν γραφήν. Βλέπομεν ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος π.Χ., οἱ δεσμοὶ μετὰ τοῦ Αἰγαίου γίνονται τόσον στενοί, ὥστε πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν διὰ τὸ θαλάσσιον ἐμπόριον ἐγκατάστασιν μᾶς ἀποικίας αἰγαιακοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος εἰσάγει τὰ ἴδια αὐτοῦ ἦθη, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του καὶ τὰς θρησκευτικὰς του τελετουργίας, ὁ ὁποῖος ἀφῆνει πολυάριθμα δείγματα τῶν προϊόντων του, καί,

προπαντός, δίδει ὄθησιν εἰς τὴν ἐπὶ τόπου διαμόρφωσιν μιᾶς μικτῆς τέχνης αἰγαιο-φοινικιῆς, ἡ ὁποία μᾶς ἐπρομήθευσε τόσον λαμπρὰ δημιουργήματα οἷα τὰ πολλάκις μνημονευθέντα χρυσᾷ κύπελλα ἢ τὸ ἐξ ἔλεφαντοστοῦ κάλυμμα πυξίδος μὲ τὴν Θεὰν τῶν Αἰγιάγων⁴⁷. Ἡ ἐπίδρασις αὕτη τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης δὲν περιορίζεται οὔτε χρονικῶς οὔτε τοπικῶς: ἀκτινοβολεῖ κύκλω, ἀπὸ τῶν ἀκτῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Συρίας⁴⁸, κάτω εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ μέχρι τῆς Αἰγύπτου· εἰσδύει εἰς τὰ προϊόντα ἀνατολικῶν τεχνῶν, τελειῶς διαφόρων καὶ ξένων πρὸς τὸ αἰγαιακὸν πνεῦμα καὶ ἐπιζῆ, διερχομένη διὰ μέσου τῆς ταραχώδους ἐποχῆς τῶν εἰσβολῶν τῶν Λαῶν τῆς Θαλάσσης, μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου⁴⁹. Ἡ ἐπιβίωσις αὕτη τοῦ πνεύματος καὶ τῶν θεμάτων τῆς αἰγαιακῆς τέχνης δύνανται τοῦ λοιποῦ νὰ παρακολουθηθῆ π.χ. εἰς μίαν λαμπρὰν σειρὰν ἔλεφαντίνων, τῆς ὁποίας αἱ κύρια ὀμάδες δύνανται νὰ καταταχθῶν κλιμακῶδον ἀπὸ τῶν ἔλεφαντίνων τοῦ 14ου-13ου αἰῶνος ἐκ Ρὰς Σάμρα διὰ μέσου προϊόντων τινων ἐκ Βύβλου τοῦ 13ου αἰ., τῆς ὀμάδος τῆς Meggido, κατὰ τὸ μέσον μεταξὺ τοῦ δευ-

⁴⁷) Βλ. S c h a e f f e r, *Ungaritica*, πίναξ προμετωπίδος.

⁴⁸) Ἡ διεισδυσίς εἰς τὴν ἀσιατικὴν ἐνδοχώραν αἰγαιακῶν ἐπιδράσεων δὲν ἀνέμεινε τὴν προκεχωρημένην ταύτην περίοδον, ἵνα ἐκδηλωθῆ: πιθανῶς ἤδη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον, ἀκολουθοῦντα τὰ ἴχνη τῶν ἐμπορικῶν εἰσαγωγῶν ἐκ τοῦ Αἰγίου, ἅτινα ἐμφανίζονται εἰς τὴν Κύπρον καὶ πρὸς τὴν Συρίαν εὐθύς ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς πρωτομινωικῆς ἐποχῆς, στυλιστικὰ στοιχεῖα προφανῶς μινωικὰ φαίνεται ὅτι διεισέδυσαν παραδόξως εἰς τὴν κεραμικὴν παραγωγὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Συρίας — χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ δημιουργία ρυθμοῦ μὲ τόσον καθαρῶς αἰγαιακὸν χαρακτήρα, ὁμοίου ἐκείνου τὸν ὅποιον βλέπομεν διαχερόμενον ἐκ Ras Shamra — ἐφ' ὅσον εἰς τὴν τοπικὴν παραγωγὴν τῆς Tell Atchana, ἣτις χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. πρὸς τὸν 15ον, εὐρίσκονται διακοσμητικὰ θέματα παρέχοντα τὴν ἀσφαλῆ ἐντύπωσιν ὅτι ἐμπνέονται ἀκόμη ἐκ τῆς κρητικῆς κεραμικῆς τῆς MMII ἐποχῆς. Ἐπὶ πλέον, εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς πόλεως ἐκείνης τῆς Συρίας, ἣτις εὐρίσκεται πλησίον τῆς καμπῆς τοῦ Ὁρόντου, ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ὡς ἡ διάταξις ὄρισμένων ὀμάδων διαμερισμάτων, ἢ γραπτὴ διακόσμησις τῶν τοίχων, καὶ ἀκόμη θαυμάσια τινὰ ἀνικείμενα, ὡς ὄρισμένοι λαμπάδες ἐκ πορφύρου, παρουσιάζουν παράλληλα συναντώμενα εἴτε εἰς τὸ πρῶτον εἴτε εἰς τὸ δεύτερον ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ: ὡς πρὸς τὰς ἐκθέσεις περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης ἴδε, πλὴν τῆς βιβλιογραφίας, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ D e m a r g n e, σ. 72, σημ. 2, τὴν τελευταίαν ἀνακοίνωσιν τοῦ W o o l l e y.

⁴⁹) Ἡ ἐγκατάστασις αὕτη αἰγαιῶν ἀποίκων εἰς τὴν Συρίαν καὶ ἡ ἰσχυρὰ σφραγὶς τῆς αἰγαιακῆς τέχνης ἐπὶ τῆς φοινικιῆς, δύνανται νὰ δικαιολογήσων κατὰ τινὰ τρόπον τὴν πλάνην τοῦ C. A u t r a n (*Phéniciens: Essai de contribution à l'histoire antique de la Méditerranée*, 1920), ὅστις, πρὸ τῶν ἀνακαλύψεων τῆς Ras Shamra ἀκόμη, διετύπωσε θεωρίαν, καθ' ἣν οἱ Φοῖνικες ἦσαν ἐξ ὀλοκλήρου κλάδος τῶν Αἰγαιῶν.

τέρου ἡμίσεος τούτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐπομένου αἰῶνος, τῶν ἐλεφαντίνων τῆς Ἐγκώμης εἰς τὴν Κύπρον, ἅτινα πιθανῶς χρονολογοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὸν 12ον αἰ., τῶν τῆς Nimrud, ἅτινα δύνανται νὰ κατανεμηθοῦν μεταξὺ 1000 καὶ 800 π.Χ., τῶν ὁμάδων τοῦ Ἀρσλάν-Τὰς καὶ τῆς Σαμαρείας, χρονολογουμένων κατὰ τὸν 9ον αἰ. καὶ πιθανῶς, τῶν δευτέρων, καὶ κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα. Οὕτω τοῦ λοιποῦ ἔχει στερεὰν βάσιν καὶ σύστασιν τελείως ἐπαληθεύσιμον ἢ ἀποψις — ἥτις μόλις ἠδύνατο δειλῶς νὰ προταθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Ἀρσλάν — ὅτι τῶν ἀρχαίων καὶ θέματα μυκηναϊκὰ ἐπανερχονται ἐκ νέου, περικεκλεισμένα καὶ μεταμορφωμένα εἰς τὴν σύνθετον ἀνατολιζούσαν τέχνην, εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Κρήτης, τῆς νήσου, ἥτις εὐκολώτερον καὶ μετὰ μείζονος ἐνθουσιασμοῦ ἠδύνατο νὰ δεχθῆ τὴν τέχνην αὐτὴν καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ γόνιμον διὰ νέαν δημιουργικὴν ἐξόρμησιν.

Εἰς τὸ πλαίσιον τοῦτο τῆς καλλιτεχνικῆς ἐξελίξεως ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Συρίας θὰ πρέπη λοιπὸν νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν κατὰ προσέγγισιν κατάταξιν τῶν προτύπων τῆς μεταλλουργικῆς παραγωγῆς, ἥτις ἔδωκε τὴν παρόρμησιν διὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνθῆσιν τῆς χαλκουργικῆς παραγωγῆς τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Δυστυχῶς εἰς τὴν ἀναζητήσιν αὐτὴν δὲν δύνανται νὰ μᾶς βοηθήσουν πλέον τὰ εὐρήματα τῆς Ugarit, διότι ἡ πόλις αὕτη δὲν ἐπέζησε τῆς καταστροφῆς, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν αἱ ἀκτὰς τῆς Συρίας κατὰ τὴν κίνησιν τῶν Λαῶν τῆς Θαλάσσης κατὰ τὰ τέλη τῆς 2ης χιλιετηρίδος π.Χ. Αἱ φοινικικαὶ φιάλαι τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου εὐρίσκουν τὰ στενωτέρὰ τῶν ἀνάλογα εἰς τὰ ὅμοια χαλκᾶ, ἅτινα ἀπέδωσαν αἱ περίφημοι ἀνασκαφαὶ τοῦ Layard εἰς Nimrud : μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ χρονολογία τῶν τελευταίων, ὡς γνωστὸν, ἐγένετο ἀντικείμενον λυσσώδους διαμάχης μεταξὺ τῶν μελετητῶν, ἄλλοι ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἀποδίδουν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς πρώτης ἀνεγέρσεως τοῦ ἀνακτόρου τῆς Nimrud ὑπὸ τοῦ Ἀσσυρνασιρπάλ II, ἦτοι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 9ου αἰ. (883-859 π.χ.), καὶ ἄλλοι ἀντιθέτως εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνανεώσεως τοῦ ἀνακτόρου αὐτοῦ ἐκ μέρους τοῦ Σαργὸν II, ἦτοι κατὰ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. (722-705 π.Χ.) ὑπάρχουν καὶ τινες ὑποστηρίζοντες μίαν ἐνδιάμεσον χρονολογίαν μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει μία νέα καλῶς εἰκονογραφημένη ἔκδοσις τῆς βασικῆς ταύτης ὁμάδος τῶν χαλκῶν. Ἐν μέρει δύνανται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ πολυτίμιον τοῦτο ὑλικὸν μεταλλικῶν σκευῶν καὶ νὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ συμπληρώσωμεν τὸ κενὸν τῶν γνώσεών μας ὡς πρὸς τὰς ἐλάχισσιν τέχνας κατὰ τὴν σκοτεινὴν καὶ φλέγουσαν ταύτην περιόδον τῆς Ἑγγυῆς Ἀνατολῆς ἢ μελέτη μιᾶς παραλλήλου ὁμάδος ἐλεφαντίνων, ὑπὸ τοῦ R. D. Bar-

pet⁵⁰. Τα γνωστά με τὸ ὄνομα «τῆς Nimrud» ἑλεφάντινα τοῦ Βρετ. Μουσείου περιλαμβάνουν εἰς τὴν πραγματικότητα δύο ομάδας προερχομένης ἐκεῖθεν, μίαν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Layard καὶ ἑτέραν ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ἀνασκαφῶν τοῦ Loftus, καὶ πιθανῶς ἀκόμη καὶ ἑλεφάντινα προερχόμενα ἐξ ἄλλων ἀσσυριακῶν θέσεων. Ἡ ὁμάς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Layard ἀποτελεῖ ἓν ὁμογενές σύνολον, ἀρχικῶς διακοσμοῦν πιθανῶς μίαν ἱερὰν κλίνην, κατὰ τρόπον ὅμοιον πρὸς τὴν ομάδα τῶν ἑλεφαντίνων τοῦ Ἀρσλάν Τάς, τοῦ 9ου αἰ. π.Χ., μετὰ τὴν ὁποίαν παρουσιάζει στενὴν συγγένειαν· ἀλλ' ὁ ἑλαφρὸς μᾶλλον προσωδευμένος χαρακτήρ τῶν ἑλεφαντίνων τῆς Nimrud καθιστᾷ πιθανὴν τὴν τοποθέτησίν των εἰς τὸν ἀρχόμενον 8ον αἰῶνα. Ὅτι κατεσκευάσθησαν ὑπὸ Φοινίκων βεβαίωται ἐκ τινῶν φοινικικῶν γραμμάτων κεχαραγμένων ἐπ' αὐτῶν. Ἡ ὑπόθεσις περὶ προκεχωρημένης ἐποχῆς ἐνισχύεται ἐκ τῆς ὑπεροχῆς τῆς αἰγυπτιακῆς ἐπιδράσεως, ἣτις ἐκδηλοῦται εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Φοινικὴν εἰς σχετικῶς ὑστέραν ἐποχὴν, ἐν συγκρίσει μετὰ μίαν προσηγηθεῖσαν ὑπεροχὴν τοῦ συρο-χιτιτικῶν ρυθμοῦ. Διαπεποτισμένη πρᾶγματι ὑπὸ τοῦ ρυθμοῦ τούτου εἶναι ἡ παραγωγή τῶν ἑλεφαντίνων τῆς ὑπὸ τοῦ Loftus εὑρεθείσης ομάδος: παρατηρεῖται ἐκεῖ ἡ χαρακτηριστικὴ κατασκευὴ τῶν προσώπων, μετὰ περιγράμματα ὠοειδῆ διὰ τὰς γυναῖκας, αἱ χαρακτηριστικαὶ γραμμαὶ τῶν προσώπων, τὸνισμένοι καὶ σκληροί, μετὰ τὴν ἐξέχουσαν ῥίνα, τοὺς πελωρίους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, χωρὶς τὴν τάσιν ἐκείνην πρὸς τὸ εὐχάρι, ἣτις ἀπαντᾷ ἀντιθέτως εἰς ἐπηρεασμένα ὑπὸ τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης ἔργα. Τὰ ἑλεφάντινα ταῦτα συριακοῦ ρυθμοῦ ἔργα δύνανται πρᾶγματι νὰ εἴδωμεν τὰ ἀντίστοιχά των εἰς τὰ μεγάλα γλυπτὰ τῆς Tell Halaf καὶ τοῦ Bogaz-Köy· παρατηροῦνται ἀκόμη στοιχεῖα ἀναγόμενα εἰς τὴν χιτιτικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὡς κίονες τινες, ἔχοντες βάσιν μετὰ προσκεφαλαίου καὶ ἀνθεμωτὰ κιονόκρανα, ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς βορειοσυριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ μῦες τῶν ζώων δὲν δηλοῦνται κατὰ φύσιν, ἀλλὰ σχηματοποιοῦνται εἰς διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Τὸ νοτιοανατολικὸν σύμπλεγμα δωματίων τοῦ ἀνακτόρου τῆς Nimrud, ὅπερ ἀνέσκαψεν ὁ Loftus, ἀνήκει ἄνευ ἀμφιβολίας εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ Ἀσσυριακοῦ. Μεταξὺ τῶν περισσότερον χαρακτηριστικῶν ἑλεφαντίνων εἶναι αἱ περίοπτοι γυναικεῖαι κεφαλαί, τῶν ὁποίων ἀκρι-

⁵⁰) «The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians», «Iraq» II, 1935, σ. 179 κ.ἑξ. Πρόκειται περὶ συνοπτικῆς προκαταρκτικῆς ἐκθέσεως, τὴν ὁποίαν θὰ ἀκολουθήσῃ, ὡς ὑπισχνοῦνται, ἐντεταμένη δημοσίευσις ὅλων τῶν ἑλεφαντίνων τούτων. Πρβλ. καὶ τὴν διάλεξιν τοῦ ἰδίου «Phoenician and Syrian Ivory Carving», «Palestina Explor. Quarterly», 1939, σ. 4 κ.ἑξ.

βῆ ἀντίστοιχα ἀποτελοῦν ἄλλαι ἀναμιχθεῖσαι μετὰ τῆς ἐκ Nimrud ομάδος, ἀλλὰ προερχόμεναι πράγματι ἐκ τοῦ ναοῦ Nergal εἰς Tarsibu, — τὸν ὅποιον ἀνήγειρε βεβαίως ὁ Σενναχερίμ (704-681 π. Χ.), ἀλλ' ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἀνευρέθησαν τεμάχια ἀλαβάστρου μὲ ἐπιγραφὰς τοῦ Σαλμενεζάρ III (859-824) — ὡς ἐπίσης ἄλλαι κεφαλαὶ προερχόμεναι ἐκ Tell Halaf, καὶ ἀκριβῶς ἕξ ἑνὸς τάφου χρονολογηθέντος ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, ἀλλ' ὅστις ἀπεδείχθη ἀνήκων εἰς τὸν 9ον αἰῶνα. Ἐν συνόψει, ὅλα τὰ ἔργα αὐτὰ τῆς συριακοῦ ρυθμοῦ ομάδος — παρὰ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζεται μία ἄλλη ομάδα παρουσιάζουσα τὴν ἐπίδρασιν τοῦ αἰγυπτιακοῦ ρυθμοῦ — φαίνεται ὅτι δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν ἀσφαλῶς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 9ου αἰῶνος. Μεταξὺ τῶν σημαντικωτέρων προϊόντων τῆς ομάδος ταύτης ἀπαριθμεῖται μία πυξίς, δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Barnett (πίν. XXVI), τῆς ὁποίας αἱ ζῶνται λατρευτικαὶ σκηναὶ ἀπαντοῦν εἰς φανεράν ἀπομίμησιν ἐπὶ τῶν φιαλῶν τῆς Κύπρου καὶ τῆς Κρήτης. Πρὸς τὰ προϊόντα ταῦτα τοῦ συριακοῦ ρυθμοῦ, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος, δύνανται νὰ συναφθοῦν καὶ τὰ ὀλίγα λείψανα ἀνατολικῶν ἐλεφαντίνων ἀντικειμένων, ἅτινα ἀνεκαλύφθησαν εἰς αὐτὴν τὴν Κρήτην, εἰς τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον⁵¹.

Ἡ ἐργασία τοῦ Barnett⁵² καταξιώνει ἐν ἀξίωμα, μέχρι τοῦδε γενικῶς παραδεκτὸν καὶ συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενον, ὡς πρὸς τὰ φοινικικὰ προϊόντα: ὁ φοινικικὸς λαὸς ὄχι μόνον δὲν ἦτο προικισμένος διὰ καλλιτεχνικῆς τινος ἰκανότητος, ἀλλὰ καὶ ἐληλάτησε εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε τὴν θεματογραφίαν τῶν ποικίλων τεχνῶν, τὰς ὁποίας ἐμιμήθη, χωρὶς νὰ κατανοῇ τὴν σημασίαν τῶν παραστατικῶν καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων, σχηματίζων οὕτω ἕνα ἐκλεκτικὸν ρυθμὸν, κατάλληλον μόνον δι' εὐκόλον διάθεσιν εἰς ἀμορφώτους λαούς. Εἰς τὴν πραγματικότητα, μετὰ τὰς ἀνακαλύψεις τῆς Ras Shamra, εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν ὄρισμένας ἐκ τῶν θρησκευτικῶν πίστεων, τὰς ὁποίας εἰκονογραφοῦν τὰ φοινικικὰ μνημεῖα: καὶ δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα γίνεται μία μεταφορὰ θεμάτων πράγματι ξένων — κυρίως, ἀλλ' οὐχὶ ἀποκλειστικῶς, αἰγυπτιακῶν —, θεμάτων ὅμως προσαρμοσθέντων ὑπὸ τῶν Φοινίκων, ἵνα ἐκφράσουν τὰς ἰδίας αὐτῶν πίστεις, ἀκριβῶς ὅπως ἔγινεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τέχνην (εἰς τὴν ὁποίαν εἰσήχθη ἀριθμὸς τις ἀνατολικῶν, φανταστικῶν ὄντων, ἵνα συμβολίσουν θρησκευτικὰ στοιχεῖα ἑλληνικὰ) καὶ ὅπως ἀκόμη περισσότερον ἔγινεν εἰς τὴν ἐτρουσκικὴν τέχνην. Εἰς τὸν φοινικικὸν θρησκευτικὸν

⁵¹) Πρβλ. Kunze, «Ath. Mitt.», LX-LXI, 1935-36, σ. 218 κ.έξ.

⁵²) «Irak», α ὕ τ., σ. 198 κ.έξ.

τοῦτον κόσμον δύνανται νὰ συγκαταλεγοῦν τὸ *as herab*, ἥτοι τὸ δένδρον (συνήθως εἰς μικρὸς φοῖνιξ) τὸ λατρευόμενον ὑπὸ τῶν πιστῶν καὶ πιθανῶς ταυτιζόμενον πρὸς τὸν Ἄδωνιν, ὡς καὶ ἡ ὁμάς τεσσάρων προσώπων ἰσταμένων δίκην καρνατίδων καὶ ἀποτελούντων ἕκαστον ἐπὶ ἐνὸς φοίνικος, τοῦ ὁποίου κρατοῦν ἀνά χειρὸς βλαστούς, οἵτινες νεύουν πρὸς τὴν γῆν, ὁμάς ἀναπαρισταμένη ἐπὶ ἐνὸς ἔλεφαντίνου ἐκ Nimrud καὶ ἐπὶ ἐνὸς τρίποδος ἐκ τοῦ Κουρίου, εὑρισκομένου εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον⁵³. ἐπίσης θρησκευτικὴ ἔννοια ἐμπεριέχεται εἰς τὴν παράστασιν σκίμποδος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσταται ὁ λατρευτής, ὡς ἡ γυνὴ πρὸ τῆς καθημένης θεᾶς ἐπὶ τῆς ὄρας πρὸ μικροῦ μνημονευθείσης πυξίδος: ὁ λατρευτής οὗτος δύναται νὰ ἀνευρεθῆ καὶ εἰς ποικίλα ἄλλα μνημεῖα τῆς Συρίας καὶ ἐκ τῆς ἀνατολικῆς τέχνης διήλθε καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεματογραφίαν, ὡς π.χ. εἰς τὰς κρητικὰς παραστάσεις τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Ἀρκάδων⁵⁴. Εἰς τὴν φοινικικὴν ἐπίνοιαν ἀποδίδονται τοῦ λοιποῦ καὶ τὰ σχήματα ὠρισμένων ἐκ τῶν προϊόντων τούτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων π.χ. ἡ κυλινδρική πυξίς, σχῆμα πρόσφορον διὰ τὴν κατεργασίαν τοῦ ἔλεφαντοστοῦ, ὡς καὶ τοῦ ξύλου ὅπερ παρῆχον τὰ πλούσια δάση τοῦ Λιβάνου—ἡ ὁποία πυξίς ἐνίστε ἐκαλύπτετο διὰ φύλλου χρυσοῦ—εἰς τὴν κατεργασίαν τῆς ὁποίας γνωρίζομεν τὴν εἰδικὴν ἐπιδεξιότητα τῶν Φοινίκων.

Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀντιτάξῃ ἴσως, ὅτι ἡ ἔνθερος αὕτη ἐνόρμησις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς τέχνης τῶν Φοινίκων, οἵτινες ταχέως ἀφομοιώνουν τὰ ρωμαλέα ρεύματα τοῦ αἰγαιακοῦ κόσμου καὶ τὰ διαχέουν εἰς μίαν νέαν, σύνθετον τέχνην, ἀκτινοβολοῦσαν πανταχοῦ γύρω αὐτῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀσίας, μέχρι τοῦ ὑψιπέδου τοῦ *Hauran*, πέραν ἀκόμη μέχρι τῶν πεδιάδων τῶν δύο ποταμῶν, δὲν σημαίνει ἀκόμη ἐπιβεβαίωσιν ὅτι ἡ τέχνη αὕτη εὔρε τὴν αὐτὴν διάδοσιν καὶ διὰ τὴν ἀλάσσης ἐπὶ τῶν ἰδίων ὁδῶν τῆς Μεσογείου, διὰ τῶν ὁποίων τόσα στοιχεῖα εἶχε δεχθῆ ἡ ἰδία ἵνα σχηματισθῆ, καὶ πέραν ἀκόμη πρὸς τὴν Δύσιν. Ἐν τούτοις ὅλαι αἱ πληροφορίαι αἱ ὁποῖαι ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν περὶ τῶν Φοινίκων—ἀν ὄχι ἀκριβῶς διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ θαυμαστοῦ σφρίγγους τῆς αἰγαιοφοινικικῆς τέχνης τῆς *Ras Shamra* πάντως ὁμοῦ ἀπὸ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς 2ας χιλιετηρίδος π.Χ.—μᾶς ὁμιλοῦν περὶ αὐτῶν ὡς περὶ λαοῦ κατ' ἐξοχὴν ποντοπόρου.

⁵³) *A t o t i*, πίν. XXIII, 2 καὶ πίν. XXVIII.

⁵⁴) *Early Hell. Pottery of Crete*, πίν. VIII, 1 καὶ IX, 1, βιβλιογρ. εἰς τὴν σ. 21. Περὶ ἄλλων θρησκευτικῶν θεμάτων τῆς πρωτοελληνικῆς τέχνης, πιθανῶς εἰσηγμένων ἐξ Ἀνατολῆς διὰ τῆς φοινικικῆς τέχνης, βλ. καὶ τὰ ὑπ' ἐμοῦ προτεινόμενα εἰς «*Gleanings from Crete*», *A. J. A.* XLIX, 1945, σ. 325 κ.εξ.

Τὰ δημηρική ποιήματα μᾶς ἔδωσαν τὴν πλεον ζωηρὰν καὶ ὑποβλητικὴν περιγραφὴν τῶν τολμηρῶν ἐκείνων ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, πρὸς τὰς ὁποίας, ὄχι σπανίως συνεδυάζοντο δόλιαι μηχανορραφαί καὶ σκληραὶ ἀπαγωγαὶ τῶν Φοινίκων ναυτικῶν⁶⁵. Ἐκ τῆς διηγήσεως τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Εὐμαίου εἰς τὴν Σῦρον (Ὅδυσ. XV, 415 κ.ἑξ.) μανθάνομεν πῶς τὰ ταχέα τῶν πλοῖα προσωρμίζοντο εἰς ὅλους τοὺς αἰγιαλοὺς τοῦ Αἰγαίου, ἐστάθμευον εἰς τὰς ἀποβάθρας τῶν νήσων, ἐσύροντο εἰς τὴν ξηρὰν, πῶς οἱ ἐμπορευόμενοι ναυτικοὶ ἐξέθετον ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τὴν «πραμάτειαν» τῶν, πῶς αἱ ἑλληνίδες κατήρχοντο ἐκ τῶν πόλεων εἰς τὸν λιμένα, καὶ ἴσταντο πλήρεις θαυμασμοῦ καὶ ἐπιθυμητικαὶ πρὸ τῆς θαμβωτικῆς αἴγλης τῶν ξένων καλλιτεχνημάτων. Οἱ Φοίνικες «ἐπαζάρουσαν», ἀνέμενον νὰ καταστῆ ὄριμος ἡ ἐπιθυμία τῶν γυναικῶν, νὰ πειθοῦν οἱ ἄνδρες· ὅταν ἦτο ἀνάγκη διεχειμάζον εἰς τὴν νῆσον. |Εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Εὐμαίου βλέπομεν νὰ συνδυάζεται εἰς αὐτοὺς ἡ ἰδιότης τῶν ἐμπόρων καὶ ἡ τῶν πειρατῶν, οἱ ὅποιοι, μὲ τὴν συννεοχὴν ἐνίστε γυναικῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν φυλὴν τῶν, ἐγκατεστημένων εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς δούλων ἢ τροφῶν, ἤρπαζον ἑλληνίδας καὶ τὰς ἐπώλουν : κατὰ τῆς δουλεμπορίας ταύτης καταφέρεται μετ' ἀγανακτικῆς ὁ προφήτης Ἰωὴλ (IV, 6). Ἡ αὐτὴ δημηρικὴ εἰζὼν ἐπανέρχεται, μετὰ αἰῶνας, εἰς τὸν Ἡρόδοτον (I, 1), εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς μυθικῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἰοῦς ἀπὸ τὰς ἀκτὰς τοῦ Ἄργους. Μεταξὺ τῶν ποικίλων ἐμπορευμάτων, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Φοίνικες προσεῖλκον τὴν περιέργειαν καὶ τὸν πόθον τῶν ἑλληνίδων (*Φοίνικες ναυσικλυτοὶ . . . μυρὶ ἄγοντες ἀθύσματα νηὶ μελαίνῃ*), ἐμφανίζονται συχνὰ προϊόντα τῶν ἐκλεπτυσμένων τεχνῶν, παρόμοια πρὸς τὰ ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς ἐνταῦθα. Εἰς τὴν μητέρα τοῦ Εὐμαίου οἱ φοίνικες ναυτικοὶ προσφέρουν πολῦτιμον ἐκ χρυσοῦ καὶ ἠλέκτρου περιδέραιον· συχνότερον γίνεται λόγος περὶ ἀντικειμένων ἐκ τορευτοῦ ἀργύρου, μὲ ἐνθέσεις χρυσοῦ, ὡς ὁ κρατὴρ ὁ προσφερόμενος ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐπιπέλων ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως κατὰ τοὺς τελεσθέντας ἐπιταφίους πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου ἀγῶνας (Ἰλ. XXIII, 740 κ.ἑξ.) ἢ ὁ ἐγκόλλητος κρατὴρ, ὁ θεωρούμενος ὡς τὸ ὠραιότερον ἀντικείμενον τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μενελάου, τὸν ὁποῖον οὗτος προσέφερεν εἰς τὸν Τηλέμαχον (Ὅδ. IV, 615 κ.ἑξ.). Μεταξὺ τῶν προϊόντων διὰ τὰ ὁποῖα ἰδιαιτέρως ἐφημίζετο ἡ φοινικικὴ βιομηχανία καταλέγονται τὰ πορφυροβαφῆ καὶ κατακέντητα ὑφάσματα, ὡς ὁ περίφημος πέπλος, τὸν ὁποῖον ἡ Ἑκάβη διεφύλασεν ἐν μέσῳ ἀρωμάτων εἰς τὸ δωμάτιόν της, δῶρον κομισθὲν

⁶⁵) Τὰ ἀναφέροντα τοὺς Φοίνικας δημηρικά χωρία συνελέγησαν ὑπὸ τοῦ Victor Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssee*, Παρίσιοι 1902, σ. 305 κ.ἑξ.

ὑπὸ τοῦ θεοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκ Σιδῶνος, κατὰ τὸ αὐτὸ ταξίδιον, μὲ τὸ ὁποῖον ὠδήγησεν εἰς τὸ Ἴλιον τὴν μοιραίαν Ἑλένην (Ἰλ. VI, 290 κ. ἐξ). Τὴν δεξιότητα τῶν Φοινίκων περὶ τὴν κατεργασίαν τοῦ ἔλεφαντοστοῦ ἐπιβεβαιοῦν αἱ πληροφορίες τῆς Βίβλου, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἵπομεν, ἐπαναλαμβάνουν καὶ προσδιορίζουν ἀκριβέστερον τὰς ἡμερικὰς, ὡς ἡ περιφημία κατὰ τὸν προφήτου Ἀμῶς (III, 15, VI, 4) κατὰ «τοῦ ἔλεφαντίνου οἴκου» τοῦ Achab, δηλαδὴ κατὰ τοῦ ἐκ κληρονομίας ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον οὗτος διεκόσμησε πολυτελῶς δι' ἐνθέτων ἔλεφαντίνων ἔργων κατὰ τὸν φοινικικὸν τρόπον.

Τὰ ἀρχαιότερα ἡμερικὰ χωρία γνωρίζουν τοὺς Φοίνικας ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Σιδωνίων, ἐπομένως ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποῖαν εἰς τὴν Φοινίκην ἐδέσποζεν ἀκόμη ἡ Σιδῶν, ἡ περιφημία ἀκριβῶς διὰ τὰς βιομηχανίας εἰς τὰς ὁποίας ἔδωκε τὸ ὄνομά της· ἤδη ὅμως πρὸς τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος θὰ τὴν εἶχεν ἀντικαταστήσῃ εἰς τὴν πρωτοκαθεδρίαν ἡ ἑτέρα μεγάλη φοινικικὴ μητρόπολις ἀποικίων, ἡ Τύρος : εἶναι γνωσταὶ αἱ στεναὶ σχέσεις μεταξὺ τοῦ βασιλέως τῆς Τύρου Χιράμ καὶ τοῦ βασιλέως Σολομῶντος (περίπου 960-935 π.Χ.), ὁ ὁποῖος τοῦ λοιποῦ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ στραφῇ εἰς τὸν πρῶτον διὰ νὰ εὔρη καλλιτέχνους, ἐργάτας καὶ ὑλικά διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἀνακτόρου του καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ. Ἡ ἴδρυσις τῆς Καρχηδόνος, τῆς ὁποίας τὸ ἱστορικὸν ὑπόβαθρον περιβάλλεται ὑπὸ τοῦ πέλλου τοῦ θρύλου τῆς Λιδουῆς, δύναται ἐν τούτοις ἀσφαλῶς νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ταραχὰς τῆς αὐτῆς τῆς Τύρου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Δευκαλίωνος, καὶ νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰ. π.Χ.· ἐξ ἴσου ἀσφαλὲς ὅμως εἶναι ὅτι τῆς ἰδρύσεως τῆς ἰσχυροτάτης τῶν φοινικικῶν ἀποικίων προηγήθη κατὰ πολὺ ἡ ἐγκατάστασις ἐμπορικῶν πρακτορείων καὶ ἡ ἴδρυσις ναυτικῶν σταθμῶν ἀναΐπασαν τὴν Μεσόγειον, ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀφρικῆς καὶ μέχρι τῆς Ἰσπανίας. Περὶ τὸ 1100 στρέφεται ἡ παραδεδομένη χρονολογία τῆς ἰδρύσεως τῆς Ὑτίκης καὶ τῶν Γαδείρων· ἡ Ταρτησός, ἡ βιβλικὴ Tarshish — τὸ σημεῖον τῆς φοινικικῆς διεισδύσεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἰσπανίας — ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Χιράμ· ἐπιγραφαὶ μὲ ἀρχαῖωτάτους χαρακῆρας εἰς τὴν Σαρδηνίαν, ὡς ὁ λίθος τῆς Nora, ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τὴν ὑπόθεσιν μιᾶς βαθείας φοινικικῆς διεισδύσεως εἰς τὴν νῆσον ἤδη κατὰ τὸν αἰῶνα τὸν προηγηθέντα τῆς ἰδρύσεως τῆς Καρχηδόνος⁵⁶. Οἰαίδή-

⁵⁶) Βλ. ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου τῶν πλόνων καὶ ἰδρύσεων ἀποικίων τῶν Φοινίκων W. F. A l b r i g h t, New Light on the Early History of Phoenician Colonization εἰς «Bull. Amer. School of Oriental Research»,

ποτε καὶ ἂν εἶναι αἱ ἀρχαὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς φοινικικῆς ναυτιλίας, μία σειρά πληροφοριῶν μᾶς ἐπιβεβαιοῖ λοιπὸν τὴν ἀκμὴν, τὴν ὁποίαν ἐξύμνησαν ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι λαοί, καθ' ὅλον τὸν 9ον αἰ. π.Χ.: καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον φαίνεται ὅτι ἔφθασεν εἰς τὸν κολοφῶνα ἡ ἀκμὴ τῆς, ὅχι μόνον διότι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἰδρύεται ἡ μεγίστη φοινικικὴ ἀποικία, ἡ Καρχηδών, ἀλλὰ καὶ διότι κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Εὐσεβίου⁵⁷ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 9ου αἰ. ὀρίζεται ἡ φοινικικὴ «θαλασσοκρατία». Καὶ ὅτιδῆποτε καὶ ἂν σκεφθῆ τις περὶ τῶν δημοικῶν χωρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται αἱ φοινικικαὶ ἐπιχειρήσεις—εἴτε δηλαδὴ θεωρηθῶν ὅτι εἶναι διηγήσεις ἀναφερόμεναι εἰς μακρυνούς, ἥρωικους χρόνους εἴτε ὅτι εἶναι περιγραφαὶ συγχρόνων πρὸς τὸν ποιητὴν γεγονότων—, ὅσον καὶ ἂν θέλῃ τις νὰ καταβιβάζῃ τὴν χρονολογίαν τῆς δημιουργίας αὐτῶν τῶν Ἐπῶν, δὲν δύναται νὰ κατέλθῃ πολὺ κάτω τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος.

⁵⁷ Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ ἀκόμη μίση βραχεῖα, ἐν παρόδῳ, παρένθεσις,

ἀρ. 83, 1941, σ. 14 κ.ἐξ.: τοῦ α ὕ τ ο ὕ, *The Role of the Canaanites in the History of Civilization* (ἀνάπτυξιν ἐκ τῶν «*Studies in the History of Culture*», Φεβρ. 1942), ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Nora καὶ τῶν ἄλλων ἐπιγραφῶν τῆς Σαρδηνίας εἰδικῶς σ. 41 κ.ἐξ. Πρβλ. καὶ τὰς ἰδικὰς μου παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς πολὺ ὑψηλῆς χρονολογίας, τὴν ὁποίαν οὗτος προτείνει διὰ τὸν ἀποικισμὸν τῆς Σαρδηνίας εἰς: *Sardinia: an Isle of Antitheses*, «*Geogr. Review*», XXXIII, 1943, σ. 643, σημ. 14. Εἰς τὸ ἀρθρον μου τοῦτο προτείνω σοβαρὰς ἀντιρροήσεις καὶ ἔναντι τῆς γενικῶς παραδεδομένης γνώμης περὶ τοῦ ἐξαιρέτως ἐπιπολαίου καὶ προσωρινοῦ χαρακτήρος τῶν φοινικικῶν ἀποικιῶν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἰσχυρὰ ἐμπορικὸι σταθμοί, οὔτινες οὐδέποτε ἐπεξήτησαν διείσδυσιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας τῶν ἰθαγενῶν. Τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν καρχηδονιακὸν ἀποικισμὸν τῆς Σαρδηνίας—ὅστις φαίνεται ὅτι ἠκολούθησεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐπὶ τὰ βήματα προηγηθέντος ἀποικισμοῦ τῆς μητροπόλεως—εἶναι ἀντιθέτως γενικῶς πλέον παραδεκτὴ ἡ βθεῖα, καὶ πολιτικῶς καλῶς ἐσκεμμένη, διείσδυσις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου, τῆς ὁποίας οἱ Καρχηδόνιοι κατεῖχον ἴσως πέραν τοῦ ἡμίσεος, ἀφήσαντες ἐκεῖ μόνιμα καὶ μάλιστα ἀνεξάλειπτα ἔχνη.

⁵⁷ Ἴδε R. H e l m, *Eusebius Werke VII, 1. Die Chronik des Hieronymus*, Lipsia, 1913, σ. 82 (κατὰ τὸ ἔτος 837: «*Foenices mare obtinuerunt*»): πρβλ. I. K n i g h t F o t h e r i g h a m, *Eusebii Pamphili, Chronici Canones*, Λονδίνον, 1923, σ. 141, 10. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι κατὰ τὸν αὐτὸν Εὐσέβιον ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ ἐξάπλωσις τῶν Φοινικῶν ἦτο μᾶλλον βραχείας διαρκείας: ὅτι ὀλίγον περισσότερον τοῦ ἡμίσεος αἰῶνος ἀργότερον ἡ κυριαρχία τῶν θαλασσῶν περιήλθεν εἰς τοὺς Αἰγυπτίους, τῶν ὁποίων πράγματι ἐμνημονεύσαμεν τὴν ἀναεωθεῖσάν καὶ ὑστάτην κυριαρχίαν καὶ ἐπὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ πεδίου: «*Aegyptii post Foenices mare obtinuerunt*» (κατὰ τὸ ἔτος 781: H e l m, αὐτόθι, σ. 85: K n i g h t F o r t h e r i n g h a m, αὐτ. σ. 146).

περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγικότητος τῶν Φοινίκων. Εἶπομεν ὀλίγον πρότερον πῶς εἰς τὴν παραγωγὴν τῶν ἐλεφαντίνων διεπιστώθη ἡ ὑπαρξὶς κατὰ τὴν αὐτὴν τῆς πρώτης χιλιετηρίδος μιᾶς σχολῆς ἐμφανιζούσης χαρακτῆρα μὲ ἰσχυρῶς «συριακὴν» ἐπίδρασιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προϋποθέτει ὅτι αἱ ρίζαι τῆς φθάνουν ἐντὸς τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος, καὶ ἐπαναλαμβάνουσας τοὺς τρόπους τῆς ἀρχαίας χιτιτικῆς τέχνης εἰς πλείστας λεπτομερείας : εἰς τὴν ὀγκώδη κατασκευὴν, a blocco, τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων, εἰς τὴν χονδροειδῆ δήλωσιν τῶν ὑπερβολικῶς μεγάλων χαρακτηριστικῶν προσώπου, μὲ ὄρισμένα εἰδικὰ φυσιογνωμικὰ στοιχεῖα, ὡς τοὺς μεγάλους ἐπιμήκεις ὀφθαλμούς καὶ τὴν προέχουσαν ρίνα, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς ὄρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Ἐκ τούτου γίνεται λόγος βαθμηδὸν μετὰ μείζονος ἐπιμονῆς περὶ μιᾶς νέας, ἔστω καὶ φευγαλέας, ἀνθήσεως τῶν καλλιτεχνικῶν ἐργασιῶν εἰς τὰ κρατίδια τοῦ βορείου μέρους τῆς Συρίας, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδον, ἀπὸ τῆς Δαμασκοῦ ὑπὸ τὸν βασιλέα Ἀράμ μέχρι τῆς Marash καὶ Malatya, πρὸς τὰς κλιτύς τοῦ Ταύρου καὶ ἐπὶ τοῦ ἄνω Εὐφράτου, ἐγνώρισαν μίαν περίοδον εὐμαρείας καὶ ἀνεξαρτησίας· ἐκ τούτων, κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτῆν, διεδόθη ὁ νέος οὗτος ρυθμὸς, ὅστις καλεῖται ποικιλοτρόπως : χιτιτικός, νεοχιτιτικός, συροχιτιτικός ἢ καὶ ἐνίοτε βορειοσυριακός ἢ χουρριτικός ἐκ τοῦ ἐτέρου φυλετικοῦ κλάδου, ὁ ὁποῖος ἐναλλάξ μετὰ τῶν Χετταίων ἐκυριαρχήσεν ἐπὶ τῆς περιοχῆς ταύτης. Ἐπιμένουν ἐπὶ τοῦ σημείου, ὅτι πρὸ πάντων ἡ ἐργαστηριακὴ παραγωγή τῆς Κύπρου δέχεται τὴν ἐπίδρασιν τῶν τεχνῶν τούτων, ἐπίδρασιν εἰς τὴν ὁποίαν, περισσότερον παρὰ εἰς τὴν φοινικικὴν, ὀφείλεται ἡ γέννησις τῶν ἀνατολιζόντων ἑλληνικῶν ρυθμῶν· τὴν βεβαίωσιν αὐτῆν ἠκούσαμεν ἤδη ἐκφραζομένην π.χ. εἰς μίαν λεπτομέρειαν, ἥτοι εἰς τὸ θέμα τοῦ «χιτιτικοῦ λέοντος», τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην, μετὰ τινὰ περίοδον μερικῆς ἀντιστάσεως ἐκ μέρους τῆς τοπικῆς καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας, ἐπεβλήθη τελικῶς ἐξ ὀλοκλήρου κατὰ μίαν τὸσον προωδευμένην περίοδον ὅσον ὑπῆρξεν ἡ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνατολιζούσης πρωτοκορινθιακῆς τέχνης. Ἡ ἀρχαιότερα κατηγορία τῶν ἐλεφαντίνων τῆς Nimrud θὰ ὀφείλετο ἐπομένως εἰς τὰ ἐργαστήρια ταῦτα τῆς βορείου Συρίας, τῆς ὁποίας εἶναι δύσκολον ἀληθῶς νὰ καθορισθῇ τὸ κέντρον, ἅτινα πρὸς βορρᾶν θὰ ἔχοναν προοδευτικῶς τὸν χαρακτῆρα τῶν ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς τέχνης τῶν νέων κυρίων τῆς Ἀνατολίας, τῶν Φρυγῶν. Ἄλλ' ὡς ἐξετάσωμεν ἐπὶ μίαν στιγμὴν κατὰ πόσον εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπαρξὶς καὶ ἡ ἐκτεταμένη ἀκτινοβολία τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν. Τὰ κρατίδια τῆς βορείου Συρίας ἀκριβῶς κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα, ἥτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἡ δημι-

ουργία και ἡ διάδοσις τῶν προϊόντων, ἅτινα ἔδωσαν τὴν ὥθησιν εἰς τὴν γέννησιν τῆς ἀνατολιζούσης ἑλληνικῆς τέχνης, ἀρχίζουν ἤδη νὰ αἰσθάνονται συνεχῶς περισσότερον ἐπικειμένην καὶ ἀπειλητικὴν εἰς τὰ ὄριά των τὴν πίεσιν τῆς νέας ἀσσυριακῆς δυνάμεως : αὕτη ἀκριβῶς κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, τὸ 849, κατακτᾷ τὸ Carchemish καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπάγει ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ λοιπὰ κράτη, μέχρι τῆς πλήρους κατακτήσεως τῆς χώρας κατὰ τὸ 732 π.Χ. Πιστεύω—ὅσον καὶ ἂν τὸ «μῖσος κατὰ τῶν Φοινίκων» ζητεῖ νὰ ὑπερβάλλῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς χιτιτικῆς τέχνης εἰς βάρος τῶν Φοινίκων—ὅτι πρέπει πᾶς τις τοῦ λοιποῦ νὰ εἶναι ἡσυχος ὅτι ἡ διείσδυσις αὕτη ἀνατολικῶν στοιχείων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ, δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἄλλως παρὰ μόνον διὰ μέσου τῆς ἐξαπλώσεως, ἣτις ὀφείλεται εἰς τὴν τέχνην καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν Φοινίκων. Ἄλλ' ἐπὶ πλέον, πῶς ἄραγε δὲν ἐσώθη καμμία μνεῖα τῆς μεγάλης ταύτης συριακῆς τέχνης εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, οὔτε εἰς τὴν Βίβλον, οὔτε εἰς τὰ αἰγυπτιακὰ χρονικά ; Ἄντιθέτως, εἶδομεν ὅτι τόσον εἶχε διαδοθῆ ἤδη κατὰ τὸν 9ον αἰ. ἡ φήμη τῶν φοινίκων καλλιτεχνῶν, ὥστε νὰ ἐπωφελοῦνται τῆς τέχνης των καὶ νὰ τὴν ἐξαίρουν ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομῶν· αἱ χρυσαὶ ἀσπίδες αἱ ἀνηρημένοι εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος (Βασιλ. I) συχνὰ ἀνεκάλεσαν εἰς τὴν μνήμην τὰς ἀναθηματικὰς ἀσπίδας τοῦ Ἰδαίου Ἄντρον· εἰς φοινίκας τεχνίτας ὀφείλονται, ὀλίγον ἀργότερον, τὰ ἐλεφάντινα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Σαμαρείας : αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ τῆς πόλεως ταύτης μᾶς ἀπεκάλυψαν ἀκριβῶς ἐν κῆμα τέχνης καθαρῶς φοινικικόν, ἀνῆκον δηλαδὴ εἰς τὰ ἴδια κέντρα ἐκ τῶν ὁποίων κατὰ τὰ τέλη τῆς χαλκῆς ἐποχῆς προῆλθον τὰ ἐλεφάντινα—ἅτινα παρουσιάζουν ἀκόμη ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τοῦ συνθέτου αἰγαιοφοινικικοῦ ρυθμοῦ—τῆς Meggiddo. Ὁ Barnett φαντάζεται ὅτι οἱ καλλιτέχναι τῆς συριακῆς ταύτης σχολῆς ἐταξίδευσον ἀπὸ ἀγορᾶς εἰς ἀγορᾶν, ἐρχόμενοι πιθανῶς εἰς ἐπαφὴν καὶ ὑφιστάμενοι ἀκόμη τὰς ἐπιδράσεις τῶν συγχρόνων φοινικικῶν προϊόντων⁵⁹. Ἄλλὰ—μὲ κίνδυνον νὰ μοῦ ἐπισυναφθῇ ἡ κατηγορία τοῦ «παμφοινικισμοῦ», ἀφοῦ ἐπὶ τόσον χρόνον μοῦ εἶχεν ἐπικολληθῆ ἡ πινακὶς τοῦ «παγκρητισμοῦ»—δὲν εἶναι εὐκολώτερον καὶ λογικώτερον νὰ φαντασθῶμεν σχολὰς φοινίκων καλλιτεχνῶν, οἱ ὅποιοι ταξιδεύουν ἀπὸ ἀγορᾶς εἰς ἀγορᾶν τῆς Συρίας, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν δι' αὐτοὺς πνεῦμα τῶν ἐμπορευομένων ταξιδιωτῶν, καὶ μάλιστα μετοικοῦν εἰς συριακὰ κέντρα (ὅπως πιθανώτατα μετόκησαν καὶ εἰς κέντρα τῆς Κύπρου), δημιουργοῦντες ἕνα ρυθμὸν ἀρεστὸν εἰς τὴν τοπικὴν παρά-

⁵⁹) Πρβλ. περὶ τῆς σχολῆς ταύτης D e m a r g u e, σ. 128 κ.εξ.

δοσιν; Δὲν δυνάμεθα ἀκόμη νὰ φαντασθῶμεν ἐργαστήρια ὑπάρχοντα εἰς τὰ κέντρα αὐτῆς τῆς Φοινίκης ἀλλ' ἐπηρεαζόμενα ἀπὸ τὴν συριακὴν τέχνην, μετὰ τῆς ὁποίας οἱ Φοίνικες εὐρίσκοντο ἐπὶ αἰῶνας εἰς ἐπαφὴν καὶ παρὰ τῆς ὁποίας εἶχον δεχθῆ τόσα στοιχεῖα, ὅπως ἀντιθέτως ἄλλα ἐκ τῶν ἐργαστηρίων τῶν ἐνεπνεύοντο διαρκῶς ἐντονώτερον ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴν τέχνην; Μήπως ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 2ας χιλιετηρίδος π.Χ. δὲν ἐνέπνευσεν ὁ τύπος τοῦ συριακοῦ θεοῦ τοῦ κερανοῦ Resheph τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τύπου τῆς φοινικικῆς θεότητας, τὴν ὁποίαν οἱ Φοίνικες ἐξήγαγον περισσύτερον πάσης ἄλλης διὰ τῶν χαλκῶν εἰδωλίων εἰς τὴν Μεσόγειον, τὴν Κρήτην, τὰς Μυκήνας, τὴν Τίρυνθα⁵⁹; Ὅμοίως εἰς τὴν Φοινικὴν ἐγένετο ἡ εἰσαγωγή τῆς σφραγίδος χαρακτηριστικοῦ συριακοῦ τύπου εἰς σχῆμα κυλίνδρου καὶ ἐκεῖθεν διεδόθη κατὰ τὸ τέλος τῆς 2ας χιλιετηρίδος εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ φοινικικοῦ σκαραβαίου, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀνακτᾷ τὴν ὑπεροχὴν του κατὰ τὴν ἐπομένην χιλιετηρίδα· λίαν ἐκτεταμένη εἶναι ἡ κατηγορία τῶν συριακοῦ ρυθμοῦ σφραγίδων τούτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐν τούτοις ὑπάρχουν τινὲς μὲ συριακὰ στοιχεῖα προσηροσμένα εἰς σκηνὰς αἰγυπτιακὰς : λοιπόν, δύο ἐξ αὐτῶν βεβαιοῦν δι' ἀραμαϊκῆς γραφῆς τὴν ἐν Σιδῶνι κατασκευὴν τῶν⁶⁰. Καὶ εἰς ποὺς ἐξ ἔλεφαντοστοῦ, πιθανῶς ἀνήκων εἰς μίαν ἐκ τῶν καρνατίδων ἐκείνων καθαρῶς συριακοῦ ρυθμοῦ ποῦ ἐμνημονεύσαμεν πρὸ ὀλίγου, μεταξὺ τῆς συριακῆς ομάδος τῶν ἔλεφαντίνων τῆς Nimrud, δὲν φέρει ἐν γράμμα μέχρι τοῦδε εὐρεθὲν μόνον ἐν Φοινικῇ, συγκεκριμένως ἐν haf ἀρχαϊκῆς μορφῆς, τὸ ὁποῖον περιπίπτει εἰς ἀχρησίαν περὶ τὸν 10ον αἰ. π.Χ.; Ἡ ἐξ ἔλεφαντοστοῦ κλίνη, ἣτις εὐρέθη εἰς Arslan Tash, κατασκευασθεῖσα κατὰ τὴν ἐνδειξιν τῆς ἀραμαϊκῆς τῆς ἐπιγραφῆς διὰ τὸν Hazael, βασιλέα τῆς Δαμασκοῦ, κατὰ τὸ δευτερον ἡμισυ τοῦ 9ου αἰ., δὲν παρορσιάζει τὴν διείσδυσιν τοῦ πλέον καθαροῦ φοινικικοῦ ρυθμοῦ, ἐμπεποτισμένου εἰσέτι ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ αἰγαιακῶν ἀναμνήσεων, κατὰ τὴν περίοδον ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, μεταξὺ τῶν κοιλάδων τοῦ Τίγρητος καὶ τοῦ Εὐφράτου⁶¹;

⁵⁹) Πρὸβλ. Evans, P. M., III, σ. 477 κ.εξ., Val. Müller, Frühe Plastik, σ. 112 κ.εξ., πίν. XL-XLI· Demargne, σ. 83 κ.εξ.

⁶⁰) Ward, Seal Cylinders of Western Asia, κεφ. XLIV, σ. 805.

⁶¹) Αἱ πρόσφατοι ἐνδιαφέρουσαι ἀνακαλύψεις ὑπὸ τοῦ B o s s e r t μεγαλοπρεπῶν μνημείων τῆς ἐσχάτης χιτιτικῆς τέχνης — ἀκριβῶς ὀλίγον πρὸ τῆς ἀσσυριακῆς κατακτῆσεως—εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Καρατεπέ ὄχι μόνον δὲν ἐξασθενοῦν τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν, ἀλλὰ τὴν ἐπιβεβαιώνουν : μήπως δὲν βλέπομεν ἐδῶ ἀκόμη καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς φοινικικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἀραμαϊκῆς γραφῆς εἰς διγλώσσους ἐπιγραφὰς εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῶν χιτιτικῶν βασιλέων ;

Οιαδήποτε και ἂν ὑπῆρξεν ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς συριακῆς ταύτης σχολῆς, ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν δι' ὄλον τὸν 9ον αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου τὴν τολμηρὰν καὶ ἔνθερμον καλλιτεχνικὴν καὶ ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῶν Φοινίκων εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὴν Μεσόγειον. Ἀκριβῶς κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην οἱ Φοίνικες παρέδωσαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν—καὶ τοὺς μεταγενεστέρους—τὸ πολυτιμότερον δῶρον τοῦ πολιτισμοῦ των, τὴν ἀλφαβητικὴν τῶν γραφῆν, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦμεν ἀκόμη. Εἶδομεν ὅτι ἡ ἀνανεωθείσα φοινικικὴ τέχνη τῶν ἀρχῶν τῆς I χιλιετηρίδος δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος καὶ αὐθόρμητος τέχνη: κληρονόμος ἑνὸς ἀρχαιοτάτου παρελθόντος, γεννηθεῖσα ἐπὶ τοῦ σημείου διασταυρώσεως πολιτισμῶν ὅσον δύναται τις νὰ φαντασθῇ διαφορετικῶν τόσον ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισίν των ὅσον καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τὸ καθορίζον τὴν μορφήν, ὑφίστατο πάντοτε καὶ ὑφίσταται καὶ κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην τὰ ἀποτελέσματα τῆς πλημμυρίδος καὶ ἀμπώτιδος τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ ἐμπορικῶν προϊόντων πρὸς φθάνουν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς ἀκολουθοῦντα τὴν αὐλακὰ τῶν κυμάτων τῶν λαῶν, τὰ ὁποῖα, συνεχίζοντα τὰς ἀρξαμένας κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς 2ας χιλιετηρίδος μεγάλας μετακινήσεις, δὲν ἔχουν ἀκόμη τελείως ἠρεμήσει. Καὶ, ἀφοῦ κατέπαυσαν αἱ πολεμικαὶ κινήσεις, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῶν εἰρηλικῶν καραβανῶν τοῦ ἐμπορίου ἐπανεμφανίζονται ἐκ νέου αἱ αὐταὶ ἐπιδράσεις, αἱ προερχόμεναι ἐκ τῶν γειτονικῶν κρατιδίων τῆς Συρίας—τὰ ὁποῖα διὰ μίαν ἀκόμη φοράν, ἀλλ' ἐπ' ὀλίγον, ἀκμάζουν πάλιν—ὡς καὶ αἱ προερχόμεναι ἐκ τῆς μακροῦνης Μεσοποταμίας, ἐνῶ καθίσταται ἐκ νέου αἰσθητὴ, ἰσχυρὰ καὶ πάντοτε ἀποφασιστικότερα, ἡ ἀπὸ χιλιετηρίδος ἐπίδρασις τῆς Αἰγύπτου. Ὁ αἰγαιακὸς πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος, μεταφυτευθεὶς ἀπολύτως ἐπὶ τοῦ φοινικικοῦ ἐδάφους εἰς μακροῦνήν ἐποχὴν, εἶχεν ἀφήσει ἀνεξάλειπτον τὴν σφραγίδα του ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐγχωρίου τέχνης, ἠδυνήθη νὰ διατηρήσῃ μίαν συνέχειαν τῆς αἴγλης καὶ τοῦ πλοῦτου του εἰς τὰς μεγάλας νήσους, τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ρόδου, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀπομονωθῆ καὶ παραμένει ἀδιατάρακτοι ἀπὸ τὰς πολεμικὰς καταστροφὰς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κινήσεων τῶν Λαῶν τῆς Θαλάσσης: ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν κινήσεων αὐτῶν, τὸν 12ον αἰ., ἀρχίζει νὰ σημειοῦται ἡ τοπικὴ δημιουργία τῶν μεγαλοπρεπῶν ἑλεφαντίνων, τῆς ἐσμαλτωμένης κεραμικῆς καὶ τῶν κυπριωτικῶν χρυσοχοικῶν κοσμημάτων. Πιθανῶς εἰς τὴν παραγωγὴν τῶν πολυτελῶν τούτων ἀντικειμένων συνειργάσθησαν μὲ τοὺς παλαιοὺς αἰγαιῶς ἀποίκους νέοι ἀποικοὶ καταφυγόντες εἰς τὴν νῆσον ἐκ τῶν ἀπειλουμένων καὶ μαστιζομένων τῶρα ἀκτῶν τῆς Συρίας, ὡς δεικνύει ἡ ἀπροσδόκητος ἐγκατάλειψις τῆς αἰγαιακῆς ἀποικίας τῆς Ras Shamra.

Ἡ δραστηριότης τῶν τοπικῶν καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων τῆς Κύπρου δὲν σταματᾷ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, οὔτε φυσικῶς οἱ Φοίνικες, εἰς τὰς ἀνανεωθείσας ναυτικὰς ἐπιχειρήσεις των διὰ τὰ φθάσουν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ θίξουν καὶ ἐπηρεάσουν μὲ τὴν σειρὰν των τὴν τέχνην τῆς νήσου. Τὸ πολύτιμον καὶ συχνὰ μνημονευθὲν ἔργον τοῦ Gjerstad ἐπὶ τῶν χαλκῶν φιαλῶν, αἵτινες εὐρέθησαν εἰς τὴν Κύπρον, μᾶς φανερῶνει πῶς ἐδῶ εἰργάζοντο τώρα, παραπλεύρως τὸ ἐν μὲ τὸ ἄλλο, ἐργαστήρια ποικίλου χαρακῆρος : ἐν ἐργαστήριον κυπριακοῦ ρυθμοῦ—εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκει ἀκόμη ἔκφρασιν ἢ περίεργος καὶ ἰδιάζουσα τοπικὴ τέχνη, τέχνη ἢ ὁποία διατηρεῖ τὰ ἀπομεμακρυσμένα ἰθαγενῆ αὐτῆς στοιχεῖα, ἀπὸ αἰῶνων ὅμως ἀναμειγμένα μὲ τὰς πλέον ἀνομοίους ἐπιδράσεις, ἐν ἄλλο ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως ἐμφανίζει ἕνα ρυθμὸν καθαρῶς φοινικικόν, πιθανῶς λειτουργοῦν διὰ τῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὴν νήσον φοινίκων ἀποίκων ἢ τῶν ἐντοπίων τεχνιτῶν, μιμουμένων δουλικῶς τὸν ρυθμὸν τῶν γειτονικῶν φοινικικῶν ἐργαστηρίων, καὶ ἐν ἐργαστήριον εἰς τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως γίνεται ἤδη αἰσθητὴ καὶ ὁσημέραι ἐνισχύεται ἡ αἰγυπτιακὴ τεχνοτροπία. Τοῦ λοιποῦ σχεδὸν ὅλα τὰ μεταλλικὰ ταῦτα εὐρήματα τῆς Κύπρου—ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἀντικείμενον συζητήσεων ἄνευ τέλους — δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν τοπικὴν παραγωγὴν καὶ τὰ σχετικῶς ὀλίγα μέχρι σήμερον γνωστὰ ἀντικείμενα μᾶς ἀναβιβάζουν μετὰ βεβαιότητος τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ 8ου αἰῶνος : χαρακτηριστικὰ κυπριακὰ δείγματα κεραμικῆς, ἀνήκοντα εἰς τοὺς χρόνους τούτους, ἀντιγράφουν σαφῶς τὰς ἀρχαιοτέρας, μέχρις ἡμῶν διασωθείσας φιάλας.

Εἰς τὴν ζωνρὰν καὶ περίπλοκον αὐτὴν κίνησιν λαῶν, καλλιτεχνικῶν ρευμάτων καὶ ἐμπορικῶν προϊόντων ἐργαστηρίων, ὀφείλομεν νὰ πλαισιώσωμεν τὰ πρῶτα βήματα τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς τῶν Ἑλλήνων : τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐξ ἀρχῆς οἱ Φοίνικες ἐμφανίζονται ὡς θαυμαστοὶ καλλιτέχναι, δημιουργοὶ εἰδῶν πολυτελείας, ὑφασμάτων, χαλκῶν καὶ ἐλεφαντίνων ἀντικειμένων καὶ χρυσοχοϊκῶν κοσμημάτων, τὰ ὁποῖα προξενοῦν γενικὸν θαυμασμόν καὶ πόθον καὶ ἀπέναντι τῶν ὁποίων προφανῶς δὲν ὑπάρχει συναγωνισμὸς ἐκ μέρους τοπικῶν ἐργαστηρίων. Τὸ περίπλοκον τοῦτο πλαίσιον ἠδυνήθη νὰ περιγράψῃ συνολικῶς ὁ Demargne, μὲ διαύγειαν καὶ δεξυτέτα, εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῆς δαιδαλικῆς Κρήτης, βιβλίον τὸ ὁποῖον εἶναι ἐφωδιασμένον μὲ πολυτιμοτάτην καὶ ἐξαντλητικὴν βιβλιογραφίαν. Ὁ συγγραφεὺς ἀνήχθη μέχρι τῶν ἀπωτάτων ἀρχῶν τῶν ρευμάτων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν μεταναστεύσεων τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα, ἐν τέλει, ἀπετέλεσαν τὴν ἀπαρχὴν τῆς «δαιδαλικῆς ἀναγεννήσεως» τῆς Κρήτης.

ἀπεκατέστησε προκαταλήψεις καὶ πλάνας παντὸς εἶδους καὶ ἐζήτησε νὰ συμφιλώσῃ τὰς ἄκρας θεωρίας τῶν καθ' ὑπερβολὴν ὑποστηρικτῶν τῆς Ἀνατολῆς ἢ τῆς Δύσεως ὡς πηγῆς τῆς ἀναγεννήσεως ταύτης· ἀνδύναται τις νὰ τοῦ κάμῃ ὠρισμένην παρατήρησιν τοῦτο θὰ εἶναι διὰ τὴν ὑπερβολικὴν μέριμνάν του νὰ συμφιλώσῃ τὰ πάντα· διότι αὐτὸ τοκοαλὸν ἔχει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη συμβιβασμῶν—διότι οὔτε κέρδος ὑπάρχει διὰ τὸν νικητὴν—οὔτε ὑπάρχει δυνατότης διαιτησιῶν—διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι μία καὶ ἀδαμαντίνη, εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία εἶναι, καὶ αἱ ὑπολογιστικαὶ θεωρίαι τῶν ἐπιστημόνων δὲν δύνανται νὰ τὴν μεταπλάσουν ἢ κάμψουν. Οὕτω νομίζω ὅτι ὁ Demargne—ἵνα προσαρμόσῃ κατὰ τινὰ τρόπον εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ τῆς θεωρίας τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ *lux ex Oriente*—ἐπροχώρησε πέραν τοῦ δέοντος εἰς τὴν ἀποψίν του περὶ «ἀνατολίζοντος μυκηναϊκοῦ» ρυθμοῦ, ἤτοι εἰς τὴν περιγραφὴν μιᾶς μυκηναϊκῆς *κοινης*, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο νὰ κληθῆι μᾶλλον μυκηναοανατολικὴ *κοινη*, διότι ὁ μυκηναϊκὸς ρυθμὸς εἶναι κατ' αὐτὸν μέχρι τῆς ἐσωτάτης οὐσίας του ἐμπεποτισμένος ἀπὸ ἀνατολισμόν, διότι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸν κόσμον ἔδωκε τὸ χρῶμά της εἰς τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμόν. Ἡ γονιμοποίησις αὕτη τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης ἐκ μέρους τῆς ἀνατολικῆς κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην ἐγένετο, ὡς ἦτο φυσικόν, κυρίως εἰς τὰς ἀνατολικὰς ζώνας τοῦ ἀρχαίου ἀχαικοῦ κόσμου, εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὴν ἀκτὴν τῆς Συρίας, εἰς τὰ μέρη δηλαδὴ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶχον μείνει ἀδιατάρακτα ἀπὸ τὴν μεγάλην ἀναστάτωσιν τῶν λαῶν κατὰ τὰ τέλη τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, καὶ τὰ ὁποῖα ἦσαν κατ' ἐξοχὴν συντηρητικὰ· οὕτω ἡ ἀνατολικὴ τέχνη θὰ ἔλαβε, οὕτως εἰπεῖν, ἀντεκδικήσιν ἐπὶ τῆς αἰγαιακῆς, μὲ μίαν ἄμπωτιν τῶν ἐπιδράσεών της, ἣτις, μετὰ τὴν μικτὴν αἰγαιοφοινικικὴν τέχνην τὴν παρατηρουμένην εἰς Ras Shamra, θὰ ἐδημιούργησε μίαν μικτὴν ἀνατολικο-μινωικὴν, μὲ ἄλλους λόγους τὸν μυκηναϊκὸν ρυθμόν. Εἰς τὰς ἰδίας ταύτας περιοχάς, ὅπου διαρκεῖ, ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, οἵτινες εἶναι χρόνοι πτωχείας διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ παραγωγὴ πολυτελῶν ἀντικειμένων, ἔλεφαντίνων καὶ εἰδῶν χρυσοχοϊκῆς, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἴρῃ τις τὸ συνδετικὸν σημεῖον μεταξὺ ἀνατολίζοντος μυκηναϊκοῦ καὶ ἀνατολίζοντος ἀρχαϊκοῦ ρυθμοῦ⁶².

Ὁ Demargne ἔχει δίκαιον ὅταν ἐπιμένῃ ἐπὶ τῶν ἀπωτάτων καὶ ἀδιακόπων πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ρευμάτων ἐξ Ἀνατολῆς πρὸς τὴν Κρήτην, ἀλύσεως ἐπαφῶν τῆς ὁποίας καὶ εἰς προηγουμένας μελέτας του κατώρθωσε νὰ ἀνιχνεύσῃ διαφόρους κρίκους διὰ μέσου

⁶²) Demargne, σ. 54 κ.ἐξ., 78 κ.ἐξ., 97 κτλ.

τῶν αἰώνων, ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς μινωικῆς ἱστορίας. Ἐγὼ δ' ἴδιος ἄλλως, πρὶν ἀκόμη ἀσχοληθῶ μὲ τὴν σκοτεινὴν περίοδον τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸν ἑλληνικόν, εἶχον ζητήσῃ νὰ κατευθύνω πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν τὴν ἀναζητήσιν θεμάτων καὶ θρησκευτικῶν ἰδεῶν τῆς προϊστορικῆς Κρήτης, ὅταν ἀκόμη ἡ ἐπιστήμη, ἀκολουθοῦσα τὰ ἔγγραφα τοῦ Evans, δὲν ἔβλεπεν ἄλλην ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτῆς πλὴν τῆς ἐπιδράσεως τῆς φαραωνικῆς Αἰγύπτου⁶³. Δὲν ἀποκλείεται ὅτι ἰκανὸς ἀριθμὸς καλλιτεχνικῶν θεμάτων ἐγένετο δεκτὸς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν μινωικὴν θεματογραφίαν λόγῳ συγγενείας τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ὀφειλομένης εἰς ἀνατολικὴν καταγωγὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Ἄλλὰ ἡ εἰσροὴ αὕτη καλλιτεχνικῶν θεμάτων καὶ ἴσως ἐπίσης θρησκευτικῶν ἰδεῶν δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπὸ τὸν τελείως ἀνεξάρτητον, ἀτομικὸν χαρακτῆρα τῆς μινωικῆς τέχνης καὶ πολιτισμοῦ, ἀπέχοντος παρασάγγας ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως καὶ πάσης ἄλλης καλλιτεχνικῆς ἐκδηλώσεως τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ αὐτὸ κατ' οὐσίαν δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ ρυθμοῦ. Τώρα αἱ ἐπαφαὶ μεταξὺ τοῦ αἰγαιακοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου εἶναι εἴπερ ποτὲ στεναί· ὑπάρχουν διαμέσοι ζῶναι, ἐντὸς τῶν ὁποίων οἱ δύο πολιτισμοὶ ζοῦν ὁ εἰς πλησίον τοῦ ἄλλου· ἡ εἰσροὴ ἀνατολικῶν θεμάτων εἶναι ἴσως εἴπερ ποτὲ ἄφθονος. Δὲν δυνάμεθα παρ' ὅλα ταῦτα νὰ τὸ εἴπωμεν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος· μέγα μέρος τῶν τυπικῶς ἀνατολικῶν θεμάτων εἶχεν εὖρει, ἀληθῶς, τὸν δρόμον του πρὸς τὸ Αἰγαῖον προγενεστέρως ἤδη : ὁ «δαμάζων τὰ θηρία» θεὸς — τὸ ἔδειξεν αὐτὸς ὁ Demargne — ἦτο γνωστὸς εἰς τὴν Κρήτην ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Μεσομινωικῆς Περιόδου⁶⁴· ἡ πλέον καθαρὰ μινωικὴ τέχνη εἶχεν ἤδη ἀποκτήσῃ δεξιότητι εἰς τὴν παράστασιν τῶν ζώων ἢ τῶν φανταστικῶν ὄντων εἰς σχῆμα ἀντιθετικῆς οἰκοσημοειδοῦς διατάξεως, ἑκατέρωθεν δένδρου ἢ σκίπτρου, ἐγνώριζε καλῶς τὸ μετὰ διπλοῦ κορμοῦ ζῶον, ἐγνώριζε τὴν θεάν, ἣτις ἵππευει πραγματικὸν ἢ φανταστικὸν ζῶον⁶⁵, καὶ τὴν ζωφόρον ζώων, συχνὰ μὲ τὰ αὐτὰ θέματα, ὡς π.χ. τὴν ζωφόρον βοσκουσῶν ἐλάφων μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω, τὴν ζωφόρον πτηνῶν, ἢ ὁποῖα ζωφόρος — ἂν καὶ ὄχι μὲ ἀκάμπτως ἐσχηματισμένας ὡς εἰς τὴν

⁶³) Εἰς τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἔκδοσιν τῶν σφραγισμάτων τῆς Ἀγ. Τριᾶδος, βλ. «Annuario», VIII-IX, σ. 190 κ.ἑξ., καὶ ἐκ νέου ἐσχάτως εἰς τὸ μνημονευθὲν ἄρθρον «Gleanings from Crete», A.J.A., XLIX, 1945, σ. 270 κ.ἑξ.

⁶⁴) Βλ. *Mélanges Syriens offerts à R. Dussaud*, I, σ. 120 κ.ἑξ.

⁶⁵) Πρὸ βλ. «Annuario», VIII-IX, σ. 116, εἰκ. 113· σ. 160, εἰκ. 170· σ. 137, εἰκ. 148 κτλ.

ἀνατολικὴν τέχνην, ἀλλὰ μὲ ἀναζωογονημένας ἀπὸ τὴν ζωτικὴν τῆς πνοῆς μορφάς—μᾶς ἐμφανίζεται εἰς ὅλην τὴν αἴγλην τῆς εἰς τὴν θαυμασίαν ἔκτυπον φιάλην τῶν Δενδρῶν⁶⁶. Ἐπίσης ἀρκετὰ ἐνωρὶς εἰς τὴν μυκηναϊκὴν τέχνην τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος βλέπομεν νὰ εἰσδύη καὶ νὰ λαμβάνη ἰδιαιτέραν σχηματοποίησιν τὸ «δένδρον τῆς ζωῆς», βλέπομεν νὰ ἀνοίγη δρόμον ἢ κατὰ μετόπας χαρακτηριστικὴ διαίρεσις, ἣτις δεσπόζει ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κεραμεικῆς, καὶ ἡ ὁποία, ἀφοῦ ἐπεβλήθη εἰς τὴν μεγάλην ἀνακτορικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, μεταξὺ τῶν μυκηναϊκῶν προϊόντων, κυριαρχεῖ πράγματι, κυρίως ἐπὶ τῶν πλουσίων σκευῶν τῶν νεκροπόλεων τῆς Ρόδου⁶⁷. Ὅπως δὲ ποτε εἶτε εἶναι ὀλίγα εἶτε πολλὰ, πρόκειται πάντοτε περὶ μεμονωμένων θεμάτων, τὰ ὁποῖα διεισδύουν εἰς ἓνα συμπαγῆ ρυθμὸν, κλειστὸν εἰς ἑαυτὸν καὶ οὐδέποτε συγχεόμενον μεθ' ὁμοειδέος ἄλλης ἐκδηλώσεως τῶν συγχρόνων τεχνῶν τῆς Ἀνατολῆς: πράγματι, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀρχαϊκὴν ἑλληνικὴν τέχνην, ἣτις ὑφίσταται πλήρη γονιμοποίησιν καὶ μεταμόρφωσιν διὰ τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὰ προϊόντα ἐνὸς ἀνατολικοῦ ρυθμοῦ, ὅστις εἰσάγεται καὶ γίνεται ἀντικείμενον μιμήσεως εἰς τὸ σύνολόν του—ὅσον καὶ ἂν ἀμέσως ὑφίσταται ἐπεξεργασίαν καὶ βραδέως μεταβάλλεται ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος—ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη συνεχίζει τὴν ἐξέλιξίν της, ὁποῖα διεγράφετο ἤδη εἰς τὸν Ἀνακτορικὸν Ρυθμὸν, πρὸς μίαν συνεχῶς αἰσθητοτέραν ἀκαμψίαν καὶ ἀποσκελέτωσιν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων θεμάτων, θνήσκει λόγῳ ἐξαντλήσεως ἢ εἰς τὴν Δύσιν μεταμορφοῦται

⁶⁶) P e r s s o n, New Tombs at Dendra near Midea, προμετωπίδιος πίν. VI. Τὰ πτηνὰ ἀναπαρίστανται ἰπτάμενα ἐντὸς φυσιοκρατικοῦ περιβάλλοντος (βλ. σ. 140 κ.ἐξ.). Ὡς εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν τέχνην, εἶναι γνωστοὶ ἀμφότεροι οἱ ἀρχαῖοι σχηματικοὶ τρόποι διὰ τὴν δήλωσιν τῶν πτερυγῶν κατὰ τὴν πτῆσιν, ἣτοι ὁ παριστῶν καὶ τὰς δύο πτέρυγας ἀνοικτάς, καὶ ὁ παριστῶν τὴν μίαν πτέρυγα διπλωμένην χαμηλὰ ὑπὸ τὸ σῶμα τῶν πτηνῶν.

⁶⁷) Τὰ ἐξ εἰσαγωγῶν ἀνατολικά ἀντικείμενα εἰς τὴν Κρήτην (ἴδε D e m a r g n e, σ. 79 κ.ἐξ.) δὲν εἶναι οὔτε πολυαριθμότερα οὔτε διδακτικώτερα κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν παρὰ κατὰ τὰς προηγηθείσας φάσεις τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ: πλὴν τῶν μνημιονευθέντων ἤδη εἰδωλίων τοῦ θεοῦ Reshef, δὲν δύνανται νὰ ἀπαριθμηθῶσιν παρὰ σφραγίδες ἐκ στεατίτου, τοῦ μικτοῦ συροκυπριακοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος πιθανῶς εἶχεν ἤδη εὖρει μιμητὰς εἰς ἐπιτόπιον κρητικὴν παραγωγὴν. Καὶ ἐκ τῶν δύο ἔργων, τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀναφερομένων, ὡς χαρακτηριστικῶν κρητικῶν προϊόντων ἀνατολικοῦ ρυθμοῦ, οὔτε ἡ ζωνρὰ καὶ μειδιῶσα σφιγξ ἐπὶ τῆς ἐλεφαντίνης λαβῆς τοῦ κατόπτρου τῆς Ζαφῆρ Παπούρας (εἰκ. 23) — ἂν καὶ ἐπικάθηται ἐπὶ ἀνθεμίῳ ἀνατολικῆς προελεύσεως—οὔτε οἱ ἰχθύες καὶ τὰ πτηνὰ ἅτινα κολυμβοῦν εἰς τὸ μέσον θαλασσίας πανίδος, ὅσον καὶ ἂν αὕτη εἶναι ἐσχηματοποιημένη, ἐπὶ τῆς ἐξ Ἀνω γείων λάρνακος (εἰκ. 12), ἐξέρχονται τοῦ περιβάλλοντος ἐνὸς ρυθμοῦ κατ' εὐθείαν καταγομένου ἐκ τῆς μινωικῆς τέχνης.

τελείως μὲ τὴν ἐπαφὴν πρὸς ἓν νέον πνεῦμα καὶ νέας καλλιτεχνικὰς τάσεις, ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἡ ὄψιμος παραγωγὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ ρυθμοῦ διατηρεῖ τὸν χαρακτήρα τῆς σχεδὸν ἀδιατάρακτον ἀπὸ τὴν γειτονίαν τῶν μικτῶν μυκηνοανατολικῶν προϊόντων. Κατὰ διάφορον τρόπον ἐπεβλήθη εἰς τὸ σύνολόν τῆς ἡ αἰγαιακὴ τέχνη αἰῶνας πρότερον ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Συρίας, καὶ παρὰ τὰ ἰδικά τῆς προϊόντα παρήγαγεν ἄλλα μικτοῦ ρυθμοῦ, ἀκτινοβολήσασα ἀπὸ τῆς παραμεθορίου ταύτης ζώνης ἐπὶ αἰῶνας τὴν ἐπίδρασίν τῆς ἐπὶ τῶν πλησίον ἢ μακρὰν ἐργαστηριακῶν προϊόντων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς !

Διότι εἶναι ἀληθῶς νέος, ἐνιαῖος, παρὰ τὴν πολλαπλότητα τῶν παλαιῶν καὶ νέων στοιχείων ἐκ τῶν ὁποίων συνετέθη, ὁ ρυθμὸς ὅστις κατὰ τὴν ἀγῆν τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.Χ. ἐμφανίζεται εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Συρίας διὰ τῶν Φοινίκων : ρυθμὸς, ὁ ὁποῖος μετὰ μακροῦς αἰῶνας στασιμότητος, παρακμῆς ἢ ἐφημέρου παραγωγῆς μικτῶν προϊόντων, ὑποβασταζόμενος κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ τυχοδιωκτικοῦ καὶ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος τοῦ φοινικικοῦ λαοῦ, προσφέρεται τελικῶς ὑπὸ τῆς τέχνης τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὸν θανασμὸν καὶ τὴν μίμησιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ φοινικικὸς οὗτος λαὸς—δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ τὸ ἐπαναλάβωμεν—, ὅσον καὶ ἂν ἐβάρυνεν ἐπὶ τῆς παραγωγῆς του ὁ σκοπὸς τῆς ἐμπορικῆς ἐκμεταλλεύσεως, δὲν εἶναι δυνατόν ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ ὑπῆρξε τόσον ἐστερημένος καλλιτεχνικῶν ἀρετῶν, ἐφ' ὅσον τὰ ἔργα του ἐπέτυχαν νὰ προξενήσουν τόσην κατάπληξιν καὶ θαυμασμὸν εἰς τοὺς ἀρχαίους λαούς, καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀκόμη, ὅστις οὐδόλως ἦτο ἐστερημένος κριτικοῦ αἰσθητηρίου εἰς τὸ πεδίον τῆς τέχνης· ἐφ' ὅσον τὰ ἔργα ταῦτα ἐκυριαρχήσαν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, οἱ δὲ καλλιτέχναι, χαλκουργοί, διακοσμηταὶ καὶ ἀρχιτέκτονες ἐκαλοῦντο εἰς τὰς γειτονικὰς αὐτάς, ὡς εἰς τὴν τοῦ Ἰσραήλ : τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης τὴν τόλμην μαρτυροῦν ἐξ ἄλλου πιθανώτατα λείψανα, ὡς οἱ γιγαντιαῖοι λίθοι τοῦ τριλίθου τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς καὶ οἱ ἐγκαταλειμμένοι ὀγκόλιθοι οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται εἰσέτι εἰς τὰ λατομεῖα τοῦ Baalbeck· καὶ ἡ φοινικικὴ τέχνη, ὅσον καὶ ἂν ἠντλησεν ἐκ τοῦ θεματογραφικοῦ πλοῦτου ὅλων τῶν κύκλω τεχνῶν—πράγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως ἰσχύει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον δι' ὅλας τὰς τέχνας τῆς ἀρχαιότητος—κατόρθωσε μὲ ἰδικά τῆς καὶ ξένα στοιχεῖα νὰ ἐκφράσῃ τὰς ἰδικὰς τῆς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις καὶ τοὺς ἰδικούς τῆς θρύλους.

Ἀναμφιβόλως τὸ νέον ρεῦμα τέχνης, τὸ ὁποῖον τὴν φορὰν ταύτην κινεῖται ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς τὸ Λίγαῖον, διέτρεξε τὸν αὐτὸν δρόμον διὰ μέσου τῆς μεγαλονήσου Κύπρου, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων—κατ' ἀσφαλεῖς μαρτυρίας, τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ τέ-

λους τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς—εἶχε διέλθει τὰ αἰγαιακὸν ἐμπόριον πρὸς τὴν Ἀσίαν, διὰ τῆς νήσου, τὴν ὁποίαν εἶχε πλήξει ἡ πλημμυρὶς τῶν ἀχαϊκῶν φύλων, ὅπου εἶχον ἐγκατασταθῆ αἱ αἰγαιακαὶ ἀποικίαι, πρὶν ἢ ἐγκατασταθοῦν ἐπὶ τῆς ἔναντι ἀκτῆς τῆς Συρίας, καὶ ὅπου, ὡς εἴπομεν, ἐπανῆλθεν ἡ ἀμπωτις τῶν ἀποικιῶν ἀφοῦ ἐξειδιώχθησαν ἐκεῖθεν συνεπεῖα τῶν μεταναστεύσεων τῶν Λαῶν τῆς Θαλάσσης : διὰ τῆς Κύπρου, ἣτις ἐκτείνεται ἐν τῇ Μεσογείῳ ὡς «ἐξώσις» τῆς Ἀσίας πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον καὶ τῆς ὁποίας αἱ χαμηλαὶ ἀκταὶ τῆς Σαλαμίνοσ φαινόνται καθαρὰ κατὰ τὰς διαυγεῖς ἐσπέρας ἐκ τῆς παραλίας τῆς Ρὰς Σάμα-Usarīt. Μαρτυρίαι τῶν νέων τούτων στενῶν ἐπαφῶν μὲ τοὺς Φοίνικας καὶ τὴν Κύπρον παρέχονται ἐκ τῆς παραγωγῆς τῶν χαλκῶν φιαλῶν εἰς ρυθμὸν φοινικικὸν τόσον τέλειον, ὥστε νὰ προξενῆ ἀμηχανίαν περὶ τοῦ ἂν αὐταὶ εἶναι ἔργα φοινίκων καλλιτεχνῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὴν νῆσον ἢ τοπικαὶ ἀπομιμήσεις, ὡς καὶ ἐκ τῆς κατασκευῆς χαλκῶν κυπριακοῦ ρυθμοῦ, ἀλλ' ἐν τούτοις πλήρων ἐξ ἀνατολικῶν στοιχείων καὶ σκηνῶν, καὶ ἐξ ἄλλων βιοτεχνικῶν προϊόντων ὡς τῆς «αἰγυπτιακῆς φαγεντιανῆς» καὶ τῆς τῶν σφραγίδων-κυλίνδρων ἐκ στεατίτου συριακοῦ ρυθμοῦ, διὰ τοὺς ὁποίους ἐξακολούθει νὰ συζητῆται — ὡς ἐγένετο ἐπὶ μακρὸν διὰ τὰς προμνημονευθείσας χαλκᾶς φιάλας — ἂν ἡ πατρίς των εἶναι ἡ Φοινίκη ἢ αὐτὴ ἡ Κύπρος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς τὰ πλήρη ἐμπορευμάτων κύτη των τὰ φοινικικὰ πλοῖα παρελάμβανον, ὁμοῦ μετὰ τῶν προϊόντων τῆς μητρικῆς των χώρας, καὶ προϊόντα τοῦ πρώτου λιμένος προσεγγίσεως εἰς τὴν Μεσόγειον, τῆς Κύπρου. Τὰ κυπριακὰ ταῦτα προϊόντα, τὰ ὁποῖα εἰσίγοντο ἐπὶ τῶν Φοινίκων ἢ καὶ ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν κρητῶν ναυτικῶν — οἵτινες πιθανώτατα οὐδέποτε εἶχον διακόψει τὴν ἐπαφήν των μετὰ τῆς μεγάλης ἀδελφῆς νήσου τῆς Ἀνατολῆς, καὶ οἵτινες ὡς εἶχον χρησιμεύσει ὡς ὁδηγοὶ εἰς τοὺς ἐκ Δυσμῶν ἐλθόντας πολεμιστὰς κατὰ τὰς μεταναστεύσεις τῶν Λαῶν τῆς Θαλάσσης, οὕτω ἐχρησίμευον ἀκόμη ὡς ὁδηγοὶ κατὰ τὴν εἰρηνικὴν ἐπανάληψιν τοῦ ἐμπορίου, συνέβαλον ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀφύπνισιν τῆς τέχνης, ἣτις μετ' ὀλίγον ἐξειδηλώθη εἰς αὐτὴν τὴν Κρήτην. Ἡ ἀξιοσημεῖωτος σπουδαιότης τῆς Κύπρου κατὰ τὴν αὐγὴν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ὑπεστηροῖχθη ὑπ' ἐμοῦ μετὰ μεγάλης ἐπιμονῆς, προτοῦ ἀκόμη ἀρχίσουν αἱ πρόσφατοι ἐντατικαὶ ἀνασκαφαὶ τῆς νήσου, αἱ ὁποῖαι εἰκονογράφησαν μετὰ σαφηνείας τὰς διαδοχικὰς φάσεις τῆς ἐξελιξέως της καὶ τὴν χρονολογίαν της : σπουδαιότης τῆς Κύπρου ὡς κέντρου διασώζοντος τὸν μυκηναϊκὸν ρυθμὸν, εἰς μίαν παραγωγὴν ἀκόμη λαμπρὰν καὶ πομπώδη, ὅταν ἦδη ἐπιδρομαὶ ἢ ἐμφύλιοι πόλεμοι εἶχον καταστήσει σεῖθραν τὴν ἐργαστηριακὴν παραγωγὴν τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἡπείρου' σπουδαιό-

της διὰ τὴν διάδοσιν κατηγοριῶν ἀγγείων, τὰς ὁποίας βλέπομεν νὰ συνεχίζουσι τὸν βίον των καὶ νὰ μεταμορφοῦνται εἰς τὴν ἑλληνικὴν κεραμεικὴν, ὡς π.χ. τὴν κατηγορίαν τῶν «ἀρυβάλλων μετὰ μακροῦ λαίμου» (τῆς ὁποίας ὄρισμένα δείγματα, εὐρεθέντα ὁμοῦ μετὰ πρωτοκορινθιακῶν προϊόντων εἰς τὴν Ἰταλίαν, φέρουσι ἐπὶ τοῦ πυθμένου διακόσμησιν πολλαπλῶν ταινιῶν συνελισσομένων εἰς σπείρας, «σῆμα κατατεθὲν» τῆς κυπριακῆς τῶν κατασκευῆς), καὶ ἄλλους τύπους μυροδόχων ἀγγείων, τὰ ὅποια, διὰ μέσου τῆς Κρήτης καθίστανται τυπικὰ ἀγγεῖα τῆς πρωτοκορινθιακῆς κεραμεικῆς· σπουδαιότες τέλος διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ διάδοσιν ἀνατολικῶν ἀντικειμένων χλιδῆς, ὡς τὰ προμνημονευθέντα ἀγγεῖδια φαγεντιανῆς τὰ ὅποια ἴσως ἐνέπνευσαν τὰς ἐμπορικὰς μιμήσεις εἰς ὄχρον πηλόν, οἷαι φαίνονται ὅτι εἶναι αὐτὰ τὰ πρωτοκορινθιακὰ μυροδοχεῖα. Ἐπεμείναμεν ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὸς ὁ ρυθμὸς ὄρισμένων ὑδριῶν καὶ ὄρισμένων κρητικῶν ἀγγείων εὐρεθέντων εἰς Ἀρχάδες φανερῶναι στενὴν συγγένειαν μετὰ κυπριακῶν ἔργων τοῦ λεγομένου ρυθμοῦ τῆς Ταμασοῦ⁶⁸. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμουν νὰ λησμονήσωμεν ὅτι, παρὰ τὰς μοναδικὰς συνθήκας εἰρήνης καὶ εὐθυμερίας τῶν ὁποίων ἀπήλαυσεν ἡ Κύπρος κατὰ τοὺς ταραχώδεις αἰῶνας τοῦ τέλους τῆς χαλκῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς σιδηρᾶς ἐποχῆς, ἡ νῆσος αὐτὴ δὲν ἐδημιούργησεν ἕνα ἀληθῆ «ρυθμόν», μίαν τέχνην δηλαδὴ ἐνιαίαν, ἱκανὴν νὰ ἐπιβληθῆ ὡς σύνολον εἰς τὰς γείτονας τέχνας καὶ νὰ ἐδραιωθῆ εἰς τὸν κόσμον· ὅτι ἡ Κύπρος ἀντιθέτως παρέμεινε πάντοτε ἡ δημιουργὸς προϊόντων τέχνης μικτῆς ἐξ ἀρχαίων αὐτοχθόνων στοιχείων καὶ στοιχείων εἰσηγμένων ἐκ πάσης κατευθύνσεως, ἀλλὰ τέχνης χαλαρᾶς, ἀνικάνου διὰ μίαν ἐσωτερικὴν καὶ ἀνεξάρτητον ἐξέλιξιν· δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι τὸ θαῦμα τῆς ὀρητικῆς καὶ ἀκατανικήτου ἀναγεννήσεως τῆς τέχνης ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν Κύπρον, ἀλλ' εἰς τὴν Κρήτην, καὶ ὅτι ἐγένετο ὄχι διὰ τῆς ὠθησεως τῶν κυπριακῶν ἐργαστηρίων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀπ' εὐθείας ὠθησεως τῶν φοινικικῶν⁶⁹. Ἀκόμη καὶ τῶν χαριεστέρων προϊόντων τῆς κυπριακῆς βιομηχανίας—τῶν ἐκτύπων φιαλῶν—ἡ κατ' εὐθείαν ἢ μέσῳ τῆς Φοινίκης ἐξαγωγή ὑπῆρξε τόσον περιορισμένη, ὥστε μόνον τεμάχια μιᾶς κυπριακῆς φιάλης εὐρέθησαν μετὰ τῶν χαλκῶν τῆς Ἰδης, καὶ ἑτέρα φιάλη ἐκ

⁶⁸) Βλ. Ατκ., σ. 657 κ. ἐξ., 662, 608.

⁶⁹) Λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ταύτης φοινικικῆς ἐπιδράσεως προσφάτως ἀκόμη ὁ Z i m m e r m a n n («Berlin Philol. Wochenschrift», σ. 510 κ.ἐξ.) προτείνει ἀκόμη καὶ τὴν πιθανότητα κατοχῆς τῆς Κρήτης ἐκ μέρους τῶν Φοινικῶν κατὰ τοὺς μεταμυκηναϊκοὺς χρόνους.

Πραϊνέστης φαίνεται ἀποκαλύπτουσα διὰ τοῦ ρυθμοῦ της τὴν ἐκ τῆς νήσου ἐκείνης καταγωγὴν της⁷⁰: ἡ φοινικικὴ τέχνη εἶναι ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ ὁ ἀπέραντος πλοῦτος τῶν μεταλλικῶν σκευῶν, τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Ἑτρουρίαν. Ἴσως ἐκ Κύπρου φθάνουν εἰς Κρήτην κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς σιδηρᾶς ἐποχῆς—ὡς ἄλλωστε ἤδη κατὰ τὸ παρελθὸν—νέα θέματα καὶ στοιχεῖα, ὡς τὸ σχῆμα τοῦ ὠοειδοῦς πίθου ἐπὶ τριῶν ποδῶν ἐξ ἀναστρεφομένων ταινιῶν, τοῦ ὁποῖου λαμπρὰ δείγματα ἀπέδωσαν αἱ νεκροπόλεις τῆς Κνωσοῦ καὶ ἴσως ἡ χαρακτηριστικὴ πολυχρωμία τῶν ἀγγείων τούτων. Σχετικῶς μὲ τὰ πολύχρωμα ταῦτα εἶδη κεραμικῆς τῆς Κνωσοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ταῦτα παρουσιάζονται πλέον ἐντὸς τοῦ ἐξειλιγμένου ἀνατολίζοντος περιβάλλοντος, ὅταν δηλαδὴ εἶχε φθάσει καὶ ἔδρα εἰς τὴν Κρήτην ἡ «μαγιά» τῆς τέχνης τὴν ὁποίαν ἔφερε τὸ πλήρες καὶ καθαρὸν ἀνατολικὸν κύμα τῆς φοινικικῆς τέχνης. Θὰ ἠδύνατο τώρα νὰ εἰσδύσουν στοιχεῖα κυπριακοῦ ρυθμοῦ ὁμοῦ μετὰ τῶν νέων ἀνατολικῶν στοιχείων καὶ νὰ παρεμβληθοῦν εἰς τὸν τοπικὸν γεωμετρικὸν ρυθμόν· ἀλλὰ δὲν βλέπω πῶς δύναται τις νὰ βεβαιώσῃ ὅτι ἐκ Κύπρου ἔφθασεν εἰς Κνωσὸν ὁ ἀνατολικὸς γεωμετρικὸς ρυθμός, ἢ, ἀκόμη ὀλιγώτερον, ὅτι ὁ γεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Κρήτης ὀφείλει, ἴσως διὰ μέσου τῆς Κύπρου, καὶ εἰς τὴν τέχνην τῆς βορείου Συρίας, ὅπου εἰς γεωμετρικὸς ἰνδοευρωπαϊκὸς ρυθμὸς θὰ παρενεβλήθη εἰς μίαν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς χαλκῆς ἐποχῆς⁷¹. Ὁ κρητικὸς γεωμετρικὸς ρυθμὸς ναὶ μὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερόν τι ἐν σχέσει πρὸς τὸν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος: ἀλλὰ πρόκειται περὶ διαφορᾶς ἐξηγουμένης τελείως ἐκ τῆς ἀποστροφῆς τὴν ὁποίαν ἀντέταξεν ἡ ὑφισταμένη πάντοτε μυκηναϊκὴ παράδοσις. Οὕτω, εἰς αὐστηρὸς τρόπος τοῦ κρητικοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ συνδέεται ἀκόμη πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν—ἀμέσου λοιπὸν μυκηναϊκῆς προελεύσεως—μὲ τὴν ἀπο-

⁷⁰) G j e r s t a d, ἀτόφθι, σ. 18. Ἡ κυπριακὴ φιάλη τοῦ Λούβρου προέρχεται ἐκ τοῦ ἐμπορίου ἀρχαιοτήτων, καὶ διὰ τοῦτο ἡ προέλευσίς του ἐκ Σπάρτης εἶναι ἀκόμη περισσότερον ἐπισημῆς.

⁷¹) Βλ. D e m a r g n e, σ. 113 καὶ 180 κ.ἐξ. Ἀκόμη περισσότερον ἀκατανόητον εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν προϋούσαν ἀκαμψίαν πρὸς μορφᾶς γεωμετρικᾶς, εὐθυγράμμου, εἰς τὴν ὑστέραν εἰκονιστικὴν μυκηναϊκὴν σύνθεσιν, ὡς π.χ. εἰς τὴν ἑλεφαντίνην πυξίδα τοῦ τάφου τῆς κλιτύος τοῦ Ἀρείου Πάγου τῶν Ἀθηνῶν, σχηματοποίησιν μὴ παρουσιάζουσαν οὐδόλως χαρακτῆρα ρυθμοῦ «ἀνατολικομυκηναϊκοῦ» ἀναμφιβόλως πρόκειται μόνον περὶ καθαρῶς μυκηναϊκῆς στυλιστικῆς ἐξελίξεως, ἀποτελούσης συνέχειαν τοῦ αὐτοῦ φαινομένου τὸ ὁποῖον ἤρχισεν ἤδη εἰς τὸν Ἀνακτορικὸν Ρυθμὸν κατὰ τὴν ὑστερομινωικὴν II ἐποχὴν· πρβλ. D e m a r g n e, σ. 172 καὶ 194 κ.ἐξ., πίν. III.

κλειστικὴν διακόσμησιν διὰ συγκεντρικῶν κύκλων καὶ παραλλήλων ταινιῶν, ἐνίοτε μετὰ διχρωμίας λευκοῦ καὶ μέλανος⁷². Ἐνῶ εἰς ἄλλος τρόπος εἰς τὸν εὐθύγραμμον ἰσορροπημένον, ἰσοζυγούμενον ρυθμὸν τοῦ Διπύλου ἀντιπαράτασσει ἕνα κυματοειδῆ, κεκνημένον ρυθμὸν, μίαν ἀντίθεσιν ἀνοικτοῦ-σκοτεινοῦ, μὲ διακόσμησιν κατὰ ταινίδια λεπτῶν καὶ ποικίλων γεωμετρικῶν στοιχείων, συχνὰ διακοπτομένων ἀπὸ μεμονωμένα στοιχεῖα, μεμονωμένα στοιχεῖα τὰ ὅποια οὐχὶ σπανίως λαμβάνουν δεσπίζουσας θέσιν, μὲ τὴν ἰδιαίτερώς ἀγαπητὴν ὑποδιαίρεσιν τῆς διακοσμήσεως κατὰ μετόπας, κ.ο.κ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, παρὰ τὴν καθυστέρησιν, τὴν παθητικὴν ἀντίστασιν, τὴν διαφιλονικουμένην ἐπικράτησιν, διαμορφοῦνται εἰς τὴν Κρήτην εἰς γεωμετρικὸς ρυθμὸς καθαρῶς ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως, ὁ ὅποιος δηλονότι, παρὰ τὴν διαφορὰν του καὶ τὴν ἰδιαίτεράν αὐτοῦ φυσιογνωμίαν, συνάπτεται πρὸς τὸν ἐπικρατοῦντα εἰς τὴν Ἑλλάδα ρυθμὸν καὶ σαφῶς διαστέλλεται τοῦ ἀνατολιζοντος γεωμετρικοῦ, ἐκτὸς εἰς ἐκδηλώσεις, αἱ ὅποια βασιζονται ἐπὶ κοινοῦ ὑποστρώματος, ἤδη βεβαιουμένης διὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὡς αἱ τῆς φιλισταϊκῆς κεραμεικῆς. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ ἑλληνικὸς γεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐκτείνεται εἰς τοπικὰς καὶ ποικίλας σχολαίς, ἀλλὰ πάντοτε ἐκ τοῦ αὐτοῦ κορμοῦ βλαστανούσας, εἰς τὴν Ρόδον, τὴν Κῶ, τὰς νοτίους Σποράδας καὶ μέχρι τῶν τοπικῶν προϊόντων τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μ. Ἀσίας⁷³.

Μεμφόμενος τὸν «παγκρητισμόν» μου, διότι ἔβραβείωσα τὴν ἄμεσον ἐπαφὴν μεταξὺ τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς περιόδου καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Κρήτην, πῶς λοιπὸν φαντάζεται ὁ Demargne ὅτι συνέβη αὐτὸ τὸ μοναδικὸν φαινόμενον ἀναγεννήσεως, τὸ τύσον ἀποφασιστικὸν διὰ τὸ μέλλον τῆς ἑλληνικῆς τέχνης; Ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος ἔχει πλῆρες δίκαιον νὰ ἐπιμένῃ ἐπανειλημμένως καὶ ἐπ' εὐκαιρία ποικίλων φαινομένων ἐπὶ τῆς ἐκτάκτου πολλαπλότητος τῶν σχολῶν καὶ μορφῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδον τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου εἰς τὸν νέον πολιτισμόν, περίοδον εἰσέτι ἀγώνων, ὑποταγῆς, διεισδύσεως καὶ μίξεως διαφόρων ἐθνικῶν στοιχείων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου : ὅπου ἠδυνήθησαν νὰ

⁷²) Βλ. Ark. σ. 523, 576 κ.ἐξ.

⁷³) Γεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἔδωσεν ἡ Καρικὴ νεκρόπολις τοῦ Ἀσσαρλίκ καὶ ἀφθονωτέραν τοπικὴν γεωμετρικὴν κεραμεικὴν ἀπέδωσεν ἐπίσης ἡ ἐτέρα νεκρόπολις μετὰ θόλων τοῦ Gök-Ciallar παρὰ τὸ Budrum, ἀνασκαφεῖσα ὑφ' ἡμῶν, ἀλλὰ δυστυχῶς μὴ ἐκδοθεῖσα : ἴδε P a t o n, J. H. S., VIII, 1887, σ. 64 κ.ἐξ., P a t o n καὶ M y r e s, αὐτόθι, XVI, 1896, σ. 245 κ.ἐξ.· καὶ ἕν σημεῖωμα περὶ τῆς νεκροπόλεως τοῦ Gök Ciallar εἰς «Boll. d' Arte», 1922-23, σ. 284.

συνυπάρξουν παραλλήλως επαρχιακαὶ σχολαί, κεχωρισμένοι — εἰς τόπους ὅπου ἴσως ἐπέζη ἀκόμη συμπαγῆς τὸ παλαιὸν μινωικὸν στοιχεῖον— διατηροῦσαι στερωῶς τὸν παλαιὸν νησιωτικὸν ρυθμὸν εἰς μίαν διαρκῶς πτωχότεραν, ἀπομαρανθεῖσαν παραγωγὴν, καὶ σχολαί εὐρισκόμεναι εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰ μεγάλα φυλετικὰ καὶ ἔμπορικὰ ρεύματα, ἀντιθέτως ἀνοικταὶ αὐταὶ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις καὶ περισσότερον ἀποκλίνουσαι εἰς νεωτερισμούς. Καὶ ἄριστα ἐπραξεν ὁ Demargue νὰ ἐντάξῃ τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς διαφοροποιήσεως εἰς τὴν Κρήτην ἐντὸς τοῦ εὐρύτερου πλαισίου ὀλοκλήρου τοῦ αἰγαιακοῦ κόσμου, κατὰ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἀλλαχοῦ ἢ πλήρης, λαμπρὰ καὶ πολυτελὴς παραγωγὴ μυκηναϊκοῦ ρυθμοῦ ἠδύνατο νὰ συνεχίζεται ἐξελισσομένη εἰς μίαν μακρὰν περίοδον, ἐνῶ εἰς τὴν Κρήτην ἐμαραίνετο καὶ κατέλιπτε, καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν συνέβαινε μία ἀνάμιξις τῆς τέχνης ταύτης μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἀνατολικῆς τέχνης. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς διαφοροποιήσεως τῶν σχολῶν τῆς Κρήτης, ἐξ ἄλλου, ἂν καὶ εἰς ἄρκετὰ ὀλιγώτερον αἰσθητὸν μέτρον, δὲν εἶχεν ἤδη συμβῆ κατὰ τὴν ἀνθοῦσαν καὶ εἰρηνικὴν περίοδον τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ; Δὲν ἔδωσεν ἡ σχολὴ τοῦ κνωσιακοῦ ἀνακτόρου προϊόντα μὴ ἀπαντῶντα ἀλλαχοῦ τῆς Κρήτης; Δὲν εἶχον μάλιστα ἀσπασθῆ εἰς τὸ Ἐνάκτορον τοῦτο σύστημα γραφῆς ἀποκλειστικῶς χρησιμοποιούμενον ἐπὶ τόπου; Καὶ τὸ κριτήριον μοναδικοῦ μέτρου διὰ τὰς καλλιτεχνικὰς ἐκδηλώσεις ὀλοκλήρου τῆς νήσου δὲν ὠδήγησεν ἤδη εἰς σημαντικὰς κριτικὰς καὶ χρονολογικὰς πλάνας; Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ποτὲ δὲν θὰ θεωρηθῆ ὑπερβολικὴ πᾶσα σύστασις ἐναντι ὄρισμένων «στατιστικῶν» συστημάτων, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι κατέστησαν ὑπὲρ τὸ δέον τοῦ συρμοῦ καὶ δεσπόμενα κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη ἀρχαιολογικῶν μελετῶν καὶ τὰ ὁποῖα νομίζουν ὅτι δύνανται νὰ διαμελίσουν ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος μὲ ἐν κοσμίονισμα διὰ μέσου σειρᾶς διακοσμητικῶν θεμάτων ἢ σχημάτων ἀγγείων, νὰ τὰ κατατάσουν κατ' αὐστηρὸν καὶ ἄκαμπτον σχηματικὸν τρόπον εἰς ἀριθμητικοὺς πίνακας, ὑποτάσσοντα τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης ὁμοιομόρφως εἰς φάσεις καὶ ὑποφάσεις καὶ τμήματα ὑποφάσεων — διαιρέσεις τὰς ὁποίας πιθανῶς ὑπαγορεύει ἡ μυστηριώδης γοητεία τοῦ ἀριθμοῦ τρία— ἵνα προσαρμοσθῆ τὸ σύνολον εἰς ἓν καλῶς ἐξυγιμένον χρονολογικὸν σχῆμα. Μία λεπτομερὴς ἀναλυτικὴ καὶ συγκριτικὴ ἐξέτασις πρέπει φυσικὰ νὰ ἀποτελῆ τὴν βῆσιν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης· ἀλλὰ, πέραν τοῦ στοιχειώδους τούτου σταδίου, ἀρκούντως μεγαλυτέραν λεπτότητα σκέψεως καὶ εὐαισθησίας ἀπαιτεῖ ἀκριβῶς ἡ μελέτη τῆς τοπικῆς ταύτης διαφοροποιήσεως καὶ ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῆς «Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen»—κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Pin-

der⁷⁴. Παραδείγματος χάριν μία νέα, και του λοιπού παρορμητική επεξεργασία και κατάταξις του μινωικού πολιτισμού εν γένει θα ώφειλε να θέση ως πρώτον αυτής καθήκον να απαλλάξη την χρονολογίαν του από την σφραγίδα της αιγυπτιακής χρονολογίας και από την υποδούλωσιν εις τας τριμερείς φάσεις: ένεκα των οποίων περιορισμών ούτε ή αρχή της χαλκής εποχής συμπίπτει με την αρχήν της πρωτομινωικής περιόδου, ούτε ή ανέγερσις των μεγάλων ανακτόρων με την αρχήν της μεσομινωικής⁷⁵ ένεκα των οποίων περιορισμών ή περίοδος της μεγάλης μινωικής τέχνης διχοτομείται δια της άλογου τομής, ήτις επεβλήθη εκ της μεταβάσεως από του Μέσου εις τὸ Νέον Βασίλειον της τότε Αιγύπτου⁷⁵. Ἴνα ἐπιστρέψωμεν εις τὸ περισσότερον περίπλοκον φαινόμενον ασυμφωνιῶν και συμβολῶν, τὸ ὁποῖον ἐκδηλοῦται εις τὴν Κρήτην κατὰ τὰς ἀρχὰς της σιδηῆς εποχής, εἶναι ὀρθοτάτη ή παρατήρησις ὅτι ἐργαστηριακή παραγωγή ὡς ή του Βροκάστρου θα ἠδύνατο να παρατείνη ἐπὶ μακρὸν τὸν βίον της εις ἀπαυδήσασαν και πτωχὴν ἐπιβίωσιν της μυκηναϊκῆς τεχνοτροπίας, μέχρι της ἐξαντλήσεως και πλήρους ἀκαμψίας της, ἐνῶ τὰ ἐργαστήρια της Κνωσού ἀπὸ καιροῦ εἶχον ἤδη ἀνοιχθῆ εις τὴν πλήρη και ἰσχυρὰν εἰσροὴν νέων τάσεων και στοιχείων. Ἄλλ' ὅταν κατόπιν ὁ Demargne (σελ. 97-179) βεβαιῶι ὅτι εις τὰς ἀπομεμονωμένας ἐκείνας περιοχὰς της

⁷⁴) Ἡ διαφορὰ αὕτη ἐμφανίσεως των προϊόντων των διαφόρων περιοχῶν της μινωικῆς Κρήτης ἐξήρθη ὀρθῶς εις προσφάτους ἐργασίας της Luisa Banti: βλ. «Annuario», N. S., I-II, σ. 9 κ.ἐξ. III-V, σ. 9 κ.ἐξ. Κατὰ της υπερβολικῆς ἀνατροπῆς, τὴν ὁποίαν προτείνει αὕτη δια τὴν μινωικὴν χρονολογίαν, ἐξ ἄλλου, βλ. τὰς καλῶς ἐστηρικμένας ἀντιρροήσεις του Ν. Πλάτωνος, «Κρητικά Χρονικά» III, 1919, σ. 150 κ.ἐξ.

Ἡ παράλειψις του κριτηρίου, τὸ ὁποῖον παραδέχεται δυνατότητα καθυστερήσεως διακοσμητικῶν θεμάτων και τεχνοτροπίας δι' ὀλοκλήρους κατηγορίας προϊόντων εις ὀρισμένας περιοχὰς ἐν σχέσει πρὸς ἄλλας παλαιότερας, ἐξασθενεῖ τὰ συμπεράσματα των ἐπιμελῶν μελετῶν του Furgimark ἐπὶ του μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ: βλ. π.χ. τὴν χρονολογικὴν ἀσυνέπειαν, ήτις προκύπτει ἐκ της κατατάξεως ὑπ' αὐτοῦ θεμάτων, κεραμεικῶν σχημάτων και τύπων ἄλλων σκευῶν, ἐντὸς μεμονωμένων ταφικῶν συνόλων της Ρόδου, εις τὴν ὁποίαν ἀπαντῶ δια του ἄρθρου μου «Ἡ ἔφιππος μυκηναϊκή θεά», ἐκτυπούμενον ἤδη εις τὸ ἀφερωθὲν εις τὸν D. Robinson τεῦχος. Ἐν γένει αἱ ὑψηλαὶ χρονολογήσεις, τὰς ὁποίας προτείνει δι' ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ προϊόντα της Ρόδου, ἀφήνουν ἐν αἰσθητὸν κενὸν μεταξὺ τούτων και των προϊόντων των διαδοχικῶν περιόδων πρωτογεωμετρικῆς και γεωμετρικῆς.

⁷⁵) Κατὰ της σχηματικότητος ταύτης του Evans, ήτις ἐδικαιολογεῖτο μόνον κατὰ τὰς ἀρχὰς των μινωικῶν ἀνακαλύψεων ἐκ της ἀνάγκης του καθορισμοῦ των αιγυπτιακῶν συγχρονισμῶν, βλ. Enciclopedia Italiana, Cretese-Miceuea Civiltà, XI, σ. 868.

Κρήτης, όπου ἐσύρετο μετὰ καμάτου εἰς στοιχειώδης πολιτισμός, διετηροῦντο στοιχεῖα τῆς μυκηναϊκῆς κληρονομίας, ἅτινα μόνα θὰ ἦσαν ἀνίκανα ἐξελίξεως, ἅτινα ἄνευ ἐξωτερικῆς ὠθησέως οὐδέποτε ἤθελον δυνηθῆναι νὰ δώσουν γέννησιν εἰς τὴν ἀνανέωσιν τῆς ἀνατολιζούσης ἐποχῆς· καὶ ὅτι ἡ μεγάλη αὐτὴ βλάβη ἀντιθέτως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῆ εἰς τὰ μεγάλα καὶ ἀκμάζοντα ἐργαστήρια τῆς Κνωσοῦ, ὅπου «εἰς ἀπ' εὐθείας ἐξάρτησιν ἐκ τῆς Κύπρου», παρευρισκόμεθα εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἐνὸς «γεωμετρικοῦ ἀνατολιζόντος ρυθμοῦ, καὶ λοιπὸν μυκηναίζοντος, μυκηναίζοντος ἴσως ὡς ἀνατολιζόντος», μᾶς ἔρχεται νὰ διερωτηθῶμεν : ἀλλ' ἂν τὸ αἶσθημα τοῦτο τῆς παλαιᾶς τοπικῆς τέχνης καὶ ἡ κρητομυκηναϊκὴ καλλιτεχνικὴ αὐτὴ παράδοσις διετηροῦντο εἰς τὰ πτωχὰ μικρότερα καὶ ἐπαρχιακὰ κέντρα, ἡδυνήθησαν ἄραγε ποτὲ νὰ ἐξαλειφθοῦν εἰς τὰ περισσότερον ζωηρὰ καὶ παραγωγικὰ κέντρα ὡς ἡ Κνωσός ; Πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς προϊόντων καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων γεωμετρικῶν καὶ ἀνατολιζόντων ἐκ Κύπρου, κατὰ τίνα τρόπον ἐδημιούργουν τὰ κνωσιακὰ ἐργαστήρια ; Εἶχον τελείως σβεσθῆ ; Ἡ ἂν αἱ ἐπαφαὶ μετὰ τῆς γεωμετρικῆς καὶ μυκηναϊζούσης Ἀνατολῆς δὲν εἶχον διακοπῆ ποτέ, διατὶ τάχα ἡ μυκηναϊκὴ παράδοσις, ἡ ὁποία πάντοτε διετηρήθη εἰς τὴν Κύπρον, καὶ ἡ ὁποία οὐδ' εἶχε τελείως ἐξαλειφθῆ εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ ἐργαστήρια τῆς Κρήτης, θὰ ἔδει ἀντιθέτως νὰ σβεσθῆ ἀκριβῶς εἰς τὰ σπουδαιότερα ἐργαστήρια, ὅπου ἐν τούτοις ἡ παραγωγή καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ αὐτὴ παράδοσις συνεχῶς ἀνενεοῦντο ἀπὸ τὰ πέραν τῆς θαλάσσης ρεύματα ; Ἄν τὸ θαῦμα τῆς βλαστήσεως τῆς ἑλληνικῆς τέχνης συνέβη εἰς τὴν Κρήτην, καὶ ὄχι εἰς τὴν Κύπρον ἢ ἄλλαχού, τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀναγέννησις εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν εἰσαγωγὴν μεμονωμένων τινων διακοσμητικῶν θεμάτων ἢ προϊόντων τέχνης — τὰ ὅποια ἔδωσαν μόνον μίαν παρόρμησιν καὶ ἓνα καταλύτην — ἀλλ' εἰς τὸ γεγονός τῆς ἐπιβιώσεως εἰς τὴν νῆσον τοῦ Μίνως — ἔστω εἰς κατάστασιν ληθάργου καὶ μαρασμοῦ — τῆς παλαιᾶς μεγάλης παραδόσεως καὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ αὐτῆς πνεύματος⁷⁶.

Λοιπόν, ἐὰν ἀληθεύῃ ὅτι, διαπιστῶν τις τὴν ἐπιβίωσιν ἐν τῇ νήσῳ τῶν ἀρχαίων διακοσμητικῶν θεμάτων καὶ καλλιτεχνικῶν σχημά-

⁷⁶) Εἰς τὴν πραγματικότητι αὐτὸς οὗτος ὁ Demargne (σ. 101) σημειοῖ τὴν ὑπεροχὴν ἐνὸς ρυθμοῦ ἰσχυρῶς ἐμπεποτισμένου διὰ μυκηναϊκοῦ πνεύματος εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς τάφους τῆς Ζαφῆρ Παπούρας εἰς τὴν Κνωσὸν— ἦτοι εὐθὺς ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος—εἰς τοὺς ὁποίους ἡ συνέχεια — ἢ ἐπανάληψις — τῶν σχέσεων πρὸς τὴν Ἀνατολὴν μαρτυρεῖται μόνον ἐκ τινων εἰσηγμένων ἀντικειμένων. Ἴβρβλ. ἐπίσης P a y n e, J.H.S, LIII, 1933, σ. 288 κ.έξ.

των, θὰ ἦτο ἀνάγκη δι' ἕν ἕκαστον τούτων νὰ εὔρη τοὺς ἐνδιαμέσους κρικούς, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἐγγυῶνται ὅτι τὸ θέμα ἢ τὸ σχῆμα δὲν ἐπανῆλθον διὰ τῶν νέων ρευμάτων ἐξ Ἀνατολῆς, δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀναγκαῖον νὰ ἔχωμεν πρὸ ἡμῶν — καὶ πιθανῶς οὐδέποτε θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἔχωμεν — ὅλους τοὺς κρικούς τούτους, ἵνα ἀποδείχθῃ ἡ συνέχεια, τὸ σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας τέχνης. Θὰ πρέπη κατ' ἀνάγκην νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν συνολικὴν ὕψιν τοῦ φαινομένου τῆς ἀναγεννήσεως καὶ εἰς τινὰς ἀποκαλυπτικὰς ἐνδείξεις.

Τινὰ τῶν στοιχείων τούτων, ἅτινα ἐπέζησαν ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μέσῳ τῆς γεωμετρικῆς, ἐγὼ αὐτὸς προσεπάθησα νὰ φέρω εἰς φῶς εἰς προηγουμένας μου ἐργασίας, εἰς τὰς ὁποίας ἐπέμεινα ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς μαρτυρίας τῶν πολλὰ ἄλλα προσετέθησαν χάρις εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἀνακαλύψεις καὶ ἐρεῦνας. Διὰ τὸν σκοπὸν μας θὰ ἦτο κυρίως ἀναγκαῖα ἡ ἀκριβὴς γνῶσις τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης εἰς τὸ σύνολόν του : γνῶσις ἢ ὁποῖα ἀντιθέτως, λόγῳ τοῦ ἀποκλειστικοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον διήγειρεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἡλύγῃ τῆς μινωικῆς τέχνης τῆς ἀκμῆς, ἔμεινεν ἰδιαιτέρως νεφελώδης καὶ πλήρης κενῶν. Μία συνήθης βεβαίωσις, ἢ ὁποῖα ἐξ ἄλλου πρέπει πλέον εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ἐξορισθῇ εἰς τὸ βασιλείον τῶν στερεοποιηθέντων καὶ ἐστερημένων βάσεως ἀξιωμάτων, εἶναι ὅτι ἡ Κρήτη καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀπετέλει δευτερεύουσαν ἐπαρχίαν τῆς τέχνης, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παρακαμζουσαν καὶ μαρτυρομένην ἔναντι τῆς ὑπερηφάνου ἀνθήσεως τῆς τέχνης τῆς Πελοποννήσου ὅτι τάχα ἐκ Κρήτης οὐδεμίαν προῆλθε πλέον δημιουργικὴ ἰδέα εἰς τὸ πεδῖον τῆς τέχνης, οὔτε ἕν καλλιτεχνικὸν προϊόν. Διὰ τὸ παράλογον τῆς βεβαίωσεως ταύτης, τόσον ἐρριζωμένης ἐν τούτοις — ἂν δὲν ἀρκοῦν αἱ ὁμηρικαὶ περιγραφαὶ τῆς Κρήτης τοῦ Ἰδομενέως, τῆς νήσου μὲ τὰς ἑκατὸν πόλεις, ὡς μεγάλης δυνάμεως σφιζούσης ἐκ ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ—εἶναι ἀρκετὸν νὰ σκεφθῶμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν λαμπρότητα τοῦ μυκηναϊκοῦ με γ ἄ ρ ο υ τῆς Ἀγ. Τριᾶδος, τοῦ ὁποίου μόνα τὰ θεμέλια ἀποτελοῦν πασίδηλον μαρτυρίαν, τὴν εὐρύχωρον «πλατεῖαν τῶν ἱερῶν», πλήρη εἰδώλων καὶ ἀναθηματικῶν προσφορῶν, τὰ λείψανα τῶν μεγαλοπρεπῶν τοιχογραφιῶν.

Ἡ αὐτὴ συνέχισις τῆς μεγάλης μινωικῆς τέχνης ἐμφανίζεται εἰς τὴν Κνωσόν, τοῦλάχιστον εἰς τὸ «Μικρὸν Ἀνάκτορον» καὶ τοὺς τάφους —ἐλλείπει ἐπισταμένης ἐξερευνήσεως τῶν μυκηναϊκῶν στρωμάτων τῆς πόλεως καὶ τοῦ λοιποῦ ἢ ἀκτινοβολία τῆς κρητικῆς ταύτης ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ οὐχὶ τῆς ἠπειρωτικῆς, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ταυτότητος τῶν μεγαλοπρεπῶν θαλαμωτῶν τάφων τῆς Ras Shamra μὲ τὸν Βασιλικὸν

τάφον τῶν Ἴσοπάτων τῆς Κρήτης⁷⁷. Σήμερον εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ θέσῃ τις ἐν ἀμφιβόλῳ τὸ ἀξίωμα τῆς γεννήσεως τοῦ εἴδους τῶν θολωτῶν μυκηναϊκῶν τάφων ἐπὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, καὶ δυναμέθα νὰ διδωμεν μίαν ἀδιάσπαστον ἄλυσιν τοιούτων κατασκευῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν πλέον ἀπομακρυσμένων μέχρι τῶν ἑλληνικῶν χρόνων : εἴτε ἦσαν εἴτε δὲν ἦσαν κεκαλυμμένοι διὰ πλήρους θόλου ἐκ λίθων οἱ κυκλικοὶ τάφοι τῆς Μεσαρᾶς, εἶναι βέβαιον ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν—ὡς οἱ τοῦ Πλατάνου, τῶν Καλαθιανῶν, τοῦ Βοροῦ⁷⁸ — παρέμειναν εἰς χρῆσιν μέχρι τῆς πλήρους ἀναπτύξεως τῆς ΜΜΙΙ περιόδου καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπομένως σχεδὸν οὐδὲν χρονικὸν χάσμα μεταξὺ τούτων καὶ ἐκείνων τῆς περιοχῆς τοῦ Τεκέ, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ περίοδον⁷⁹. Οἱ διοδοχικοὶ κρίκοι τῆς ἀλύσεως, ἀντιπροσωπεύονται διὰ τῶν, τοῦλάχιστον συγχρόνων πρὸς τοὺς μυκηναϊκοὺς, θόλων τῶν Ἴσοπάτων⁸⁰ καὶ τῆς Πραισοῦ⁸¹, διὰ τῶν θόλων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Μουλιανῶν, —μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς μὲ τὸν τάφον R τῶν Ἀρχάδων. Ὡς πρὸς δὲ τὸ περιεχόμενον τῶν μυκηναϊκῶν οἰκοδομημάτων τῆς Κρήτης, δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι δυστυχῶς τὰ μεγάλα σύνολα, ὡς τὸ τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Ἁγ. Τριάδος, εἶναι ἀκόμη κατὰ μέγα μέρος ἀνέκδοτα ἢ δημοσιεύσεις τῶν ἀσφαλῶς θὰ παρουσιάσῃ διαφόρους ἄλλους «συνδετικούς κρίκους» μεταξὺ μυκηναϊκῆς καὶ ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Ἐν τῷ μεταξὺ τινὲς τῶν κρίκων τούτων ἐνεφανίσθησαν ἤδη μὲ ὅλην τὴν πειθαναγκάζουσαν αὐτῶν σημασίαν, καὶ ἀδίκως καταβάλλεται προσπάθεια παραμερισμοῦ τῶν. Ὡς πρὸς τὴν πλαστικὴν, δὲν εἶναι μόνον τυχαῖα ἀντιπαραβολαὶ μεταξὺ ὄρισμένων μυκηναϊκῶν (ἢ ἀκόμη μινωικῶν) ἀντικειμένων καὶ τινῶν εἰδωλίων ἐξ Ἀρχάδων, διὰ τῶν ὁποίων ἐζήτησα νὰ ἐξαγάγω διὰ τῆς βίας τὸ συμπέρασμα τοῦτο (Demargne, σ. 250) : εἶναι μία ὁλόκληρος σειρὰ προϊόντων (εἰς τὴν ὁποίαν δύνανται τώρα νὰ προστεθοῦν εἰδώλια τινὰ πῆλινα ἐξ Ἁγ. Τριάδος, προσφάτως δημοσιευθέντα)⁸², ὅπου δύναται νὰ παρακολουθηθῇ μὲ πλήρη συνοχὴν μία βαθμιαία μεταμόρφωσις τοῦ ρυθμοῦ, τῆς κατασκευῆς τῶν σωμάτων καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φυσιογνωμίας τῶν μυ-

⁷⁷) Ὡς πρὸς ἄλλα στοιχεῖα, ἅτινα εἰς τὴν Ρὰς Σάμρα φαίνονται καταγόμενα ἐκ τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, πρβλ. S c h a e f f e r, *Ugaritica*, σ. 76.

⁷⁸) Βλ. Μαρινᾶτος, «Ἀρχ. Δελτίον». ΧΙΙ, 1930-31, σ. 137 κ.εξ.

⁷⁹) Βλ. J.H.S. LXIV, 1916, σ. 84 κ.εξ. Διὰ τὴν χρονολογίαν : H u t c h i n s o n, *Notes on Minoan Chronology «Antiquity»*, XXII, σ. 73.

⁸⁰) Βλ. D e m a r g n e, σ. 56, σημ. 2.

⁸¹) Βλ. P e r s s o n, *New Tombs at Dendra*, σ. 167, εἰκ. 122, 4.

⁸²) B a n t i, «*Annuario*», N.S., III-V, 1941-43, σ. 52 κ.εξ., π.χ. σ. 59, εἰκ. 51.

κηναϊκῶν χρόνων, διὰ μέσου μιᾶς προφανοῦς ἀποσκελετώσεως τῶν ἐνδιαμέσων χρόνων, μέχρι τύπων ὅπου βῆμα πρὸς βῆμα διαγράφεται ἡ νέα κατασκευή, ἡ ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τοῦ γλυπτικοῦ αἰσθήματος, τὸ ὁποῖον θὰ ἀποβῆ τὸ αἶσθημα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης : κληρονομία καὶ βραδεῖα μεταμόρφωσις ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ, αἱ ὁποῖαι ἐρμηνεύουν τὰς σποραδικὰς ἐπιβιώσεις τύπων προφανῶς μὴ ἑλληνικῶν εἰς ποικίλα ἔργα ἑλληνικῶν χρόνων, ὡς εἶναι ἡ προμνημονευθεῖσα σφίγξ τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἢ ἡ ἐπὶ τῆς ὑδρίας τῆς Πραισοῦ γραπτῆ σειρῆν⁸³. Καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ κατηγορία τῶν κιονομόρφων εἰδώλων δὲν μᾶς παρουσίασε διὰ μέσου τῶν πολυαριθμῶν καὶ ἐκπληκτικῶν παραδειγμάτων τοῦ Γάζι, τοῦ Καρφιοῦ, τοῦ Πριναῖ⁸⁴, μίαν συνέχισιν θρησκευτικῶν συμβόλων καὶ ταυτοχρόνως πλαστικῶν τύπων, καὶ μίαν θαυμαστὴν διὰ παραδειγμάτων εἰκονογραφίαν τῆς βαθμιαίας μεταμορφώσεως ἀπὸ τὸν τύπον τοῦ μυκηναϊκοῦ προσώπου εἰς τὸ τοῦ γεωμετρικοῦ, μεταμορφώσεως τὴν ὁποῖαν εἶχον ζητήσῃ νὰ συλλάβω καὶ νὰ δοῦμαι, πρὶν ἀκόμη ἔλθῃ εἰς βοήθειάν μας ἡ θαυμασία αὐτῆ μαρτυρία ; Παρὰ τὰ εἶδωλα ταῦτα, ἡ ἀνακάλυψις ὄλων τῶν ποικίλων ἐκείνων ἐνδιαφερόντων σκευῶν μιᾶς πολίχνης τῶν ἀρχῶν τῆς σιδηρᾶς ἐποχῆς εἰς τὸ Καρφί⁸⁵, εἰς ἓν μακρυνὸν ἀπόκρημον χωρίον, ἀναρχητὴν ἐπὶ ἐνὸς ἀποκρήμου βράχου, ὑπεράνω τοῦ ὑψιπέδου τοῦ Λασιθίου, ἀποτελεῖ ἓν δεῖγμα τοῦ τί δύναται νὰ παράσῃ μία μεθοδικώτερα καὶ πλέον προσεκτικὴ ἐξερεύνησις ὀλοκλήρου τῆς νήσου. Ἄντιπροσωπεύει ἡ ἐγκατάστασις αὕτη ἕναν ἰδιαιτέρον σταθμὸν—ὡς καὶ ἡ τῶν Κουρτῶν—, ὅστις προστίθεται τώρα, ἵνα κατανοηθῇ πληρέστερον ἡ ἀδιόρατος, ἀλλ' ἀκατάπαυστος ἐξέλιξις, ὁποῖαν τὴν βλέπομεν νὰ ἀνακύπτῃ εἰς ἐγκαταστάσεις μακροτέρας διαρκείας, ὡς π.χ. εἰς τὴν πλέον ἐνδιαφέρουσαν ἐκ τῶν προσιτῶν εἰς ἡμᾶς μέχρι σήμερον, τὴν τοῦ Βροκάστρου⁸⁶. Εἰς τὰς ἐγκαταστάσεις αὐτὰς συναντῶμεν τὰ ἀπο-

⁸³) Πρβλ. A r k. σ. 613 κ.ἐξ. «Gleanings fuori Crete», σ. 280 κ.ἐξ.

⁸⁴) D e m a r g n e, σ. 216, καὶ ὡς πρὸς τὸν σύνδεσμον τῶν εἰδωλίων τούτων πρὸς τὴν δαιδαλικὴν τέχνην σ. 258 κ.ἐξ. Ἴσως εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς σειρᾶς πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τὸ γυναικεῖον εἶδωλον τοῦ Παγκαλοχωρίου παρὰ τὸ Ρέθυμνον, M a r i n ā τ ο ς, «Ἄρχ. Δελτίον», XV, 1935, Παράρτημα, σ. 55, εἰκ. 12.

⁸⁵) B.S.A., XXXVIII, 1937-38, σ. 57 κ.ἐξ.

⁸⁶) Προφανῶς ὁ Demargne (σ. 98 κ.ἐξ.) παρενόησε τοὺς λόγους μου, ἀφοῦ λέγει ὅτι ἀποδίδω μικρὰν διάρκειαν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ταύτην: ἡ ἐγκατάστασις αὕτη εἶναι ἡ μακρότερον διαρκέσασα μετὰξὺ ὄλων τῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης τὰς ὁποίας ἐξήτασα, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ χρονολογικοῦ μου πίνακος, A r k., σ. 694 κ.ἐξ. Ἐγὼ δὲν λέγω ὅτι ὅλα τὰ εὐρήματα τοῦ Βροκάστρου εἶναι μεταμυκηναϊκά, δηλῶ μάλιστα ὅτι πολλὰ ἐκ τούτων εἶναι χαρακτη-

μεμονωμένα ἐκ τῶν μεγάλων κέντρων ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὅποια—ἐπιναλαμβάνομεν—εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ συναντήσωμεν καλύτερον ἢ ἄλλαχού μίαν ἐπιβίωσιν ἀρχαίων τεχνοτροπιῶν καὶ μορφῶν: ὄχι ὅμως πλέον διότι, δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τὰ μέρη ταῦτα τῆς Κρήτης ἀποκεχωρισμένα, μεμακρυσμένα πάσης δυνατότητος ξένων ἐπιδράσεων. Ἦδη, αἱ ἐπαρχιακαὶ αἴται καθυστερημένα ἐμφανίσεις εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται περὶ καθυστερημένων ἐμφανίσεων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων μεταξὺ χώρων, ἀκόμη μάλιστα καὶ μακρυνῶν, εἰς ἓνα προσεκτικὸν ἔλεγχον ἀναλύονται εἰς ἀνέτους διεξόδους τῶν ἑλλειπῶν ἡμῶν γνώσεων⁸⁷: ὀλιγώτερον παρὰ ποτὲ δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν σοβαρῶς μίαν πραγματικὴν ἔλλειψιν ἐπικοινωνίας καὶ σχέσεων μεταξὺ κωμῶν καὶ χωρίων τῆς Κρήτης, τὰ ὅποια ἀπέχουν ὀλίγης ὥρας δρόμον μεταξὺ των, εὐπρόσιτα πάντα διὰ θαλάσσης ἢ διὰ ξηρᾶς. Πρόκειται περὶ καθυστερημένων ἐμφανίσεων καὶ συντηρητικισμοῦ ἠθελημένων ἢ ὀφειλομένων εἰς ἓν ἐρριζωμένον αἰσθητικὸν κριτήριον, οὐχὶ εὐκόλως δυνάμενον νὰ κατανικηθῆ: ὡς π.χ. ἀκόμη σήμερον εἰς τινὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἀκόμη μάλιστα καὶ εἰς τινὰ προάστεια τῶν Ἀθηνῶν, συνεχίζεται ἡ παραγωγή τῶν ὠραίων, ἀπλῶν καὶ ἀρχαιοπρεπῶν τοπικῶν κεραμικῶν, ἃν καὶ δὲν ἀγνοοῦνται τὰ τυποποιημένα προϊόντα τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀμερικανικῶν ἀγορῶν, οὐδ' ἑλλείπει ἡ εἰσαγωγή τούτων. Εἰς τοὺς περιφερικοὺς τούτους σταθμοὺς παρατηροῦμεν πράγματι τὴν εἰσαγωγὴν ξένων ἀντικειμένων, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν βραδείαν, ἀκατανίκητον διεΐσδυσιν νέων διακοσμητι-

ριστικῶς ὑπομυκηναϊκά, καὶ κατὰ πρῶτον λόγον ἐκεῖνα τοῦ τάφου V (α ὕ τ ὀ φ ι, σ. 555 κ.ἑξ.): καταβιβάζων μόνον τὴν χρονολογίαν τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς πρώτης χιλιετηρίδος, τοποθετῶ τὸν τελευταῖον τοῦτον ὑπομυκηναϊκὸν ρυθμὸν τῆς Κρήτης εἰς χρονικὸν τι σημεῖον περὶ τὸ 1000 π.Χ. Οὕτε πράγματι λέγω ὅτι ὁ βίος τοῦ χωρίου σταματᾷ κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον: ἀπεναντίας φρονῶ ὅτι οὗτος προχωρεῖ βαθέως ἐντὸς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ σημειῶ τὴν ἄνευ διακοπῆς συνέχειάν του ἐπὶ χρονικὸν διάστημα ἄνω τῶν δύο αἰώνων, μέχρι περίπου τοῦ 800 π.Χ., ἥτοι μέχρι τῆς περιόδου τῆς πλήρους γεωμετρικῆς ἐξελίξεως τῶν Ἀρχαίων, ἐπιμένων μόνον ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου πως χαρακτῆρος τῶν προϊόντων τοῦ Βροκάστρου ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν Ἀρχαίων. Ὅμιλῶ περὶ «οὐχὶ μακρᾶς διαρκείας» μόνον ἀναφερόμενος ἀκριβῶς εἰς τὴν γεωμετρικὴν παραγωγὴν τοῦ Βροκάστρου, ἥτις ἐν τῷ συνόλω τῆς — δηλαδὴ πλήν σοραδικῶν τινῶν εὐρημάτων, ἴσως προερχομένων ἐκ μεμονωμένων οἰκίσεων, τὰ ὅποια φθάνουν ἀρκούντως χαμηλότερον—δὲν κατορθώνει νὰ συναντηθῆ μὲ τὸ αἰσθητὸν καὶ ὀρητικὸν ρεῦμα τῆς ἀνατολιζούσης τέχνης.

⁸⁷) Οὕτω ἐπεχείρησα νὰ ἀποδείξω τὸ ψεῦδος τῆς πάντοτε ἐρριζωμένης γνώμης περὶ τοῦ «χάσματος» τῆς Ἑτρουσαικῆς τέχνης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κλασικῆς περιόδου: βλ. «Boll. d'Arte», XXVIII, 1934-35, σ. 58 κ.ἑξ.

κῶν θεμάτων ἐντὸς τῆς ἐκ παραδόσεως τεχνοτροπίας καὶ θεματολογίου. Μήπως δὲν προέρχεται ἀκριβῶς ἐκ Βροκάστρου εἰς τῶν χαλκῶν ἐκείνων τριπόδων «μετὰ ἰωνικῶν κιονιδίων»⁸⁸, διὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ ὁποίου ἐκ Κύπρου ἐπιμένουν περισσότερο παντὸς ἄλλου μνημείου⁸⁹; Ἄλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ἀποτελεῖ τὸ εὔρημα τοῦτο, προστιθέμενον εἰς διάφορα ἄλλα παρόμοια ἐκ πρωτογεωμετρικῶν τάφων τῆς Κνωσοῦ, μίαν ἀκόμη ἀπόδειξιν ὅτι κατὰ τὴν σιδηρῶν ἐποχὴν συνεχίζεται ἡ τοπικὴ παραγωγὴ ἀντικειμένων ἀνηκόντων εἰς τὸν κύκλον τοῦ μυκηναϊκοῦ καθόλου κόσμου, ἀντικειμένων ἀνευρισκομένων ἐπὶ πεδίου ἐκτεινομένου ἀπὸ Τίρυνθος καὶ Ἄθηνων μέχρι Ras Shamra καὶ Beth Shan, καὶ τῶν ὁποίων ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν εἰς τὴν Κρήτην ἀνακαλυφθέντων παραδειγμάτων μᾶς ἐπιβεβαιοῖ τὴν παραγωγὴν αὐτῶν ἐντὸς τῆς νήσου;⁹⁰. Ἐσπεύσαμεν ὑπὲρ τὸ δέον νὰ ἀποδώσωμεν εἰς εἰσαγωγὴν ἢ ξένην μίμησιν πάντα ἐκεῖνα δι' ὅσα δὲν παρέρχεται ἐγγύσις τις ἢ μαρτυρία ὅτι παρήγοντο συνεχῶς ἐπὶ τῆς Κρήτης. Ὡς πρὸς τὸν ζωγραφικὸν ρυθμὸν, ἐσημειώσαμεν τὴν ὁμοιότητα μεταξὺ ὠρισμένων μορφῶν ἐπὶ τῶν καλπῶν τῶν Ἀρκαδίων πρωτόγονου χονδροειδοῦς τεχνοτροπίας, διὰ μέσου τῶν ὁποίων ὁ ἑλληνικὸς φυσιογνωμικὸς κανὼν ἀγωνίζεται ἀκόμη νὰ εὔρη διεξοδὸν, καὶ τῶν ὁμοίων μορφῶν τοῦ κυπριακοῦ ἐργαστηρίου τοῦ καλουμένου τῆς Ταμασοῦ ἢ τῶν μορφῶν τοῦ περιφήμου ἀμφορέως Hubbard τοῦ Μουσείου τῆς Κύπρου⁹¹ καὶ αἰφνιδίως εὐρέθημεν διατεθειμένοι νὰ δεχθῶμεν τὴν κυπριακὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς κρητικῆς κεραμικῆς: ἀλλά, παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ Demargne (σ. 178), δὲν συνδέονται ἀμφοτέραι αἱ ἐκδηλώσεις πρὸς τὴν τεχνοτροπία τῆς τελευταίας ἐπὶ τῆς Κρήτης μυκηναϊκῆς ζωγραφικῆς, ὡς ἐκείνης τοῦ ἀμφορέως τῶν Μουλιανῶν καὶ τῶν ὁμοίων παραστάσεων ἐπὶ τῶν λαρνάκων;

⁸⁸) Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἐπιβιώσεως τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντικειμένων δύνανται νὰ ἐπεκταθῇ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐπιβίωσιν αὐτοῦ τοῦτου τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος, εἰς οὗ ἐξεπλήγασε τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον, ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου καὶ οὐχὶ μόνον εἰς τὰς περιφερειακὰς ἐπαρχίας τοῦ κόσμου τοῦτου: πρβλ. P e r s s o n, *New Tombs at Dendra*, σ. 129 κ.ἑξ.

⁸⁹) Ἐπὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἀντικειμένων βλ. D e m a r g n e, σελ. 238 κ.ἑξ.

⁹⁰) Ἐν ἄλλο πάλιν παράδειγμα τῆς *petitio principii* εἶναι ὁ συλλογισμὸς τοῦ K u n z e, «*Ath. Mitt.*» LX-I, XI, 1935-36, σ. 228, σημ. 1, ὅτι οἱ τρίποδες δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἑλληνικοί, διότι διειρηθήσαν τελεείως ἢ σχεδὸν ἀναλλοίωτοι διὰ μέσου τῶν δωρικῶν μεταναστεύσεων: ἀκριβῶς δηλαδὴ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ζητοῦμεν νὰ ἀποδείξωμεν, ὅτι εἶναι δυνατόν καὶ πιθανόν.

⁹¹) Δ ι κ α ῖ ο ς, *B.S.A.*, XXXVII 1936-37, σ. 56 κ.ἑξ. πίν. 7-8.

Ἀκόμη ὡς πρὸς τὴν πολυχρωμίαν, ἐγένετο σχεδὸν ὁμοφώνως δεκτὸν ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ συναφθῶσιν αἱ πολυχρωμικαὶ κάλπαι τῆς Κνωσοῦ πρὸς τὴν παλαιὰν τεχνοτροπίαν τῆς καμαραϊκῆς κεραμικῆς, ἀπεχούσης αὐτῶν ὀλοκλήρους αἰῶνας, καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ χρωματικὴ τεχνικὴ εἶχεν ἐπανεσαχθῆ ἔκ Κύπρου⁹². Πρέπει νὰ ὑπομνησθῆ, πρὸ πάντων, ὅτι ἡ πολυχρωμία τῆς ἀρχομένης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ἐν Κρήτῃ δὲν περιορίζεται εἰς τὴν τῶν καλπῶν τῆς Κνωσοῦ· ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὴ συγχρόνως ἡ προτίμησις διὰ τὴν πολυχρωμίαν λευκοῦ-μέλανος, ἣτις εἶναι λίαν διαδεδομένη εἰς Ἀρχαίδες καὶ εἰς τὰς ἄλλας γεωμετρικὰς ἐγκαταστάσεις τῆς Κρήτης, καὶ ὅτι ἡ τελευταία αὕτη συνδέεται πρὸς τὴν ζωγραφικὴν τῆς ὑστάτης χαλκῆς ἐποχῆς εἰς τὴν νῆσον. Ἄλλ' εἰς Ἀρχαίδες μαρτυρεῖται ἐπίσης καὶ δίχρωμία ἢ τριχρωμία ἐκ λευκοῦ-ἐρυθροῦ-μέλανος, συχνὰ μὲ μορφὰς ἐξηρημένας ἢ δηλουμένας διὰ προσθέτου ἀνοικτοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ βάθους—ὡς ἐπίσης μαρτυρεῖται καὶ ἑτέρα πολυχρωμία μὲ χρώματα οὐχὶ ἀσβεστώδη ὡς τὰ τῆς Κνωσοῦ, ἀλλὰ μὲ σιλιπνὸν γάνωμα, μέλαν, ἐρυθρόν, ἰῶδες : ἡ τελευταία τεχνικὴ δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς κυπριακῆς πολυχρωμίας. Πρέπει εἶτα νὰ σημειωθῆ ὅτι πολλὰ εὐκόλως ἐλησμονήθησαν τὰ παραδείγματα τῶν ἐπιβιώσεων τῆς πολυχρωμίας εἰς μεταγενέστερα τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ εἶδη κεραμικῆς: ἐπιβιώσεων ἀρκούντως πολυαριθμῶν καὶ καλῶς γνωστῶν ὡς πρὸς τὴν MMIII, κατὰ τὴν ὁποίαν, παραλλήλως πρὸς τὴν ἀμέσως ἐκ τῆς προηγηθείσης πολυχρωμίας προκύψασαν τεχνοτροπίαν, συναντῶμεν ἐπίσης καὶ τὴν δίχρωμον τοῦ λευκοῦ ἐπὶ ἐρυθροποῦ βάθους (τὴν ὁποίαν εἶδομεν δεσπόζουσαν εἰς τὴν κεραμικὴν τῶν Ἀρχαίδων), π.χ. εἰς τὰ περίφημα ἀγγεῖα τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ μὲ τὰ λευκὰ κρῖνα ἐπὶ ροδερυθροῦ βάθους⁹³: ἐπιβιώσεων τῶν ὁποίων εὐρέθησαν σποραδικὰ δείγματα ἀλλὰ πάντως διδακτικά, καὶ ἅτινα συνεχῶς πολλαπλασιάζονται, ἀκόμη καὶ εἰς ἀρκούντως μεταγενεστέρους χρόνους, μέχρι τῶν περάτων τῆς χαλκῆς ἐποχῆς. Εἶναι λίαν γνωστὰ ἐκ τῆς ὑστερομινωικῆς I τὰ ὑψηλὰ κολουροκωνικὰ ἀναθηματικά ἀγγεῖα μὲ τὰς ραδινας ὀφιοειδῶς ἐλισσομένας λαβὰς καὶ τὸ σῶμά των διακοσμούμενον διὰ θεουσῶν σπειρῶν διακοπτομένων ὑπὸ μεγάλων μεμονωμένων στοιχείων, ὡς ἀσπίδων ὀκτωσχημῶν ἢ περικεφαλαίων, καὶ ὄχι ὀλιγώτερον εἶναι γνωστὰ τὰ τελετουργικὰ θυμιατήρια, ἅτινα προ-

⁹²) De m a r g n e, σ. 53, 182 κ.έξ.

⁹³) P. M., I, σ. 603, εἰκ. 443· περὶ τῆς ἐπιβιώσεως τῆς πολυχρωμίας κατὰ τὴν MMIII ἐν γένει, α ὕ τ ὅ θ ι, σ. 591 κ.έξ. Βλ. ἐπίσης τὸν ρυθμὸν λευκοῦ ἐπὶ μέλανος τῶν Γουρνιδῶν, α ὕ τ ὅ θ ι, σ. 611, εἰκ. 449α.

έρχονται ἐκ τοῦ «τάφου τῶν γραπτῶν ἀγγείων» (ὑπ' ἀρ. 5) τῆς νεκροπόλεως τῶν Ἴσοπάτων, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἀνευρέθησαν ἐπίσης ἴχνη πολυχρώμου ζωγραφικῆς καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀγγείων διαφόρων σχημάτων, ὕδριῶν ὑψηλαίμων, ἀ λ α β ἄ σ τ ρ ω ν⁹⁴ : πολυχρώμων ἀγγείων τῶν ὁποίων ἀντίστοιχα εὗρίσκονται καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης, ὡς π.χ. ἐν θυμιατήριον ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀγ. Τριάδος. Καὶ εἰς τὸ ἐξῆς πρόκειται ἀκριβῶς περὶ πολυχρωμίας ἐπιτυγχανομένης διὰ χρώματος μέλανος, κυανοῦ, τόνου κυάνου, καὶ σκωριῶντος ἐρυθροῦ, ἅτινα τίθενται ἐπὶ τοῦ ἀγγείου δι' ἀρκούντως ἀτελοῦς καὶ ἐξιτήλου τεχνικῆς ἐπὶ στρώματος ἐκ γυψώδους λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὁμοία πολυχρωμία μὲ κίτρινον, κυανοῦν καὶ ροδέρυθρον χρῶμα ἐπὶ βάθους ὠχρολεύκου συνεχίζεται κατὰ τὴν ΥΜΠΙ μετὰ διακοσμῆσεως ἐκ φυτικῶν στοιχείων εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν τῶν πρὸ ὀλίγου μνημονευθέντων ἀγγείων, ἧτοι ἐπὶ δύο θυμιατηρίων προερχομένων ἐκ τοῦ Ἱεροῦ-Τάφου τῆς Κνωσοῦ⁹⁵ : θυμιατηρίων τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα ἔχει ἀντίστοιχα ἀκόμη κατὰ τὴν ΥΜΠΙΙ, π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 32 τάφον τῆς νεκροπόλεως τῆς Ζαφερῆ Παπούρας, ὅπου ταῦτα εὗρίσκονται εἰς συνδυασμὸν ἀκριβῶς μετὰ τεμαχίων ἐγχρώμου κεραμικῆς, ἅτινα ἀπαντοῦν ἐπίσης καὶ εἰς ἄλλους τάφους τῆς αὐτῆς νεκροπόλεως⁹⁶. Ὁ Evans ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς κατ' ἀκολουθίαν ἐμφανίσεως φυτικῶν θεμάτων ὁμοίων πρὸς τὰ τῶν θυμιατηρίων τῶν Ἴσοπάτων ἐπὶ πολυχρώμων ἀγγείων τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἀχν-ατὸν εἰς Tell-el-Amarna, ἅτινα χρονολογοῦνται κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 14ου αἰ. Καὶ ἐπίσης εἰς μίαν ἀρκούντως προωδευμένην φάσιν τῆς ΥΜΠΙΙ ἀνήκει ἡ λάραξ, ἧτις εὗρέθη ὀλίγα ἔτη πρὸ τοῦ πολέμου εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν, πρῶτον δεῖγμα τῆς κατηγορίας ταύτης τὸ ὁποῖον παρουσίασεν, ἔστω εἰς λείψανα ἐξίτηλα, πρωτότυπον πολυχρωμικὸν διάκοσμον ἐκ στοιχείων διακοσμητικῶν—πιθανῶς ταινιῶν καὶ κυματοειδῶν γραμμῶν—δι' ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ χρώματος ἐπὶ ἀνοικτοῦ βάθους⁹⁷.

Ὡς πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν κληρονομίαν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν διακόσμησιν τῆς πρωτοελληνικῆς κεραμικῆς, ἐκτὸς τῶν γενικῶν διακο-

⁹⁴) Evans, The Tomb of the Double Axes, «Archaeologia», LXV, 1913-14, σ. 24 κ.ἐξ., καὶ πίν. ἐγχρώμος IV, P.M., III, σ. 308 κ.ἐξ., IV, σ. 881. Βλέπε ἐπίσης κίττελλα μὲ λείψανα παρομοίας ἐγχρώμου διακοσμῆσεως, κατὰ τὴν αὐτὴν φάσιν, P.M., IV, σ. 3.

⁹⁵) P.M., IV, σ. 1011 κ.ἐξ., εἰκ. 962 καὶ πίν. XXXV.

⁹⁶) Evans, The Prehistoric Tombs of Knossos «Archaeologia», LIX, 2, 1905, σ. 439, εἰκ. 46' σ. 462, τάφος 66 h-m.

⁹⁷) Βλ. Μ α ρ ι ν ἄ τ ο ς, «Ἀρχ. Δελτίον», XV, 1933-36, Παράρτημα, σ. 54, εἰκ. 9.

σημητικῶν συστημάτων περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλήσαμεν ἀνωτέρω, ἐκτός τῆς ἐπανεμφάνισεως τῆς φυσιοκρατικῆς κλίσεως πρὸς παραστάσεις ζώων μεταξὺ φυτῶν — ὅποια ἐμφανίζεται εἰς τὴν λάρνακα τῶν Ἐνωγείων (D e m a r g n e, σ. 167, εἰκ. 12) καὶ ἐπανευρίσκεται τώρα εἰς πολυχρωμικὴν κάλπην τῆς Κνωσοῦ (α ὕ τ ὄ θ ι, σ. 183, σχ. 20), καὶ ποικίλων ζωικῶν θεμάτων μεμονωμένων ἢ κατὰ ζεύγη, ὡς τὸ πτηνὸν ἐπὶ τοῦ ἰχθύος (α ὕ τ ὄ θ ι, 171 κ.ἐξ.), ὅσον ἀφορᾷ τὴν ζωφόρον ζώων, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος, καὶ τῆς ὁποίας προηγουμένως ἠδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν μόνον τὸ παράδειγμα τοῦ ἀβεβαίας χρονολογίας ἀμφορέως τοῦ Καβουσίου μὲ τὸ βαρὺ σῶμα⁹⁸, εἶναι δυνατὸν νὰ προστεθῆ τώρα τὸ παράδειγμα τῆς σειρᾶς πτηνῶν ἐπὶ τῆς σφαιρικῆς χύτρας πρωτογεωμετρικοῦ τινος τάφου τῆς Κνωσοῦ⁹⁹. Ποία λοιπὸν πιθανότης ὑπάρχει νὰ μὴ ὀφείλωνται εἰς τοπικὸν συντηρητικισμόν, ἀλλ' εἰς ἔξωθεν εἰσαγωγὴν, τὰ τόσον χαρακτηριστικὰ θέματα τοῦ ρυθμοῦ —εἰδικῶς τῶν χρυσῶν— τῶν Μυκηνῶν, ἅτινα βλέπομεν αἰφνηδίως νὰ ἐμφανίζονται ἐν πλήρει γεωμετρικῷ ρυθμῷ εἰς τὴν Κρήτην, καὶ περὶ τῶν ὁποίων οὐδὲν μαρτύριον ἔχομεν ὅτι ἀπαντοῦν εἰς τὸ τόσον ἀφθονον ὕλικόν κεραιμικῆς τῆς Κύπρου ἢ τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς;¹⁰⁰

⁹⁸) A r k., σ. 600 κ.ἐξ., εἰκ. 643 a-c.

⁹⁹) Βλ. P e n d l e b u r g, σ. 313, πίν. XLII, 1, ὅστις ἐν τούτοις ἀμφιβάλλει περὶ τοῦ τόπου κατασκευῆς τοῦ ἀγγείου τούτου.

¹⁰⁰) Διὰ τινὰ διακοσμητικὰ θέματα, τὰ ὁποία συνεσχέτισα πρὸς θέματα τῆς προελληνικῆς τέχνης, ὁ Val. M ü l l e r, «Ath. Mitt.», I, 1925, σ. 51 κ.ἐξ., ἀπέδειξεν ἀντιθέτως, κατὰ τὸν D e m a r g n e (σ. 106 κ.ἐξ., 298 κ.ἐξ.) καὶ ἄλλους, ἔν χάσμα μεταξὺ τούτων καὶ ἐκείνων τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, καὶ τὴν ἐπάνοδόν των διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ ρεύματος· οὕτω διὰ τὰς δρεπανοειδεῖς πτέρυγας τῶν σφιγγῶν τῆς κάλπης τῶν Ἀρκάδων, μὲ τὰς πλαστικὰς γρυποκεφαλὰς, καὶ διὰ τὴν Ἰσταμένην θεότητα εἰς ἑτέραν κάλπην τῆς αὐτῆς προελευσεως, ἢ ὅποια παριστᾷ «τὴν θεὰν τῶν πτηνῶν». Ἄλλ' εἰς τὰς σφίγγας τοῦ πρώτου ἀντικειμένου — μὲ τὴν τόσον ὀλίγον ἀνατολικὴν ἐμφάνισιν τοῦ συνόλου, μὲ τὸ χαρακτηριστικόν, γνωστὸν εἰς τὴν προελληνικὴν τέχνην, στέμμα τῶν τριῶν κερμάτων — αἱ δρεπανοειδεῖς πτέρυγες ἔχουν τοῦλάχιστον προδρόμους ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς σιδηρᾶς ἐποχῆς εἰς τὸν μνημονευθέντα ἤδη ἀμφορέα Hubbard τῆς Κύπρου (Δ ι κ α ῖ ο ς, B.S.A., XXXVII, 1936-37, πίν. 7-8) καὶ εἰς τὸ δεύτερον ἀντικείμενον ἢ μορφὴ τῆς θεᾶς Ἰσταμένης εἰς μετωπικὴν θέσιν καὶ κρατούσης διὰ τῶν χειρῶν δύο φυτικά στελέχη ἔχει τὸ ἀντίστοιχόν της εἰς τὴν χειριζομένην στάχεις θεὰν τοῦ καλύμματος τῆς πυξίδος, «τῆς μᾶλλον μυκηναϊκῆς» ἐκ τῶν ἐλεφαντίνων τῆς Ράς Σάμρα («Syria», X, 1929, πίν. LVI S c h a e f f e r, Ugaritica, I, προμετωπίδιος πίναξ καὶ πίν. XI), ὡς ἐπίσης ἀκριβῶς εἰς λαβὰς κατόπτρων ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος (βλ. D e m a r g n e, σ. 193). Μήπως ἡ μετωπικότης αὐτῆ τῆς γυναικείας μορφῆς δὲν εὐρίσκεται ἤδη εἰς τὰς θεὰς τῶν Περιστρωῶν τῶν χρυσῶν ἑλασμάτων τῶν Μυκηνῶν, ὡς καὶ εἰς ἄλλας θεὰς ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἑλασμά-

Ἡ ἀντίρροσις εἰς τὴν ἄποψιν τοῦ Demargne περὶ οὐσιώδους συμμετοχῆς τῶν τεχνῶν τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ «ρυθμοῦ» — «ρυθμοῦ» μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ καλλιτεχνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως μιᾶς ἰδιαιτέρας κοσμοθεωρίας (Weltanschauung) — ἐκτείνεται ἐπίσης ἔναντι τῆς ἀπόψεως ὁμοίας συμμετοχῆς τῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ¹⁰¹. Οὗτος, κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην, εἶχε τὴν μακρυνὴν του ἀρχὴν εἰς τὸ «Blockstil» (συμφώνως πρὸς τὴν συστηματοποίησιν τοῦ Valentin Müller) τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν τεχνῶν, ἀπὸ τῆς σουμεριακῆς μέχρι τῆς ἀσσυριακῆς, μέσῳ τῆς παραγωγῆς τῆς Συρίας, ὅπου τὸ «δαιδαλικὸν σχῆμα» εἶχεν ἤδη τελείως ἀπαρτισθῆ, π.χ. εἰς τὴν μορφὴν μιᾶς θηλείας θεοτήτος, Ἰσταμένης γυμνῆς ἐπὶ λεοντιδέως, ὡς παρίσταται αὕτη εἰς τὸ χρυσοῦν ἔλασμα τῆς Ρὰς Σάμρα (σ. 267, εἰκ. 42) : ἀλλὰ τὸ εἰδώλιον τοῦτο τῆς ἀνατολικῆς θεᾶς μὲ τὴν ἀθωρικὴν κόμμωσιν, τοὺς ἀνυψουμένους βραχίονας, οἵτινες ὑποβαστάζουν δύο μικροὺς νεβρούς, τὰ ἐλίσσόμενα μέλη, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἐννοοῦμεν ὡς ρυθμὸν δαιδαλικόν, τὸν ὁποῖον ἄλλως αὐτὸς ὁ Demargne ὀρίζει ὀλίγον κατωτέρω ὡς «σχηματικῶν, μαθηματικῶν, μνημειώδους χαρακτῆρος μὲ τετραγωνικὴν κατασκευὴν καὶ μεγάλα ἄκαμπτα ἐπίπεδα». Ἴνα ὑποστηρίξῃ τὴν θέσιν του ταύτην ὁ Demargne, ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ δαιδαλικὸς τύπος τῆς γυμνῆς θεᾶς — τοῦ ὁποῖου τὴν ἀπόλυτον ἐπικράτησιν βεβαίωσι — εἶναι προγενέστερος τοῦ ἐνδεδυμένου τύπου· ἀλλὰ διατί ; Ἐὰν πράγματι ἀνευρέθῃ εἰς ἀριθμὸς εἰδωλίων γυμνῆς θεᾶς, μία συνεχῆ σειρά πλαστικῶν μνημείων ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς παρέχῃ τὸν ἀρχαιότατον τύπον τῆς μινωικῆς ἐνδεδυμένης θεοτήτος, ἀρχομένη ἀπὸ τῶν γυναικείων μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, τῶν ἐσχηματοποιημένων εἰς «μνηοειδῆ» ἢ «δισκοειδῆ» μορφὴν (ὅπου ἢ γραπτὴ διακόσμησις ἀναμφιβόλως θέλει νὰ δηλώσῃ τὸ ἔνδυμα¹⁰², ἢ ἀκόμη σαφέστερον ἀπὸ τοῦ μεγάλου γυναικείου εἰδώλου τῆς ὀψίμου μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὅπερ ἐμνημονεύσαμεν πρὸ ὀλίγου, τοῦ Παγκαλοχωρίου, ἀκολούθως τῶν ἐνδεδυμένων θεοτήτων τοῦ Γάζι καὶ τοῦ Καρφιοῦ, μέχρι τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἢ γεωμετρικῶν μορφῶν τῆς Με-

των, εἰς δακτυλίους καὶ σφραγιδολίθους ἐκ Κρήτης (πρβλ. π.χ. «Ἐφημ. Ἀρχ.» 1913, πίν. 2, 86, 111 κτλ.), ἐνῶ ἡ μετωπικότης τοῦ σώματος, ἂν ὄχι ἡ τῆς κεφαλῆς, διατηρεῖται μέχρι τῆς ἐσχάτης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εἰς μορφάς, τὰς ὁποίας ὁ καλλιτέχνης ἐφαντάσθη κατὰ κρόταρον, π.χ. εἰς τὸν κρατῆρα τῶν Μουλιανῶν ;

¹⁰¹) Demargne, σ. 246 κ.έξ., 272 κ.έξ., 354 κ.έξ.

¹⁰²) Βλ. ἐπὶ τῶν εἰδωλίων τούτων τὸ μνημονευθὲν ἤδη ὑπὸ ἐκτύπωσιν ἄρθρον μου εἰς τὸ ἀφιερωθὲν εἰς τὸν D. Robinson τεύχος, «La dea micenea a cavallo».

σαρᾶς, εἰς τὰς ὁποίας οὐδὲν ὑποδεικνύει τὴν ἐκ τοῦ γυμνοῦ ἀνατολικοῦ τύπου προέλευσιν, καὶ τέλος τῶν γραπτῶν καὶ γλυπτῶν θεινῶν τῆς πρωτοελληνικῆς τέχνης. Ἀντιθέτως μᾶλλον, τύπος ὡς ἐκεῖνος τοῦ γυμνοῦ εἰδωλίου τοῦ Ἀναυλόχου (D e m a r g n e, σ. 273, εἰκ. 45), μὲ «Étagenperücke», ὑψηλὸν πόλον καὶ χεῖρας προσκεκολλημένας εἰς τὰ πλευρά, δεικνύει σαφῆ προσαρμογὴν τοῦ τύπου τῆς γυμνῆς ἀνατολικῆς θεᾶς εἰς τὴν δαιδαλικὴν τέχνην τὴν ὁποίαν εἶδομεν βραδέως ἀλλ' ἀσφαλῶς νὰ διαμορφοῦται καὶ νὰ ἐξελισσεται ὡς ἄμεσος καὶ σταθερὰ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ ρυθμοῦ τῶν χαλκῶν τοῦ Ἰδαίου, μὲ τὰς ἐλίσσομένας, μαλακάς, ἀντιοργανικάς τῶν μορφᾶς¹⁰³ (ἀνατολικοῦ ρυθμοῦ ἐκ τοῦ ὁποίου ἡ γεωμετρικὴ τέχνη δὲν εἶχεν ἀνάγκη νὰ ἀντλήσῃ οὔτε τὴν πλαστικὴν μορφήν τοῦ «Blockstil» οὔτε τὴν «Säulenförmig», τύπους βασικούς καὶ ἀμέσους πάσης τέχνης), καὶ συγχρόνως ὡς ἀντίδρασις — ὀφειλομένη εἰς τὴν νέαν δωρικὴν ἢ ἐν γένει ἑλληνικὴν καλλιτεχνικὴν εὐαισθησίαν — κατὰ τοῦ παλαιοῦ μινωικοῦ ἰδανικοῦ. Καὶ εἰς τὴν Κρήτην — οὐχὶ εἰς τὴν Συρίαν, τὴν Κύπρον ἢ τὴν Ρόδον—, εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν ἀνατολικὴν τέχνην βλέπομεν νὰ σχηματίζεται εἰς πρῶτος ἑλληνικὸς ρυθμὸς, φέρων τὸ μυθικὸν ἢ ἱστορικόν, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἀνταποκρινόμενον εἰς μίαν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ὄνομα τοῦ Δαιδάλου. Ἄν—ἀφοῦ ἐγκατελείφθη πλέον ἡ πρόληψις τοῦ αὐτόχθονος τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἥτις τάχα ἀνεβλάσθη ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διὰ μιᾶς καὶ ἀμόλυτος, ὡς ἡ Ἀθηναῖ ἀνεπήδησεν πᾶντοπος ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διὸς — δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν εὐχαρίστως ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιδράσεις, τότε ἡ στάσις καὶ ἡ ὄψις τῶν δαιδαλικῶν μορφῶν, ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ ἰσορροπία τῶν κούρων, ἡ κόμμωσις καὶ τὸ κάλυμμα τῶν γυναικῶν, ὑποδεικνύουν σαφῶς τὴν προέλευσιν τοῦ νέου ἀνατολικοῦ ρεύματος ἐκ τῆς Αἰγύπτου, ἥτοι τῆς χώρας τὴν ὁποίαν εἶδομεν νὰ ἐπανερχεται μίαν τελευταίαν φορὰν εἰς τὸ προσκηνίον τῶν ἡγετικῶν τεχνῶν τῆς Ἀνατολῆς περὶ τὰ τέλη τῆς ἀνατολιζούσης περιόδου· καὶ τὰς αἰγυπτιακὰς αὐτὰς σχέσεις καὶ ἐπιρροὰς εἶδε διαυγῶς ὁ Collignon εἰς τὴν δημοσίευσιν τῆς Dame d' Auxerre, τοῦ ὀροσήμου ἐκεῖνου τῆς δαιδαλικῆς πλαστικῆς¹⁰⁴.

Ὅλη ἡ ἐξελικτικὴ αὕτη περίοδος κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος εἰς τὸν πρῶτον ἑλληνικὸν ρυθμὸν — τὴν ὁποίαν παρηκολουθήσαμεν διὰ παραδειγμάτων εὐθύς ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν πει-

¹⁰³ Τί τὸ «dur» καὶ «figé» (D e m a r g n e, σ. 355) ἔχει ὁ ἀνατολιζῶν οὗτος ρυθμὸς τῆς παλαιᾶς ἀρχαϊκῆς τέχνης τῆς Κρήτης ;

¹⁰⁴ «Mon. Piot», XX, 1913, σ. 1 κ.ἐξ.

ραματισμῶν—ἐκ τοῦ κύκλου τῆς ἀκάμπτου γεωμετρικῆς τέχνης καὶ μὲ τὴν «μαγιά» τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ, ἀλλὰ καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοῦτον, σκιαγραφεῖται εἰς τὴν παράδοσιν περὶ τοῦ Δαιδάλου, τοῦ καλλιτέχνου ἐκείνου ὑπὸ τὰς πεπειραμένας χεῖρας τοῦ ὁποίου ἀφυπνίσθησαν ἐκ τοῦ ληθαργικοῦ ὕπνου των τὰ ἀκίνητα ξόανα, ἤνοιξαν τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ ἐκίνησαν τὰς κνήμας εἰς ἀβέβαιον βῆμα. Εἰς τὴν πλαστικὴν ἢ ἐξελικτικὴν αὕτη πρόοδος ἐκκινεῖ βεβαίως ἐκ παραστάσεων κυβικῆς κατασκευῆς, ὅποσον τὸ χαρακτηριστικὸν εἶδωλον τῆς Μάλλας¹⁰⁵: εἶδωλον εἰς τὸ ὅποιον μόλις ἄρχεται ἡ πρόοδος τῆς ἐπὶ τριῶν ἐπιπέδων πλαστικῆς, ἀλλ' ἐπιπέδων συναντωμένων εἰς ὀξείας γωνίας, μὲ ὄγκον ὅστις προωρίζετο νὰ παρέχη ὄψιν ἐκ τριῶν σημείων κατὰ μέτωπον καὶ ἐκ δύο πλευρικῶν, καὶ ὄχι ἐξ ἀπέριων σημείων ὄψεως ὡς εἰς τὰ μιμούμενα τὰς φυσικὰς μορφὰς πλαστικὰ δημιουργήματα. Ἐκ τῆς κυβικῆς κατασκευῆς ἡ κρητικὴ πλαστικὴ προχωρεῖ δι' ἀδιακόπων προσπαθειῶν εἰς τὴν κατάκτησιν τοῦ πλαστικοῦ ὄγκου μὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα, μὲ ἀνεπαίσθητον μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο, μὲ ἐπιφανείας διαβαθμιζομένας. Φυσικὰ ἢ πηλοπλαστικὴ καὶ ἡ χαλκοπλαστικὴ προηγούνται τῆς ἐπὶ λίθου γλυπτικῆς εἰς τὴν ἐξελικτικὴν ταύτην πρόοδον. Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ταύτης κλιμακοῦνται ἔργα ὡς ὁ κορμὸς τῆς Ἐλευθέρης, ἡ Dame d'Auxerre, τὰ σ φ υ ρ ῆ λ α τ α ἀγαλμάτια τῆς Δρήρου, ἡ κεφαλὴ τῆς Karlsruhe, ὁ κριοφόρος τοῦ Βερολίνου κ.ο.κ. Τὴν ἐκκίνησιν ταύτην κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς πλαστικῆς ἀπὸ τῆς κυβικῆς κατασκευῆς, ἀπὸ τοῦ «ὡς δοκοῦ» ἀγάλματος, ἡ κρητικὴ τέχνη τὴν μοιράζεται μετ' ἄλλων τεχνῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως καὶ γραμμὴ καὶ ὄγκος ὁμοῦ θὰ ἀποτελέσουν συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἐξειλιγμένης ἑλληνικῆς γλυπτικῆς¹⁰⁶: ἀλλ' οὐδὲν ἀφίσταται περιοσότερον τῆς δαιδαλικῆς τέχνης, τῆς ἀνησύχου καὶ πολλαπλασιαζούσης πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν τὰς προσπαθείας τῆς πρὸς κατάκτησιν τοῦ χώρου καὶ τοῦ ὄγκου, ἢ τὸ πνεῦμα τῆς σουμερικῆς τέχνης καὶ τῶν ἄλλων ἀνατολικῶν τεχνῶν, αἵτινες παρέμειναν διὰ μέσου μιᾶς παραδόσεως αἰῶνων στερεομετρικαί, μετωπικαί, ἀδρανεῖς, εἰς μίαν ἀκίνητον ἱερατικὴν ἀκαμψίαν! Τὸ πνεῦμα τῆς μινωικῆς τέχνης ἦτο δύσκολον νὰ ἀποθάνῃ· καὶ συνηντήσαμεν πρὸ ὀλίγου κατὰ τὴν δαιδαλικὴν ἐποχὴν προϊόντα ἀπηχοῦντα αὐτὸ εἰς τὸ σύνολον ἢ τὰς λεπτομερείας· ἀλ-

¹⁰⁵) A r k., σ. 701 καὶ εἰκ. 662.

¹⁰⁶) Βλέπε τὰς ἀντιρρήσεις μου εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ Kaschnitz μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ἀφ' ἐνός, μὲ κύριον συστατικὸν στοιχεῖον τὴν μορφήν, καὶ τῆς ἐτρουσκικῆς καὶ ἰταλικῆς ἀφ' ἑτέρου, μὲ κύριον συστατικὸν στοιχεῖον ἀντιθέτως τὴν γραμμὴν, εἰς «Δαίδαλος», XIII, 1933, σ. 198 κ.ἑξ.

λά τὸ νὰ ἀποδίδῃ τις εἰς ὑπολειφθέντας ἔτεοκρητικούς πυρῆνας, ὡς ἔπραξαν μελετηταὶ τινες¹⁰⁷, ὅλα τὰ προϊόντα ἑκαίνα, ἅτινα δὲν ἀνταποκρίνονται ἀκριβῶς εἰς τοὺς κανόνas τῆς ἐξειλιγμένης πελοποννησιακῆς τέχνης — δηλαδή σχεδὸν ὅλα τὰ κρητικά προϊόντα τῆς ἀρχικῆς ταύτης φάσεως τῆς τέχνης, εἰς τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι ἔδωσαν τὸ ὄνομα τοῦ μυθικοῦ καλλιτέχνου — εἶναι ὡς νὰ λογοπαικτῆ καὶ νὰ θέλῃ διὰ τῆς βίας νὰ ἀποδώσῃ εἰς τοὺς μαθητάς του τὴν τιμὴν, τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχαῖοι ἀποδίδουν εἰς τὸν Δαίδαλον, εἰς τοὺς μαθητάς εἰς οὓς συνεχῶς οὗτος ἐδίδαξε τὴν τέχνην του ταξιθεύων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ νήσου εἰς νήσον καὶ ἀπὸ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν. Ἀφοῦ δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται εἰς τὴν ἱστορίαν—καὶ τὴν ζωὴν γενικῶς— νὰ τρεφώμεθα ἀποκλειστικῶς δι' ἠλεγμένων καὶ ἀποδεδειγμένων «γεγονότων», προτιμῶμεν κατὰ πολὺ ἔναντι τῶν τεχνητῶν καὶ ἀσταθῶν «ἀρχαιολογικῶν παραμυθιῶν» τῶν σοφῶν ἀρχαιολόγων τῆς σήμερον¹⁰⁸, τὰς παραδόσεις τῶν ἀρχαίων (τὰς ὁποίας ἐν παρενθέσει, τόσον συχνὰ αἱ πρόσφατοι ἀνακαλύψεις ἀπέδειξαν βασιζομένας συστατικῶς ἐπὶ βάθρου πραγματικότητος), οἷα ἦτο ἡ φωτεινὴ αὕτη παράδοσις τοῦ μεγαλοφυοῦς Κρητὸς καλλιτέχνου τοῦ Μίνωος καὶ τῆς βασιλίσσης Πασιφάης*.

DORO LEVI

¹⁰⁷) Ὡς ὁ L a n g l o t z, εἰς Corolla L. Curtius, σ. 60 κ.ἑξ. καὶ F. M a t z, εἰς «Gnomon» 1937, σ. 409 κ.ἑξ.

¹⁰⁸) Ὁ C. R o b e r t, εἰς Archäologische Märchen, 1886, σ. 1 κ.ἑξ., ἀποκρούει τὸ «διηγημάτιον» τῆς δαιδαλικῆς τέχνης.

* [ΣΗΜ. ΣΥΝΤ. Ἡ μελέτη ἀπεστάλη πρὸς δημοσίευσιν ἰταλιστῶν συνταγμένη, ἐκρίθη ὁμως σκόπιμον νὰ μεταφρασθῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Τὴν μετάφρασιν ἐξεπόνθησεν ὁ κ. Στυλιανὸς Ἀλεξίου, ἐπιμελητῆς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου].

